

Agnieszka Pieńczak

Obrzędowość narodzinowa na Górnym Śląsku

(izolacja położnicy)



*Polski atlas etnograficzny
i Atlas der deutschen Volkskunde
w perspektywie porównawczej*



WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU ŚLĄSKIEGO
KATOWICE 2016

Obrzędowość narodzinowa
na Górnym Śląsku
(izolacja położnicy)



NR 3543

Agnieszka Pieńczak

Obrzędowość narodzinowa
na Górnym Śląsku
(izolacja położnicy)

*Polski atlas etnograficzny
i Atlas der deutschen Volkskunde
w perspektywie porównawczej*

Redaktor Serii: Wydawnictwa Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji
Urszula Szućcik

Recenzenci
Zygmunt Kłodnicki
Eugeniusz Kłosek

Spis treści

Wstęp 7

ROZDZIAŁ 1

Metoda etnogeograficzna w interpretowaniu zjawisk kulturowych.

Aspekt przestrzenny i chronologiczny 15

Metoda etnogeograficzna 15

Historia metody etnogeograficznej 15

Możliwości zastosowania metody etnogeograficznej 18

Dotychczasowe próby wykorzystania metody etnogeograficznej w badaniach obrzędowości narodzinowej. Wybrane atlasy etnograficzne i dialektologiczne 25

Atlasy etnograficzne 25

Atlasy dialektologiczne 29

Problem porównywalności omówionych atlasów 36

ROZDZIAŁ 2

Śląsk jako pogranicze etniczne i kulturowe 41

Przegląd dotychczasowych badań 41

Etniczno-kulturowy obraz Górnego Śląska 53

Granice obszaru 54

Sytuacja demograficzna 56

Struktury społeczne 59

Struktury wyznaniowe 61

Sytuacja etniczna 63

ROZDZIAŁ 3

Obrzędowość narodzinowa w perspektywie etnologicznej.

Stan badań nad problematyką izolacji społecznej położnicy 65

Obrzędowość narodzinowa w badaniach ogólnopolskich 65

Początki zainteresowań ludoznawczych i okres międzywojenny 65

Od 1945 roku do współczesności 75

Obrzędowość narodzinowa na Śląsku	79
Początki zainteresowań ludoznawczych i okres międzywojenny	79
Od 1945 roku do współczesności	82

ROZDZIAŁ 4

Obrzędowość narodzinowa w *Polskim atlasie etnograficznym* i *Atlas der deutschen Volkskunde*. Metodyka badań 89

Czas badań	89
Obszar badawczy	90
Sieć badawcza	92
Kwestionariusz badawczy i sposób prowadzenia badań	94
Specyfika badań prowadzonych na Śląsku na potrzeby <i>Polskiego atlasu etnograficznego</i>	98
Śląsk ogółem	99
Wybrane wsie Górnego Śląska	102
Interpretacja materiału badawczego – na przykładzie map <i>Polskiego atlasu etnograficznego</i> i <i>Atlas der deutschen Volkskunde</i>	114

ROZDZIAŁ 5

Polski atlas etnograficzny i *Atlas der deutschen Volkskunde* w badaniach nad obrzędowością narodzinową.

Izolacja społeczna położnicy w społeczności wiejskiej	129
Izolacja społeczna położnicy – spojrzenie badawcze	130
Zakaz przekraczania progu izby	139
Zakaz przekraczania progu domu	146
Zakaz wychodzenia poza zagrodę	153
Zakaz schodzenia do piwnicy	158
Zakaz wchodzenia na strych	164
Zakaz czerpania wody ze studni	169
Zakaz odwiedzania sąsiadów	174
Zakaz udawania się na zabawy wiejskie	179
Częstotliwość występowania analizowanych zakazów izolacyjnych	182

Zakończenie 185

Aneks 1. Miejscowości, w których prowadzono badania nad obrzędowością narodzinową na potrzeby <i>Polskiego atlasu etnograficznego</i>	191
Aneks 2. Charakterystyka informatorów we wsiach śląskich zamieszkanym przez ludność napływową (badania na potrzeby <i>Polskiego atlasu etnograficznego</i>)	199
Źródła i bibliografia	205
Indeks nazw osobowych	223
Spis map	229
Spis ilustracji	230
Spis wykresów	231
Spis tabel	233
Summary	235
Zusammenfassung	237

Wstęp

Etnografowie, analizując niegdyś dane zagadnienie, sięgali w przeszłość tak daleko, jak pozwalały im na to źródła etnograficzne, w szczególności pamięć informatorów. W ten sposób cofali się 50, maksymalnie 60 lat. Zapamiętane opowieści rodziców lub dziadków mogły wydłużyć ten okres o kolejne pół wieku, były jednak niepewne. Pomocne stawały się opracowania etnograficzne lub ludoznawcze, ale ich jakość i liczba często okazywały się niewystarczające. Brak materiałów porównawczych, a więc zebranych według jednego kwestionariusza i w tym samym czasie, nie pozwalał na szersze studia.

Etnografowie stali się etnologami, gdy zaczęły być możliwe studia porównawcze. Wśród nowych sposobów analizy kultury, które z trudem opracowywano, pojawiła się metoda etnogeograficzna oraz retrogresywna, umożliwiające powiększenie perspektywy historycznej. Pierwsza z nich wymagała żmudnego gromadzenia, porządkowania i zestawiania faktów etnograficznych oraz przedstawiania ich na mapach. Stąd atlasy etnograficzne opracowane dla wielu krajów europejskich, w tym Niemiec i Polski. Uważna analiza map, a właściwie zasięgów zjawisk kulturowych, pozwala przybliżyć genezę badanych zjawisk. Uzyskiwane rezultaty są jednak ułomne pod względem chronologii – dzięki nim można określić, co jest starsze, a nawet archaiczne, a co późniejsze czy najnowsze, a więc w kategoriach czasu względnego. Tu pomocna okazuje się metoda retrogresywna, która pozwala na wnioskowanie wsteczne – od rzeczy znanych do coraz to mniej znanych. Stosują ją niekiedy historycy, rzadziej folklorysty, a tylko sporadycznie etnologowie. Jej zaletą jest możliwość, a nawet konieczność analizowania faktów z różnych dyscyplin, zwłaszcza etnografii, językoznawstwa, historii i archeologii. Pozwala także na wprowadzanie chronologii bezwzględnej. Obydwie metody są przydatne w ustalaniu genezy artefaktów lub innych zjawisk kulturowych, choć niekiedy zawodzą, gdy podejmuje się próby szerszej analizy, z uwzględnieniem kontekstu społecznego i ekonomicznego.

Wybór tematu, zawartego w tytule książki, jest uzasadniony z kilku względów badawczych. Jeden z nich to doniosłość obu atlasów w zakresie badań nad zróżnicowaniem kulturowym Górnego Śląska i terenów ościennych; drugi – potrzeba wzbogacenia stanu wiedzy o wybranych aspektach obrzędowości narodzinowej na wytyczonym obszarze badawczym w kontekście kartografii etnograficznej.

Istotne jest tu zwrócenie uwagi na potencjalne możliwości interpretacyjne wynikające z prowadzenia prac porównawczych z wykorzystaniem obydwu wspomnianych atlasów.

Założenia badawcze przyjęte w rozprawie opierają się na następujących przesłankach:

A. W dotychczasowych pracach etnologicznych poświęconych Śląskowi w niewielkim stopniu zwracano uwagę na możliwości porównawcze *Polskiego atlasu etnograficznego* (PAE) i *Atlas der deutschen Volkskunde* (ADV) w aspekcie chronologicznym i przestrzennym. W powstałych opracowaniach ten problem badawczy w odniesieniu do obrzędowości narodzinowej nie został dostatecznie omówiony. Zygmunt Kłodnicki wykorzystał dane z ADV w celu ukazania specyfiki kulturowej Dolnego Śląska (w tym obrzędowości narodzinowej), nie tworząc jednak nowych skartowań¹. Kwestię tę częściowo podjęła Sylwia Żwak w swoim przyczynku, ograniczyła się jednak do prezentacji znanych na Śląsku wątków wierzeniowych, wyjaśniających pochodzenie dzieci². Nieco miejsca zwyczajom narodzinowym poświęcono w ogólnopolskiej literaturze etnologicznej, jednak głównie w kontekście regionalnym³. Analiza dostępnej literatury z drugiej połowy XIX i początku XX wieku wskazuje, że jest ona w tym zakresie stosunkowo skąpa i dotyczy tylko niektórych obszarów lub miejscowości. Materiały źródłowe nie zawsze są bliżej określone geograficznie i chronologicznie, co utrudnia ich pełne wykorzystanie do prac porównawczych. Uzyskany na tej podstawie obraz etnograficzny bywa niekompletny. Brakuje ujęć kompleksowych, odwołujących się do tła ogólnopolskiego bądź szerszego, środkowoeuropejskiego. W literaturze etnologicznej tematem niewystarczająco rozpoznany (szczególnie w kontekście dotychczasowych opracowań PAE) wydaje się również izolacja położnicy w społeczności wiejskiej (problem ten ze względu na zakres tematyczny omówiłam szczegółowo w odrębnym, trzecim rozdziale pracy). Dotyczy to także innych atlasów etnograficznych i dialektologicznych, w których zagadnienie to nie cieszyło się zainteresowaniem badaczy (dokładniejszy opis i ocenę jakości tych prac przedstawiłam w pierwszym rozdziale).

B. Metoda etnogeograficzna daje najlepsze wyniki w badaniach obszarów rozległych, a takimi są terytoria eksplorowane na potrzeby PAE i ADV. Wykorzystanie obu źródeł pozwala przedstawić analizowane zjawiska kulturowe na tle nie tylko ogólnopolskim, ale również środkowoeuropejskim, co powinno przynieść interesujące wyniki badawcze. Szczególną uwagę warto skupić na Śląsku, jako miejscu ustawicznego zderzania się kultur różnych grup etnicznych.

C. Przedstawienie na mapach trzech przekrojów chronologicznych powinno umożliwić nowatorskie nakreślenie dynamiki rozwojowej omawianych zjawisk oraz ukazanie lokalnych odrębności i podobieństw Śląska pod względem kulturowym wobec pozostałych obszarów obu krajów (na tle danych z PAE i ADV).

1 Z. KŁODNICKI: *Kultura duchowa i społeczna wsi dolnośląskiej w świetle map „Atlas der deutschen Volkskunde”*. W: *Śląsk, Schlesien, Slezsko. Przenikanie kultur*. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław 2000, s. 43–64.

2 S. ŻWAK: „Polski Atlas Etnograficzny” i „Atlas der deutschen Volkskunde” – możliwości studiów porównawczych. Na przykładzie wątków wierzeniowych na Śląsku, wyjaśniających, skąd się biorą dzieci. „Lud” 2002, t. 86, s. 213–228.

3 Zob. rozdział 3.

D. Zagadnienie prezentowane w pracy jest zbieżne z profilem moich wieloletnich zainteresowań naukowych, związanych z uczestnictwem od 1998 roku w pracach badawczych cieszyńskiej Pracowni Polskiego Atlasu Etnograficznego (ta funkcjonuje w ramach Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego). Efektem są publikacje mojego autorstwa poświęcone polskiej kulturze wiejskiej w kontekście etnokartograficznym, w tym obrzędowości narodzinowej⁴.

Książka dotyczy nie tylko Górnego Śląska, ale też terytorium Polski w jej współczesnych granicach. Dodatkowo uwzględniłam tereny eksplorowane w ramach realizacji niemieckiego projektu *Atlas der deutschen Volkskunde* (w tym obecnych Niemiec, Czech i Austrii), rozpoczętego w pierwszej połowie lat 30. XX wieku. Szczególną uwagę zwróciłam na Śląsk, gdyż jest on terenem, którego zewnętrzne i wewnętrzne granice wskutek różnorodnych politycznych i historycznych uwarunkowań wielokrotnie się zmieniały; jest odwiecznym miejscem zderzenia kulturowego różnych grup etnicznych i wyznaniowych (szerzej piszę o tym w rozdziale drugim). Widzimy tu oddziaływania płynące głównie z terenów niemieckich, czeskich i morawskich, wyciskające swoje piętno na kulturze śląskiej, dostrzegalne niekiedy jeszcze dziś w zróżnicowaniu kulturowym, w różnej formie i nasileniu. Szczególnie kontakty z ludnością niemiecką przed II wojną światową, wzmacniane poprzez różne kanały informacyjne, zostawiały często trwałe ślady kulturowe i językowe w życiu społeczności wiejskich analizowanego terytorium⁵. Na kulturę śląską wpływały też powojenne imigracje z innych stron kraju czy terenów kresowych, odbywające się w ramach masowych przesiedleń.

4 Wyniki swoich badań prezentowałam głównie w opracowaniach, które ukazały się w serii „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego” (A. LEBEDA [PIEŃCZAK]: *Wiedza i wierzenia ludowe*. T. 6. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław–Cieszyn 2002; A. DROŻDŻ, A. PIEŃCZAK: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 1: *Od załotów do ślubu cywilnego*. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław–Cieszyn 2004; A. PIEŃCZAK: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 2: *Rola i znaczenie swata w kojarzeniu małżeństw*. Red. Z. KŁODNICKI. Cieszyn–Wrocław 2007; P. KOPP, A. PIEŃCZAK: *Rodzice chrzestni*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIEŃCZAK. Wrocław–Cieszyn 2010; A. PIEŃCZAK: *Czynności magiczne ułatwiające poród*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 2: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z matką i dzieckiem*. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIEŃCZAK. Wrocław–Cieszyn 2013, s. 67–77; EADEM: *Zwyczaje związane z karmieniem dziecka piersią*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane...*, s. 78–99). W ostatnich latach opublikowałam nadto inne artykuły dotyczące różnorodnych aspektów tematyki atlasowej (zob. *Źródła i bibliografia*).

5 Widać to na przykład w gwarze używanej w opolskiej wsi Siołkowice – w latach 60. XX wieku stwierdzono w niej sporo leksykalnych zapożyczeń niemieckich, dotyczących głównie kultury materialnej. Wraz z wprowadzaniem nowych wytworów przejmowano ich nazwy; stałe obcowanie z językiem niemieckim powodowało też zapożyczanie wyrazów z innych dziedzin, niekoniecznie związanych z nowościami. Zdarzało się, że jednocześnie występowały dwa określenia, niemieckie i rodzime (np. *oma* – *starka*); czasem też niemieckie wypierały polskie odpowiedniki (np. *daks* – borsuk) (zob. A. ZARĘBA: *Gwara Siołkowic*. W: *Stare i Nowe Siołkowice*. Cz. 2. Red. M. GŁADYSZ. Katowice 1966, s. 39–43). Kilka dekad później do tej tematyki wrócił Zygmunt Kłodnicki w kontekście oddziaływania zachodnich wpływów cywilizacyjnych na kulturę wiejską w Polsce (zob. Z. KŁODNICKI: *Zróżnicowanie tradycyjnej kultury w Polsce a zachodnie wpływy cywilizacyjne*. W: *Regiony, granice, rubieże. Tom w darze dla Profesora Mariana Pokropka*. Red. L. MRÓZ, M. ZOWCZAK, K. WASZCZYŃSKA. Warszawa 2005, s. 35–43).

Czy w takim razie można mówić, że Śląsk jest regionem całkowicie odmiennym kulturowo? Czy może jednak wykazuje pewne podobieństwa w zakresie kultury wiejskiej wobec pozostałych obszarów ujętych w PAE i ADV? Na te i inne pytania spróbowałam odpowiedzieć, posiłkując się stosownymi przykładami z zakresu obrzędowości narodzinowej.

Śląsk jest obszarem, z którego podczas ostatniej wojny odpłynęła bądź została wysiedlona ludność niemiecka lub za taką uznana przez nowe władze administracyjne. Dolny Śląsk został zasiedlony przez ludność polską, pochodzącą z różnych stron kraju, natomiast na Górnym Śląsku ludność napływowa osiadła obok autochtonów, spadkobierców dawniejszej kultury własnej, z wieloma późniejszymi elementami pochodzącymi od Niemców, którzy w ostatnich wiekach mieszkali wśród nich. Na Dolnym Śląsku nastąpiła zatem przerwa kulturowa, natomiast w przypadku Górnego mamy do czynienia z kontynuacją i w odniesieniu do tego regionu zaistniała możliwość wykorzystania materiałów z obydwu atlasów.

Moim zamierzeniem było osiągnięcie kilku podstawowych celów badawczych. Po pierwsze, za istotne uznałam wskazanie i wykorzystanie możliwości interpretacyjnych, jakie analiza porównawcza PAE i ADV stwarza w zakresie dynamiki zmian kultury wiejskiej. Ze względu na zakres prowadzonych przeze mnie od kilku lat badań ograniczyłam rozważania do obrzędowości narodzinowej. Starłam się również wyjaśnić, dlaczego do prowadzonych prac badawczych wykorzystałam obydwa atlasy narodowe, a nie atlasy etnograficzne czy dialektologiczne o znaczeniu regionalnym. Po drugie, należało zastanowić się nad tym, w jaki sposób i w jakim zakresie można przeprowadzać tego typu próby analityczne z użyciem obu omawianych atlasów. Dokonałam wpierw selekcji map z zakresu obrzędowości narodzinowej pomieszczonych w obu atlasach pod względem ich przydatności do prac porównawczych, następnie – ich klasyfikacji, stanowiącej podstawę dalszej analizy badawczej. Po trzecie, istotne było ukazanie nowych sposobów wnioskowania badawczego za pomocą metody etnogeograficznej, polegającej na opracowaniu i analizie serii map zawierających trzy odmiennie przekroje chronologiczne. Spodziewałam się, że pozwoli to na przedstawienie zmiany kulturowej danych zjawisk, umożliwiając jednocześnie częściowe bądź całościowe uzupełnienie luki badawczej w zakresie problematyki związanej z izolacją społeczną położnicy w środowisku wiejskim. Po czwarte, celem pracy było określenie elementów wspólnych Śląska i terenów ościennych (wyłącznie w kontekście omawianych zakazów izolacyjnych), ewentualnie zwrócenie uwagi na elementy charakterystyczne dla tego regionu, a więc te nie pojawiające się bądź występujące zdecydowanie rzadziej w pozostałych częściach kraju.

W realizacji przedstawionego planu badawczego posłużyłam się metodą etnogeograficzną, kierując się dwiema przesłankami: po pierwsze – omawiana metoda najlepiej nadaje się do analizy elementów kulturowych występujących na obszarach rozległych, po drugie – od wielu lat jest z powodzeniem wykorzystywana przeze mnie w badaniach kultury tradycyjnej. Zastosowanie metody etnogeograficznej pozwoliło mi na opracowanie 15 pionierskich map syntetycznych, w tym 14 ukazujących trzy odmiennie przekroje chronologiczne. Pierwszy z nich obejmuje początek lat 30. XX wieku (badania prowadzone na potrzeby *Atlas der deutschen Volkskunde*), drugi – lata 1969–1976 (prace badawcze *Polskiego atlasu etnograficznego nad obrzędowością narodzinową*), trzeci – lata 2008–2011 (powtórne badania

PAE w kilku wsiach Górnego Śląska). Zestawienie tych trzech okresów pozwoliło na analizę procesów zarzucania i przyjmowania różnych elementów kulturowych związanych z wybranymi aspektami obrzędowości narodzinowej. Nasuwają się tutaj dwa pytania, o potencjalne przyczyny zmian kulturowych omawianych zjawisk na Śląsku w drugiej połowie XX i początku XXI stulecia oraz stopień podobieństwa lub odmienności tego terenu wobec innych. W miarę możliwości starałam się określić: czy obserwowane zmiany były spowodowane obecnością ludności niemieckiej wśród Ślązaków w okresie międzywojennym czy też raczej napływem po II wojnie światowej przybyszy z różnych stron kraju i terenów dawnej II Rzeczypospolitej? Jak wyglądała adaptacja społeczno-kulturowa ludności napływowej z różnych stron Polski? Na czym polegał mechanizm zmiany kulturowej? Trudno było ustalić, czy uda się udzielić wyczerpującej i jednoznacznej odpowiedzi na wszystkie z tych pytań, zdecydowanie jednak należało je postawić.

Niniejsza rozprawa nie jest więc *stricto* monografią wybranych społeczności wiejskich zamieszkujących Górny Śląsk, nie obejmuje swoim zakresem tematycznym pełnego spektrum zjawisk kulturowych znanych na tym terenie. Jest raczej pracą o charakterze porównawczym, ukazującą możliwości wnioskowania o czynnikach wpływających na zróżnicowanie kulturowe widoczne na kartach dwóch atlasów narodowych – *Polskiego atlasu etnograficznego* i *Atlas der deutschen Volkskunde*. Ukazano w nich w wymiarze przestrzennym zbliżone zjawiska kulturowe, co umożliwia studia porównawcze. Obszar, jaki obejmują oba atlasy (od Renu po Bug i od Alp oraz Karpat Północnych po Bałtyk i Morze Północne), pozwala na analizę zasięgów wybranych zjawisk kulturowych w szerokim kontekście, a tym samym na wysuwanie różnorodnych wniosków (np. o dynamice zmian kulturowych) z zastosowaniem metody etnogeograficznej, dającej w tym przypadku lepsze efekty interpretacyjne niż ujęcie zawężone do jednego terytorium, polskiego lub niemieckiego. Możliwości porównawcze obu atlasów są niekiedy ograniczone (o czym w dalszej części pracy), stąd ukazałam je wyłącznie na wybranych przykładach z zakresu obrzędowości narodzinowej. Skupiłam się mianowicie na zakażach izolacyjnych dotyczących położnicy w środowisku wiejskim.

Zaprezentowany plan badawczy i jego realizacja mogą wpłynąć na rozwój badań etnologicznych w zakresie odczytywania i interpretowania mechanizmów zmian zróżnicowania kulturowego Górnego Śląska oraz terenów sąsiednich, a tym samym wzbogacić dotychczasową wiedzę o dziedzictwie kulturowym tego obszaru w kontekście przestrzennym i chronologicznym. Podjęłam się analizy kultury tradycyjnej za pomocą omawianych źródeł atlasowych w przekonaniu, że przyczyni się to do stworzenia nowych możliwości w zakresie rozwoju studiów porównawczych na tym terenie.

Należy wyjaśnić układ poszczególnych rozdziałów. W pierwszym z nich przybliżyłam specyfikę metody etnogeograficznej, szczególnie w kontekście jej dwóch istotnych aspektów interpretacyjnych – geograficznego i abstrakcyjno-przestrzennego (widoczne są one w dotychczasowych opracowaniach PAE). Ukazałam również przydatność źródłową niektórych atlasów etnograficznych i dialektologicznych do odczytywania genezy i przemian kultury tradycyjnej na podstawie jej przestrzennego zróżnicowania, ze szczególnym uwzględnieniem prac PAE nad obrzędowością narodzinową. Pojawia się tu problem porównywalności mapowanych treści, wynikający przede wszystkim z odmienności metodycznych. Niektóre

zagadnienia nie mają swoich odpowiedników w pozostałych atlasach, są specyficzne wyłącznie dla danego opracowania. Widoczny jest również brak zainteresowania badaczy sytuacją społeczną położnicy w społeczności wiejskiej, w szczególności obowiązujących ją zakazów izolacyjnych.

W drugim rozdziale przedstawiłam specyfikę Śląska, traktowanego jako pogranicze etniczne i kulturowe, odwołując się do doświadczeń badaczy stosujących w swoich interpretacjach metodę etnogeograficzną (Tadeusz Wróblewski, Adolf Nasz, Zofia Staszczak, Józef Gajek, Janusz Bohdanowicz, Zygmunt Kłodnicki). Zwrócenie baczniejszej uwagi na Śląsk (w tym realizacja badań porównawczych w latach 2008–2011) wymagało nadto zarysowania ogólnego tła kształtowania się historii i kultury Górnego Śląska. Skupiłam się zatem na kwestiach najistotniejszych dla właściwego zrozumienia i odczytania omawianej w pracy problematyki badawczej: zmieniających się granic terytorium, w tym także granic wewnętrznych, zmian demograficznych, nadto skomplikowanej sytuacji społecznej, wyznaniowej oraz etnicznej. Historia Śląska była przedmiotem zainteresowania wielu badaczy; w rozdziale świadomie skupiłam się na wynikach nowszych interdyscyplinarnych badań polskich, czeskich i niemieckich nad polityką, gospodarką i kulturą górnośląską⁶, natomiast do dawniejszych publikacji odniosłam się wyłącznie uzupełniająco.

W trzecim rozdziale zestawiłam podstawowe prace poświęcone obrzędowości narodzinowej, poczynając od drugiej połowy XIX wieku aż do początków XXI stulecia (praca obejmuje bowiem rozległe terytoria Polski, ze szczególnym uwzględnieniem Śląska). Literatura dotycząca omawianego zagadnienia wydaje się stosunkowo bogata, choć zróżnicowana pod względem zawartości. Ze względu na specyfikę poruszanej problematyki analizę zawartości opracowań ograniczyłam do tych, w których znalazły się informacje o izolacji położnicy w społeczności wiejskiej. Najczęściej publikacje te są trudno porównywalne, gdyż dane do nich pozyskiwano w różnym czasie, na różnych obszarach, często według odmiennych założeń badawczych. Uzasadnia to sięgnięcie w celach porównawczych do zasobów źródłowych PAE i ADV, zestawionych bliżej w następnej części pracy.

W czwartym rozdziale omówiłam specyfikę badań nad obrzędowością narodzinową prowadzonych na potrzeby *Polskiego atlasu etnograficznego* oraz *Atlas der deutschen Volkskunde*. Obydwa atlasy narodowe to bogate źródło danych o zróżnicowaniu kulturowym części środkowej i zachodniej Europy; różni je jednak niekiedy metodyka badań. Tak szczegółowo, jak to było możliwe, ukazałam dostrzeżone różnice pomiędzy dwoma źródłami w zakresie wielkości obszaru poddanego eksploracji, rodzaju zastosowanych narzędzi badawczych czy sposobu realizacji prac, a także interpretacji wyników uzyskanych na ich podstawie. Rozdział ten stanowi niezbędne wprowadzenie do ostatniej części pracy.

Ostatni, piąty rozdział dotyczy możliwości interpretacyjnych powstałych w wyniku zestawiania z sobą kart *Polskiego atlasu etnograficznego* oraz *Atlas der deutschen Volkskunde* w kontekście wybranych elementów obrzędowości narodzinowej. Analizie poddałam wyłącznie te zakazy izolacyjne stosowane wobec kobiety w położu, które zostały zawarte w dostępnych materiałach źródłowych zarówno

⁶ *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*. Red. J. BAHLCKE, D. GAWRECKI, R. KACZMAREK. Gliwice 2011.

PAE, jak i ADV (dane porównywalne). Odosobnienie położnicy dotyczyło różnych aspektów życia codziennego, strefy domowej oraz publicznej. W pracy omówiłam zakazy dotyczące: przekraczania progów i wychodzenia poza zagrodę, schodzenia do piwnicy, wchodzenia na strych, czerpania wody ze studni, odwiedzania sąsiadów oraz udawania się na zabawy wiejskie. Wybrane zjawiska kulturowe stały się cenną bazą do przeprowadzenia próby określenia dynamiki rozwojowej oraz ukazania lokalnych odrębności i podobieństw Śląska wobec pozostałych terenów w świetle metody etnogeograficznej; wynikające z tego wnioski sformułowałam w *Zakończeniu*.

Książkę wzbogacają szczegółowe zestawienia – w tym spis opracowanych map, ilustracji, tabel i wykresów, wykaz wykorzystanych źródeł oraz obszerna bibliografia – a także dwa aneksy. Pierwszy z nich to sygnaturowy wykaz miejscowości uwzględnionych w PAE, w których prowadzono badania nad obrzędowością narodziową (lata 1969–1976), drugi to tabelaryczne przedstawienie charakterystyki informatorów, którzy wywodzili się z grup napływowych i którzy mieszkali w śląskich wsiach w czasie trwania badań. Dane źródłowe zawarte w obu aneksach stanowiły dla mnie istotną podstawę do tworzenia wszystkich zawartych w pracy zestawień i podsumowań.

* * *

Szczególne podziękowania składam Profesorowi Zygmuntowi Kłodnickiemu oraz Profesorowi Eugeniuszowi Kłoskowi, których cenne opinie i sugestie przyczyniły się do sformowania ostatecznego kształtu pracy, zwiększając jej walor merytoryczny. Władzom Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego dziękuję za wsparcie finansowe, macierzystemu Instytutowi Etnologii i Antropologii Kulturowej – za wieloletnią możliwość rozwoju naukowego. Podziękowania składam również innym osobom, którym kultura w jej tradycyjnych odsłonach jest nieobojętna – rodzinie i przyjaciołom.

Metoda etnogeograficzna w interpretowaniu zjawisk kulturowych Aspekt przestrzenny i chronologiczny

Metoda etnogeograficzna

Jedną z etnologicznych metod badawczych stosowanych od dawna w badaniach kultury tradycyjnej jest metoda etnogeograficzna, zwana też geograficzną. Metoda ta, ujmując rzecz najprościej, polega na posługiwaniu się danymi o przestrzennym zróżnicowaniu wytworów kultury w ujęciu synchronicznym lub diachronicznym i na wyciąganiu wniosków z rozmieszczenia, nasilenia, typologii i wzajemnej relacji tych zjawisk¹. Metoda etnogeograficzna często daje spore możliwości interpretacyjne w badaniach kultury wiejskiej w aspekcie przestrzennym i chronologicznym. Warto wpieryw przedstawić jej historię oraz dotychczasowe zastosowanie na gruncie etnologii.

Historia metody etnogeograficznej

Omawiana metoda ma stosunkowo długą tradycję, gdyż sięga swoimi korzeniami do doświadczeń językoznawców, w szczególności znanego lingwisty, Johansa Schmidta i jego teorii fal językowych, ogłoszonej w 1875 roku. Podstawowym założeniem tej teorii było radialne rozprzestrzenianie się wytworów językowych po świecie, na podobieństwo fal powstałych po wrzuceniu kamienia do wody. W 1876 roku, niezależnie od Schmidta, Georg Wenker rozesał kwestionariusz lingwistyczny do wielu niemieckich miejscowości, widząc potrzebę opracowania atlasu językowego (pierwszy tom ukazał się w 1881 roku); kilkanaście lat później powstał atlas dakorumuński i francuski oraz kolejne. Metodę stosowano także na gruncie folklorystyki – historyk literatury i poeta Juliusz Krohn na jej podstawie analizował fińskie ludowe pieśni epiczne². W tym kontekście zwano ją metodą geograficzno-historyczną. Określił ją szczegółowo Walter Anderson, który istotnie przyczynił się do jej powstania i dopracowania. Dał on dokładny opis

1 Z. STASZCZAK: *Metoda etnogeograficzna*. W: *Słownik etnologiczny – terminy ogólne*. Red. Z. STASZCZAK. Warszawa–Poznań 1987, s. 232.

2 K. MOSZYŃSKI: *Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii*. Wrocław–Kraków–Warszawa 1958, s. 103.

wszystkich czynności niezbędnych do stworzenia monografii folklorystycznej. Za najbardziej podstawowe uznał trzy zasady: konieczności poznania wszystkich istniejących wariantów wątku i ich starannego porównania (wolnego od powziętych z góry interpretacji), konieczności zachowania pamięci o miejscu i czasie powstania każdego indywidualnego wariantu oraz konieczności wyodrębnienia badanego wątku spośród pozostałych podobnych i analizy jego struktury, która pozwalała na ukazanie części składowych³. Jako metoda pomocnicza przyjęła się również na gruncie historii, w przypadku analiz skupionych na wpływie środowiska geograficznego. Najszersze zastosowanie zyskała jednak w etnologii, służąc ukazywaniu zróżnicowania kulturowego rozległych obszarów w formie przestrzennej. Metoda etnogeograficzna nie jest jednak ściśle związana z żadnym określonym kierunkiem badawczym w ramach etnografii czy etnologii – posługiwali się nią na przykład przedstawiciele nurtu kulturowo-historycznego oraz ewolucjonizmu (zarówno w jego klasycznej, jak i krytycznej postaci, zaproponowanej między innymi przez Kazimierza Moszyńskiego)⁴. W Polsce współcześnie wykorzystuje się ją w badaniach tzw. cieszyńskiego ośrodka badań atlasowych.

Metodę etnogeograficzną w głównej mierze stosuje się do opracowywania atlasów etnograficznych, ukazujących przestrzenne zróżnicowanie kulturowe. Warto podkreślić, że pierwszym etnologicznym atlasem na świecie był *Atlas Africa-nus* Leo Frobeniusa (1929–1930), pierwszym europejskim – *Atlas kultury ludowej w Polsce* Kazimierza Moszyńskiego (1934–1936)⁵, który omówiłam w dalszej części pracy. Tuż po nim wyszła przedwojenna seria *Atlas der deutschen Volkskunde*, redagowana przez Heinricha Harmjanza i Ericha Röhra (1936–1939). W tamtym czasie dostrzeżono, że tylko większe serie map, dotyczące różnych dziedzin kultury, mogą pozwolić na wyczerpującą charakterystykę obszarów określonych na podstawie materiału kulturowego. Dlatego też w kilku krajach europejskich sformułowano – niezależnie – koncepcje tworzenia etnograficznych atlasów narodowych, w formie zwartych i jednolitych zespołów map stanowiących inwentaryzację składników kultury ludowej w układzie przestrzennym⁶.

W drugiej połowie XX wieku ukazało się wiele tego typu opracowań; wskażmy tylko te z Europy Środkowej i krajów ościennych. W Niemczech w latach 1958–1979 pod redakcją Matthiasa Zendera, przy współpracy Güntera Wiegelmanna, Gerdy Grober-Glück i Heinricha L. Coxa, kontynuowano prace nad *Atlas der deutschen Volkskunde*, w Austrii pod redakcją Ernsta Burgstallera i Adolfa Helbocka opracowano *Österreichischer Volkskundeatlas* (1959–1978), Burgstaller zainicjował także prace nad *Atlas von Oberösterreich*, trwające łącznie z opublikowaniem komen-

3 J. KRZYŻANOWSKI: *Metoda geograficzno-historyczna*. W: *Słownik folkloru polskiego*. Red. IDEM. Warszawa 1965, s. 228.

4 M. POKROPEK: *Metoda etnogeograficzna*. W: *Metody etnologii*. Red. E.Z. SZULC. Warszawa 1981, s. 63, 65.

5 Nad celowością opracowania polskiego atlasu etnograficznego wypowiedzieli się na początku XX wieku różni badacze, między innymi Kazimierz Moszyński, Jan Czekanowski, Kazimierz Nitsch czy Jan Stanisław Bystroń (zob. *Polski atlas etnograficzny. Zeszyt próbny*. Red. J. GAJEK. Warszawa 1958, s. 3).

6 J. BOHDANOWICZ, W. SOKOŁÓWNA: *Etnograficzne prace atlasowe w Europie*. „Etnografia Polska” 1990, t. 24, s. 139.

tarzy do początków lat 70. XX wieku⁷. W Czechach powstał *Etnografický Atlas* (1971, 1988), od tomu trzeciego zwany *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska*, na Słowacji wydano *Etnografický atlas Slovenska* (1990)⁸. Od 1967 do 1992 roku opublikowano dziewięć tomów *Magyar néprajzi atlasz*⁹. Wymienione atlasy etnograficzne tworzono w różnych okresach, na podstawie różnych źródeł, nadto stosując odmienne sposoby porządkowania i opracowywania materiału, w zakresie zarówno metodycznym, jak i merytorycznym. W niektórych przypadkach utrudnia to szerzej zakrojone studia porównawcze.

Z różnymi trudnościami natury finansowej, organizacyjnej i formalnej borykali się natomiast autorzy *Etnologicznego atlasu Europy*. Projekt rozpoczęty w latach 50. XX wieku miał być „pierwszą pełniejszą próbą międzynarodowego porozumienia i uzgodnienia stanowisk teoretycznych w zakresie przestrzennego przedstawienia elementów kultury ludowej na obszarze Europy i wyjaśnienia przyczyn tego zróżnicowania”¹⁰. Pomimo początkowych optymistycznych przewidywań w zakresie stopnia zaawansowania i realizacji zamierzenia¹¹ do tej pory wydano jedynie tom poświęcony terminologii w zakresie ogni obrzędowych w Europie¹²; projekt najprawdopodobniej nie będzie kontynuowany.

Od okresu międzywojennego oprócz specjalnych atlasów etnograficznych, w ramach poszczególnych opracowań monograficznych ukazało się wiele skartowań ukazujących przestrzenne zróżnicowanie kulturowe, autorstwa: Kazimierza Moszyńskiego, Jadwigi Klimaszewskiej, Leona Popiela, nieco później – Krzysztofa Kwaśniewskiego, Janusza Bohdanowicza, Tomasza Skarżyńskiego, Adolfa Nasza, Jerzego Grocholskiego i innych¹³. Wśród późniejszych badaczy wyróżnia się Zygmunt Kłodnicki, który przyczynił się do rozwoju kartografii etnograficznej, w szczególności w zakresie współczesnego zastosowania oraz interpretacji metody etnogeograficznej i retrogresywnej w badaniach nad zróżnicowaniem kulturowym. Przykładem nowatorskich rozwiązań metodycznych autora jest jego praca poświęcona tradycyjnemu rybołówstwu śródlądowemu w Polsce¹⁴. Badacz

7 Trwało to w latach 1958–1971 (zob. E. BURGSTALLER: *Institut für Landeskunde von Oberösterreich*. „Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines” 1970 (115b), s. 125 [online]). W przypisach skrótem „[online]” oznaczyłam prace i materiały, które są dostępne w Internecie; dokładniejsze odwołania do źródeł internetowych zostały zamieszczone w *Bibliografii*.

8 *Etnografický Atlas*. T. 1. Oprac. J. VAŘEKA, H. LAUDOVÁ, V. ŠMELHAUS. W: „Opera Ethnologica”. Nr 8. Praha 1971; T. 2. Oprac. V. SCHEUFLER. W: „Opera Ethnologica”. Nr 12. Praha 1988; *Etnografický Atlas Čech, Moravy a Slezska*. T. 3: *Řemeslná, domácká a manu-fakturní výroba a obchod v Čechach v letech 1752–1756*. Oprac. Z. MARTINEK. Praha 2000; *Etnografický Atlas Slovenska*. Red. S. KOVAČEVIČOVÁ. Bratislava 1990.

9 Np. B. JENŐ et al. *Magyar néprajzi atlasz*. T. 9. Budapest 1992.

10 Z. STASZCZAK: *Stan przygotowania „Etnologicznego atlasu Europy”*. „Lud” 1979, t. 63, s. 221.

11 J. BOHDANOWICZ, W. SOKOŁÓWNA: *Etnograficzne prace atlasowe...*, s. 156–158.

12 *Die Termine des Jahresfeuer in Europa. Erläuterungen zur Verbreitungskarte*. T. 1: *Forschungen zum ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer*. Red. M. ZENDER. Göttingen 1980.

13 M. POKROPEK: *Metoda etnogeograficzna...*, s. 66–67.

14 Z. KŁODNICKI: *Tradycyjne rybołówstwo śródlądowe w Polsce. Zarys historii sposobów, narzędzi i urządzeń rybackich w świetle metody retrogresywnej*. Wrocław 1992. Więcej o metodzie retrogresywnej zob. np.: IDEM: *Metoda retrogresywna jako metoda interdyscyplinarna. Przyczynek metodyczny*. W: *Etnos a materialna kultura*. Red. E. KREKOVIČ. Bratislava 2000,

podjął w niej problematykę systematyki i geografii tradycyjnych technik, urządzeń i narzędzi rybackich z pierwszej połowy XX wieku, wzbogacając dotychczasowy dorobek Polskiego atlasu etnograficznego o nowe mapy oraz szczegółowe tabele systematyczne. W pracy rozwinął nie tylko metodę etnogeograficzną, ale przede wszystkim mniej znaną i rzadziej stosowaną retrogresywną. Ta druga nazywana jest niekiedy metodą odwrotną, słusznie bowiem w 1873 roku Tadeusz Wojciechowski pisał: „Historyk powinien iść w przeszłość, tak jak górnik idzie w ziemię, wkopując się z warstw wyższych do coraz głębszych, z formacji nowszych do starszych”¹⁵.

Metoda etnogeograficzna (uzupełniająco z retrogresywną), jak wspomniałam, wciąż jest wykorzystywana i rozwijana w badaniach cieszyńskiego ośrodka badań atlasowych, dotyczących artefaktów kultury tradycyjnej. Od 1998 roku pod kierunkiem Zygmunta Kłodnickiego w Cieszynie nieprzerwanie trwają prace nad *Polskim atlasem etnograficznym*¹⁶. Sposoby analizy badawczej z zastosowaniem omawianej metody są prezentowane nie tylko w kolejnych tomach serii „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, ale także w artykułach problemowych, autorstwa Zygmunta Kłodnickiego, Agnieszki Pieńczak, Anny Drożdż, Edyty Diakowskiej-Kohut czy Sylwii Żwak¹⁷. W wielu z nich zostały zamieszczone nowe skartowania, wzbogacające dorobek polskiej kartografii etnograficznej.

Możliwości zastosowania metody etnogeograficznej

Metoda etnogeograficzna pozwala na opracowanie map ukazujących zasięgi określonych zjawisk kulturowych, co z kolei umożliwia studia nad dynamiką zmian w kontekście przeszłości i teraźniejszości. Wnioskowanie to wymaga jednak pewnej ostrożności badawczej i krytycznego podejścia do analizowanego materiału, na co słusznie zwracał niegdyś uwagę Kazimierz Moszyński, uznawany za pioniera tej metody na gruncie polskim.

s. 84–92; IDEM: *Metoda geograficzna i retrogresywna w badaniach nad genezą tradycyjnej kultury*. W: *Miejsca znaczące i wartości symboliczne*. Red. I. BUKOWSKA-FLOREŃSKA. „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2001, t. 5, s. 153–166.

15 T. WOJCIECHOWSKI: *Chrobacya. Rozbiór Starożytności Słowiańskich*. Kraków 1873, s. 44.

16 Prace atlasowe są prowadzone w Pracowni Polskiego Atlasu Etnograficznego, stanowiącej część Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie. Z Pracownią od początku jej funkcjonowania (1998) są związani: dr hab. prof. UŚ Zygmunt Kłodnicki (profesor emerytowany), dr Agnieszka Pieńczak i dr Anna Drożdż, od 2011 roku również mgr Edyta Diakowska-Kohut. Od 2002 roku Pracownia wydaje kolejne tomy „Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego”; od 2014 roku realizuje, pod moim kierunkiem, grant „Polski Atlas Etnograficzny – opracowanie naukowe, elektroniczny katalog danych, publikacja zasobów w sieci Internet, etap I”. Celem projektu jest opracowanie naukowe i udostępnienie na specjalnej platformie cyfrowej wielotysięcznej kolekcji map, fotografii terenowych oraz ankiet z zielnikami (dostępny w Internecie: <http://www.archiwumpae.us.edu.pl/> [data dostępu: 7.01.2016]).

17 W bibliografii zestawiałam wybrane prace tych badaczy. Obszerniejszy wykaz publikacji Zygmunta Kłodnickiego zob. ponadto w: A. DROŹDŹ: *Na szlakach kultury. Życie i dzieło Profesora Zygmunta Kłodnickiego*. W: *Etnologiczne i antropologiczne obrazy świata – konteksty i interpretacje. Prace ofiarowane Profesorowi Zygmuntowi Kłodnickiemu w 70. rocznicę urodzin*. Red. H. RUSEK, A. PIEŃCZAK. Cieszyn–Katowice 2011, s. 21–31.

Podstawą metody geograficznej jest fakt, iż – biorę tu przykład najprostszy – z upływem czasu różnowieczne fazy danego wytworu, powstałego w określonym punkcie Ziemi, ekspandując w różnych kierunkach, ulegają rozłożeniu w płaszczyźnie przestrzennej. Geograficzne zasięgi wszystkich faz zmienności owego wytworu prawie nigdy nie zgadniają się ze sobą. Biorąc znów przykład najprostszy, zauważamy, że fazy najdawniejsze sięgają zwykle najdalej; późniejsze – nieco mniej daleko; najnowsze – jeszcze bliżej od punktu wyjścia. Dzięki temu chronologiczny układ faz zostaje z biegiem stuleci wymieniony na przestrzenny. Ostrożnie, umiejętnie i bardzo krytycznie badając geograficzne zasięgi faz, etnograf czy etnolog rekonstruuje dzieje danego wytworu¹⁸.

Moszyński podkreślał ponadto, że metoda ta byłaby łatwa do zastosowania, gdyby nie konieczność uwzględnienia pewnych czynników:

- różne fazy wytworu (jak również różne wytwory) mają bardzo różną prężność ekspansywną i w rezultacie nieraz najmłodsze fale docierają dalej niż najstarsze i średnie;
- ekspandujące fazy wytworów kulturowych na nowo objętych obszarach nie zawsze pozostają niezmienione; nieraz podlegają tam dalszej ewolucji i szerzą się w tej nowej postaci nawet ku punktowi wyjściowemu formy macierzystej;
- wytwory kulturowe rozprzestrzeniają się nie tylko dzięki falom kulturowym, lecz także dzięki migracjom różnych grup ludzkich.

Autor konstatował, że mimo tych wszystkich zastrzeżeń metoda jest i będzie istotna dla badań nad zjawiskami kulturowymi¹⁹.

Metoda etnogeograficzna ma dwa istotne aspekty interpretacyjne, często wzajemnie się uzupełniające: **geograficzny** (analiza i porównywanie zasięgów wytworów kultury na podstawie orografii, hydrografii i pozostałych cech terenu lub niezależnych czynników, na przykład szlaków migracyjnych) oraz **abstrakcyjno-przestrzenny** (analiza i porównywanie zasięgów w świetle ich przestrzennego kształtu i konfiguracji)²⁰. Pierwszy wiąże się z wykorzystaniem do analizy wiedzy o geografii danego obszaru, drugi – na odczytywaniu wniosków z samego układu przestrzennego zasięgów powstałych na mapie²¹.

Interesujący przykład analizy etnogeograficznej w kontekście pierwszego z wymienionych aspektów dał Moszyński w nieocenionym artykule *Niektóre przyczyny zróżnicowania kultury ludowej w Polsce*, w którym prześledził, jak czynniki geograficzne i demograficzne wpływały na zapóźnienie cywilizacyjne północno-wschodniej części Polski w stosunku do pozostałych terenów. Zdaniem autora największe znaczenie miały trzy przyczyny: zachód i południe Polski, po pierwsze, znajdują się bliżej tzw. Zachodu, w sensie środkowej i zachodniej Europy, aniżeli północny-wschód, po drugie, są od wieków mniej zalesione, a więc jest tu więcej pól, przestrzeni otwartych, i po trzecie, od wieków są gęściej zaludnione, co na ogół sprzyja szybszemu rozchodzeniu się fal kulturowych²². Analiza ta

18 K. MOSZYŃSKI: *Człowiek...*, s. 105.

19 Ibidem.

20 Ibidem, s. 106.

21 J. TOPOLSKI: *Metodologia historii*. Warszawa 1984, s. 392.

22 K. MOSZYŃSKI: *Niektóre przyczyny zróżnicowania kultury ludowej w Polsce*. „Lud Słowiński” 1938, t. 4, dział B: „Etnografia”, s. 84B [online].

została poparta licznymi danymi demograficzno-statystycznymi (jak mapa Tadeusza Ladenbergera dotycząca zaludnienia Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego) oraz innymi źródłami. Artykuł stał się bazą do dalszych dyskusji nad zróżnicowaniem kulturowym kraju. Odwołał się do niego między innymi Kłodnicki, który podjął próbę sprawdzenia przebiegu granic rubieży etnogeograficznej na podstawie map *Polskiego atlasu etnograficznego*, udowadniając ich stosunkowo długą żywotność jeszcze w drugiej połowie XX wieku²³.

To podejście badawcze stosowano również w późniejszych badaniach PAE w odniesieniu do wybranych zjawisk kultury materialnej. Jerzy Grocholski, analizując występowanie form snopów zabezpieczających kopice żniwne przed deszczem, zaznaczył na mapie dane izohietyczne z lat 1821–1939, obrazujące granice obszarów o większych sumach opadów w okresie letnim²⁴. Okazało się, że granice te w przybliżeniu odpowiadają zasięgowi występowania różnych form snopów nakrywających kopice, co więcej – nasilenie ich występowania zwiększa się stopniowo od granicy większych opadów, w kierunku wschodniej i południowej Polski. Trudniej wnioskować o tej zależności w odniesieniu do ziem zachodnich i północnych, gdzie nastąpiły liczne ruchy migracyjne – dane atlasowe są tu niepełne (w wielu przypadkach zabezpieczanie kopic nie było znane). Uwzględnia się również zasięgi występowania niektórych drzew w Polsce, zestawione przez botanika Władysława Szafera. Przykładowo Zofia Wiraszko sięga do opracowań Szafera, określając gatunki drzew, z których wykonuje się podwalinę²⁵, zaś Barbara Jankowska analizując te, z których pozyskuje się na wiosnę sok pitny²⁶. W pierwszym przypadku okazało się, że istotne są głównie cechy materiałowe (najrzadziej w tym celu wykorzystywano buka, pomimo że występował na sporych obszarach środkowej oraz wschodniej Polski)²⁷, w drugim – pozyskiwanie soku pitnego z jaworu dotyczy całego obszaru występowania tego drzewa w Polsce, lecz w latach 50. i 60. XX wieku było ograniczone do kilku miejscowości leżących na południowych krańcach kraju. W badaniach atlasowych pod uwagę brane są również określone uwarunkowania gospodarcze²⁸.

23 Zob. np.: Z. KŁODNICKI: *Tak zwana rubież etnogeograficzna a problem genezy przetrzennego zróżnicowania kultury ludowej w Polsce*. „Lud” 1994, t. 77, s. 47–68; IDEM: *Geograficzne zróżnicowanie tradycyjnej kultury w Polsce. Uwagi o rubieżach kulturowych*. W: „Archiwum Etnograficzne”. T. 41. Red. Z. KŁODNICKI, H. RUSEK. Wrocław 2003, s. 247–256.

24 Zob. *Polski atlas etnograficzny*. Z. 2. Red. J. GAJEK. Warszawa 1965, mapa 75: *Zabezpieczanie kopic żniwnych przed deszczem*, karta XXX.

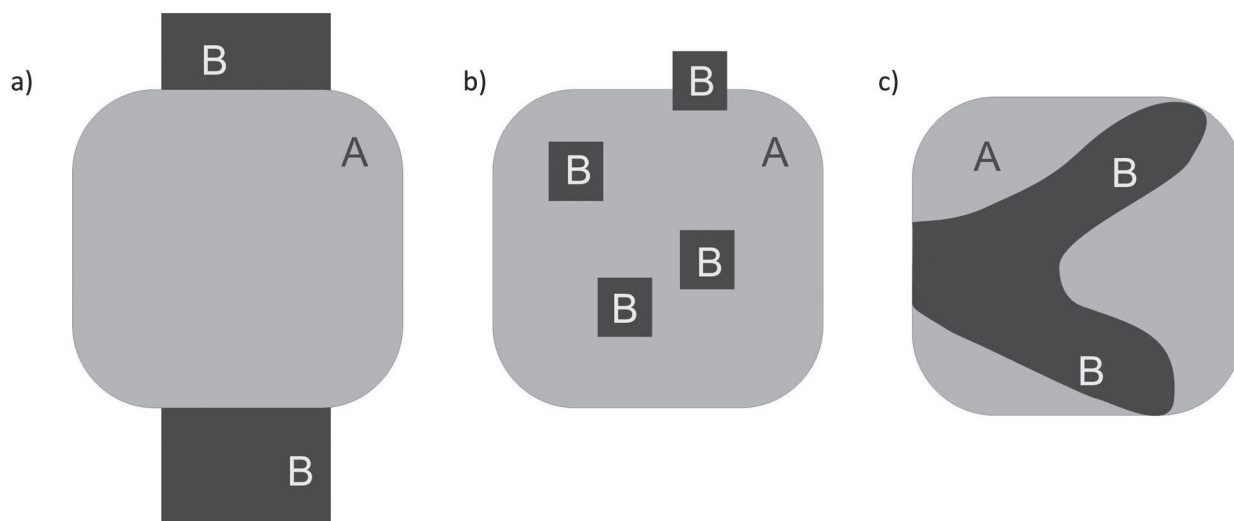
25 Zob. *Polski atlas etnograficzny*. Z. 4. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 197: *Podwalina*, karta CI.

26 Zob. *Polski atlas etnograficzny*. Z. 6. Red. J. GAJEK. Warszawa 1981, mapa 311: *Ściąganie na wiosnę pitnych soków z drzew*, karta CLXVII.

27 Dane o podwalinie bukowej pozyskano w jednej wsi znajdującej się poza wschodnią granicą naturalnego występowania tego gatunku drzewa.

28 Konrad Hanisch, analizując proces zanikania domowej obróbki włókna, uwzględnił dane dotyczące powierzchni uprawy lnu i konopi w latach 60. XX wieku. Z mapy wynika, że większa procentowo ilość upraw tych roślin w pewnym stopniu wpływała na dłuższe utrzymywanie się praktyki domowej obróbki włókna, co dotyczyło głównie sporej części wschodniej Polski (im dalej na zachód, tym bardziej zjawisko miało charakter reliktowy, a powierzchnia upraw była mniejsza). Zob. *Polski atlas etnograficzny*. Z. 5. Red. J. GAJEK. Warszawa 1974, mapa 272: *Zanikanie domowej obróbki włókna na tle współczesnej uprawy lnu i konopi*, karta CXL.

Na podstawie map obrazujących określone zjawiska kulturowe można nie tylko ukazywać zasięgi występowania, ale również wnioskować o przyczynach zmian ich konfiguracji (drugi aspekt metody etnogeograficznej). Zgodnie z klasyfikacją przyjętą przez Moszyńskiego²⁹, zjawiska kulturowe mogą tworzyć na mapach następujące układy przestrzenne: zasięg zwarty, zasięg przerywany (zjawisko A nakłada się na zwarty zasięg występowania zjawiska B), rozproszony (zjawisko B występuje na danym terytorium nieregularnie) oraz dwu- lub więcej skrzydłowy (zjawisko B występuje w znacznym oddaleniu od siebie, wbijając się klinowo w zjawisko A) (zob. ilustracja 1.1).



Ilustracja 1.1. Zasięgi przestrzenne zjawiska kulturowego

a) przerywany, b) rozproszony, c) dwuskrzydłowy

Opracowanie własne.

O zasięgu **zwartym** można mówić, gdy dane zjawisko zajmuje względnie jednorodny obszar, wyróżniając się spośród innych terytoriów. Zdarza się, że na taki ograniczony terytorialnie obszar występowania danego elementu nakłada się drugi, nowszy, powodując tym samym podział pierwszego na dwie lub więcej stref – wtedy mówimy, że na mapie tworzy się zasięg **przerywany**. Inną możliwą konfiguracją jest zasięg **rozproszony**, oznaczający, że zjawisko kulturowe występuje na danym terytorium w rozproszeniu, nie tworząc wyraźnych skupisk. Może to świadczyć o zanikaniu (jeśli zjawisko ma charakter archaiczny) lub upowszechnianiu się (jeśli mamy do czynienia z formą nową). Interesujący jest również zasięg **dwu- lub więcej skrzydłowy**; tego rodzaju zasięgi – jak podkreśla Pokropek – „klinowo wcinają się w dwóch lub więcej miejscach od siebie znacznie oddalonych i poza obszarami, z których wyszły”³⁰. Rodzaje zasięgów można zilustrować kilkoma mapami zamieszczonymi w mojej poprzedniej pracy, które na potrzeby niniejszego opracowania nieco zmodyfikowałam³¹.

29 Zob. też M. POKROPEK: *Metoda etnogeograficzna...*, s. 69.

30 Ibidem.

31 Zob. A. PIEŃCZAK: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 2: *Rola i znaczenie swata w jarzeniu małżeństw*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI. Cieszyn–Wrocław 2007.

Trzy pierwsze konfiguracje można zobaczyć na mapie poświęconej niektórym nazwom stosowanym na określenie osoby kojarzącej parę (zob. mapa I). Zaznaczono na niej występowanie nazwy: *klyta*, *klytta* (zasięg zwarty na Śląsku), *dobry mąż*, *der gute Mensch* (zasięg przerywany, widoczny na terenie Kaszub, Warmii i Mazur), *dziewosłęb*, *dziewosłębina* i podobne (zasięg rozproszony, będący fragmentem dawnego zasięgu występowania, o czym świadczą dane pochodzące z połowy XIX wieku) oraz *heiratsvernittler*, *heiratsvermittler* (również zasięg rozproszony, ograniczający się do terenów zamieszkałych przed II wojną światową przez ludność niemiecką).

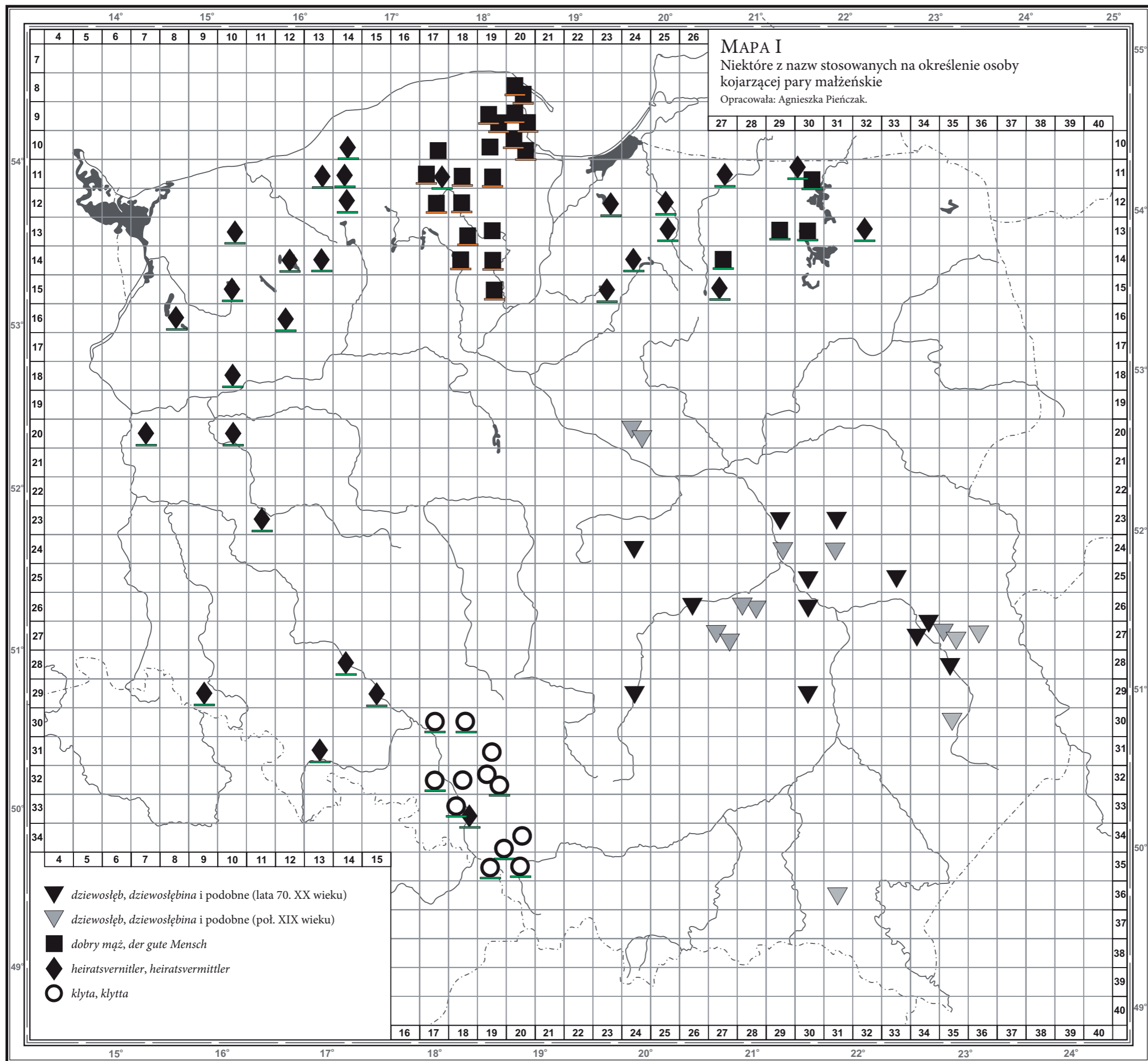
W obrębie zasięgu zwartego wyróżnia się dodatkowo odmiany zwane zasięgiem **centralnym** i **peryferycznym** (krawędziowym)³². W tym ostatnim przypadku mamy do czynienia zwykle z zanikaniem dawnych elementów. Zjawiska nowsze przeważnie tworzą zasięgi zwarte, starsze – zasięgi przerywane i rozproszone. W przypadku zjawisk najnowszych zasięgi często są mało precyzyjne; wnioskowanie o ich żywotności jest utrudnione, ale możliwe.

Doskonale taki układ przestrzenny ukazuje mapa dotycząca wręczania pierścionka pannie przez swata podczas zaręczyn. Wynika z niej, że po II wojnie światowej na sporych połaciach kraju zamieszkałych przez ludność rodzimą rozpowszechnił się nowszy zwyczaj, polegający na wręczaniu pannie pierścionka zaręczynowego przez kawalera (bez udziału pośrednika), wypierając na peryferie bardziej archaiczną formę. Ta stała się reliktem, utrzymującym się jedynie w tradycji słownej kilku wsi wschodniej i północnej Polski, co stanowi 13% badanych przypadków (zob. mapa II). Zanik wspomnianej formy można dostrzec w aspekcie zarówno geograficznym, jak i ilościowym.

Na wnioskowanie o dawności zjawisk kulturowych pozwala także zasięg **przerywany krawędziowy**. Przykładem mogą być zestawienia z mapy Moszyńskiego dotyczącej nazw zanikającego księżycy³³. Wynika z niej, że dawna słowiańska nazwa *wietek*, znana niegdyś na całym terytorium, w latach 30. XX wieku zachowała

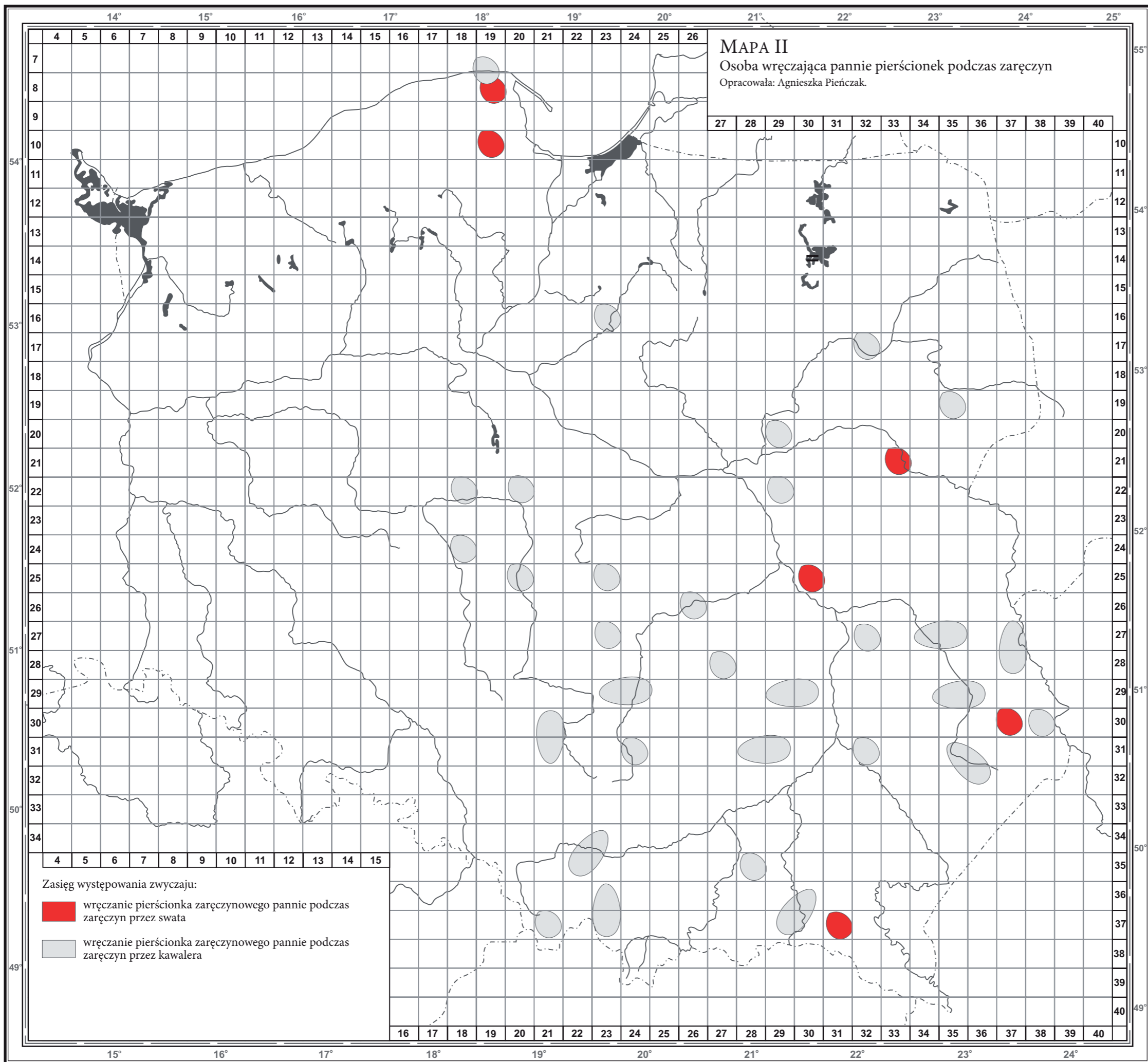
32 Klasyfikacja zaproponowana przez Kazimierza Moszyńskiego (zob. IDEM: *Człowiek...*, s. 106; M. POKROPEK: *Metoda etnogeograficzna...*, s. 69). Specyficzną formą zasięgu skrzydłowego jest zasięg **przerywany adriatycko-bałtycki**, który reprezentuje na przykład czerpak zgrzeblowaty do zrywania jagód. Narzędzia tego używano – jak odnotował Moszyński – w krajach alpejskich i sąsiednich oraz w Skandynawii, poza tym gdzieś w polskich i ruskich Karpatach. Cechą takiego zasięgu jest występowanie jego jądra z jednej strony nad Bałtykiem, z drugiej strony – w krajach alpejskich i dynarskich; zdarza się też, że tworzy on niekiedy wyspy w Karpatach (IDEM: *Kultura ludowa Słowian. Cz. 1: Kultura materialna*. Kraków 1929 [reprint: Warszawa 2010], s. 22–23). Podobne zasięgi występowania tworzą też inne elementy z dawnego inwentarza kulturowego: ości wielozębne kabłąkowe, przepłoty do suszenia snopów, drewniane naczynia dzbankowate, międlice z dwudzielnym mieczem, przęślice łopatkowe, koszyki pięciokabłąkowe, budynki czy domki na płozach i wiele innych (ibidem, s. 68, 197, 292, 298, 310–311, 321, 501–502). Dla porównania, jarzmo podgardlicowe – pisał dalej Moszyński – tworzy w Europie zupełnie **zwarty zasięg**, centralny w stosunku do zasięgu innych typów omawianego elementu. Ten typ jarzma charakteryzuje głównie tereny Europy objęte wpływami kultury słowiańskiej (wschodnie Niemcy, Czechosłowacja, prawie cała rdzenna Polska, z wyjątkiem części północno-wschodniej, prawie cała Małoruś, pewne okolice Białorusi, Rumunia, Węgry, część Austrii, znaczna część Jugosławii, Bułgaria) (ibidem, s. 652).

33 K. MOSZYŃSKI, M. BYTNARÓWNA, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej w Polsce*. Z. 2. Kraków 1935, mapa 1.



UWAGI

1. Na mapie ujęto wyłącznie tzw. informacje pozytywne z *Polskiego atlasu etnograficznego* pochodzące od ludności rodzimej. Mapa została opracowana na podstawie: badań z drugiej połowy XIX wieku (np. dane z „Dzieł Wszystkich” Oskara Kolberga), *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku), *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976) i innych.
2. Mapa dotyczy okresu od połowy XIX wieku do lat 70. XX wieku. Dane najstarsze (literatura XIX-wieczna) zaznaczono na szaro, dane z *Atlasu językowego kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* – pomarańczowym podkreśleniem, dane z *Atlas der deutschen Volkskunde* – zielonym podkreśleniem. (Zob. A. PIEŃCZAK: *Zwyczaj i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 2: *Rola i znaczenie swata w kojarzeniu małżeństw*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI. Cieszyn–Wrocław 2007, mapa 12).
3. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książnik.



UWAGI

1. Na mapie ujęto wyłącznie tzw. informacje pozytywne z *Polskiego atlasu etnograficznego* pochodzące od ludności rodzimej. (Zob. A. PIEŃCZAK: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 2: *Rola i znaczenie swata w kójarzeniu małżeństw*. W: „*Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*”. Red. Z. KŁODNICKI. Cieszyn–Wrocław 2007, mapa 25).

2. Mapa dotyczy lat 70. XX wieku.

3. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książnik.

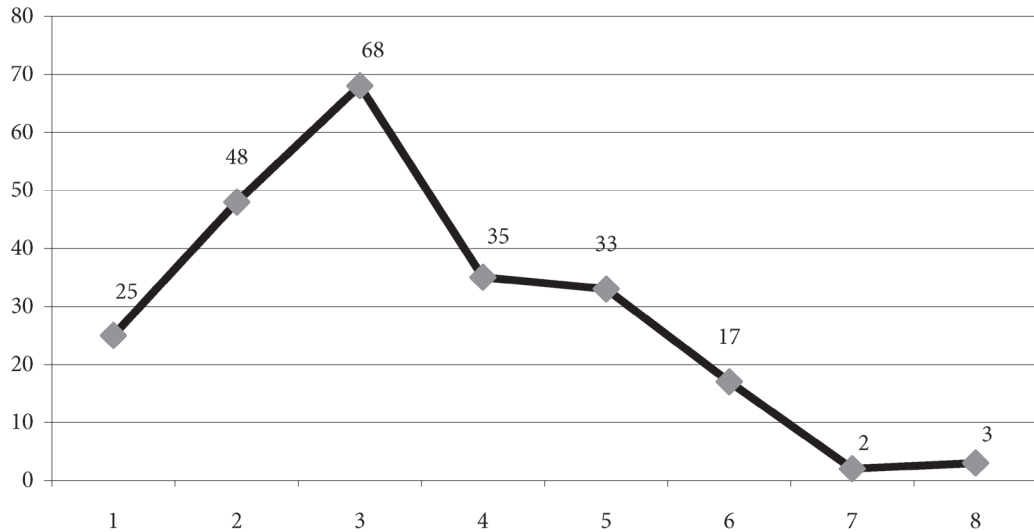
się jedynie w niewielkich skupiskach, widocznych na dwóch przeciwległych krańcach powstałego zasięgu – w południowej części kraju oraz na jego północno-wschodnich rubieżach; w jej miejsce stopniowo wchodziły nazwy nowsze, typu *stary miesiąc* i podobne.

Metoda etnogeograficzna nie jest łatwa do zastosowania również z innych względów – wymaga od badacza wielu czynności dotyczących przykładowo: klasyfikacji badanych zjawisk pod kątem ich odmian, stosowanych określeń gwarowych, szczegółowego określenia potencjalnych funkcji, a także częstotliwości występowania badanych artefaktów w życiu społecznym³⁴. W praktyce etnokartograficznej dane zjawisko kulturowe jest rozpatrywane na różnorodnych płaszczyznach – posłużmy się w tym miejscu przykładem dotyczącym obrzędowości weselnej. Analiza roli i znaczenia swata w polskiej społeczności wiejskiej jest wieloaspektowa – dotyczy różnych zagadnień, w tym chronologii występowania zjawiska, nazw gwarowych osób kojarzących pary, zróżnicowania ze względu na płeć, sposobów wynagradzania osób zajmujących się tym procederem, a także charakteru i częstotliwości wypełnianych przez nich ról w społeczności wiejskiej. Dokonana niegdyś przeze mnie analiza materiału źródłowego PAE pozwoliła na opracowanie klasyfikacji czynności wykonywanych przez pośrednika (wyodrębniłam jedenaście ról), co umożliwiło wnioskowanie o większym lub mniejszym znaczeniu swata w dwóch zakresach – w mikroskali (w konkretnej miejscowości) bądź makroskali (w skali ogólnopolskiej). Dzięki badaniom atlasowym prowadzonym w latach 70. XX wieku mogłam wnioskować jednocześnie o dwóch kwestiach, zasięgu występowania poszczególnych ról swata (aspekt geograficzny) oraz ich liczbie (aspekt ilościowy). Jak zatem wyglądało to w odniesieniu do ludności autochtonicznej? Z badań wynika, że na terenie całej Polski pośrednikowi przypadało maksymalnie osiem z jedenastu wspomnianych ról, natomiast najczęściej – trzy role, co stwierdzono w 68 miejscowościach (zob. mapa III i wykres 1.1). Zapewne nieprzypadkowy jest zasięg występowania wykonywania przez swata największej liczby ról (osiem), który ogranicza się zaledwie do trzech wsi południowo-wschodniej części kraju. Taka konfiguracja może świadczyć z jednej strony o większej zachowawczości kulturowej tych obszarów, z drugiej – o rozwinętym procesie zaniku analizowanego zjawiska, skutkującym zachowaniem się go na peryferiach.

Można również stwierdzić, że udział swata w największym stopniu zaznaczał się podczas aktów związanych bezpośrednio z samymi swatami, natomiast podczas zaręczyn był niewielki. W stosunku do czasów dawniejszych czynności wykonywane w latach 70. ubiegłego wieku straciły swój symboliczny charakter na rzecz przesłanek pragmatycznych – kojarzenie małżeństw metodą tradycyjną w polskiej społeczności wiejskiej miało w tym okresie wyraźnie marginalny charakter³⁵.

34 Z. STASZCZAK: *Metoda etnogeograficzna*. W: *Słownik etnologiczny...*, s. 232.

35 Szerzej zob. A. PIEŃCZAK: *Zwyczaj i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 2: *Rola i znaczenie swata...*, s. 151–160 oraz aneks III.



Wykres 1.1. Liczba ról swata podczas swatów i zaręczyn, lata 70. XX wieku

Opracowanie własne na podstawie: A. PIĘNCZAK: *Zwyczaj i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 2:

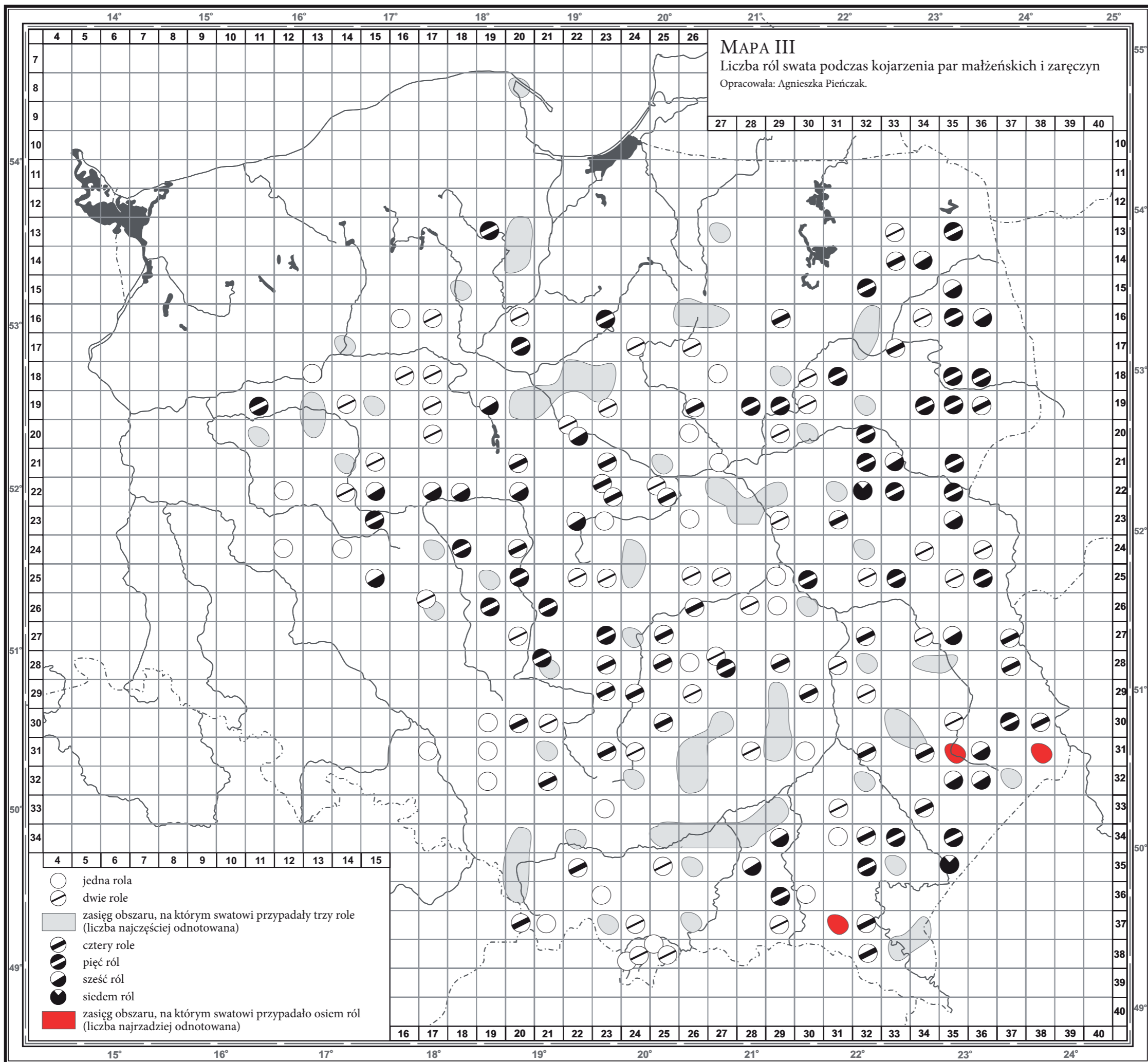
Rola i znaczenie swata w kojarzeniu małżeństw. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI. Cieszyn-Wrocław 2007, s. 27.

W przypadku metody etnogeograficznej do prezentacji i interpretowania danych istotny jest wybór odpowiedniej techniki kartograficznej. W literaturze przedmiotu wyodrębniano wpieryw trzy podstawowe: punktową, liniową i powierzchniową³⁶; później – tylko punktową i powierzchniową (druga występuje w formie odmiany liniowej i szrafurowej)³⁷. Techniki powierzchniowe są zwykle uogólnieniem map punktowych, na przykład stosuje się je w celu uproszczenia zebranych danych poprzez przedstawienie ich w formie zasięgów czy też ukazania linii przebiegu współwystępujących zjawisk. Najczęściej stosuje się technikę punktową, gdyż pozwala ona na precyzyjne ukazywanie występowania analizowanych zjawisk (każdy punkt obrazuje konkretną miejscowość, w której dane zjawisko występuje lub nie). Pozostałe dwie techniki stosuje się zwykle uzupełniająco.

Bez względu na rozbieżności co do liczby technik warto podkreślić, że ich połączenie daje często interesujące wyniki etnogeograficzne, na przykład w zakresie nazewnictwa, chronologii zjawiska czy częstotliwości jego występowania.

³⁶ Zob. np.: M. POKROPEK: *Metoda etnogeograficzna...*, s. 71; J. BOHDANOWICZ: *Polski Atlas Etnograficzny – wykładnia zadań i metod pracy*. W: *Rolnictwo i hodowla – część I*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. T. 1. Red. IDEM. Wrocław 1993, s. 25–27.

³⁷ Zob. Z. KŁODNICKI: *Przestrzenne ujęcie zjawisk kulturowych*. (Z myślą o „Karcie kulturowej rzeki”). „Rzeki. Kultura – Cywilizacja – Historia” 1994, t. 3, s. 47.



UWAGI

1. Na mapie ujęto wyłącznie tzw. informacje pozytywne z *Polskiego atlasu etnograficznego* pochodzące od ludności rodzimej. (Zob. A. PIEŃCZAK: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 2: *Rola i znaczenie swata w kojarzeniu małżeństw*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI. Cieszyn–Wrocław 2007, mapa 27).

2. Mapa dotyczy lat 70. XX wieku.

3. Mapę podkładową w wersji elektronicznej sporządziła Kamilla Książnik.

Dotychczasowe próby wykorzystania metody etnogeograficznej w badaniach obrzędowości narodzinowej

Wybrane atlasy etnograficzne i dialektologiczne

Jednym ze źródeł przydatnych do odczytywania genezy i przemian kultury tradycyjnej na podstawie jej przestrzennego zróżnicowania są atlasy etnograficzne i dialektologiczne. W tym rozdziale omówiłam specyfikę wybranych opracowań, ze szczególnym podkreśleniem ich roli i znaczenia w pracach porównawczych nad polską obrzędowością narodzinową. Wybór atlasów jest subiektywny i wynika z zastosowania niektórych z nich w dotychczasowych pracach badawczych PAE³⁸. Przedstawiłam dwa istotne dla polskiej kartografii etnograficznej atlasy etnograficzne oraz kilka dialektologicznych. Ze względu na specyfikę opracowania celowo pominęłam *Polski atlas etnograficzny* i *Atlas der deutschen Volkskunde*, charakteryzując je szczegółowo w rozdziale czwartym i piątym.

Atlasy etnograficzne

Atlas kultury ludowej w Polsce

Analizę doświadczeń kartograficznych w zakresie przestrzennego ujmowania wybranych elementów obrzędowości narodzinowej należy rozpocząć od *Atlasu kultury ludowej w Polsce* (dalej: AKLP), autorstwa Kazimierza Moszyńskiego oraz jego dwóch współpracowniczek³⁹, Jadwigi Klimaszewskiej i Marii Bytnarówniej. Przypomnę, że była to pierwsza w Europie próba kartograficznego ukazywania zjawisk kulturowych (wraz z ich interpretacją) na podstawie dostępnych źródeł etnograficznych, historycznych i językowych. W przedmowie Moszyńskiego czytamy o doniosłości przedsięwzięcia:

W r. 1929 postanowiłem w podobny sposób pozyskać dla całej Polski materiał z zakresu ludowej kultury duchowej. Ułożyłem kwestionariusz, uwzględniający różnorodne przykładowe zagadnienia ze wszystkich prawie działów tej kultury, o ile one obiecywały dać szczególnie zajmujące wyniki po rzuceniu ich na obszerne geograficzne tło obejmujące szczególnie Polskę; zainteresowałem tą sprawą paru kolegów oraz kilku uczniów [...] i w latach 1930/31 badania zostały zbiorowymi siłami przeprowadzone. W konsekwencji Polska, pierwsza spośród wszystkich państw, zdobyła się na orientacyjne co prawda, bądź co bądź jednak prawdziwie geograficzne i planowe ujęcie zwartego zespołu problemów etnograficznych przez pokrycie całego

38 Szerzej o specyfice polskich atlasów dialektologicznych i językowych (w tym szczególnie klasyfikacja atlasów) w obszernym opracowaniu: J. REICHAN, K. WOŹNIAK: *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*. Kraków 2004, s. 5.

39 Zob. K. MOSZYŃSKI, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej w Polsce*. Z. 1. Kraków 1934; K. MOSZYŃSKI, M. BYTNARÓWNA, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej...* Z. 2; K. MOSZYŃSKI, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej w Polsce*. Z. 3. Kraków 1936.

swego terytorium zupełnie równomierną siecią celowo i jednakowo zbadanych punktów⁴⁰.

O skali projektu świadczy również obszar badawczy poddany eksploracji – dane źródłowe pozyskano w 134 miejscowościach głównych i dodatkowych, znajdujących się w granicach ówczesnej Rzeczypospolitej⁴¹; badaniami objęto nie tylko ludność polską, ale także ukraińską i białoruską. Praca jest ważnym źródłem materiałowym do badań niektórych działów kultury oraz słownictwa gwarowego tych trzech narodów; nadto doświadczenia zdobyte podczas jej opracowywania ułatwiły w okresie powojennym prace nad *Polskim atlasem etnograficznym*⁴².

W *Atlasie kultury ludowej w Polsce* zawarto przeważnie wybrane zagadnienia dotyczące kosmogonii, demonologii ludowej, wróżbiarstwa i obrzędowości dorocznej. W pierwszym zeszycie widnieją dwie mapy poświęcone ludowej demonologii, na których ukazano występowanie wierzenia o zamienianiu się duszy dziecka nieochrzczonego lub poronionego w ptaka oraz o południcy (demonie zajmującym się najczęściej porywaniem dzieci)⁴³. W drugim zeszycie znajdują się dwie mapy dotyczące częściowo obrzędowości narodzinowej⁴⁴; w trzecim – trzy⁴⁵.

Obok omówienia zawartości treściowej AKLP warto również odnieść się do kwestii metodycznych. Z punktu widzenia kartografii etnograficznej jest istotne to, że na analizowanych mapach obok symboli danych pozytywnych po raz pierwszy zastosowano dwa odrębne symbole na oznaczenie informacji negatywnej: „=” , czyli „brak tradycji” (informujący o niewystępowaniu danego zjawiska w przeszłości czy w trakcie badań), oraz „-” , oznaczający „brak odpowiedzi” (tzn. brak jakiegokolwiek odpowiedzi od respondenta bądź jej niejednoznaczność). Istotne są również komentarze pod mapami, stanowiące próbę ostrożnej, lecz wnikliwej interpretacji konfiguracji zasięgów wytyczonych na mapach. Można tu jako przykład podać sposób argumentacji Moszyńskiego w kwestii zasięgu dwuskrzydłowego – na przykładzie mapy dotyczącej nazw księżycy w nowiu:

Ten rodzaj zasięgu z reguły zdradza u nas silną ekspansję danego zjawiska z zachodu na wschód, przy czym punkty wyjścia dla niego leżą nieraz daleko na zachodzie. Jakoż, gdybyśmy i w tym wypadku zechcieli sięgnąć do Europy zachodniej, znaleźlibyśmy tam w powszechnym użyciu termin najdokładniej odpowiadający naszemu nowemu m.[iesiącowi]: cf. nmc. Neumond, ang. new moon, franc. nouvelle, łac. luna nova itd. Oczywiście jednak ta okoliczność nie dowodzi, aby nazwa

40 K. MOSZYŃSKI, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej...* Z. 1, s. 2.

41 Ibidem, mapa 1: *Wykaz miejscowości, skąd pochodzą dane do kultury duchowej*.

42 J. REICHAN, K. WOŹNIAK: *Polskie atlasy dialektologiczne...*, s. 75, 77.

43 K. MOSZYŃSKI, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej...* Z. 1, mapa 6: *Ptak-dusza*, mapa 7: *Zasięg tradycji o demonie zwanym południcą lub podobnie*.

44 K. MOSZYŃSKI, M. BYTNARÓWNA, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej...* Z. 2, mapa 3: *Przyczyny choroby u dzieci zwanej pleśniawki (soor)*, mapa 6: *Zasięg tradycji o demonie zwanym rusalka lub kozytka*.

45 K. MOSZYŃSKI, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej...* Z. 3, mapa 3: *Nazwa pleśniawek (soor)*, mapa 5: *Demony i demoniczne dusze zabijane przez piorun*, mapa 7: *Demony (porywające i) odmieniające niemowlęta*.

nowy m.[iesiąc] musiała powstać pod wpływem Zachodu; dowodzi tylko, że pod tym wpływem powstać mogła⁴⁶.

Moszyński zwracał uwagę nie tylko na desygnaty, lecz również na same nazwy; uwzględniał też niekiedy ich właściwości fonetyczne i morfologiczne, na przykład na mapie nazw instrumentu dudy oprócz polskich podał także określenia białoruskie i ukraińskie, zwracając uwagę na miejsce akcentu czy właściwości wymowy⁴⁷. Wskazuje to na rzetelność naukową Moszyńskiego w zakresie wnioskowania o rozprzestrzenianiu się w czasie i przestrzeni analizowanych przez niego zjawisk językowych oraz kulturowych. Niektóre dane z map AKLP wykorzystywano w publikacjach atlasowych⁴⁸, w tym tych poświęconych obrzędowości narodzinowej. Do interpretowania zmian kulturowych, szczególnie w przypadku datowania wierzeń, jak pisali Edyta Diakowska i Zygmunt Kłodnicki:

[...] wielce pomocna okazała się mapa K. Moszyńskiego z 1936 roku, przedstawiająca rozmieszczenie nazwy demona porywającego lub odmieniającego dzieci, umieszczonej w granicach ówczesnej Polski (badaniami nie objęto obecnych ziem zachodnich i północnych). Z kolei na podstawie materiałów kwestionariuszowych, głównie z lat 70. i 80. XX wieku, opracowano mapy przedstawiające to zagadnienie [...]. Wszystkie te mapy dają doskonałą możliwość porównania, gdyż można na ich podstawie przeanalizować, w jakim stopniu dawne wierzenia, zobrazowane przez Moszyńskiego, zachowały się do czasów późniejszych, a więc lat 70. i 80. ubiegłego wieku, co daje podstawę do analizy map pod kątem chronologii danego przekazania⁴⁹.

Wspomniani badacze na dwóch mapach zestawili dawniejsze informacje o przestrzennym występowaniu wierzenia dotyczącego demona zwanego *boginka*, *mamuna*, *sibiela*, *odmienica*, *dziwożona*, *kraśnię* (lata 30. XX wieku) z blisko pół wieku młodszymi danymi atlasowymi, uzyskując interesujące wyniki badawcze odnośnie do zmian w konfiguracji zasięgów występowania analizowanych zjawisk⁵⁰.

46 K. MOSZYŃSKI, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej...* Z. 1, mapa 5: *Nazwa księżycy na nowiu*.

47 J. REICHAN, K. WOŹNIAK: *Polskie atlasy dialektologiczne...*, s. 77.

48 Analizowano je na przykład w kontekście zmian w zasięgach występowania nazw dotyczących Plejad i Oriona, określeń strzałki piorunowej czy rodzaju roślin w strzechy, domy itp. w dniu św. Jana (zob. A. LEBEDA [PIEŃCZAK]: *Wiedza i wierzenia ludowe*. T. 6. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław–Cieszyn 2002, s. 63–65, 67, 177–180).

49 E. DIAKOWSKA, Z. KŁODNICKI: *Demony porywające i odmieniające dzieci*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIEŃCZAK. Wrocław–Cieszyn 2010, s. 179.

50 Dotyczy to map: *Nazwa demona, którego funkcją główną jest porywanie lub odmienianie dzieci*, II (mapa 9); *Nazwa demona, którego funkcją poboczną jest porywanie lub odmienianie dzieci*, I (mapa 10) [uwaga: druga mapa winna być opatrzona numerem 11; nadto po jej tytule powinien widnieć numer rzymski II – A.P.] (zob. E. DIAKOWSKA, Z. KŁODNICKI: *Demony porywające i odmieniające dzieci...*, s. 236, 238).

Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski

W 1970 roku rozpoczęto prace nad *Atlasem języka i kultury ludowej Wielkopolski* (dalej: AJKLW), prowadzone w Instytucie Filologii Polskiej i Katedry Etnografii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (zespołem badawczym kierował wtedy Zenon Sobierajski). Atlas ten to dzieło szczególne, gdyż jest owocem współpracy językoznawców i etnografów; doszło tu do realizacji dawno wysuwanego postulatu metodologicznego, by równoczesnymi badaniami językowymi i etnograficznymi objąć desygnaty oraz odpowiadające im znaki językowe⁵¹. Jak pisali sami autorzy, potrzeba opracowania dzieła wynikała z konieczności przygotowania osobnego atlasu regionalnego, który by pokazał „specyfikę problemów językowych i kulturowych Wielkopolski. Wyszły przecież z druku atlasy gwarowe innych regionów Polski, np. Podkarpacia, Kielecczyny, Kaszubszczyzny, Śląska i Spiszu [...] a tym czasem Wielkopolska, kolebka państwowości polskiej, atlasu regionalnego nadal nie miała”⁵². W tym celu opracowano 2100 pytań podstawowych i kilkadziesiąt dodatkowych, zamieszczonych w publikacji *Kwestionariusz do atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* oraz *Ethnographica – Supplement*. Siatka badawcza liczy ogółem 109 miejscowości na terenie całej historycznej Wielkopolski (z XIV–XVIII wieku), z których każda była oddalona od sąsiedniej maksymalnie 15–18 km. Zarówno w pracach terenowych, jak i opracowaniach kartograficznych uczestniczyli równolegle lingwiści i etnografowie, co umożliwiło ciągłą weryfikację materiału pod względem merytorycznym⁵³. Efektem eksploatacji terenowych są mapy opracowane techniką punktową, na których zamieszczono wyrazy podane najczęściej w formie uogólnionej (bez lokalnej fonetyki), co zapewnia ich czytelność; zróżnicowanie gwarowe widoczne jest dopiero w komentarzach do map. Cenne jest to, że niektóre mapy powstały jako wynik spojrzenia na desygnaty wyłącznie od strony etnograficznej, jak mapa *Domowe pieczenie chleba* (mapa 16, t. 1).

*Różnymi znakami oznaczono na tej mapie: 1) regularny wypiek chleba jest powszechny, 2) regularny wypiek chleba ograniczony do nielicznych rodzin, 3) wypiek chleba sporadyczny, 4) całkowity zanik zjawiska. Pożytek z tego typu opracowań dla badania słownictwa gwarowego jest oczywisty: na terenie, gdzie od dawna nie piecze się chleba w domu, z całą pewnością w regresie jest również słownictwo związane z tą czynnością*⁵⁴.

W tomie siódmym AJKLW znajdziemy kilka map z zakresu obrzędowości narodzinowej: *Nazwy wyrazu ‘dziewka’* (mapa 585), *Nazwy dziecka nieślubnego* (mapa 586), *‘Piastować’ (dziecko na rękach) i wyrazy bliskoznaczne* (mapa 587), *Znaczenie wyrazów ‘piastować’ – ‘plastować’* (mapa 588), *Zabawki i synonimy*

51 J. REICHAN, K. WOŹNIAK: *Polskie atlasy dialektologiczne...*, s. 34.

52 Z. SOBIEJAJSKI: *Wstęp*. W: *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*. T. 1: *Gospodarstwo domowe – pożywienie*. Cz. 2: *Wstęp do całości – wykazy i komentarze do map 1–115*. Red. Z. SOBIEJAJSKI, J. BURSZA. Wrocław 1979, s. 5.

53 Z. SOBIEJAJSKI: *Przebieg pracy nad Atlasem*. W: *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski...* T. 1: *Gospodarstwo...* Cz. 2: *Wstęp do całości...*, s. 9–17.

54 J. REICHAN, K. WOŹNIAK: *Polskie atlasy dialektologiczne...*, s. 36.

(mapa 589⁵⁵), 'Ochrzciciel' – wymowa (mapa 627), '(Do) chrztu' – wymowa (mapa 628), *Zwyczaje związane z oddawaniem ochrzczonego dziecka rodzicom* (mapa 629)⁵⁶. W pozostałych tomach zamieszczono mapy poświęcone określeniom kołyski i jej biegunów (mapy 684–685)⁵⁷, a także innym tematom pokrewnym obrzędowości narodzinowej, mianowicie demonom straszącym i porywającym dzieci. Znajdziemy tu znaczenie wyrazu *babak* (mapa 827) oraz *południca* i jego synonimów (mapa 828)⁵⁸.

Doświadczenia kartograficzne zebrane podczas pracy nad *Atlasem języka i kultury ludowej Wielkopolski* stały się przydatne do tworzenia późniejszych map PAE, ukazujących zróżnicowanie wybranych zjawisk językowych i kulturowych. Niektóre dane wyekscerpowane z AJKLW znalazły się na mapach dotyczących nazw gwarowych osób kojarzących pary małżeńskie⁵⁹. Ich użycie w znacznym stopniu uzupełniło obraz etnograficzny map atlasowych obejmujących terytorium Wielkopolski o kolejne nazwy, z różnych względów nieodnotowane w trakcie badań PAE (np. określenie *swatacz* czy *strynciorz*, *strynciora*). Uzupełnienie kartogramu atlasowego o tylko jedną informację z punktu AJKLW dotyczące nazwy *raj* przesuwają jej występowanie bardziej w kierunku zachodnim⁶⁰, podobnie jak wzbogacenie mapy o kilka punktów z tegoż atlasu w przypadku nazwy *družba*⁶¹. Dane pochodzące z kilkudziesięciu punktów sieci AJKLW doskonale ukazują dużo większą popularność nazwy *faktor*, *faktorka* na terenie Wielkopolski w stosunku do innych obszarów⁶². Zabiegi te pozwalają na weryfikację i wzbogacenie materiału źródłowego, co sprzyja tworzeniu na mapach atlasowych bardziej precyzyjnych obrazów etnograficznych, a tym samym wyciągnięciu miarodajnych wniosków (cenne w pracach porównawczych).

Atlasy dialektologiczne

Oprócz atlasów etnograficznych interesującymi źródłami z punktu widzenia kartografii etnograficznej są atlasy językowe, rejestrujące zróżnicowanie gwarowe wybranych zjawisk językowych. W Polsce powstało do tej pory kilkanaście takich atlasów, dotyczących wybranych jednostek terytorialnych. Niestety, wiele z pomieszczonych w nich map nie ma swoich odpowiedników w innych tego typu opracowaniach, dlatego czasami trudno jest je wykorzystać do celów porównawczych.

55 Na karcie zamiast omawianej mapy błędnie wydrukowano mapę nr 655, poświęconą nazwom tańców tradycyjnych – A.P.

56 *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*. T. 7: *Kultura społeczna. Folklor obrzędowy i muzyczno-taneczny*. Cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 576–655*. Red. Z. SOBIERAJSKI. Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 35–43, 130–131.

57 *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*. T. 8: *Dom – zagroda*. Cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 656–701*. Red. Z. SOBIERAJSKI. Poznań 1994, s. 80–86.

58 *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*. T. 9: *Lecznictwo ludowe – magia*. Cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 764–834*. Red. Z. SOBIERAJSKI. Poznań 2001, s. 168–176.

59 Zob. A. PIEŃCZAK: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 2: *Rola i znaczenie swata...*, mapa 7: *Nazwy gwarowe osób kojarzących pary, I*.

60 Ibidem, mapa 8: *Nazwy gwarowe osób kojarzących pary, II*.

61 Ibidem, mapa 10: *Nazwy gwarowe osób kojarzących pary, IV*.

62 Ibidem, mapa 9: *Nazwy gwarowe osób kojarzących pary, III*.

Atlas językowy Śląska

Prace nad *Atlasem językowym Śląska* (dalej: AJS) rozpoczęto już w 1957 roku, w Komisji Dialektologicznej Śląskiego Instytutu Naukowego; wydawano go głównie w latach 1970–1989 (ostatni tom ukazał się w 1996 roku). W pozycji tej przedstawiono zagadnienia leksykalne wraz ze zjawiskami głosowymi i słowotwórczymi (rzadziej fleksyjnymi). Celem inicjatywy było przedstawienie na mapach układu geograficznego wybranych zjawisk gwarowych w zakresie głosowni, gramatyki i słownictwa na tym obszarze Śląska, gdzie mieszkała ludność autochtoniczna, posługująca się jeszcze starymi dialektami polskimi (już wtedy zauważano ich stały, postępujący zanik). Obszar ten w przybliżeniu obejmował: prawie całe dawne województwo katowickie, znaczną część województwa opolskiego, północno-wschodni skrawek wrocławskiego, graniczącą z nim południową część poznańskiego i wschodnią jeleniogórskiego, południowo-zachodni skrawek łódzkiego, a po czeskiej stronie – niewielki teren gwar zachodniocieszyńskich na lewym brzegu Olzy. Teren badawczy, ze względów porównawczych, został jednak poszerzony i włączono w jego granice część historycznego Śląska oraz tereny sąsiednie⁶³. Siatka badawcza nie jest zbyt gęsta; po modyfikacjach terenowych ostatecznie objęła 58 miejscowości (z czego siedem znajdowało się w ówczesnej Czechosłowacji i jedna w ówczesnej Niemieckiej Republice Demokratycznej), z których każda była oddalona od sąsiedniej z reguły maksymalnie o 25 km⁶⁴. Prowadząc badania, po przerebadaniu kwestionariusza próbnego, przygotowano łącznie 1991 pytań, dotyczących słownictwa, zagadnień fonetycznych, morfologicznych i składniowych⁶⁵.

Na ośmiotomowy AJS złożyło się 1500 map, z czego zaledwie dziesięć dotyczy obrzędowości narodzinowej. W wykazach i komentarzach do map można odnaleźć dane na temat funkcjonujących na Śląsku nazw gwarowych na określenie: dziecka, akuszerki, pieluchy, smoczka dla niemowlęcia, zabawki, ojca chrzestnego, matki chrzestnej, dziewczyny złego prowadzenia się, dziewczyny z dzieckiem nieślubnym, wreszcie – nazw dziecka nieślubnego (mapy 720–731)⁶⁶. Na mapach opracowanych techniką punktową zaznaczono szczegółowe odmiany konkretnych określeń, zaznaczając je wariantami danego znaku. Przykładowo słowo „akuszerka” występowało aż w ośmiu odmianach na analizowanym terenie, głównie jednak w jego części północnej⁶⁷.

Wspomniana mapa 721 jest szczególnie interesująca w kontekście wpływów niemieckich na gwarowe słownictwo śląskie. Wiadomo z niej, że w sporej części omawianego obszaru Śląska akuszerkę nazywano *hebama* i podobnie (ogółem 38 badanych miejscowości)⁶⁸. Późniejsze badania PAE potwierdziły występowanie tej nazwy również poza Śląskiem. Świadczy o tym mapa *Nazwy na określenie dawnej*

63 A. ZARĘBA: *Atlas językowy Śląska*. T. 1. Kraków 1969, s. 9–11, 13.

64 Ibidem, s. 20, 22, 24.

65 A. ZARĘBA: *Kwestionariusz do Atlasu językowego Śląska*. Katowice 1961, s. 7.

66 A. ZARĘBA: *Atlas językowy Śląska*. T. 4. Cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 501–750*. Warszawa–Kraków 1974, s. 65–70.

67 A. ZARĘBA: *Atlas językowy Śląska*. T. 4. Cz. 1: *Mapy 501–750*. Warszawa–Kraków 1974, mapa 721.

68 W języku niemieckim akuszerka to *die Hebamme*.

akuszerki wiejskiej, na której nazwa ta (w różnych wariantach, *hybama*, *hebame*, *hebane* itd.) pojawia się w 20 punktach badawczych (blisko 6% wszystkich eksplorowanych wsi atlasowych). Owszem, najliczniej została odnotowana na Śląsku (osiem wsi, co stanowi 40% ogółu miejscowości), szczególnie na Górnym Śląsku. Znana była jednak w latach 70. XX wieku gdzieśgdzie w Wielkopolsce, na Pomorzu Gdańskim, Warmii i Mazurach⁶⁹, a więc na terenach zamieszkałych w okresie międzywojennym między innymi przez ludność niemiecką⁷⁰.

Niektóre dane z kart *Atlasu językowego Śląska* stały się przydatne do opracowania map PAE z zakresu obrzędowości weselnej. Wykorzystanie tych informacji pozwoliło przykładowo doprecyzować zasięgi występowania nazw typu *swat*, *swatka*, *swatowa* i podobnych z terenu Górnego Śląska⁷¹; ponadto dzięki doświadczeniom AJŚ zasygnalizowano warianty gwarowe nazwy „faktor” – *faftur*, *fafturka*⁷². Zestawienie na mapach PAE danych z dwóch innych atlasów – AJŚ i ADV – wskazuje nadto na proces zaniku określonych nazw na terenie Śląska. W latach 70. XX wieku archaiczną okazała się nazwa niemieckiego pochodzenia *klyta*, choć jeszcze w okresie międzywojennym na terenie Górnego Śląska stosowano ją stosunkowo często, o czym świadczą badania ADV⁷³.

Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich

Drugim z regionalnych atlasów dialektologicznych jest *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (dalej: AJK), opracowywany przez zespół Zakładu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Wydawano go w latach 1964–1978, w pierw pod kierunkiem Zdzisława Stiebera, później – Hanny Popowskiej-Taborskiej. Na jego powstanie złożyło się kilka głównych przyczyn: wyraźna potrzeba opracowania dialektów Pomorza metodą atlasową, szybki rozwój wewnętrzny dialektów kaszubskich oraz możliwie przejrzyste porównanie kaszubszczyzny z resztą polskich gwar Pomorza i najbliższych sąsiednich rejonów Polski⁷⁴. Opracowana siatka badawcza jest znacznie gęstsza w porównaniu

69 Zob. R. ZOWADA: *Babka, babcia w obrzędowości narodzinowej*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIĘŃCZAK. Wrocław–Cieszyn 2010, s. 67, mapa 5.

70 Oprócz tego w materiałach PAE stwierdzono występowanie innych nazw niemieckiego pochodzenia określających ludową akuszerkę, na przykład *Grossmutter*, *Greifsmutter*, *Weise Frau*, *Muttergrips* (Pomorze Gdańskie) czy *Omschen* (Mazury) (zob. R. ZOWADA: *Babka, babcia w obrzędowości narodzinowej...*, s. 65). Z badań PAE wynika, że nazwy o niemieckim rodowodzie znano jeszcze w latach 70. XX wieku. W Rybnie (okolice Wejherowa) określano akuszerkę wiejską mianem *hejbama*, natomiast samą czynność odbierania dziecka nazywano dawniej *abnehmen*, *abgenommen*. W Drożdżeniczy (okolice Sępólna) kobietę odbierającą porody zwano *Grossmutter* (informację podała jedna z akuszerki, przybyła do wsi w 1929 roku z Tucholi).

71 Zob. A. PIĘŃCZAK: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 2: *Rola i znaczenie swata...*, mapa 7: *Nazwy gwarowe osób kojarzących pary, I*.

72 Ibidem, mapa 9: *Nazwy gwarowe osób kojarzących pary, III*.

73 Ibidem, mapa 12: *Nazwy gwarowe osób kojarzących pary, V*.

74 Z. STIEBER: *Wstęp*. W: *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich. Tom wstępny*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 8–9.

z punktami PAE obejmującymi to terytorium (liczy w sumie 186 wsi, w tym 104 kaszubskich i 82 niekaszubskich); przeciętna odległość pomiędzy sąsiadującymi punktami to około 7 km. „Badania starano się przeprowadzić we wsiach starych, które istniały już około sto lat temu i których ludność nie ulegała większym migracjom. W takich tylko miejscowościach istnieją lokalne gwary nadające się do badania atlasowego”⁷⁵.

Kwestionariusz do badań terenowych ustalono niezwykle precyzyjnie, jego ostateczna wersja powstała w 1955 roku. Składa się z około 2000 pytań, ujętych w 23 działy z zakresu słownictwa; stworzono też dział dotyczący akcentu, uzupełniając zamieszczono pytania dotyczące niektórych problemów fonetycznych i morfologicznych⁷⁶. W kwestionariuszu uwzględniono między innymi zagadnienia odnoszące się do obrzędowości narodzinowej: rozdział XVI AJK traktuje o higienie i schorzeniach (pytanie o akuszerkę – *hebamę*, *hebabę*, *grotkę*), kolejny (XVII) jest poświęcony stopniom pokrewieństwa (pytania o różne nazwy dotyczące dzieci), rozdział XX dotyczy wybranych wierzeń (pytania związane z chrztem, rodzicami chrzestnymi i pierwszą komunią). Podsumowaniem wydanych zeszytów jest suplement, zawierający między innymi indeks rzeczowy i alfabetyczny⁷⁷.

Efekt eksploracji terenowych na potrzeby AJK było opracowanie 738 map, pomieszczonych w 15 zeszytach. Zaledwie cztery z nich tyczą się w różnym zakresie obrzędowości narodzinowej – na jednej z nich uwzględniono wybrane nazwy gwarowe na określenie dziecka⁷⁸, na pozostałych – nazwy poduszki, w której niesie się noworodka do chrztu, smoczka czy grzechotki⁷⁹. Zastanawia brak mapy poświęconej akuszerce, pomimo uwzględnienia tej tematyki w kwestionariuszu badawczym⁸⁰. Wydaje się, że wykorzystanie danych z AJK w pracach nad PAE w zakresie obrzędowości narodzinowej może być utrudnione ze względu na tematykę⁸¹.

⁷⁵ Ibidem, s. 12.

⁷⁶ J. REICHAN, K. WOŹNIAK: *Polskie atlasy dialektologiczne...*, s. 22.

⁷⁷ *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich: Suplement do zeszytów I-VI*. Oprac. Zespół Zakładu Słowianoznawstwa pod kierownictwem Z. STIEBERA. Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

⁷⁸ *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*. Z. 1. Cz. 2: *Mapy*. Oprac. Zespół Zakładu Słowianoznawstwa pod kierownictwem Z. STIEBERA. Wrocław-Warszawa-Kraków 1964, mapa 49.

⁷⁹ *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*. Z. 5. Cz. 1: *Mapy*. Oprac. Zespół Zakładu Słowianoznawstwa pod kierownictwem Z. STIEBERA. Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, mapy 226, 228, 342.

⁸⁰ Nieco mylący jest tytuł mapy *babka*, na której zaznaczono wyłącznie określenia związane z pokrewieństwem (zob. *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*. Z. 5. Cz. 1..., mapa 235).

⁸¹ Materiały AJK stały się jednak przydatne w pracach porównawczych cieszyńskiej pracowni atlasowej, dotyczących nazw gwarowych osób kojarzących pary. Dzięki wykorzystaniu tychże danych oraz informacji zebranych w innych pracach kartograficznych stało się możliwe precyzyjne wytyczenie zasięgu występowania popularnych w Polsce określeń *swat*, *swatka*, *swatowa* (i zbliżonych do nich), również na Kaszubach; nadto – skierowanie zwarte go zasięgu nazwy *faktor*, *faktorka* i podobnych określeń bardziej w kierunku północnym (zob. A. PIĘNCZAK: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 2: *Rola i znaczenie swata...*, mapy 7 i 9). Interesujące jest, że prace badawcze Zakładu Słowianoznawstwa PAN z lat 50. XX wieku zaowocowały zebraniem dosyć licznych danych na temat występowania nazwy *dobry mąż*,

Atlas gwar mazowieckich

Opracowywanie *Atlasu gwar mazowieckich* (dalej: AGM) rozpoczęto w latach 50. XX wieku w Pracowni Dialektologicznej Zakładu Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk w Warszawie; wyniki badań publikowano w latach 1972–1992.

*Celem Atlasu gwar mazowieckich jest pokazanie wewnętrznych podziałów językowych tego terenu i jego związków z sąsiednimi gwarami, a zwłaszcza z Podlasiem [...]. Przede wszystkim znajdują się w nim mapy ilustrujące zasięgi faktów językowych typowych dla Mazowsza i północnej Polski. W Atlasie będą przedstawione zespoły faktów z zakresu fonetyki, morfologii i słownictwa*⁸².

Badania objęły, jak podały autorki, w przybliżeniu obszar historycznego Mazowsza w jego granicach z XVI wieku – eksplorowany teren obejmował zatem ówczesne województwa: warszawskie (oprócz powiatów: Ryki, Łosice i Sokołów Podlaski), białostockie (powiaty: Kolno, Grajewo, Zambrów i Łomża), łódzkie (powiaty: Łowicz, Kutno, Brzeziny, Skierniewice i Rawa Mazowiecka) i kieleckie (powiaty: Białobrzegi i Kozienice)⁸³. Siatka badawcza początkowo nie była zbyt gęsta (zaledwie 37 wsi); jednak w wyniku badań ankietowych objęła przeszło 1000 wsi, z których każda była oddalona od sąsiedniej przeciętnie o 5–6 km. Ze względu na trudności techniczne ograniczono się jednak do 321 punktów podstawowych, eksplorowanych zarówno przez językoznawców, jak i nauczycieli. Oprócz tego w AGM jest też sieć pełna, w której uwzględniono wszystkie punkty – podstawowe i dodatkowe⁸⁴.

Prowadząc badania, posługiwano się wpieryw dialektologicznym *Kwestionariuszem do badań słownictwa ludowego* (Wrocław 1958), a dla nauczycieli opracowano jego prostszą wersję, zaopatrzoną w dokładne objaśnienia, opisy przedmiotów i rysunki. W latach 1973–1975 we wszystkich punktach podstawowych przeprowadzono dodatkowe badania korespondencyjne w celu weryfikacji wątpliwych nazw lub informacji – ponadto badania te przyniosły nowe dane odnośnie zmian semantycznych wyrazów na przestrzeni dwudziestolecia⁸⁵. Ostatecznie zebrano ogromny materiał, który posłużył do opracowania przeszło 100 map próbnych oraz 500 właściwych (w tym 462 leksykalnych i 38 fonetycznych). Zastosowano na nich różne figury geometryczne, z fakturą bądź dodatkowymi oznaczeniami wewnątrz; przy czym żadnego z wymienionych znaków nie przyporządkowano określone mu faktowi językowemu⁸⁶.

sporadycznie odnotowanej w nieco późniejszych badaniach atlasowych (ibidem, mapa 12: *Nazwy gwarowe osób kojarzących pary, V*). Świadczy to zapewne o zaawansowanym procesie zaniku nazwy, znanej jeszcze przed II wojną światową również na obecnym terenie Warmii i Mazur (badania ADV).

82 H. HORODOWSKA-GADKOWSKA, A. STRZYŻEWSKA-ZAREMBA: *Wstęp*. W: *Atlas gwar mazowieckich*. T. 1. Cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 1–50*. Wrocław 1971, s. 6.

83 Ibidem, s. 8.

84 J. REICHAN, K. WOŹNIAK: *Polskie atlasy dialektologiczne...*, s. 30.

85 Ibidem, s. 31.

86 H. HORODOWSKA-GADKOWSKA, A. STRZYŻEWSKA-ZAREMBA: *Wstęp*. W: *Atlas gwar mazowieckich*. T. 1. Cz. 2..., s. 14.

Na jedenaście tomów AGM złożyło się ogółem 600 map, w tym cztery wiążące się z obrzędowością narodzinową. Możemy tu odnaleźć dane na temat określeń gwarowych: dziecka nieślubnego⁸⁷, biegunów u kołyski, grzechotki⁸⁸, ojca chrzestnego⁸⁹. Tematy te nie były wcześniej podejmowane przez cieszyńską pracownię atlasową, za wyjątkiem niektórych zagadnień związanych z rodzicami chrzestnymi⁹⁰. Wspomniana jako ostatnia mapa AGM dotyczy nazw gwarowych stosowanych na określenie ojca chrzestnego w stosunku do rodziców dziecka i matki chrzestnej. Wynika z niej, że na terenie Mazowsza posługiwano się w tym celu wyłącznie dwoma nazwami, *kum* i *kumoter*⁹¹. W ramach prac badawczych na potrzeby PAE opracowano dwie mapy dotyczące nieco zawężonej tematyki, mianowicie określeń, jakie stosują wobec siebie sami rodzice chrzestni. Zostały one inaczej skonstruowane pod względem typologii. Ukazują większe zróżnicowanie form zwracania się do siebie *kumów*, w tym również na Mazowszu. Na tym terenie funkcjonowały obok starszych form (*wy*, *kumo*, *chrzestny*, *krzesny*, *krzesna*, *potku*, *potko*) również nowsze (*per ty*, *po imieniu*)⁹². Na omawianych mapach, z różnych względów, nie uwzględniano danych pochodzących z literatury przedmiotu⁹³, w tym atlasów językowych. Wykorzystanie danych z AGM do celów porównawczych w dalszych pracach atlasowych związanych z obrzędowością narodzinową wydaje się jednak możliwe.

Atlas gwarowy województwa kieleckiego

Atlas gwarowy województwa kieleckiego (dalej: AGWK) wydawano w latach 1962–1968. Na wybranych przykładach zostały w nim zilustrowane właściwości fonetyczne, morfologiczne i słownikowe stwierdzone na terenie, jak pisał Karol Dejna, zamkniętym schematyczną linią Skierniewice – Stoczek Łukowski – Nisko – Kolbuszowa – Olkusz – Koniecpol – Włoszczowa – Skierniewice. Stosując metodę kartograficzną, badacz chciał:

[przedstawić] zarówno terenowo zróżnicowane cechy języka ludności wiejskiej, którymi różnią się między sobą gwary środkowej części północnej Małopolski, zwane też gwarami kielecko-sandomierskimi, jak i cechy wyróżniające je od małopolskich gwar

87 H. HORODOWSKA-GADKOWSKA, A. STRZYŻEWSKA-ZAREMBA: *Atlas gwar mazowieckich*. T. 1. Cz. 1: *Mapy*. Wrocław 1971, mapa 11.

88 A. KOWALSKA, A. ZAREMBA: *Atlas gwar mazowieckich*. T. 9. Cz. 1: *Mapy 400–450*. Wrocław 1989, mapy 448 i 449.

89 A. KOWALSKA, A. ZAREMBA: *Atlas gwar mazowieckich*. T. 10. Cz. 1: *Mapy 451–500*. Wrocław 1992, mapa 456.

90 Zostały one opracowane w artykule pt. *Rodzice chrzestni*, opatrzonym 33 mapami (zob. P. KOPP, A. PIEŃCZAK: *Rodzice chrzestni*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Wrocław–Cieszyn 2010, s. 263–321).

91 A. KOWALSKA, A. ZAREMBA: *Atlas gwar mazowieckich*. T. 10..., mapa 456.

92 P. KOPP, A. PIEŃCZAK: *Rodzice chrzestni*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia...*, s. 270–271.

93 Zob. Z. KŁODNICKI: *Przedmowa*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIEŃCZAK. Wrocław–Cieszyn 2010, s. 6–7.

*północno-zachodnich Sieradzkiego i północno-wschodnich Lubelszczyzny [...], możliwie jak najwyraźniej zilustrować na mapach niezwykle ciekawe zagadnienie intensywności i zasięgów przenikania cech mazowieckich na terytorium małopolskie*⁹⁴.

Materiał do opracowania atlasu pozyskano z 66 punktów badawczych, stosunkowo równomiernie rozmieszczonych na analizowanym obszarze (najmniejsza odległość między nimi wynosiła około 25 km). Badania prowadzono za pomocą obszernego kwestionariusza, liczącego 1000 pytań, w grupie respondentów średnio w wieku 77 lat. „Podstawowy materiał do AGWK zebrali eksploratorzy w wyznaczonych punktach w latach 1954–1957. W następnych latach autor AGWK względnie jego uniwersyteccy współpracownicy dokonali w tychże punktach sprawdzeń i uzupełnień”⁹⁵. Mapy opracowano metodą punktową, zaznaczając odcienie artykulacji ustnej samogłosek poprzez odpowiedni stopień zaciemnienia znaku.

W sześciotomowym AGWK zamieszczono 800 map; tylko trzy z nich są związane z obrzędowością narodzinową. W poszczególnych zeszytach odnajdujemy mapy występowania wybranych nazw gwarowych funkcjonujących na omawianym terenie: kolebki⁹⁶, kołyski z płachty zawieszanej w polu na żerdziach⁹⁷, a także kumów⁹⁸.

W ramach dotychczasowych prac nad PAE opracowano dwie mapy dotyczące ludowych określeń osób trzymających dziecko podczas chrztu. Do ich wykonania, jak wspomniano, nie wykorzystano danych z atlasów językowych czy etnograficznych; takie próby są jednak możliwe. Warto więc w celach porównawczych jedną z nich⁹⁹ uzupełnić o informacje zebrane na potrzeby *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego* (zeszyt III, mapa 404). Obie mapy atlasowe zmodyfikowałam, po pierwsze – dopasowałam do siebie zawarte na nich typologie (warianty nazw gwarowych widniejące na mapie AGWK uogólniłam do dwóch podstawowych form: *kum* lub *kuma* oraz *kumoter* lub *kumotra*, a następnie za pomocą sygnatur przenieśliam na podkład PAE), po drugie – dane z pierwotnej mapy PAE ograniczyłam wyłącznie do wspomnianych nazw (usunęłam pozostałe oznaczenia, co zwiększyło przejrzystość kartogramu); ze względu na powszechność obu nazw zastosowałam technikę powierzchniową. Tak skonstruowana mapa pozwoliła uszczegółowić pierwotny zasięg występowania obu analizowanych określeń na terenie dawnego województwa kieleckiego, przy czym nie prowadziło to do jego zasadniczej zmiany (zob. mapa IV). W wielu miejscowościach uwzględnionych w PAE, leżących często w sąsiedztwie punktów badawczych eksplorowanych podczas prac nad AGWK w latach 50. XX wieku, odnotowane nazewnictwo jest zbliżone do nazewnictwa z AGWK, czyli sprzed blisko dwudziestu lat, co świadczy o jego żywotności, a tym samym popularności¹⁰⁰.

94 K. DEJNA: *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*. Z. 1. Łódź 1962, s. 5–6.

95 J. REICHAN, K. WOŹNIAK: *Polskie atlasy dialektologiczne...*, s. 39.

96 K. DEJNA: *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*. Z. 1..., mapa 121.

97 K. DEJNA: *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*. Z. 3. Łódź 1964, mapa 404.

98 K. DEJNA: *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*. Z. 5. Łódź 1968, mapa 561.

99 P. KOPP, A. PIEŃCZAK: *Rodzice chrzestni*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia...*, s. 266, mapa 1: *Nazwy osób trzymających dziecko do chrztu*.

100 Dotyczy to przykładowo wsi Kozietuły (ok. Grójca) i Jastrzębia (ok. Radomia), gdzie każdorazowo stwierdzono występowanie nazwy *kumy* w trakcie badań prowadzonych na potrzeby obu atlasów.

Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny

Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny (dalej: AJDŁ), publikowany w latach 1956–1964, dotyczy fonetyki, morfologii i słownictwa łemkowskiego. Część prezentowanych w nim materiałów Zdzisław Stieber zbierał już w połowie lat 30. XX wieku. Autor opracowania motywował powody powstania publikacji:

Jak wiadomo [...] ludność łemkowska przesiedliła się z Polski na teren Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Rad. Skutkiem tego w polskiej części dawnej Łemkowszczyzny [...] po ukraińsku już nikt nie mówi. Dialekty zaś przesiedleńców łemkowskich na Ukrainie otoczonych z dawna tam osiadłą ukraińską ludnością muszą ulegać szybkim przemianom. W ten sposób posiadane przeze mnie materiały stały się już dziś cennym zabytkiem przeszłości językowej dawnej Łemkowszczyzny. Wobec tego wydaje się celowe wydanie tych materiałów możliwie w całości, tym bardziej że chodzi tu o dialekt bardzo ciekawy, bo od wieków wystawiony na działanie dwóch języków zachodnio-słowiańskich: polskiego i słowackiego¹⁰¹.

Dodajmy, że w 1947 roku pozostałą ludność łemkowską przesiedlono na ziemie zachodniej i północnej Polski. Siatka badawcza atlasu składała się zatem – z drobnymi odchyleniami – z 80 miejscowości. Materiał został zebrany w latach 1934–1935, według kwestionariusza liczącego 390 pytań, w którym uwzględniono charakterystyczne cechy języka Łemków, odróżniające go od innych dialektów ukraińskich¹⁰². Pytania kwestionariusza, jak wynika z zawartości treściowej opracowanych map, w znacznej mierze dotyczyły kultury materialnej. Do sporządzenia map użyto oszczędnych w formie graficznej symboli, oznaczających wariantywność desygnatów. Uzupełnieniem AJDŁ jest indeks wyrazowy¹⁰³.

Publikacja obejmuje osiem zeszytów, zawierających ogółem 416 skartowań, z których tylko dwa są poświęcone obrzędowości narodzinowej. W szóstym zeszycie AJDŁ, o tematyce związanej z ciałem człowieka oraz zjawiskami atmosferycznymi, odnajdziemy jedynie mapy dotyczące określeń dziecka i dzieci¹⁰⁴; ze względu na różnice tematyczne wyklucza to potencjalne prace porównawcze z wykorzystaniem PAE i omawianego atlasu.

Problem porównywalności omówionych atlasów

Przedstawione wybrane prace dialektologiczne i etnograficzne mogą być w większości wykorzystywane do celów porównawczych, choć z pewnymi ograniczeniami¹⁰⁵. Dotyczy to również tematyki obrzędowości narodzinowej, która została

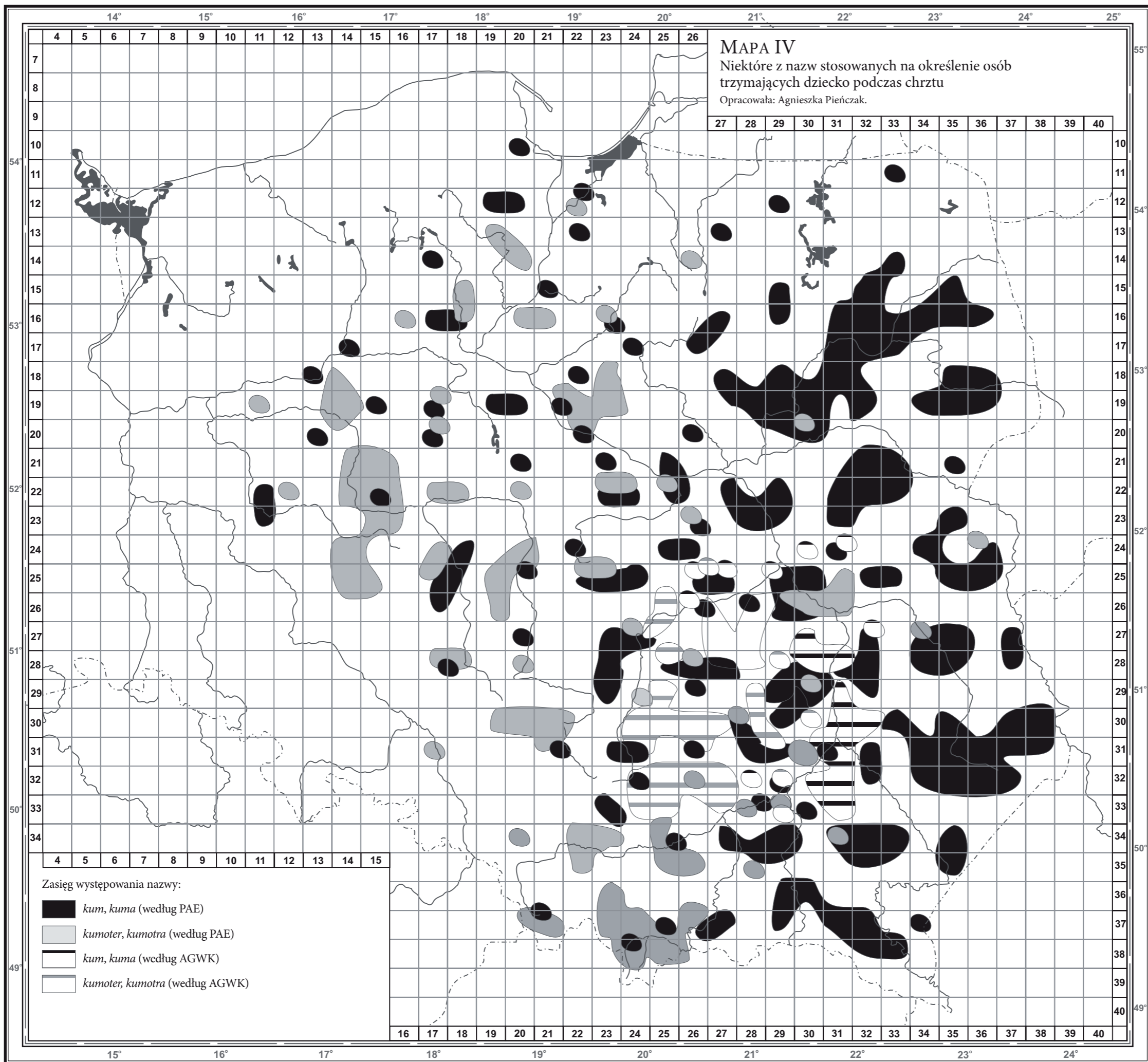
101 Z. STIEBER: *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*. Z. 1. Łódź 1956, s. 7–8.

102 J. REICHAN, K. WOŹNIAK: *Polskie atlasy dialektologiczne...*, s. 72.

103 J. RIEGER: *Indeks wyrazów do „Atlasu językowego dawnej Łemkowszczyzny”* Z. Stieberta. Łódź 1966.

104 Z. STIEBER: *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*. Z. 6. Łódź 1962, mapy 251 i 252.

105 O tym problemie wspominał Kłodnicki w kontekście atlasów środkowoeuropejskich, nie zawsze zbieżnych z sobą pod względem tematycznym. Autor postulował: „Aby uniknąć białych plam, należy posłużyć się odpowiednią literaturą, zwracając przy tym baczną uwagę na kwestie chronologiczne” (zob. Z. KŁODNICKI: *Etnograficzne atlasy krajów środkowej*



UWAGI

1. Na mapie ujęto wyłącznie tzw. informacje pozytywne z *Polskiego atlasu etnograficznego* pochodzące od ludności rodzimej. (Zob. P. KOPP, A. PIEŃCZAK: *Rodzice chrzestni. W: Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe. T. 9. Cz. 1: Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”* Red. Z. KŁODNICKI, A. PIEŃCZAK. Wrocław-Cieszyn 2010, s. 266, mapa 1).

2. Mapa dotyczy okresu od lat 50. do lat 70. XX wieku.

3. Kreskowaniem (znaki 3 i 4) oznaczono dane pochodzące z *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego*. (Zob. K. DEJNA: *Atlas gwarowy województwa kieleckiego. Z. 3. Łódź 1964, mapa 404*).

4. Zastosowane skróty: PAE – *Polski atlas etnograficzny*; AGWK – *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*.

5. Mapę podkładową w wersji elektronicznej sporządziła Kamilla Książnik.

uwzględniona na kartach wspomnianych opracowań w różnym stopniu i zakresie. Większość atlasów dialektologicznych zawiera mapy, których punktem wyjścia jest desygnat, na przykład mapa *Strych w domu* dotyczy nazw gwarowych konkretnego desygnatu; mniejszość stanowią mapy, w których tytule zawarto pytanie o znaczenia konkretnego wyrazu, na przykład: co znaczy „strzecha”¹⁰⁶? W przypadku atlasów etnograficznych mapy dotyczą z reguły określonych zjawisk kulturowych, w mniejszym zakresie nazewnictwa. Spróbowałam jednak zestawiać tematykę map opublikowanych w wybranych atlasach etnograficznych i dialektologicznych, chcąc określić potencjalne trudności dotyczące opracowania tematów z zakresu obrzędowości narodzinowej, a także zwrócić uwagę na kwestie wymagające w przyszłości, być może, podejścia badawczego.

W analizie posłużyłam się indeksem tematycznym, składającym się z 24 podstawowych działów, zaczerpniętych z publikacji *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*¹⁰⁷. Autorzy tej książki opracowali obszerną tabelę¹⁰⁸, w której zestawili zagadnienia i desygnaty oraz zbliżone tematycznie tytuły map pomieszczone w 17 wybranych atlasach etnograficznych i dialektologicznych (z pominięciem na przykład atlasów gwar niepolskich). W tabeli uwzględnili wyłącznie dane pochodzące z wielkoformatowych zeszytów PAE (1–6); celowo pominięli mapy znajdujące się w opublikowanych do 2004 roku tomach „Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego”¹⁰⁹. Należy tu podkreślić, że od czasu opracowania tabeli prace atlasowe uległy przyśpieszeniu, wzbogacając znacząco polski dorobek kartograficzny (szczególnie w zakresie obrzędowości weselnej i narodzinowej). Wydaje się zatem zasadne wypełnienie tej luki badawczej poprzez uzupełnienie wykazu o tematykę map zamieszczonych w „Komentarzach do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Opracowana w tym celu tabela 1.1 dotyczy wyłącznie wybranych atlasów (ośmiu), co sygnalizowałam na początku rozdziału.

W tabeli 1.1 zostały uwzględnione wybrane działy tematyczne (9), w ramach których na kartach omawianych prac kartograficznych można odnaleźć poszczególne desygnaty i zagadnienia (ogółem 35). Do analizy wybrałam wyłącznie te działy, które wiążą się w jakimś stopniu z obrzędowością narodzinową (np. budownictwo [meble] – dane na temat kołyski). W rubrykach podałam liczbę map poświęconych danej tematyce w wybranych opracowaniach. Z zestawienia wynika, że w większości desygnaty lub zagadnienia nie mają swoich odpowiedników w innych atlasach (nieco ponad 71% analizowanych przypadków). Wiele z nich jest specyficznych wyłącznie dla danego opracowania (np. badania PAE

Europy (Możliwości studiów porównawczych). W: *Etnológia a kultúrne dedičstvo. Zborník venovaný S. Kovačevičovej*. Red. O. DANGLOVÁ, R. STOLIČNÁ. Bratislava 2001, s. 57).

106 J. REICHAN, K. WOŹNIAK: *Polskie atlasy dialektologiczne...*, s. 96.

107 Ibidem, s. 96–97.

108 Ibidem, s. 117–483.

109 Padła następująca argumentacja: „Przypominamy, że niektóre działy tematyczne słownictwa gwarowego doczekały się bardzo gruntownego, w tym też kartograficznego opracowania w obszernych monografiach [...], gdzie też podano ich dokładne opisy bibliograficzne, oraz w »Komentarzach do Polskiego atlasu etnograficznego« [...]. Opracowania te, zwłaszcza ogólnopolskie, w danych zakresach przynoszą znacznie więcej informacji niż wszystkie atlasy razem wzięte” (ibidem, s. 97). Autorzy odsyłają do wydanych tomów „Komentarzy...”; zaznaczając na przykład, że dział „Kościoł, wierzenia, obrzędy, zwyczaje” został znacząco uzupełniony począwszy od piątego tomu serii.

Tabela 1.1. Stan badań nad obrzędowością narodzinową – wybrane polskie atlasy etnograficzne i dialektologiczne

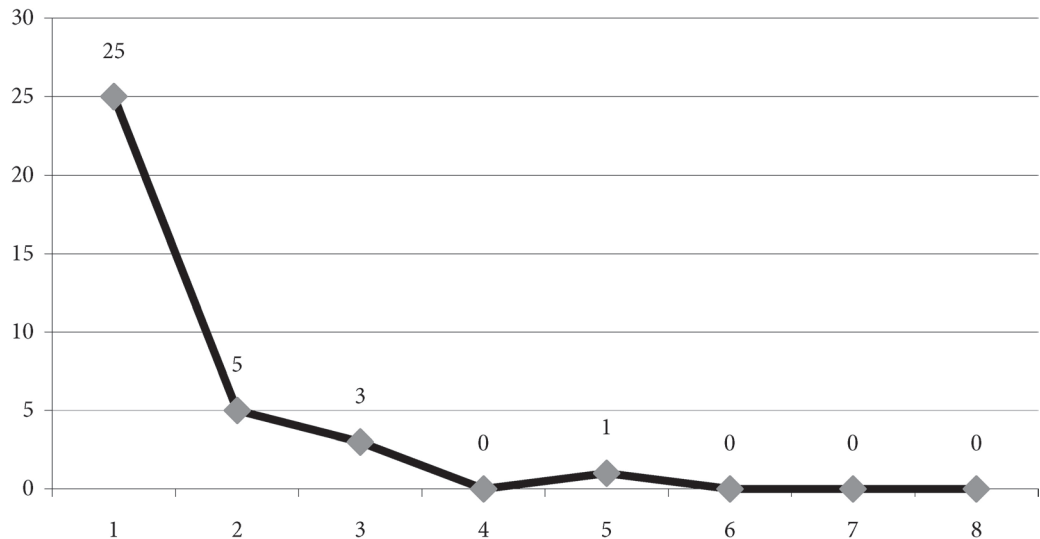
Dział (Poddział)	Desygnat lub zagadnienie	Liczba map								
		AKLP	PAE	AJK	AJŚ	AGM	AJKLW	AGWK	AJDŁ	ogółem
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Choroby człowieka i leczenie (Choroby, dolegliwości)	Pleśniawki	2	-	-	-	-	-	-	-	2
Czynności, stany i uczucia człowieka (Czynności i stany)	<i>Piastować, plastować</i>	-	-	-	-	-	2	-	-	2
Czystość i higiena (Higiena osobista)	Pielucha	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Pożywienie (jeść)	Smoczek dla niemowlęcia (na flaszke)	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Stopnie pokrewieństwa	Dziecko	-	-	1	1	-	-	-	1	3
	Dzieci	-	-	-	-	-	-	-	1	1
	Dziecko nieślubne	-	-	-	1	1	1	-	-	3
	Dziewczyna z dzieckiem nieślubnym	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Kościół, wierzenia, obrzędy, zwyczaje (Sakramenty, modlitwy, uroczystości religijne, obrzędy i zwyczaje; duchy i upiory)	<i>Ochrzczyć</i>	-	-	-	-	-	1	-	-	1
	<i>Do chrztu</i>	-	-	-	-	-	1	-	-	1
	Oddawanie ochrzczonego dziecka rodzicom	-	-	-	-	-	1	-	-	1
	Ojciec chrzestny	-	-	-	1	1	-	-	-	2
	Matka chrzestna	-	-	-	1	-	-	-	-	1
	Rodzice chrzestni (<i>kumowie</i>)	-	33	-	-	-	-	1	-	34
	Ptak-dusza	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	Poduszka niesiona do chrztu	-	-	1	-	-	-	-	-	1
	Prognozowanie o narodzinach z głosu sowy	-	1	-	-	-	-	-	-	1
	Prognozowanie o płci dziecka	-	10	-	-	-	-	-	-	10
Zakazy wobec kobiety w ciąży	-	15	-	-	-	-	-	-	15	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Kościoł... (cd.)	Czynności magiczne ułatwiające poród	-	4	-	-	-	-	-	-	4
	Zwyczaje wierzeniowe związane z karmieniem dziecka piersią	-	4	-	-	-	-	-	-	4
	Zwyczajowe odwiedzanie i obdarowywanie położnicy	-	20	-	-	-	-	-	-	20
	Zakazy związane z ogniem (np. oddawanie moczu przez dzieci)	-	1	-	-	-	-	-	-	1
	Demon zwany południcą lub podobnie	1	-	-	-	-	1	-	-	2
	Demon zwany rusałką lub kozytką	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	Demony i demoniczne dusze zabijane przez piorun	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	Demony porywające i odmieniające niemowlęta	1	11	-	-	-	-	-	-	12
	Demony, którymi straszy się dzieci	-	-	-	-	-	1	-	-	1
	Dusze latające z wiatrem	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Zabawki	Zabawka (np. grzechotka)	-	-	1	1	1	-	-	-	3
	Zabawki	-	-	-	-	-	1	-	-	1
	Smoczek	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Społeczność wiejska (Wykonawcy różnych czynności i zawodów)	Dziewczyna źle prowadząca się, <i>dziewka</i>	-	-	-	1	-	1	-	-	2
	Akuszerka, <i>hebama</i>	-	28	1	-	-	-	-	-	29
Budownictwo (Meble)	Kołyska, kolebka	-	7	1	-	1	2	2	-	13
<i>Razem:</i>		7	135	6	9	4	12	4	2	179

Zastosowane skróty: AKLP – *Atlas kultury ludowej w Polsce*, PAE – *Polski atlas etnograficzny*, AJK – *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, AJŚ – *Atlas językowy Śląska*, AGM – *Atlas gwar mazowieckich*, AJKLW – *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, AGWK – *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, AJDŁ – *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*.

Opracowanie własne na podstawie: AKLP, PAE, AJK, AJŚ, AGM, AJKLW, AGWK, AJDŁ (klasyfikacja zagadnień według indeksu, zob. J. REICHAN, K. WOŹNIAK: *Polskie atlasy dialektologiczne*. Kraków 2004, s. 96–115 oraz tabela).

nad kwestiami wierzeniowymi dotyczące: wróżb z głosu sowy, prognozowania o płci dziecka, zakazów izolacyjnych stosowanych wobec kobiety ciężarnej czy czynności magicznych ułatwiających poród). Zbliżona problematyka badawcza na kartach dwóch i więcej atlasów to przypadki marginalne (niecałe 15%). W żadnym z przypadków dane zagadnienie nie zostało przedstawione jednocześnie na kartach sześciu, siedmiu czy ośmiu prac ujętych w tabeli (zob. wykres 1.2).



Wykres 1.2. Częstotliwość występowania desygnatów lub zagadnień na kartach analizowanych atlasów etnograficznych i dialektologicznych
Opracowanie własne na podstawie tabeli 1.1.

Z tabeli wynika również, że potencjalnie najwięcej zróżnicowanych danych kartograficznych można zebrać, analizując tematykę „kołyski, kolebki”, gdyż została ona uwzględniona na 13 różnych mapach dialektologicznych i etnograficznych (nieco ponad 7% ogółu), w pięciu z ośmiu analizowanych atlasów. Pod względem liczby opracowanych skartowań poświęconych obrzędowości narodzinowej zdecydowanie wyróżniają się dotychczasowe zeszyty *Polskiego atlasu etnograficznego* (ponad 75% wszystkich map w tabeli), najrzadziej tematyka ta była poruszana w *Atlasie językowym dawnej Łemkowszczyzny* (nieco ponad 1%). Nie można jednak zapominać o tym, że mapy o zbliżonych tytułach charakteryzują się często odmienną typologią, co świadczy o istniejących różnicach jakościowych.

Zebrane dane pozwalają stwierdzić, że poszczególne tematy z zakresu obrzędowości narodzinowej badano nierównomiernie, co może znacznie utrudniać potencjalne prace porównawcze, a tym samym wysuwanie wniosków na podstawie metody etnogeograficznej. Chciałabym również podkreślić, że dotychczas opublikowane atlasy, przybliżone w książce *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, wskazują wyraźnie na brak zainteresowania badaczy tematyką położnicy w społeczności wiejskiej (w tym również obowiązujących ją zakazów izolacyjnych). Podjęcie tego tematu w kontekście kartografii etnograficznej również z tego względu wydaje się w pełni uzasadnione.

Śląsk jako pogranicze etniczne i kulturowe

Śląsk ze względu na swoje charakterystyczne położenie często bywa określany jako pogranicze etniczne i kulturowe, odwieczne miejsce styku kulturowego, podlegające różnorodnym oddziaływaniom nie tylko innych rejonów kraju, ale też kultury niemieckiej, czeskiej, słowackiej czy morawskiej. Wciąż zachowują aktualność słowa:

Śląsk był zawsze na granicy, stanowił dzielnicę stykającą się i to nie z jednym, a z dwoma zachodnimi sąsiadami. Był więc z natury swego położenia bardziej od innych dzielnic eksponowany na wpływy ziem i społeczeństw obcych. Tok dziejów politycznych sprawił, że położenie graniczne zmieniło się stopniowo w sytuację pogranicza. [...] Pogranicze jest terenem, na którym występują zjawiska społeczne, wyznaczające życiu kulturalnemu i społecznemu szereg odrębności: krzyżowanie się wpływów kulturowych, pochodzących z różnych środowisk narodowych czy państwowych, i równoczesne ścieranie się niejednorodnych zespołów ludnościowych ze sobą¹.

Na gruncie socjologii, a także etnologii (w szczególności w ramach kartografii etnograficznej) badacze podejmowali próby zidentyfikowania i przedstawiania czynników wpływających na zróżnicowanie kulturowe Śląska, uwzględniając w pewnym stopniu również dorobek etnologii niemieckiej okresu międzywojennego. W tym rozdziale przybliżam dotychczasowe sposoby prezentowania Śląska jako pogranicza etnicznego i kulturowego w podstawowych pracach atlasowych, a następnie wybrane aspekty specyfiki kulturowej jego części szczególnie ważnej w przyjętej perspektywie badawczej – Górnego Śląska.

Przegląd dotychczasowych badań

Jednym z pierwszych polskich badaczy, który sięgnął do *Atlas der deutschen Volkskunde* (obejmuje tereny dzisiejszej zachodniej i północnej Polski, w tym Śląsk), był Adolf Nasz. Na podstawie analizy przedwojennych zeszytów ADV opublikował

1 P. RYBICKI: *O badaniu socjograficznym Śląska*. Katowice 1938, s. 30.

artykuł *Wpływ śląsko-łużyckiej rubieży leśnej na dynamikę procesów etnograficznych*, w którym między innymi argumentował tezę o zbieżności zasięgów wschodnich i zachodnich w formie tzw. rubieży śląsko-łużyckiej, spowodowanej czynnikiem geograficznym². Autor uwzględnił tu zasięgi chałup przysłupowych, wschodnie granice występowania nisz do oświetlania, koszałkowej kołyski wiązanej, kołyski o biegunach ustawionych równoległe do osi podłużnej i zasięg nazwy *Karre* na określenie taczek³. Zachodnie zasięgi, uwzględnione przez Nasza, dotyczyły: przekonania, że krakanie kruka wróży nieszczęście, wyjaśniania dzieciom, że noworodki przynosi akuszerka, przekonania o istnieniu latających smoków ognistych, oraz nazw *Erntekirmes*, *Erntefest*, *Neujahrheiligabend* oraz nazwy taczek *Radeher*⁴.

Późniejsze badania nad etnograficzną regionalizacją kraju prowadzili przeważnie członkowie zespołu *Polskiego atlasu etnograficznego*. W tym temacie wypowiedział się pierwszy redaktor PAE – Józef Gajek, zestawiając wyniki swoich prac w kilku artykułach problemowych. W jednym z nich wyodrębnił w Polsce sześć regionów etnograficznych, wśród nich region śląski, dzielący się wyraźnie na „część zachodnią i wschodnią na linii środkowego i dolnego biegu Nysy Kłodzkiej. Wschodnia część Śląska w całości związana jest wielu faktami kulturowymi z Małopolską, a na północy objęta wpływami wielkopolskimi”⁵. W późniejszych latach Gajek jeszcze kilkakrotnie wracał do tej problematyki. W 1962 roku opublikował artykuł *Studia nad etnograficzną regionalizacją Polski*, w którym podjął próbę podsumowania dotychczasowych wyników w zakresie regionalizacji kraju. Stwierdził w nim, że w Polsce przebiega bądź przebiegało wiele zasięgów dzielących kraj na trzy strefy: wschodnią (słabo objętą wpływami zachodnimi), środkową (krzyżują się w niej wpływy zachodnie ze starymi formacjami kulturowymi) oraz północno-zachodnią (w której nie istnieje bądź zanikło wiele elementów typowych dla strefy północno-wschodniej, a istniejących w strefie środkowej). Ważną konstatacją autora jest to, że wschodnia granica trzeciej strefy przypomina ogólnie granicę dawnego zaboru pruskiego⁶. Dla niniejszych rozważań jest istotne wyodrębnienie przez badacza pięciu kompleksów faktów kulturowych (z odpowiadającymi im areałami): małopolskiego, śląskiego, wielkopolskiego,

2 A. NASZ: *Wpływ śląsko-łużyckiej rubieży leśnej na dynamikę procesów etnograficznych*. „Sobótka” 1958, R. 13, nr 3, s. 365–408. Przypomnę, że o istotnym wpływie środowiska geograficznego na zróżnicowanie kulturowe pisał wcześniej Kazimierz Moszyński w doskonałym artykule *Niektóre przyczyny zróżnicowania kultury ludowej w Polsce*. Trzeba dodać, że zdaniem autora główny szlak zachodniej kultury biegł do Polski nie przez Pomorze, ale przez Śląsk, czym tłumaczyć można większe uprzemysłowienie południowej części kraju w stosunku do jego części północnej (zob. K. MOSZYŃSKI: *Niektóre przyczyny zróżnicowania kultury ludowej w Polsce*. „Lud Słowiański” 1938, t. 4, dział B: „Etnografia”, s. 84B [online]).

3 Późniejsze badania atlasowe poszerzyły zasięg występowania tej nazwy. Poza Dolnym Śląskiem znano ją również na Górnym Śląsku i Pomorzu Nadwiślańskim, na co wskazuje na przykład mapa Jadwigi Gerlach-Kłodnickiej pt. *Taczki skrzynekowe* (zob. *Polski atlas etnograficzny*. Z. 5. Warszawa 1974, mapa 282, karta CXLIV).

4 Zob. J. GAJEK: *Studia nad etnograficzną regionalizacją Polski*. „Lud” 1962, t. 47, s. 189–190.

5 J. GAJEK: *Próba etnograficznej regionalizacji Polski w świetle prac nad „Polskim atlasem etnograficznym”*. „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 1958, s. 50–53.

6 J. GAJEK: *Studia nad etnograficzną...*, s. 170–171.

sieradzkiego i mazowieckiego. Gajek podkreślił, że w okresie międzywojennym strefa śląska nie została uwzględniona na mapach PAE (poza częścią Górnego Śląska); całe Opolskie i Dolny Śląsk znane są natomiast ze skartowań *Atlas der deutschen Volkskunde*. Po II wojnie światowej w ramach prac nad PAE rozpoczęto jednak badania z zakresu kultury materialnej, dzięki którym, zdaniem Gajka, można stwierdzić: „Śląsk [Górny – A.P.] wycina się jako zwarta całość, zwłaszcza na obszarach Opolan, Lachów Śląskich, Górali śląskich i Wałachów. Peryferia Śląska zachodniego [? – A.P.] zachodzą na Wielkopolskę, Sieradzkie i na ziemię krakowską [? – A.P.]”. W strefie tej badacz wskazał 14 charakterystycznych zjawisk kulturowych. W przypadku kultury materialnej wśród wyróżników znalazły się: *obora* jako ogrodzone miejsce wydzielone dla bydła; *chlew* jako budynek przeznaczony dla bydła; narzędzie włóczne typu *smyk*; cepy ciężkie, z drewnianym kabłączkiem; wieżowate spichrze z nakładanym dachem lub zrębowe, oblepione gliną; stodoły sześć- i ośmioboczne; pozyskiwanie soku klonowego; łużycko-sudecko-małopolski zasięg chałup przysłupowych wspomnianego Nasza. Do pozamaterialnych elementów kultury typowych dla tej strefy zostały zaliczone: nazwa *okrężne* (obrzęd żniwny); obrzędowe chodzenie w okresie wiosennym z zieloną gałęzią; nazwy *młody miesiąc* (księżyc na nowiu) i *wietek* (księżyc zanikający); nazwa *plonek* (demon sporzący); wiara w *południce*; nazwa *skoła* (określenie pleśniawek). Do tej listy Gajek dodał 12 elementów rubieży śląsko-łużyckiej wyróżnionych przez Nasza⁷. W podsumowaniu konstatował:

W sumie śląski obszar peryferyczny rozpada się na trzy arealy czy też podstrefy: a) pogranicze krakowsko-śląskie, omówione łącznie ze strefą małopolską; b) podstrefa z pogranicza sieradzkiego, którą cechuje nazwa plonek na określenie demona sporzącego, chodzenie na wiosnę z zieloną gałązką lub drzewkiem i występowanie wiary w południce; c) trzecią dolnośląską podstrefę charakteryzuje brak większości wymienionych elementów, a obecność innych, np.: ciężkich cepów z czworokątnym lub owalnym bijakiem i drewnianym kabłączkiem zamiast skórzanej kapicy; wywożenie narzędzi do orania wozem oraz wymieniony poprzednio sposób przechowywania wymłóconego zboża.

Ta jednak peryferyczna strefa dolnośląska jako mikroregion jest bardzo niejednolita; wyraźnie dzieli się na pas północny, na północ od zasięgu chałupy przysłupowej i dwu typów omawianych kołysek, jest bardziej zbliżona do rdzenia kultury śląskiej lub też nawiązuje do Wielkopolski. Strefa południowa zawiera elementy łużycko-czeskie oraz środkowo- i południowoniemieckie.

Od Kotliny Kłodzkiej ku Odrze szły klinem wpływy czesko-niemieckie – np. ciężkie cepy z kabłączkiem z bykowca i bijakami o owalnym przekroju.

Ten wyodrębniony na podstawie dotychczasowych badań i kartogramów typowy śląski inwentarz nawiązuje nowszymi elementami do obszaru niemieckiego lub północnoczeskiego (bardzo ciężki cep, kapica – pałaczek z bykowca, transport pługa wozem, przechowywanie zboża na strychu), ale oprócz tego zarysowują się tu także zrównania starsze.

Jedne nawiązują do Pomorza, ściślej mówiąc – do obszaru kaszubskiego (np.: utrzymywanie zwierząt hodowlanych na oborze pod gołym niebem, występowanie

7 Ibidem, s. 188–189.

cepów z przewierconym bijakiem), a w zakresie kultury duchowej niektóre elementy posiadają swoje odpowiedniki w strefie białorusko-podlaskiej, a częściowo poleskiej. Szczególnie uderza to na obszarze Górali śląskich i beskidowych. Powiązania te rozrwane są jednak zespołem zjawisk typowych dla Mazowsza⁸.

W analizowanym artykule badacz odniósł się ogółem do 26 faktów kulturowych, których zasięgi jednak często znacząco przekraczają Górny Śląsk. Tezę tę potwierdza analiza zasięgów występowania dwóch elementów, wiążących się z tematyką obrzędowości narodzinowej: w *Atlasie kultury ludowej w Polsce* nazwa *skoła*, stosowana na określenie pleśniawek u dzieci, odnotowana tuż przy północnych i wschodnich granicach Górnego Śląska, sięga dalej, w kierunku Małopolski i południowego Mazowsza, pojawiając się również gdzieś na Białorusi, a wierzenie o demonie zwanym *południcą*, poza dwoma czy trzema punktami, na obszarze Górnego Śląska nie zostało zaznaczone⁹.

Ostateczne wnioski Gajek sformułował kilkanaście lat później w syntetycznym artykule *Etnograficzne zróżnicowanie Polski*¹⁰. Przypomnę, że w tym czasie opublikowano już kilka wielkoformatowych zeszytów PAE, liczących blisko 300 skartowań. Autor poszerzył wiedzę etnograficzną o specyfic regionalnej Polski, wprowadzając nowe ustalenia między innymi w stosunku do Śląska. Wynika z nich, że Śląsk nie jest jednolity kulturowo, składa się nie z trzech¹¹, lecz z dwóch odmiennych części, wschodniej i zachodniej. Ta pierwsza jest słabo lub zupełnie nie objęta wpływami zachodnimi, stąd kulturowo bliższa Małopolsce (ściślej – Krakowskiemu i Kielecczyźnie). Badacz uzupełnił nadto zestaw elementów kulturowych charakteryzujących Śląsk, głównie z zakresu kultury duchowej: wierzenie o drodze mlecznej, *żaba* (nazwa pleśniawek), południowośląskie *gajdy*, wiara w *inkluza* (wcześniej określanego przez autora jako *plonek* – A.P.), majenie strzech i ścian w wigilię św. Jana olchą i drzewami szpilkowymi, zapraszanie dusz zmarłych na wigilię. Ostrożnie jednak podał, że niektóre z tych faktów kulturowych występują również częściowo w regionach ościennych (np. wierzenie w *inkluza* należy również do zespołu zachodniomałopolskiego). Gajek konkludował, że region śląski posiada wyraźne powiązania z Małopolską zachodnią, z regionami sieradzkim i wielkopolskim, z kulturą łużycką oraz podlega wpływom czeskim i morawskim. Istnieje jednak szeroki opolski pas przejściowy, który pozwala dostrzec związki z Wielkopolską¹².

W tym miejscu należy podkreślić, że o ile wcześniej Gajek lakonicznie pisał: „Badania nad przesiedleńcami nie otwierają perspektyw etnograficznych”¹³, o tyle później argumentował szczegółowiej:

8 Ibidem, s. 190–191.

9 K. MOSZYŃSKI, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej w Polsce*. Z. 1. Kraków 1934, mapa 7; K. MOSZYŃSKI, M. BYTNARÓWNA, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej w Polsce*. Z. 2. Kraków 1935, mapa 3.

10 J. GAJEK: *Etnograficzne zróżnicowanie obszaru Polski*. W: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*. Red. M. BIERNACKA et al. W: „Biblioteka Etnografii Polskiej”, nr 32. Wrocław 1976, s. 143–177.

11 Zob. J. GAJEK: *Studia nad etnograficzną...*, s. 190.

12 J. GAJEK: *Etnograficzne zróżnicowanie...*, s. 173.

13 J. GAJEK: *Studia nad etnograficzną...*, s. 187.

Natomiast niewiele da się powiedzieć z wyjątkiem Opolszczyzny o Śląsku Dolnym. Zastane tu dobra kultury materialnej zostały ujęte w mapach 1–6, jednakże wszystko, co się łączy z kulturą duchową czy też społeczną, znikło wraz z odpływem ludności niemieckiej. Napływ nowej ludności polskiej ze wschodu stworzył dla retrogresji sytuację niejasną, gdyż wymieszała się tu ludność z różnych stron Polski, toteż co rodzina – to inne treści kulturowe, często takie, jakie istniały na linii Tarnopol–Wilno. W sumie stan kartografii etnograficznej nie pozwala na dokładniejsze ujęcie zagadnienia¹⁴.

Czy na pewno jednak wszystkie zjawiska z zakresu kultury duchowej i społecznej bezpowrotnie zanikły wraz z odpływem ludności niemieckiej? Teza ta nie wydaje się do końca słuszna, o czym świadczą pozostałości w kulturze wiejskiej niektórych zwyczajów czy obrzędów ludowych oraz związanej z nimi niemieckiej terminologii (choćby *hebama* na określenie akuszerki czy też zwyczaj *polterabend*, znany nie tylko na Śląsku¹⁵).

Tematyka pogranicza polsko-niemieckiego, w szerszej perspektywie niż tylko Śląsk, interesowała także Tadeusza Wróblewskiego, który poszukiwał wspólnych elementów widocznych na styku kultury słowiańskiej i germańskiej (teren między środkową Łabą a Odrą), korzystając w tym celu z polskich i niemieckich opracowań kartograficznych. Autor sformułował trzy pytania: 1. Czy na podstawie map etnograficznych można wnioskować o podstawowych różnicach w kulturze ludowej polskiej i niemieckiej? 2. Czy w omawianej strefie pogranicza wykryto czytelne granice przestrzennego zasięgu faktów kulturowych właściwych tylko polskiemu bądź tylko niemieckiemu obszarowi historyczno-kulturowemu? 3. Które z faktów kulturowych reprezentują formy mieszane? Odpowiedział na te pytania, analizując głównie wybrane elementy kultury materialnej. Wskazał między innymi na rolę Łaby jako linii zetknięcia się substratu niemieckiego i słowiańskiego, skutkującego bądź to odmiennościami kulturowymi (różne formy osadnicze – wielodrożnica i ulicówka; inna kolorystyka stroju ludowego), bądź to funkcjonowaniem form przejściowych (w architekturze: domy w Wielkopolsce mniejsze niż te z obszaru Brandenburgii, nadto – parterowe), jak również podobieństw kulturowych (reliktowe narzędzia rolnicze, np. cepy z dwoma kopicami skórzanymi, znane nie tylko z terenu Polski, ale też Brandenburgii; sporadyczne występowanie osobno stojącego spichlerza; lokalizacja piwnic pod domami mieszkalnymi). Po przeanalizowaniu dostępnych map PAE oraz ADV¹⁶ stwierdził:

14 J. GAJEK: *Etnograficzne zróżnicowanie...*, s. 172.

15 Wyniki badań atlasowych prowadzone w latach 1975–1982 nad obrzędowością weselną świadczą o utrzymywaniu się zwyczaju *polterabend* w wielu wsiach zachodniej i północnej części Polski; w zaledwie kilku znano go w przeszłości (zob. mapa 47: *Zwyczaj tłuczenia naczyń na progu domu weselnego*. W: A. DROŹDŹ, A. PIĘCZAK: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 1: *Od załotów do ślubu cywilnego*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław–Cieszyn 2004, s. 372). Równie często w narracjach respondentów z tych obszarów spotykamy się z terminem: *polterabend*, *poltrowanie*, osoby *poltrujące*.

16 Autor omówił mapy ADV opublikowane przed wojną oraz pierwszy z zeszytów powojennych (zob. *Atlas der deutschen Volkskunde*. Z. 1–6. Red. H. HARMJANZ, E. RÖHR. Leipzig 1936–1940; *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge*. Z. 1. Red. M. ZENDER. Marburg 1958).

[...] etniczne zróżnicowanie ludów stykających się na tym pograniczu znalazło zaskakująco nikłe odzwierciedlenie w kulturowych zjawiskach na tym obszarze. [...] kilka innych faktów kulturowych (np. owalnica, niektóre formy chłopskiej zagrody i domu i in.) wykazuje w interesującej nas strefie cechy przejścia od form charakterystycznych dla obszaru między Renem a Łabą do form właściwych terytorium kulturowemu w dorzeczu Wisły¹⁷.

Na uznanie zasługuje postawa badawcza Wróblewskiego, który dzięki wykorzystaniu niemieckich i polskich prac etnograficznych oraz skartowań ADV i PAE mógł określić dynamikę przemian tradycyjnej kultury, a w ślad za tym – ukazać zmiany zasięgów na mapach. Od napisania tegoż artykułu polski i niemiecki dorobek w zakresie kartografii etnograficznej zwiększył się, dając podstawę do dalszych badań.

Godna uwagi jest również książka Wróblewskiego *Wspólne elementy w ludowych kulturach środkowej Europy*¹⁸, w której poddał on analizie głównie niemiecką i polską literaturę etnograficzną. Przyjął, że na tradycyjną kulturę niemieckiego obszaru językowego składa się strefa alpejska, środkowoniemiecka i północna – nadmorska. Usiłował odnaleźć odpowiedniki tych stref na ziemiach polskich; w miarę przekonująco udało mu się to w przypadku środkowoniemieckiej, której przedłużeniem miałyby być nizinna Polska. Dobrze znana autorowi kultura ludowa Wielkopolski jest dobrym przykładem przedłużenia owej strefy środkowej, ale dalsze tereny, leżące od niej na wschód, kulturowo są już bardzo odmienne. Wróblewski pracom atlasowym poświęcił ostatni rozdział; opisał i zinterpretował mapy ADV i atlasów obszarów sąsiednich – szwedzkiego, austriackiego i szwajcarskiego. Nie mógł jednak przeprowadzić studiów porównawczych – w chwili pisania pracy był opublikowany dopiero zeszyt próbny *Polskiego atlasu etnograficznego*, zawierający 17 map etnograficznych o odmiennej tematyce badawczej¹⁹; natomiast mógł sięgnąć do *Atlasu kultury ludowej w Polsce*²⁰. Mimo to stwierdził w zakończeniu:

*Różnice pomiędzy ludową kulturą obszaru polskiego a niemieckiego, które znajdujemy w ich etnograficznym przekroju z przelotu XIX i XX wieku, pomijając aspekty językowe, nie są zatem różnicami jakości. Od strony etnograficznej nie ma więc podstaw do twierdzenia, że pogranicze polsko-niemieckie jest polem zderzenia się dwóch różnych i w treści swojej antagonistycznych kultur*²¹.

W podobnym czasie wypowiedział się Janusz Bohdanowicz, ukazując analogie słowiańskie i odrębności kultury ludowej Pomorza Zachodniego w świetle

17 T. WRÓBLEWSKI: *Pogranicze polsko-niemieckie w świetle materiałów etnograficznych*. „Lud” 1966, t. 50, s. 463.

18 T. WRÓBLEWSKI: *Wspólne elementy w ludowych kulturach środkowej Europy*. Poznań 1964.

19 Zob. *Polski atlas etnograficzny. Zeszyt próbny*. Red. J. GAJEK. Wrocław 1958.

20 K. MOSZYŃSKI, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej...* Z. 1; K. MOSZYŃSKI, M. BYTNARÓWNA, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej...* Z. 2; K. MOSZYŃSKI, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej w Polsce*. Z. 3. Kraków 1936.

21 T. WRÓBLEWSKI: *Wspólne elementy w ludowych kulturach...*, s. 251.

atlasowych opracowań etnograficznych; odwoływał się również do Śląska²². Wykorzystał dotychczasowe skartowania PAE, na podstawie których wyodrębnił dziesięć faktów kulturowych świadczących o przypuszczalnych powiązaniach Pomorza z innymi ziemiami słowiańskimi. Wskazał między innymi na podobieństwa tego obszaru i Górnego Śląska (wierzenie, że na księżycu siedzi kobieta, która przedzie)²³ czy Dolnego Śląska (nazwa dożynek *Erntekränzchen*). O podobieństwach kulturowych mają świadczyć również dane z ADV, dotyczące na przykład przynoszenia dziecka przez wronę (znane też na Górnym Śląsku), czy przekonanie, że na księżycu można odnaleźć człowieka rozrzucającego gnój. „Przesąd ten poza Pomorzem i Śląskiem (mapa 7) jest bardzo rozpowszechniony na pograniczu czesko-niemieckim, czesko-austriackim oraz austriacko-jugosłowiańskim” – argumentował autor²⁴. Wywody zostały zilustrowane 13 mapami. W zakończeniu artykułu Bohdanowicz postulował konieczność dalszych badań, pozwalających na bardziej wszechstronną interpretację omawianych faktów kulturowych. Czy w takim razie udało mu się odpowiedzieć na postawione pytania: 1. Czy i o ile istnieją różnice w inwentarzu kulturowym poszczególnych regionów większego obszaru etnicznego? 2. W jakim stopniu są one odbiciem dawnych procesów etnogenetycznych? Trudno do końca o tym wnioskować, gdyż w artykule brakuje odwołań do literatury niemieckiej, traktującej szerzej o występowaniu podanych przez autora artefaktów w niemieckiej kulturze ludowej (np. sierpów elipsowatych)²⁵.

Po wielu latach, w innym artykule, Bohdanowicz skupił się na ukazaniu specyfiki kultury ludowej Śląska, zestawiając ze sobą mapy PAE, w tym niepublikowane²⁶. Szukał potwierdzenia dla tezy, że historyczny podział Polski na pięć dużych prowincji (Małopolska, Wielkopolska, Pomorze, Mazowsze i Śląsk) uwiadcza się w zróżnicowaniu kulturowym tych regionów. Na podstawie analizy blisko 90 map potwierdził, że pod względem kulturowym Śląsk nie jest obszarem jednolitym i wykazuje liczne związki z obszarami ościennymi:

22 J. BOHDANOWICZ: *Analogie słowiańskie i odrębności kultury ludowej Pomorza Zachodniego w świetle atlasowych opracowań etnograficznych*. „Lud” 1966, t. 50, s. 526–556.

23 Trudno potwierdzić to w świetle późniejszych materiałów PAE – wierzenie nie zostało odnotowane podczas badań terenowych w latach 80. XX wieku. Znano jedynie przekonanie o kobiecie, która rozrzuca gnój lub robi masło w maślnicy (zob. A. LEBEDA [PIEŃCZAK]: *Wiedza i wierzenia ludowe*. T. 6. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław–Cieszyn 2002, s. 58).

24 J. BOHDANOWICZ: *Analogie słowiańskie i odrębności...*, s. 544. Późniejsze materiały atlasowe PAE poświadczają istnienie tego wierzenia w latach 80. XX wieku w kilku miejscowościach znajdujących się w różnych częściach Polski, także poza Pomorzem (zob. A. LEBEDA [PIEŃCZAK]: *Wiedza i wierzenia...*, s. 58, przypis 366). Zasięg przekonania obejmuje przeważnie południową i wschodnią część Poznańskiego, sporadycznie północną część Gdańskiego oraz zachodnie Katowickie i Łódzkie.

25 Z mapy PAE *Typy sierpów* wynika, że sierpami elipsowatymi (podano błędnie: elipsoidalnymi) posługiwano się przede wszystkim we wschodniej części kraju, odnotowano także ich użycie, choć sporadyczne, w północnej i zachodniej części Polski (efekt powojennych migracji ludności z różnych stron. Zob. *Polski atlas etnograficzny*. Z. 2. Red. J. GAJEK. Warszawa 1965, mapa 68, karta XXVI).

26 J. BOHDANOWICZ: *Specyfika kultury ludowej Śląska w świetle Polskiego atlasu etnograficznego*. W: *Kultura ludowa sercem Śląska*. Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1988, s. 144–160.

[...] południowo-wschodnia część Śląska, nawiązująca silnie do Małopolski i innych Ziemi Polski południowo-wschodniej [...] jest w zakresie kultury ludowej znacznie bardziej tradycyjna od części płn.-zach., obejmującej także Dolny Śląsk, gdzie występują wyraźnie wpływy zachodnie, podobnie jak w Wielkopolsce Zachodniej i na Pomorzu. [...] Cały Śląsk leży bowiem ponadto w obrębie strefy zachodniej, która obejmuje ponadto Wielkopolskę, Pomorze oraz Ziemię Lubuską²⁷.

Wyliczył także cechy wiążące Śląsk z terenami ościennymi (wskazując jednocześnie, że nieliczne pokrewieństwa łączą go z Kujawami, Mazowszem i ziemią sieradzką, liczne – z Małopolską czy Pomorzem Wschodnim)²⁸ oraz ukazał elementy dla niego specyficzne²⁹. Należy podkreślić, że niektóre ze zjawisk uznanych przez badacza za typowe dla Śląska mają jednak szerszy zasięg występowania, obejmujący więcej rejonów, na przykład rzekomo śląskie wierzenie o kukułce, która zwiastuje śmierć, siadając na chałupie lub w jej bliskości, odnotowano w latach 70. XX wieku również w jednym punkcie badawczym w zachodniej części Bydgoskiego³⁰, a więc daleko poza Śląskiem³¹. Pod koniec artykułu dowiadujemy się, że konstatacje autora dotyczą w zasadzie Górnego Śląska, bowiem „długotrwały proces idących w parze z germanizacją wpływów niemieckich stał się przyczyną, że Dolny Śląsk zatracił zarówno swą specyfikę kulturową, jak i elementy łączące tę prowincję z pozostałą, omawianą powyżej częścią Śląska i kraju”³².

Podobną problematykę poruszała Zofia Staszczak, która próbowała odnaleźć nawiązania słowiańskie w śląskiej kulturze ludowej, posiłkując się między innymi danymi wyekscerpowanymi z dwóch zeszytów *Atlas der deutschen Volkskunde*, nieanalizowanych wcześniej przez Wróblewskiego. Odwołała się do wybranych zjawisk z zakresu obrzędowości rodzinnej i dorocznej. Na przykład zauważyła na mapach niemieckich obecność polskich nazw monet wkładanych zmarłemu do grobu na terenie Śląska Opolskiego (odnotowanych tu jako *Opfer* i podobnie). W komentarzu niemieckim do map podkreślono, że jest to słowiańskie określenie „ofiara”, znacznie częstsze na Górnym Śląsku, niż to wynika z ADV (zostało ono przetłumaczone na język niemiecki przez opracowujących atlas). Podobnie

27 Ibidem, s. 147.

28 Dotyczy to głównie kultury materialnej, a są to: spichrze wieżowate polepione gliną z luźno osadzonym dachem (wpływy południowe przenikające przez Bramę Morawską), radła płozowe czworoboczne koleśne z dostawianą parą kół, żarna w kamiennej obudowie z krótkim mielakiem (ibidem, s. 149).

29 Charakterystyczne dla Śląska mają być niektóre nazwy gwarowe, np. *obora* (ogrodzenie dla zwierząt), *gumno* (klepisko do młócenia), *mielok* (rączka do obracania kamienia w żarnach). W obrzędowości dorocznej za typowe zostały uznane: śląska potrawa wigilijna *mouczka*, polewka *siemieniatka* czy brak konsumpcji barszczu z buraków; w przypadku obrzędowości rodzinnej – na przykład wierzenia o tym, że przebywanie położnicy na zabawie w okresie izolacji spowoduje bójkę, bijatykę, a kukułka przysiadła na chałupie może zapowiedzieć śmierć (ibidem, s. 149–150).

30 B. JANKOWSKA: *Zapowiedzi śmierci*. W: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia pogrzebowe*. T. 5. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. J. BOHDANOWICZ, Z. KŁODNICKI. Wrocław 1999, s. 43, mapa 13.

31 Potwierdza tę tezę również literatura etnograficzna z początku XX wieku, w której wierzenie stwierdzono przykładowo na wschodnich obszarach ówczesnej Polski (ibidem, s. 44).

32 J. BOHDANOWICZ: *Specyfika kultury ludowej...*, s. 153.

słowiański rodowód miały mieć określenia stypy zanotowane przez niemieckich badaczy, typu *Goščina*, *Goschtschinna*, *skorka przepicz*³³ i inne. Swoje wywody autorka zaprezentowała na 14 mapach, z których ostatnia to syntetyczne ujęcie częstotliwości występowania zauważonych przez nią tradycji słowiańskich na Śląsku w świetle danych etnograficznych ADV³⁴. W przypadku tej mapy celem miało być:

[...] a) wskazanie niektórych różnic pomiędzy tradycyjną polską kulturą ludową Śląska, nawet w okresie silnych infiltracji niemieckich, a tradycyjną kulturą niemiecką; b) wskazanie obszarów szczególnie nasyconych tradycjami polskimi i słowiańskimi jeszcze przed okresem polskiego osadnictwa powojennego; c) przedstawienie możliwości interpretacyjnych tak opracowanego materiału³⁵.

Staszczak podkreśliła jednak wyraźnie, że jej opracowanie dotyczy tylko części zjawisk z kart atlasu niemieckiego, a nadto, że uzyskane przez nią wyniki badawcze mogłyby być bardziej wyraźne, gdyby nie zarzucany przez nią twórcom ADV brak obiektywizmu. Wspomniana mapa jest interesująca pod względem interpretacyjnym (o czym pisała autorka), brakuje jednak komentarza o przestrzennym zróżnicowaniu widocznych na niej elementów³⁶. Do tej kwestii Staszczak wróciła kilka lat później, w pierw w syntetycznym artykule *Etnograficzne przesłanki wyznaczania pogranicz kulturowych*, później w publikacji *Pogranicze polsko-niemieckie jako pogranicze etnograficzne*³⁷. W obu opracowaniach, na mapie zbiorczej zamiast pierwotnie wyodrębnionych dziewięciu elementów słowiańskich zestawiała już maksymalnie 19, ukazując w ten sposób ujęcie przestrzenno-ilościowe wybranych faktów kulturowych. Zdaniem autorki, „mapa jest nową próbą rekonstrukcji dynamiki kultury, nie przez ustalenie chronologii [...], lecz przez stwierdzenie ilościowego nawarstwienia zjawisk”³⁸. Badaczka argumentowała, że po pierwsze można mówić o strefie obejmującej zachodnią i północną Polskę, wykazującej różnicę pomiędzy tradycyjną kulturą ludową polską i niemiecką, po drugie – w obrębie tej strefy widać obszary szczególnie nasycone tradycjami polskimi i słowiańskimi jeszcze przed osadnictwem powojennym. Stwierdziła: „Jest to obszar Śląska Opolskiego i Dolnego, przy czym centrum

33 Z. STASZCZAK: *Niektóre nawiązania słowiańskie w tradycyjnej kulturze ludowej Śląska w świetle danych „Atlas der deutschen Volkskunde”*. W: *Więś dolnośląska*. Red. A. NASZ. „Prace i Materiały Etnograficzne”. T. 20. Wrocław 1970, s. 240–241.

34 Wynika z niej, że im dalej od obecnej zachodniej i południowej granicy obecnego państwa polskiego, tym na obszarach niemieckich występuje mniejsze nasilenie elementów słowiańskich. Dostyc liczne są one jeszcze na terenach Górnego Śląska, gdzie współwystępują trzy lub cztery tradycje słowiańskie (zob. Z. STASZCZAK: *Niektóre nawiązania słowiańskie...*, s. 261, mapa 14: *Mapa zbiorcza: nasilenie tradycji słowiańskich na Śląsku wg danych ADV*).

35 Ibidem, s. 262.

36 Kilka lat później autorka opublikowała skróconą wersję artykułu w języku niemieckim (zob. Z. STASZCZAK: *Einige slawische Gemeinsamkeiten in der traditionellen Volkskultur Schlesiens anhand der Angaben des „Atlas der deutschen Volkskunde”*. „Ethnologia Slavica” 1973, t. 4, s. 43–65).

37 Z. STASZCZAK: *Pogranicze polsko-niemieckie jako pogranicze etnograficzne*. W: „Seria Etnografia”. Nr 8. Red. A. JĘDRZEJCZAK. Poznań 1978.

38 Ibidem, s. 146.

największej liczby współwystępujących elementów kulturowych obejmuje teren południowo-wschodniej części woj. opolskiego³⁹. Nieco słabiej zaznacza się Pomorze, Zielonogórskie, Warmia czy Mazury, odrębny wydaje się obszar położony wzdłuż północnej granicy czesko-niemieckiej, nikłe są również ślady słowiańskie na Węgrzech czy w Czechosłowacji⁴⁰. Na podstawie mapy można wysnuć wniosek, że Górny Śląsk jest bliższy kulturowo niektórym okolicom w Sudetach i Rudawach, od początku zasiedlonych przez Niemców aniżeli Dolnemu Śląskowi.

Zygmunt Kłodnicki znał wspomniane prace etnograficzne i *Atlas der deutschen Volkskunde*, gdy kilkanaście lat później pisał:

Zgromadzone [w ADV – A.P.] informacje dotyczą ludności niemieckiej, zatem na mapach nie znajdziemy informacji o kulturze nielicznych już Dolnoślązaków mówiących po polsku jeszcze w okresie międzywojennym. Mimo bogactwa informacji wciąż trudno odpowiedzieć na pytanie, które elementy kulturowe należą do starego bagażu kulturowego, a które spośród nich pojawiły się wraz z osadnikami niemieckimi, czeskimi lub innymi czy dyfundowały z Zachodu⁴¹.

Badacz wskazał, z jednej strony, na heterogeniczny charakter Dolnego Śląska (powiązania kulturowe z sąsiednimi obszarami środkowej Europy, np. wierzenie o przyniesieniu dzieci przez bociana), a z drugiej – na występowanie elementów znanych tylko w jego niektórych okolicach (np. chrzest dziecka nad otwartą trumną matki zmarłej w połogu). Wysunął wniosek, oparty na analizie skartowań ADV, że „najwięcej podobieństw w zakresie tradycyjnej kultury łączyło Dolny Śląsk z terenami ościennymi⁴², a więc – jak można przypuszczać – również z Górnym Śląskiem. Interesowało go także spojrzenie na region w kontekście powinowactwa tego obszaru z innymi ziemiami polskimi, co uczynił na podstawie analizy map PAE poświęconych kulturze materialnej. Jako elementy łączące Dolny Śląsk z obszarami ościennymi podał między innymi wybrane artefakty z zakresu rolnictwa⁴³, budownictwa⁴⁴, transportu

39 Ibidem.

40 Z. STASZCZAK: *Etnograficzne przesłanki wyznaczania pogranicz etnicznych*. „Lud” 1975, t. 59, s. 72.

41 Z. KŁODNICKI: *Kultura duchowa i społeczna wsi dolnośląskiej w świetle map „Atlas der deutschen Volkskunde”*. W: *Śląsk, Schlesien, Slezsko. Przenikanie kultur*. Red. IDEM. Wrocław 2000, s. 63.

42 Ibidem, s. 64.

43 Kłodnicki wskazał: radła czworoboczne, brony bezjarzemkowe, sierpy półkoliste, sposób łączenia kosy z drzewcem za pomocą śruby, kopice pionowo-dookolne i pionowo-krzyżowe, cepy kapticowe z ciężkim bijakiem o przekroju czworokątnym, młocarnie kieratowe (upowszechniające się w drugiej połowie XIX wieku), przechowywanie wymłóconego ziarna luzem na strychach lub w sąsiekach, czworokątne żarna kładowe, wypas bydła na ogrodzonych pastwiskach (zob. Z. KŁODNICKI: *Dolny Śląsk na tle ziem polskich*. W: *Śląsk, Schlesien, Slezsko...*, s. 95–97).

44 Budynki drewniane o konstrukcji zrębowej (rzadziej szkieletowej), budownictwo murywane, piętrowe domy przysłupowe, dachy dwuspadowe i – częstsze – naczółkowe, budynki kryte dachówką, szerokie kominy w chałupach, stawianie pieców piekarskich poza domem, piece ogrzewalne (przeważnie kaflowe), chałupy jednoizbowe z przechodnią sienią, domy łączące funkcję mieszkalną z gospodarczą (ibidem, s. 97–101).

i komunikacji⁴⁵ oraz innych dziedzin⁴⁶, każdorazowo zwracając uwagę na częstotliwość ich występowania oraz nierównomierny proces ich szerzenia się bądź zanikania na tle innych rejonów w Polsce. Oprócz tego wskazał na elementy bliżej nieznanne w kulturze ludowej tego obszaru w pierwszej połowie XX wieku (np. spichrze do przechowywania ziarna, kaptury nad paleniskiem, brogi, kopice poziomo-krzyżowe, cepy gązewkowe). Graficzną reprezentację wywodów autora stanowi syntetyczna mapa zatytułowana *Podobieństwa kulturowe Dolnego Śląska z innymi ziemiami Polski*, z której wynika między innymi:

[Region jest] szczególnie podobny z jednej strony do ziemi lubuskiej i Pomorza Zachodniego, a z drugiej – do Śląska Opolskiego. Niewiele mniej powinowactw kulturowych znajdziemy między tym obszarem, obejmującym całą zachodnią Polskę, a ziemiami przyległymi – Pomorzem Gdańskim, Warmią i Mazurami, ziemią chełmińską i dobrzyńską, Kujawami, Wielkopolską i Śląskiem Górnym [...], a więc ziemiami dawnego zaboru pruskiego⁴⁷.

Zdaniem Kłodnickiego, chodzi tu o nowsze oddziaływania ogarniające wschodnie prowincje niemieckie głównie w okresie międzywojennym⁴⁸. Z wywodów badacza jasno wynika, że na zróżnicowanie kulturowe tego obszaru w znacznym stopniu wpłynęły szybsze procesy modernizacyjne, związane często z oddziaływaniem zachodnich prądów kulturowych.

Przyczyną różnic między omówionymi opracowaniami Janusza Bohdanowicza i Zygmunta Kłodnickiego jest to, że pierwszy zainteresowany był Górnym Śląskiem i poddał analizie mapy dotyczące różnych zagadnień, najczęściej z zakresu tzw. kultury duchowej, podczas gdy drugi skupił się na Dolnym Śląsku i przeanalizował geografie różnorodnych artefaktów z zakresu tzw. kultury materialnej⁴⁹.

Zygmunt Kłodnicki wielokrotnie porusza w swych pracach problem genezy przestrzennego zróżnicowania kultury ludowej w Polsce, konstruuje przy tym liczne mapy syntetyczne. W jednym z artykułów przedstawił dynamikę zmian kulturowych na obszarze całej Polski, posługując się danymi z poszczególnych

45 Badacz wymienił: nosidła nieckowate noszone na barkach, kosze napleczne, taczki platformowe bądź skrzynkowe, wózki ręczne czterokołowe z jednym dyszelkiem, zaprzęg wołów i krów za pomocą jarzmic oraz rozpinanych chomąt, zaprzęg koni za pomocą chomąt (zwanych śląskimi), transport narzędzi orackich i bron na ciężkich sankowatych włókach bez stramów, wozy czterokolne o rozstępie kół ponad 120 cm i wysokości tylnych kół powyżej 100 cm, czterokołowe wozy jednokolne z dwoma dyszlami (ibidem, s. 101–102).

46 Pozostałe wspomniane elementy kultury materialnej łączące Dolny Śląsk z innymi rejonami Polski to: czerpaki zgrzeblowate do zbierania borówek, ule kłodowe figuralne, przęślice krążołkowe czy kołyski zawieszane u powały izby (ibidem, s. 95–103).

47 Ibidem, s. 105.

48 Wcześniej Kłodnicki przedstawił dynamikę zmian kulturowych na obszarze całej Polski, posługując się danymi z poszczególnych punktów badawczych (nie zamieniając ich w zasięgi linearne). Zob. Z. KŁODNICKI: *Die Dynamik des Wandels der traditionellen Sachkultur in Polen*. W: *Wandel des Volkskultur in Europa. Festschrift für Günter Wiegelmann zum 60. Geburtstag*. Red. N.-A. BRINGÉUS et al. W: „Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland”. Z. 60. Cz. 1. Münster 1988, s. 325–347.

49 Z. KŁODNICKI: *Dolny Śląsk na tle...*

punktów badawczych. Z opracowanych przez niego map wynika, że na Górnym Śląsku starsze elementy kulturowe zanikają w podobnym rytmie jak na ziemiach sąsiednich; to samo dotyczy pojawiania się innowacji kulturowych. Na mapach widać również, że południowo-wschodni skraj Górnego Śląska jest zbliżony kulturowo do sąsiedniej Małopolski, podczas gdy dynamika przemian pozostałych obszarów Górnego Śląska zbliża je bardziej do Wielkopolski⁵⁰.

W innym z artykułów⁵¹ Kłodnicki z jednej strony podsumował wcześniejsze dyskusje związane z tzw. rubieżą północno-wschodnią, z drugiej – próbował zbadać jej trwałość po ponad 50 latach od momentu wytyczenia jej przez Kazimierza Moszyńskiego⁵². Ustalenia te są istotne również dla Śląska. Innowacją autora było zestawienie danych z map PAE (wybrane 44 wsie), co pozwoliło zobrazować zróżnicowanie wiejskiej kultury materialnej w Polsce na początku XX wieku⁵³. Mapa jest interesująca również dlatego, że ukazuje podział Polski na trzy główne strefy: środkowo-południowo-wschodnią, zachodnią i północno-wschodnią, obejmujące jednocześnie obszary mniej bądź bardziej podobne do jądra każdej z nich. Z zestawienia jednoznacznie wynika, że Śląsk (w jego szerokich, historycznych granicach) nie jest jednolity kulturowo. Jego zachodnia część przynależy do strefy zachodniej, obejmującej tereny o słabo zachowanej tradycyjnej kulturze materialnej; wschodnia część, z Górnym Śląskiem, znajduje się natomiast w zasięgu strefy środkowo-południowo-wschodniej. Przykładowo w okolicach Opola znajdziemy obszary mniej podobne kulturowo do jądra tej strefy, a więc z nieco odmienną kulturą; wschodnie granice Śląska obejmują natomiast tereny w większej części bardzo podobne do jądra. Pojawia się jednak pytanie: czy podobna sytuacja będzie miała miejsce w przypadku kultury społecznej?

Warto przypomnieć, że w środkowej Europie archaizmy przetrwały dłużej w jej części wschodniej; w miarę posuwania się na wschód rośnie liczba starych form kulturowych, przykładem mogą być artefakty występujące za tzw. rubieżą etnogeograficzną odcinającą północno-wschodnią część Polski od reszty kraju⁵⁴.

Kłodnicki podjął nadto interesującą próbę określenia zróżnicowania kulturowego Śląska na przykładzie materiałów *Atlas der deutschen Volkskunde*, zbieranych w pierwszej połowie lat 30. XX wieku. Próba dotyczy faktów kulturowych wyraźnie różnicujących obszar Śląska (80 zjawisk kulturowych widocznych na kartach map niemieckich), które badacz przeanalizował w kontekście występowania lub jego braku w wytyczonych przez niego 36 sześciokątnych polach. Dało to podstawę do próbnych wyliczeń metodą korelacyjną, których wynik wskazuje na względną jednorodność kulturową Górnego Śląska, zdecydowanie natomiast mniejszą – Dolnego Śląska:

Wsie górskie i z pogórza Jesioników oraz z Kotliny Kłodzkiej kulturowo są mocno zbliżone do siebie, a jednocześnie ciężą wyraźnie ku wsioom niżowym Górnego, a nie Dolnego Śląska. Dolny Śląsk natomiast jest dużo bardziej zróżnicowany,

50 Z. KŁODNICKI: *Die Dynamik des Wandels...*

51 Z. KŁODNICKI: *Tak zwana rubież etnogeograficzna, a problem genezy przestrzennego zróżnicowania kultury ludowej w Polsce*. „Lud” 1994, t. 77, s. 47–68.

52 K. MOSZYŃSKI: *Niektóre przyczyny zróżnicowania...*

53 Z. KŁODNICKI: *Tak zwana rubież...*, s. 63, mapa 5.

54 Zob. np. *ibidem*.

zwłaszcza jego część północno-zachodnią. Pogranicze śląsko-łużycko-saksońskie, które uwzględniłem w obliczeniach, jest może najbardziej zróżnicowane kulturowo. Daje się zauważyć pewna prawidłowość: idąc od północnego zachodu ku przeciwnemu południowo-wschodniemu krańcowi Śląska, widzimy, że pod względem tradycyjnej kultury duchowej i społecznej poszczególne „pola” obszary badawcze są coraz to bardziej podobne, co świadczy o wzrastającej homogeniczności kulturowej⁵⁵.

Autor zwrócił jednak uwagę na przybliżony charakter osiągniętych w ten sposób wyników analizy badawczej⁵⁶. Podkreślił ponadto zasadność twierdzeń Adolfa Nasza o opóźnieniu kulturowym Opolszczyzny, zanegował jednak wcześniejsze wywody Agnieszki Dobrowolskiej i Zofii Staszczak, pierwszej zarzucając powierzchowność w krytyce roli środowiska geograficznego w rozwoju kultury⁵⁷, drugiej aprioryzm w uznawaniu pewnych zjawisk kulturowych za właściwe ludności polskiej⁵⁸. Istotne jest to, że Zygmunt Kłodnicki pokazał potencjalne możliwości tkwiące w wykorzystaniu ADV do celów porównawczych, otwierając pole do dalszych rozważań na ten temat.

Etniczno-kulturowy obraz Górnego Śląska

O Śląsku napisano wiele, czyniąc to z różnych perspektyw historycznych i politycznych, często pełnych uprzedzeń i stereotypów, zależnie od dominującej ideologii. Ze względu na zakres i charakter niniejszej pracy, ukazującej Górny Śląsk w kontekście porównawczym, przytaczanie wszystkich poglądów historyków, politologów, językoznawców czy innych badaczy zajmujących się przeszłością Śląska i jego subregionów jest w zasadzie bezzasadne. W rozdziale zarysowuję więc ogólne tło kształtowania się omawianego regionu, skupiając się przy tym wyłącznie na kwestiach absolutnie najistotniejszych dla właściwego zrozumienia i odczytania poruszanej problematyki badawczej.

Omawiany teren nie był izolowany, przez stulecia znajdował się w sferze różnorodnych oddziaływań (głównie kultury niemieckiej i czeskiej), co do dziś jest widoczne w zróżnicowaniu kulturowym. Wpłynęło na to wiele czynników, o kilku z nich pisał Aleksander Nyrek, zwracając szczególną uwagę na: położenie geograficzne Śląska (determinujące najkorzystniejsze warunki klimatyczne i możliwość wszechstronnych kontaktów z rozwiniętymi ośrodkami kultury europejskiej), jego liczne zasoby naturalne, przejmowanie elementów zachodnio-europejskiego dorobku kulturalnego związane z licznymi osiedleniami się tu kolonistów niemieckich czy wpływy Korony Czeskiej w zakresie udoskonalania rzemiosła, rolnictwa i gospodarki stawowej. Badacz podkreślił nadto, że częste walki dynastyczne

55 Z. KŁODNICKI: *Zróżnicowanie kulturowe Śląska w świetle skartowań etnograficznych (Atlas der deutschen Volkskunde)*. W: *Śląsk – etniczno-kulturowa wspólnota i różnorodność*. Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1995, s. 86.

56 Ibidem, s. 86–87.

57 Zob. A. DOBROWOLSKA: *Uwagi o rubieżach etnograficznych w centralnej Europie*. „Etnografia Polska” 1967, t. 11, s. 62–84.

58 Zob. Z. STASZCZAK: *Niektóre nawiązania słowiańskie...*; EADEM: *Pogranicze polsko-niemieckie...*

i wojny przetaczające się przez ten obszar często hamowały rozwój kultury ludowej, szczególnie w aspekcie materialnym⁵⁹.

W celu przybliżenia specyfiki społeczno-kulturowej Górnego Śląska odwołuję się głównie do poglądów zestawionych w publikacji stanowiącej rezultat nowych polskich, czeskich i niemieckich badań interdyscyplinarnych⁶⁰; do pozostałych, wcześniejszych pozycji o tematyce historycznej odnoszę się wyłącznie uzupełniająco.

Granice obszaru

Śląsk od dawna był obszarem, którego wewnętrzne granice wielokrotnie się zmieniały. Już w epoce średniowiecza zauważa się większą odrębność tego terytorium od regionów sąsiadujących, na co złożyła się polityka wewnętrzna i zewnętrzna. O istnieniu Górnego Śląska można mówić dopiero począwszy od późnego średniowiecza. Przełomowy był wiek XV, kiedy cały obszar Śląska podzielono w celach poboru wojskowego na Górny i Dolny Śląsk – ten pierwszy zaczął odgrywać szczególną pozycję pod względem polityczno-prawnym, wyznaniowym, etnicznym, ekonomicznym i językowym. Obowiązywało tu odmienne prawo (wzorowane raczej na tradycjach czesko-polskich), język potoczny na południu terytorium znajdował się pod silnym wpływem języka czeskiego, w miastach (np. w Opolu, Raciborzu, Cieszynie) mówiono po niemiecku. Pomimo tych widocznych różnic pojęcie „Górny Śląsk” w nowożytnej literaturze i historiografii stosowano niepewnie, co było związane ze zmieniającym się postrzeganiem tego obszaru historycznego⁶¹.

Polityczne uwarunkowania doprowadziły do podziałów Górnego Śląska. W 1742 roku rozdzielono go pomiędzy Prusy i Austrię – księstwo cieszyńskie, większa część księstwa opawskiego i kaniowskiego została pod panowaniem Habsburgów, nad resztą Śląska władzę objęli Hohenzollernowie⁶². W rezultacie historyczny region Górny Śląsk otrzymał nowy kształt, tym razem wyznaczony już granicami administracyjnymi. Dalej jednak używano określeń odwołujących się do jego dawnej przynależności, jak „księstwo cieszyńskie”, „opawskie” czy „Czeski Śląsk”. Problem geograficznego wyodrębnienia terenu Górnego Śląska wrócił wyraźnie po kongresie wiedeńskim – w 1818 roku ustalono, że austriacka i pruska część Śląska przynależy do Związku Niemieckiego⁶³. Kolejne zmiany administracyjne spowodowały przesunięcia granic; 1 maja 1816 roku powstała pruska prowincja śląska, podzielona na cztery rejencje (wrocławską, legnicką, opolską i na krótko – dzierzoniowską), z których każda miała zbliżoną liczbę

59 A. NYREK: *Uwarunkowania historyczne rozwoju kultury ludowej na Śląsku*. W: *Kultura ludowa sercem Śląska*. Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1988, s. 12–15, 17, 20–21.

60 *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*. Red. J. BAHLCKE, D. GAWRECKI, R. KACZMAREK. Gliwice 2011.

61 J. BAHLCKE: *Górny Śląsk – studium przypadku powstawania regionów historycznych, wyobrażeń o obszarach kulturowych, historiograficznych koncepcji przestrzeni*. W: *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka...*, s. 25–27.

62 Zob. mapa *Górny Śląsk na początku XX wieku*. W: M. KORDECKI, D. SMOLORZ: *Atlas historyczny. Górny Śląsk w XX wieku. Zbiór map edukacyjnych*. Gliwice–Opole 2013, s. 7.

63 J. BAHLCKE: *Górny Śląsk – studium...*, s. 28–30.

ludności. Podział ten (z małymi odchyleniami) w zasadzie utrzymał się do końca I wojny światowej⁶⁴.

Początek XX wieku przyniósł dalsze zmiany terytorialne. W 1919 roku utworzono samodzielną pruską prowincję górnośląską, której granice pokrywały się z rejencją opolską (przetrwała do 1938 roku); po 1922 roku powstało również polskie województwo śląskie, z siedzibą w Katowicach, bogate w zasoby węgla kamiennego i obiekty przemysłowe⁶⁵. Ważnym momentem dla Górnego Śląska było określenie w plebiscycie z 1922 roku, czy ma on zostać prowincją pruską, czy raczej stać się samodzielnym krajem związkowym w Rzeszy Niemieckiej – nieco ponad 90% mieszkańców wybrało pierwszą opcję⁶⁶. Ostatecznie Śląsk w granicach historycznych w 1922 roku należał do trzech państw narodowych: Rzeszy Niemieckiej (prowincja górnośląska), Polski (województwo śląskie) oraz Czechosłowacji (kraj śląski, zmniejszony o wschodnią część Śląska Cieszyńskiego, powiększony jednak o kraik hulczyński)⁶⁷. W 1938 roku powstała prowincja śląska, 1 kwietnia 1941 – odrębna prowincja górnośląska z siedzibą w Katowicach (dawna rejencja opolska i katowicka).

Trzeba podkreślić za innymi, że skomplikowaniem cechowały się nie tylko zmiany administracyjne, ale też pojęciowe – określenie „Górny Śląsk” pod koniec XIX wieku stopniowo było wypierane z języka potocznego, stąd zapewne nieprzypadkowo mówi się o powstaniach z lat 1919–1921 jako „śląskich”, a nie „górnoszląskich”, czy o powstałym po I wojnie światowej „województwie śląskim”. Świadomość tej dawnej wspólnoty historycznej ziem górnośląskich osłabła również wśród ludności czeskiej, coraz częściej posługującej się określeniami typu „Śląsk Opawski”, „Śląsk Cieszyński”. Tylko w publicystyce i spisanych wypowiedziach niemieckich polityków można odnaleźć określenia polskiej części Górnego Śląska, takie jak Ost-Oberschlesien (Wschodni Górny Śląsk) lub Polnisches Ost-Oberschlesien (Polski Wschodni Górny Śląsk)⁶⁸.

Po II wojnie światowej granice Górnego Śląska podlegały dalszym przemianom. Z połączenia dawnego województwa śląskiego, byłego niemieckiego Śląska Opolskiego i Zagłębia Dąbrowskiego powstało województwo śląskie, z siedzibą w Katowicach (tzw. śląsko-dąbrowskie). Kraik hulczyński i Zaolzie już wcześniej przekazano Czechosłowacji. W 1950 roku określenie „Śląsk” w sensie administracyjnym jednak znikło – obszar województwa śląskiego rozdzielono na województwa opolskie i katowickie. W 1975 roku historyczną dzielnicę górnośląską podzielono jeszcze bardziej, tworząc cztery województwa: bielskie, katowickie, opolskie i częstochowskie (do 1998 roku). Ostatnia reforma administracyjna wprawdzie nie spowodowała wyodrębnienia się „województwa górnośląskiego”, lecz historyczne związki okazały się na tyle silne, że na zachodzie powstało województwo opolskie,

64 Ibidem, s. 30.

65 Zob. mapa *Górny Śląsk w latach 1922–1938*. W: M. KORDECKI, D. SMOLORZ: *Atlas historyczny...*, s. 23.

66 J. BAHLCKE: *Górny Śląsk – studium...*, s. 31.

67 Część czechosłowacka szybko została połączona z Morawami, tworząc Kraj Morawsko-Śląski (1928), zlikwidowany później wskutek zmian struktury okręgowo-powiatowej (1949); polska część powiększyła się o Zaolzie (1938), upadła ostatecznie po agresji niemieckiej (1945) (ibidem, s. 32).

68 Ibidem, s. 32–33.

a we wschodniej części Górnego Śląska – województwo śląskie⁶⁹. W powojennej Czechosłowacji, po zmianach z lat 90. XX wieku dawny czechosłowacki Śląsk tworzy większość odrębnego kraju morawsko-śląskiego⁷⁰.

Od lat 90. ubiegłego stulecia zauważa się tendencję do coraz częstszego stosowania określenia „górnos Śląski” w przestrzeni publicznej; dotyczy to na przykład nazw powstających stowarzyszeń, organizacji pozarządowych czy niektórych szkół wyższych⁷¹.

Sytuacja demograficzna

Liczba mieszkańców w okresie prehistorycznym na obszarze zaliczanym później do Górnego Śląska nie jest bliżej znana. Najwcześniejsze dane na ten temat dotyczą okresu halsztackiego i są szacunkowe⁷². Wiadomo na pewno, że gęstość zaludnienia stopniowo się zwiększała, szczególnie w okresie wczesnohistorycznym, po przywędrowaniu na te obszary Słowian. Znaczne zmiany demograficzne, spowodowane intensywną akcją osadniczą, obserwuje się w XII i XIII wieku⁷³. Pod koniec średniowiecza gęstość zaludnienia na terenie Śląska sięgała 20 osób na 1 km²; niekiedy nawet 30⁷⁴. Historycy podkreślają, że od połowy XIV do schyłku XVI wieku Śląsk wyróżniał się większą – niż w Wielkopolsce, Małopolsce czy na Mazowszu – gęstością zaludnienia oraz najlepiej rozwiniętymi i największymi

69 J. BAHLCKE, D. GAWRECKI, R. KACZMAREK: *Wstęp*. W: *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka...*, s. 11.

70 J. BAHLCKE: *Górny Śląsk – studium...*, s. 33, 35.

71 Zob. np. Górnośląski Oddział Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” (Katowice), Związek Górnośląski (Katowice), Górnośląskie Stowarzyszenie Akwarystów (Zabrze), Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa im. Wojciecha Korfańtego (Katowice), Górnośląska Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Kardynała Augusta Hłonda (Mysłowice), Górnośląski Uniwersytet Trzeciego Wieku (Chorzów).

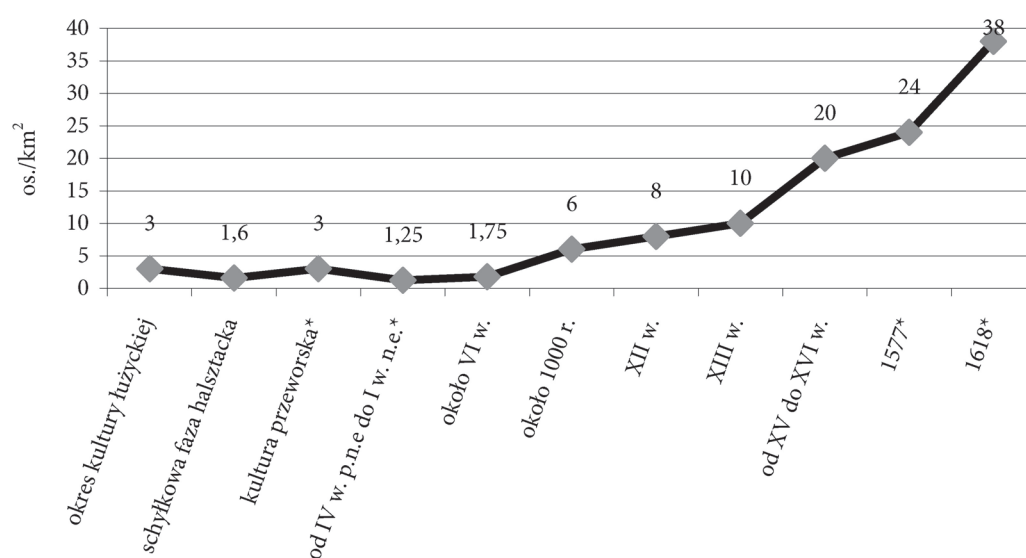
72 R. KACZMAREK: *Ludzie – stosunki demograficzne, struktura społeczna, podziały wyznaniowe, etniczne i narodowościowe*. W: *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka...*, s. 39.

73 Dane na temat sytuacji demograficznej na Śląsku od końca IX do początku XII wieku są ograniczone. Przepuszczalnie zaludnienie w stosunku do 1000 roku wzrosło o około 35%, wynosząc mniej więcej 8 osób na 1 km². We wsiach (dane z okolic Wrocławia) stwierdzono przeciętnie od 130 do 350 mieszkańców na jedną osadę (K. MALECZYŃSKI: *Śląsk w okresie od schyłku IX do połowy XII w.* W: *Historia Śląska*. T. 1: *Do roku 1763*. Cz. 1: *Do połowy XIV w.* Red. K. MALECZYŃSKI. Wrocław 1960, s. 159). Dokładniejsze informacje na temat liczby mieszkańców można odnaleźć dopiero dla czasu od połowy XII wieku. Przypuszcza się, że na Śląsku mogło wtedy mieszkać blisko 300 tys. osób (zob. W. KORTA: *Historia Śląska do 1763 roku*. Warszawa 2003, s. 121). W połowie XIV wieku zdecydowanie przeważała ludność wiejska, stanowiąc blisko 77% ogółu mieszkańców Śląska (K. MALECZYŃSKI: *Śląsk w okresie od połowy XII do połowy XIV w.* W: *Historia Śląska*. T. 1: *Do roku 1763*. Cz. 1..., s. 250–251).

74 Świadczy o tym między innymi mapa dotycząca gęstości zaludnienia Górnego Śląska w drugiej ćwierci XIV wieku; wynika z niej, że najludniejsze były tereny północno-zachodnie rejonu, mniej ludne – południowe i północno-wschodnie. Zdaniem Tadeusza Ładogórskiego ówczesne rozmieszczenie ludności było uwarunkowane przede wszystkim jakością gleb (T. ŁADOGÓRSKI: *Demograficzny obraz Górnego Śląska w epoce feudalnej*. W: *Górny Śląsk. Prace i materiały geograficzne*. Red. A. WRZOSEK. Kraków 1955, s. 225).

miastami na ziemiach polskich (głównie Dolny Śląsk)⁷⁵. Wskutek wojen i strat w ludności doszło jednak do regresu demograficznego, który został przezwyciężony dopiero w dobie nowożytnej; trudno ocenić skalę tego zjawiska na Górnym Śląsku⁷⁶.

Ogólnie rzecz biorąc, od czasów prehistorycznych do wybuchu wojny trzydziestoletniej gęstość zaludnienia na Śląsku wykazywała tendencję zwyżkową, z niewielkimi wahaniami widocznymi przed 1000 rokiem. W analizowanym okresie zwiększyła się blisko trzynastokrotnie (zob. wykres 2.1). Wzrost liczby mieszkańców został zahamowany wskutek wybuchu wojny trzydziestoletniej i towarzyszącej jej zarazy, doprowadzając do zmniejszenia się zaludnienia o około 500 tys.⁷⁷. Straty na Górnym Śląsku objęły głównie jego część leżącą na lewym brzegu Odry i Księstwo Cieszyńskie⁷⁸.



Wykres 2.1. Gęstość zaludnienia na Śląsku od okresu prehistorycznego do 1618 roku

* Zaznaczono maksymalną szacunkową gęstość zaludnienia (w osobach na 1 km²).

Opracowanie własne na podstawie: R. KACZMAREK: *Ludzie – stosunki demograficzne, struktura społeczna, podziały wyznaniowe, etniczne i narodowościowe*. W: *Historia Górnego Śląska...*, s. 39.

75 E. MAŁECZYŃSKA, R. HECK: *Historia Śląska*. T. 1: *Do roku 1763*. Cz. 2: *Od połowy XIV do trzeciej ćwierci XVI w.* Red. K. MAŁECZYŃSKI. Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 17.

76 W 1577 roku oszacowano ludność Śląska łącznie z Opawskiem (bez hrabstwa kłodzkiego, księstw zatorskiego i oświęcimskiego, bez ziemi siewierskiej) na nieco ponad 1,25 mln mieszkańców, z czego blisko 80% stanowiła ludność wiejska (ibidem, s. 16–17). Liczba ludności wzrosła niemal trzykrotnie w stosunku do stanu z połowy XIV wieku (W. KORTA: *Historia Śląska...*, s. 196).

77 Z około 1,60 mln mieszkańców Śląska w okresie przed wojną trzydziestoletnią po 30 latach jej trwania pozostało około 1,00 mln, do czego przyczyniły się głównie epidemie, zwłaszcza dżuma z 1631 roku (zob. G. WĄS: *Dzieje Śląska od 1526 do 1806 roku*. W: *Historia Śląska*. Red. M. CZAPLIŃSKI. Wrocław 2002, s. 173). Poza działaniami wojennymi znaczny wpływ na ubytek ludności śląskiej miały prześladowania religijne, powodujące masową migrację do sąsiednich krajów: Łużyc, Brandenburgii i Rzeczypospolitej. Mimo okresów regresu demograficznego przybywało ludności rolniczej, głównie wskutek przyrostu naturalnego w dawnych osadach, kształtowało się to jednak różnie w poszczególnych częściach Śląska (W. KORTA: *Historia Śląska...*, s. 345).

78 R. KACZMAREK: *Ludzie – stosunki demograficzne...*, s. 39.

W odniesieniu do połowy XVIII wieku i późniejszych czasów dysponujemy dokładniejszymi danymi demograficznymi administracji pruskiej i austriackiej. Wynika z nich, że współczynnik gęstości zaludnienia stale wzrastał – Śląsk należał wtedy do obszarów najgęściej zaludnionych w Europie⁷⁹. Ryszard Kaczmarek zwracał uwagę, że na Górnym Śląsku wskaźnik ten wynosił blisko 39 osób⁸⁰ na 1 km². W późniejszym okresie sytuacja się jednak zmieniła. Podstawę wzrostu ludności śląskiej w XIX wieku stanowił przyrost naturalny, który na Górnym Śląsku, po pewnym osłabieniu w połowie stulecia, powrócił na przełomie XIX i XX wieku do wysokości zbliżonej do tej z około 1820 roku; nadto Górny Śląsk przeważał wówczas pod względem demograficznym nad innymi częściami Śląska⁸¹. Na przykład w pruskiej części Śląska od 1763 roku do początku XX wieku gęstość zaludnienia zwiększyła się blisko czterokrotnie (wykres 2.2).

Trzeba dodać, że na Śląsku u schyłku XIX wieku na większą skalę dokonywały się zmiany ludnościowe spowodowane migracjami zarobkowymi. Część Górnoślązaków emigrowała za granicę (np. do Stanów Zjednoczonych). Ruchy te miały charakter stały i sezonowy; te drugie dotyczyły bardziej ludności wiejskiej. W latach 70. i 80. XIX wieku większość mieszkańców wsi szukała pracy i utrzymania w pobliskich miastach bądź poszukiwała pracy w innych częściach Niemiec⁸². Wpływało to na dynamiczny rozwój górnictwa, hutnictwa czy też innych gałęzi przemysłu⁸³. Po zakończeniu I wojny światowej i podziale Górnego Śląska na

79 W pierwszej połowie XIX wieku liczba ludności śląska wzrosła z 2,2 mln do 3,0 mln mieszkańców, w tym największy przyrost wykazała rejencja opolska (zob. W. KORZENIOWSKA: *Codziennosc społeczności wsi rejencji opolskiej w aspekcie zachodzących przemian (1815–1914)*. Opole 1993, s. 31). W okresie późniejszym (lata 1858–1875) natężenie urodzeń na Śląsku ustabilizowało się na poziomie około 42‰, zgonów – około 30‰ (rodność zasadniczo była większa w okręgu górniczo-przemysłowym wśród ludności polskiej). Około 1890 roku umieralność w populacji górnośląskiej zmniejszyła się wskutek różnorodnych zmian cywilizacyjnych, w tym postępu rolnictwa, medycyny, ogólnego rozwoju komunikacyjnego (T. ŁADOGÓRSKI: *Ludność Śląska na przełomie dwóch epok*. W: *Historia Śląska*. T. 3: 1850–1918. Cz. 1: 1850–1890. Red. S. MICHAŁKIEWICZ. Wrocław 1976, s. 34–39), jednak na wsiach na przełomie XIX i XX wieku wciąż odnotowywano znaczną umieralność wśród niemowląt (L. WIATROWSKI: *Stosunki demograficzne na wsi i w miastach górnośląskich*. W: *Studia nad społeczeństwem Górnego Śląska w XIX i na początku XX wieku*. T. 2. Red. L. WIATROWSKI. W: „Acta Universitatis Wratislaviensis”. Nr 925. Wrocław 1988, s. 57).

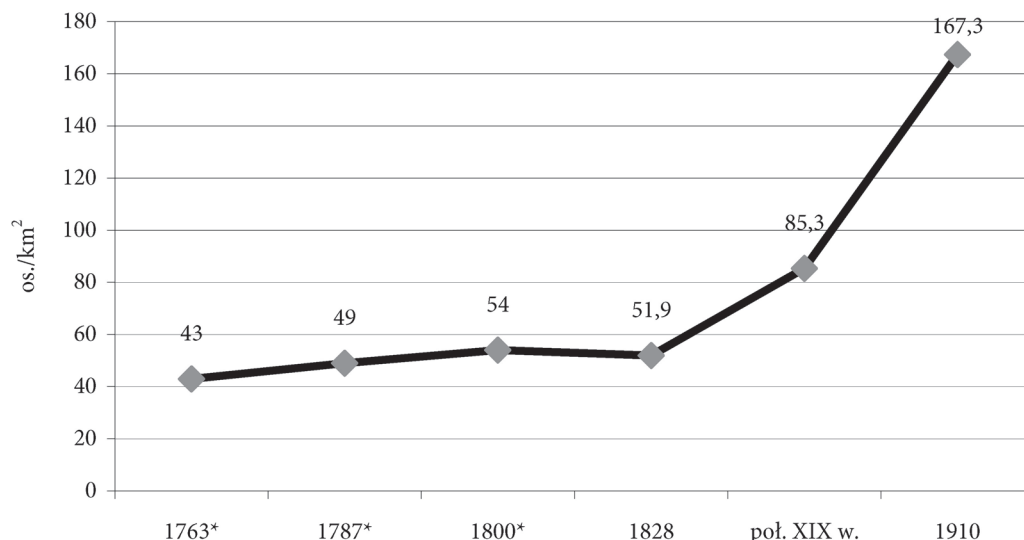
80 Znaczna dysproporcja była widoczna w liczbie osób zamieszkujących region opolsko-bytomski (gęstość zaludnienia wynosiła tu tylko 25,1 osoby na 1 km²) i nysko-raciborski (aż 52,5 osoby na 1 km²), co wynikało z ówczesnego podziału gospodarczego (R. KACZMAREK: *Ludzie – stosunki demograficzne...*, s. 40). Również Tadeusz Ładogórski ponad pół wieku wcześniej zauważał, że Górny Śląsk drugiej połowy XVIII stulecia dzielił się na dwie różne części – wschodnią, słabiej zaludnioną, i zachodnią, gdzie znajdowały się aglomeracje zamieszkałe głównie przez ludność z pochodzenia wiejską i uprzemysłowione wsie (zob. IDEM: *Demograficzny obraz...*, s. 234).

81 P. RYBICKI: *Rozwój ludności Górnego Śląska od początku XIX wieku do pierwszej wojny światowej*. W: *Górny Śląsk. Prace i materiały geograficzne*. Red. A. WRZOSEK. Kraków 1955, s. 262–263.

82 W 1890 roku poza granicami prowincji śląskiej przebywało około 600 tys. osób urodzonych na Śląsku, z czego około 400 tys. zamieszkiwało kraje niemieckie położone na zachód od Nysy Łużyckiej i Odry, nieco ponad 58 tys. – Wielkopolskę, Prusy Wschodnie i Zachodnie (T. ŁADOGÓRSKI: *Ludność Śląska...*, s. 41–42).

83 L. WIATROWSKI: *Stosunki demograficzne...*, s. 61.

obszarze plebiscytowym przyznanym Niemcom mieszkało 1,1 mln osób, a w całej rejencji opolskiej w 1922 roku – 1,2 mln osób. Po II wojnie światowej stosunki demograficzne uległy radykalnej przemianie. W nowym województwie śląskim, obejmującym większość historycznego Górnego Śląska (a także Zagłębie Dąbrowskie), liczba ludności dzięki migracjom stale się zwiększała⁸⁴.



Wykres 2.2. Gęstość zaludnienia na Śląsku pruskim w latach 1763–1910

* Zaznaczono maksymalną szacunkową gęstość zaludnienia (w osobach na 1 km²).

Opracowanie własne na podstawie: R. KACZMAREK: *Ludzie – stosunki demograficzne...*, s. 40.

Obszar Górnego Śląska podzielono później na kilka jednostek administracyjnych, nie odpowiadających z reguły historycznym granicom: w pierw obejmował województwa: katowickie i opolskie (lata 1950–1975), później bielskie, katowickie, opolskie, część częstochowskiego (lata 70. XX wieku). Obecnie Górny Śląsk mieści się w obrębie województwa śląskiego i opolskiego, z łączną liczbą mieszkańców wynoszącą blisko 5,6 mln osób⁸⁵.

Struktury społeczne

Ryszard Kaczmarek podkreślał, że niewiele wiadomo na temat struktury społecznej ludności zamieszkującej Śląsk w okresie prehistorycznym. W okresie łużyckim na osadnictwo wpływała wielorodzajowa gospodarka rolna, kontynuowana w okresie lateńsko-rzymskim. Poszczególne zbiorowości tworzyły plemiona, zamieszkujące obszar od kilkuset do kilku tysięcy kilometrów kwadratowych. Po wędrowności ludów nastąpił etap gospodarki, której podstawą była uprawa zboża

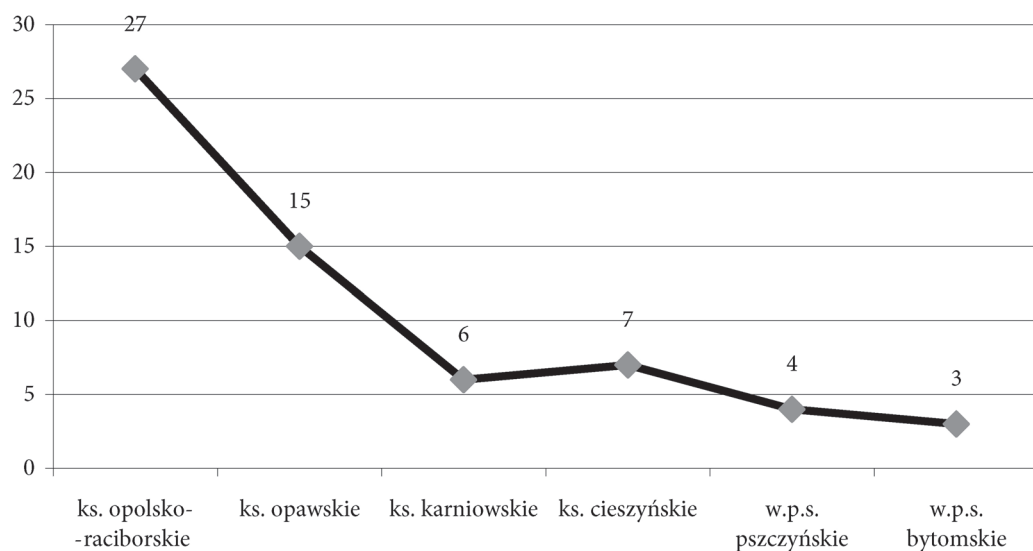
84 W rejencji opolskiej gęstość zaludnienia była mniejsza niż przed I wojną światową (156 osób na 1 km²), przy czym wielkoprzemysłowe powiaty wschodnie liczyły nawet 2–3 tys. osób na 1 km², rolnicze – zaledwie 100 osób na 1 km². Do 1930 roku w czechosłowackiej części Śląska wskaźnik zaludnienia wynosił 166 osób na 1 km². W województwie śląskim w 1949 roku było już 3,3 mln mieszkańców, czyli 209 osób na 1 km² (R. KACZMAREK: *Ludzie – stosunki demograficzne...*, s. 40–41).

85 Dane Głównego Urzędu Statystycznego, stan na 31 grudnia 2014 roku. <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx> [data dostępu: 26.07.2015].

w systemie przemienno-ugorowym, co przyczyniło się do szybkiego wzrostu demograficznego.

W X–XI wieku nastąpiła zmiana układu osadniczego kraju, od tej pory oparte go na grodach. Wsie śląskie, w tym znane z Górnego Śląska, miały kształt okolic bądź ulicówek. Ludność trudniła się nie tylko rolnictwem, ale też rzemiosłem, szczególnie w powstających podegrodziach. Na czele wyodrębniających się od XII do XIV wieku księstw stali patrymonialni książęta; później rozwijały się stany: duchowieństwo, rycerstwo-szlachta, mieszczaństwo i chłopstwo⁸⁶.

Od XVIII wieku trwały istotne przemiany w strukturze społecznej. Książęta stali się bardziej właścicielami wielkich dóbr feudalnych niż udziałowymi władcami dysponującymi prawem książęcym⁸⁷. Stan szlachecki zaczął się rozwarstwiać, zwiększała się również raptownie liczba lokowanych miast. Na początku XVIII wieku na Śląsku istniały 163 miasta, z czego 45 na Górnym Śląsku (tu ukształtował się klasyczny podział społeczny na patrycjat, pospólstwo oraz plebs). Najwięcej miast górnośląskich znajdowało się w księstwie opolsko-raciborskim (27), dziewięciokrotnie mniej (3) w wolnym państwie stanowym bytomskim (zob. wykres 2.3). Mieszczaństwo jednak odgrywało na tym terenie mniej znaczącą rolę niż na Dolnym Śląsku, co zmieniło się wraz z pruską ustawą o samorządzie miejskim z 1808 roku oraz późniejszą industrializacją i urbanizacją uprzemysłowionej części Śląska. Oprócz miast funkcjonowały wsie z ludnością zróżnicowaną społecznie; na Górnym Śląsku do pierwszej połowy XIX wieku dominowali kmiecie, co świadczyło o swoistym zacofaniu⁸⁸.



Wykres 2.3. Liczba miast na Górnym Śląsku na początku XVIII wieku

Zastosowane skróty: ks. – księstwo, w.p.s. – wolne państwo stanowe.

Opracowanie własne na podstawie: R. KACZMAREK: *Ludzie – stosunki demograficzne...*, s. 43.

86 R. KACZMAREK: *Ludzie – stosunki demograficzne...*, s. 41–42.

87 Specyfiką Górnego Śląska było występowanie dużej liczby tzw. panów mniejszych, mających nieraz posiadłości większe od szlacheckich (ibidem, s. 42).

88 Ibidem, s. 42–44.

Protoindustrializacja w XVIII wieku i ta z początku XIX wieku nie przyniosły przełomu w strukturze społecznej, dopiero wskutek zmian politycznych i gospodarczych w austriackiej części Śląska uregulowano kwestię pańszczyzny (1771), w pruskiej zniesiono poddaństwo chłopów (1807), wkrótce też ich uwłaszczono. Przemianom tym towarzyszyła burzliwa industrializacja, której efektem było stworzenie w XIX wieku Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego i całkowita przebudowa dotychczasowej struktury gospodarczej i społecznej Górnego Śląska. Miejsce społeczeństwa feudalnego zajęło społeczeństwo kapitalistyczne, a „poddany” został zastąpiony terminem „obywatel”⁸⁹.

Po II wojnie światowej doszło do zaniku klasy średniej; na Górnym Śląsku stało się widoczne uprzywilejowanie robotników wielkoprzemysłowych (w szczególności górników), mające jednak związek z nadmiernym ich eksploatowaniem. Po przełomie lat 90. XX wieku zaczęła kształtować się nowa struktura społeczna, typowa dla społeczeństw postindustrialnych, co było rezultatem konieczności likwidacji przestarzałych branż przemysłowych, jak górnictwo czy hutnictwo, i rozwoju nowych (np. fabryki samochodów w Bielsku, Gliwicach i Tychach). Nastąpiły ponadto istotne przemiany w sferze edukacji⁹⁰.

Struktury wyznaniowe

Na stosunki społeczne na Górnym Śląsku w znacznym stopniu oddziaływały podziały językowe i konfesjonalizacja – podkreślił Ryszard Kaczmarek. Po okresie szybkiej chrystianizacji w okresie pełnego średniowiecza, w dobie reformacji nastąpił rozłam wyznaniowy. Od XV wieku na tym terenie obserwuje się silne prądy reformacyjne, skutkujące rozwojem protestantyzmu. Z nowym wyznaniem nie wiązało się wprowadzenie istotnych zmian liturgicznych, przyjmowano jednak komunię pod dwiema postaciami, duchowni protestanci zawierali małżeństwa, zwiększyła się też rola duszpasterzy jako przewodników duchowych gmin. Na Górnym Śląsku w XVI wieku wielu zwolenników zdobył kalwinizm. Wyznanie ewangelicko-reformowane zyskało wpływy przede wszystkim w Karniowie, Boguminie, Tarnowskich Górach i Piekarach Śląskich⁹¹.

Region szybko stał się jednak jednym z miejsc podjętej przez Wiedeń akcji kontrreformacyjnej. Wprowadzenie w życie reguły „czyja władza, tego religia” uniemożliwiło zanegowanie przez Habsburgów prawa książąt do określania religii w ich księstwach lennych. Zaostrzyły się działania kontrreformacyjne, czego przykładem było na przykład usunięcie z Opawy do 1607 roku kapłanów protestanckich; w 1628 roku zabroniono na Górnym Śląsku kultu protestanckiego, wymuszając przechodzenie luteranów na katolicyzm. Sporą rolę odgrywały misje jezuickie i franciszkańskie, rozszerzające swą działalność z nyskiego księstwa biskupiego; w efekcie kościoły protestanckie przechodziły w ręce katolików. Po likwidacji kościołów protestanckich i wypędzeniu pastorów w 1662 roku, nakazano luteranom obchodzić święta katolickie i przestrzegać terminów postów katolickich (swobodnie czytać Pismo Święte mogli jedynie w gronie rodziny). Dopiero na początku

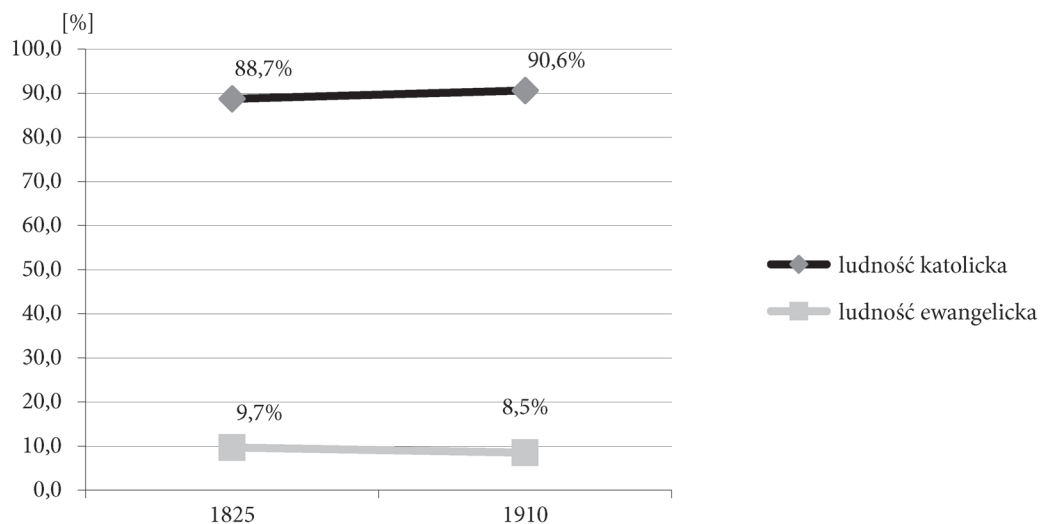
89 R. KACZMAREK: *Ludzie – stosunki demograficzne...*, s. 44–45.

90 Ibidem, s. 46–47.

91 Ibidem, s. 47–48.

XVIII wieku sytuacja ulega zmianie – w Cieszynie w 1709 roku rozpoczęto budowę jednego z protestanckich „kościółów łaski”. Najwięcej ewangelików mieszkało w zurbanizowanych księstwach górnośląskich: opawskim, karniowskim i cieszyńskim. W XVII wieku umowna granica pomiędzy obszarem katolickim a ewangelickim przebiegała wzdłuż linii Nowa Ruda – Grodków – Kluczbork. Na południe od tej linii brakowało enklaw ewangelickich, poza powiatami: pszczyńskim, głubczyckim, północną częścią niemodlińskiego i ząbkowickim⁹².

Z późniejszych statystyk pruskich i austriackich wynika, że łączna liczba ewangelików i kalwinów w regionie wynosiła 503 tys.; odnotowano też wyznawców judaizmu (0,7%). Dokładniejsze dane na ten temat pochodzą dla Górnego Śląska z 1825 roku. Świadczą one o znacznej przewadze katolików, których liczba jeszcze się nieco zwiększyła w 1910 roku, przy minimalnym spadku procentowym liczby ewangelików⁹³ (zob. wykres 2.4). Zasadniczo na początku XX wieku ewangelicy stanowili większość tylko w rejonie Kluczborka oraz na Śląsku Cieszyńskim, pozostałą część tworzyły obszary zamieszkałe głównie przez ludność wyznania katolickiego (co najmniej 75%)⁹⁴.



Wykres 2.4. Zmiany procentowe liczby katolików i ewangelików w rejonie opolskiej w latach 1825–1910

Opracowanie własne na podstawie: R. KACZMAREK: *Ludzie – stosunki demograficzne...*, s. 40.

Na Górnym Śląsku w małych skupiskach mieszkała też ludność żydowska, głównie w miastach. Pod koniec XVIII wieku najczęściej odnotowano jej w Białej, gdzie stanowiła 48% ogólnej liczby Żydów górnośląskich⁹⁵. Na początku XX wie-

⁹² Ibidem, s. 48–49.

⁹³ Liczba ewangelików na Śląsku austriackim, z racji istnienia silnego ośrodka luteranckiego w Cieszynie, była większa niż w części pruskiej, sięgając we wschodniej części 17% (ibidem, s. 50).

⁹⁴ Zob. mapa *Chrześcijaństwo i judaizm na początku XX wieku* (M. KORDECKI, D. SMOLORZ: *Atlas historyczny...*, s. 13).

⁹⁵ Przed wybuchem I wojny światowej najczęściej Żydów mieszkało na Śląsku Cieszyńskim (prawie 11 tys.), głównie w Bielsku, Frydtku, Frysztaście, Boguminie i Cieszynie (zob. R. KACZMAREK: *Ludzie – stosunki demograficzne...*, s. 50).

ku większe gminy żydowskie znajdowały się w Katowicach, Cieszynie, Skoczowie, Bielsku oraz poza wschodnimi granicami Górnego Śląska. Tę niewielką mniejszość religijną tworzyli głównie ludzie wykształceni i w pełni zasymilowani z kulturą niemiecką⁹⁶.

Sytuacja etniczna

Górny Śląsk to obszar zróżnicowany również pod względem narodowościowym, ze szczególnie widocznym substratem polskim i superstratem niemieckim oraz czeskim. Dzieje stosunków etnicznych na całym Śląsku przedstawił między innymi Julian Janczak, zwracając szczególną uwagę na znaczenie kolejnych fal kolonizacyjnych z krajów niemieckojęzycznych (docierających na ten teren już od XII wieku) czy też obecność ludności czeskiej i żydowskiej⁹⁷. Zróżnicowanie pod tym względem jest problemem wieloaspektowym, przekraczającym ramy niniejszej pracy, warto jednak wskazać na najważniejsze momenty dla kształtowania się stosunków etnicznych omawianego obszaru w XIX i XX wieku. Pomocne są tu statystyki, jedna z nich, z 1867 roku, wskazuje na spory udział ludności polskiej (59,2%), w mniejszym stopniu niemieckiej (36,3%), znikomo natomiast ludności mówiącej po czesku (zaledwie 4,6%). Proporcje te z niewielkimi odchyleniami utrzymały się do 1910 roku⁹⁸. Również w austriackiej części Śląska współistniały wspomniane trzy grupy narodowościowe, przy czym Polacy dominowali we wschodniej jego części (okolice Jabłonkowa 95–97%, Cieszyna – około 75%, Frysztat – około 80%), Czesi stanowili większość w okręgu sądowym Frydek (75–90%), w pozostałych będąc mniejszością. Na Śląsku Opawskim dominowali natomiast Niemcy, szczególnie w okręgach Frývaldov, Bruntál i Krnov. Należy jednak pamiętać, że w tych statystykach ujmowano osoby posługujące się na co dzień danym językiem, trudno więc precyzyjnie wnioskować o ich świadomości narodowej⁹⁹. Poważniejsze zmiany nastąpiły po plebiscycie; szacuje się, że w polskim województwie śląskim w 1922 roku przeżyła ludność polska, natomiast niemiecka i żydowska były nieliczne; w kolejnej dekadzie liczba ludności niemieckiej jeszcze się zmniejszyła, choć i tu dane nie są w pełni jednoznaczne¹⁰⁰. Na Śląsku Cieszyńskim po podziale w 1920 roku mieszkali Czesi, stanowiący 47,6% ludności, Niemcy – 40,4% i Polacy – 11,2%; proporcje te uległy zmianie do lat 30. XX wieku. Największe kontrowersje budziło Zaolzie, gdzie w 1921 roku Czesi stanowili 50% mieszkańców, Polacy natomiast 38%¹⁰¹.

96 Zob. mapa *Chrześcijaństwo i judaizm na początku XX w.* (M. KORDECKI, D. SMOLORZ: *Atlas historyczny...*, s. 13).

97 J. JANCZAK: *Dzieje stosunków etnicznych na Śląsku*. W: *Śląsk – etniczno-kulturowa wspólnota i różnorodność*. Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1995, s. 24–26.

98 W spisie z 1910 roku odnotowano wśród ogółu mieszkańców: 53% ludności polskojęzycznej, 40% niemieckojęzycznej, 4% dwujęzycznej (polsko- i niemieckojęzycznej) i około 3% używającej innego języka (zob. R. KACZMAREK: *Ludzie – stosunki demograficzne...*, s. 52).

99 Ibidem, s. 52–53.

100 Liczba Niemców wynosiła wtedy na Górnym Śląsku około 250–300 tys., w części cieszyńskiej około 35 tys. Według obecnych ustaleń historyków w 1931 roku ponad 200 tys. mieszkańców tego regionu jako swój język ojczysty podało niemiecki (ibidem, s. 53).

101 Ibidem, s. 54. Skaleń i kierunki ruchów migracyjnych na Górnym Śląsku przedstawiono dokładniej na mapie *Zmiany ludnościowe po 1945 roku* (zob. M. KORDECKI, D. SMOLORZ: *Atlas historyczny...*, s. 34).

Do zachwiania struktury etnicznej omawianego obszaru w znacznym stopniu przyczyniła się II wojna światowa (między innymi zagłada Żydów górnośląskich, deportacje Polaków). W okresie powojennym nastąpiły wysiedlenia ludności niemieckiej (głównie z południowo-zachodnich terenów), a potem masowe wyjazdy Górnoślązaków z polskiej części Górnego Śląska. W wyniku licznych migracji w większym stopniu zaczęła osiedlać się w regionie ludność polska z głębi kraju oraz terenów kresowych¹⁰². Pozostali autochtoni mieszkali, oprócz Górnego Śląska, także w północno-wschodniej części Dolnego Śląska, gdzie w mniejszych grupkach byli rozproszeni po całej dzielnicy¹⁰³. Dziś rodzimi mieszkańcy Górnego Śląska stanowią na tym obszarze mniejszość.

Zachodzące po II wojnie światowej procesy migracyjne, odbywające się w nowych warunkach społeczno-politycznych, powodujące znaczne przemieszanie się ludności różnego pochodzenia, wpłynęły również na pogłębienie kategoryzacji „swój” (autochtoni) i „obcy” (przybysze), a tym samym na formę wzajemnych postaw wobec siebie¹⁰⁴; jednak nie miejsce tutaj na rozwijanie tego skomplikowanego wątku.

102 R. KACZMAREK: *Ludzie – stosunki demograficzne...*, s. 55.

103 J. JANCZAK: *Dzieje stosunków...*, s. 27.

104 O tym procesie na Górnym Śląsku pisał na przykład Eugeniusz Kłosek; wspominała również Irena Bukowska-Floreńska oraz inni badacze (zob. E. KŁOSEK: *„Swoi” i „obcy” na Górnym Śląsku od 1945 roku*. Wrocław 1994; I. BUKOWSKA-FLOREŃSKA: *Rodzina na Górnym Śląsku*. Katowice 2007).

Obrzędowość narodzinowa w perspektywie etnologicznej

Stan badań nad problematyką izolacji społecznej położnicy

Mówiąc o Śląsku i jego szczególnie interesującej mnie części – Górnym Śląsku, winnam wpieryw ukazać stan badań ludoznawczych i etnologicznych w szerszym, ogólnopolskim kontekście (podstawą niniejszego opracowania jest analiza materiałów źródłowych pochodzących z różnych części kraju). Ze względu na specyfikę poruszanego tematu (możliwości porównawcze PAE i ADV), analizę zawartości dostępnej literatury przedmiotu ograniczyłam do wybranych prac poświęconych polskiej obrzędowości narodzinowej, w których uwzględniono zagadnienie izolacji popołogowej kobiety w społeczności wiejskiej. W rozdziale zestawiałam prace podstawowe, bezpośrednio dotyczące omawianej problematyki; pominęłam zasoby źródłowe *Polskiego atlasu etnograficznego* i *Atlas der deutschen Volkskunde*, omówione szerzej w dalszej części książki.

Obrzędowość narodzinowa w badaniach ogólnopolskich

Początki zainteresowań ludoznawczych i okres międzywojenny

Obrzędowość narodzinowa stała się tematem podejmowanym na większą skalę w polskich pracach ludoznawczych i etnologicznych od połowy XIX wieku; generalnie jednak do wybuchu I wojny światowej były to głównie badania amatorskie. Materiały źródłowe zbierano wtedy w różnym czasie, na różnych obszarach, z zastosowaniem często odmiennych metod badawczych, stąd też są one z reguły trudno porównywalne. W powstałych wtedy monografiach informacje na temat obrzędowości narodzinowej są niekiedy mało precyzyjne (dominuje tradycja romantyczna), zwykle zróżnicowane pod względem treści i ograniczone najczęściej do wzmianek¹.

¹ W tym i kolejnych przypisach skrótem „[online]” oznaczałam prace i materiały które są dostępne w Internecie; dokładniejsze odwołania do źródeł internetowych zostały

Według danych szacunkowych od połowy XVIII wieku do 1972 roku ukazały się 3733 różne publikacje dotyczące rodzinnych i dorocznych obrzędów słowiańskich mieszkańców dawnych oraz obecnych ziem Polski, przy czym zawarto w nich zaledwie 200 opisów obrzędów związanych z narodzinami². Reprezentatywna w tym kontekście jest praca Łukasza Gołębiowskiego, w której autor, opisując polską kulturę ludową, najwięcej uwagi poświęcił weselom. Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami pojawiają się na kartach tej pracy marginalnie³, badacz bowiem stwierdził: „Chrzcziny nie mają nic szczególnego”⁴.

Różne relacje na temat polskiej obrzędowości narodzinowej można odnaleźć między innymi w wielotomowym wydaniu wszystkich dzieł Oskara Kolberga⁵. W wielu miejscach dane te są jednak fragmentaryczne, przypadkowe, ograniczone do wzmianek. Wśród zagadnień dotyczących obrzędowości rodzinnej przeważa wesele⁶. Opisów dotyczących obrzędowości narodzinowej jest nieporównywalnie mniej, co sygnalizowała już w 1955 roku Kazimiera Zawistowicz-Adamska, uwzględniając dane pomieszczone w rozdziałach poświęconych obrzędowości rodzinnej. „Ze wszystkich regionów łącznie mamy zaledwie 33 strony poświęcone obrzędowi narodzinowemu, w tym mieszczą się także 3 pieśni. Opisy pochodzą ogółem z 44 wsi”⁷. Po ponad 60 latach spuścizna Kolberga została opracowana i nieomal w całości wydana, mogłam więc sprawdzić, czy baza źródłowa w tym zakresie stała się bogatsza.

zamieszczone w bibliografii. Zob. np.: L. DELAVEAUX: *Górale beskidowi zachodniego pasma Karpat. Rys etnograficzny zwyczajów i obyczajów włościan okolic Żywca*. Kraków 1851, s. 38–39, 45–46 [online]; F. BUJAK: *Żmijca – wieś powiatu limanowskiego: stosunki gospodarcze i społeczne*. Kraków 1903, s. 123 [online]; J. LATOSIŃSKI: *Monografia miasteczka Wilamowic. Na podstawie źródeł autentycznych napisał Józef Latosiński, kierownik szkoły*. Kraków 1909, s. 254–255 [online].

2 L. STOMMA: *Stan badań nad obrzędowością polską od połowy XVIII w. Część I. Analiza statystyczna bazy materiałowej*. „Etnografia Polska” 1975, t. 19, z. 1, s. 83, 86.

3 Autor zamieścił tu wzmianki dotyczące wychowania dzieci (Ł. GOŁĘBIOWSKI: *Lud polski: jego zwyczaje, zabobony*. Lwów 1984, s. 102, 104, 114–115 [online]) oraz wybrane przesady i praktyki magiczne z nimi związane (ibidem, s. 139–140, 143–144, 158).

4 Ibidem, s. 56. Położnica została wymieniona tylko w kontekście ochrony dziecka przed urokami (przez dziewięć tygodni po porodzie obowiązywał ją zakaz wydawania ognia z domu); o innych zakazach – brak danych (ibidem, s. 114).

5 Szczegółowy opis bibliograficzny wykorzystanych przeze mnie opracowań Oskara Kolberga opublikowanych w serii „Dzieła Wszystkie” podałam w bibliografii, zamieszczonej na końcu książki. Na tomy serii składają się zarówno dane zebrane przez Kolberga podczas wyjazdów terenowych (odbywanych systematycznie od 1842 do 1880 roku), jak i zgromadzone przez niego materiały obce, w postaci artykułów lub wyciągów z dzieł innych autorów (zob. K. ZAWISTOWICZ-ADAMSKA: „Lud” Kolberga jako źródło badań nad obrzędowością ludu polskiego. „Lud” 1955, t. 42, cz. 1, s. 346, 359). Dodajmy, że część tomów serii to wznowienia opracowań wcześniej opublikowanych, autoryzowanych pierwotnie przez Kolberga, natomiast pozostałe zostały zredagowane na podstawie rękopisów (zob. Instytut im. Oskara Kolberga. <http://www.oskarkolberg.pl/pl-PL/Page/64> [data dostępu: 12.09.2016]).

6 Tylko w początkowych 35 tomach „Dzieł Wszystkich” Kolberga dane na ten temat pochodzą ogółem z 769 wsi, zajmując przy tym blisko 2000 stron (ibidem, s. 346, 363). Literatura faktograficzna dotycząca zwyczajów i obrzędów weselnych jest najbogatsza, jednak zróżnicowana pod względem dokładności relacji.

7 Ibidem, s. 377.

Z mojej analizy zawartości „Dzieł Wszystkich”⁸ wynika, że poszczególne tomy różnią się pod względem obszerności opisów poświęconych tematyce narodzinowej; informacje dotyczące tego zagadnienia pochodzą w większości z badań własnych Kolberga (64% relacji), rzadziej z materiałów obcych (36%). W opublikowanych do tej pory woluminach tej problematyce poświęcono zaledwie 75 stron, zamieszczono też 12 pieśni ludowych. Ponadto w odniesieniu do ówczesnego Sandomierskiego, Kieleckiego oraz na Śląsku zabrakło tego typu danych. W pozostałych tomach zostały jednak zamieszczone różnorodne informacje dotyczące: kobiety ciężarnej, porodu, odwiedzania i obdarowywania położnicy, chrztu i chrzcina, wyvodu, obchodzenia roczku czy stosowania różnych praktyk ochronnych i leczniczych wobec małego dziecka⁹ (zob. tabela 3.1).

Tabela 3.1. Stan badań nad obrzędowością narodzinową – „Dzieła Wszystkie” Oskara Kolberga

Region	Liczba badanych wsi	Liczba stron			Liczba pieśni*		
		opisy własne	opisy obce	razem	opisy własne	opisy obce	razem
Sandomierskie	–	–	–	–	–	–	–
Kujawy	7	5	–	5	–	–	–
Krakowskie	2	3	11, wzm.	14	–	–	–
Wielkie Księstwo Poznańskie	13	9	3	12	1	–	1
Lubelskie	1	wzm.	2	2	–	–	–
Kieleckie	–	–	–	–	–	–	–
Radomskie	3	3, wzm.	wzm.	3	–	–	–
Łęczyckie	–	wzm.	–	–	–	–	–
Kaliskie	2	1	wzm.	1	–	–	–
Kaliskie i Sieradzkie	–	wzm.	–	–	–	–	–
Mazowsze	6	14, wzm.	2, wzm.	16	–	–	–
Chełmskie	5	2, wzm.	2, wzm.	4	–	–	–
Przemyskie	3	wzm.	3	3	2	–	2
Pomorze	–	–	2	2	–	–	–
Śląsk	–	–	–	–	–	–	–
Tarnowskie i Rzeszowskie	1	3, wzm.	–	3	–	–	–
Góry i Podgórze	–	wzm.	wzm.	–	–	–	–
Sanockie i Krośnieńskie	7	8, wzm.	2, wzm.	10	3	6	9
<i>Razem:</i>	50	48	27	75	6	6	12

* Ujęto wyłącznie pieśni znajdujące się w działach poświęconych obrzędowości narodzinowej.

Zastosowane skróty: wzm. – wzmianka.

Opracowanie własne na podstawie „Dzieł Wszystkich” Oskara Kolberga. Projekt tabeli: zob. K. ZAWISTOWICZ-ADAMSKA: „Lud” Kolberga jako źródło badań nad obrzędowością ludu polskiego. „Lud” 1955, t. 42, cz. 1, tabela I, po s. 364.

8 W odróżnieniu od Zawistowicz-Adamskiej wyekscerpowałam także informacje znajdujące się na marginesie innych zagadnień (np. wierzeń, przesądów leczniczych) oraz uzupełniłam wykaz o kolejne opublikowane tomy kolbergowskie (do 83 tomu), pomijając jednak te poświęcone obszarom znajdującym się poza obecnym terytorium kraju.

9 Tematyka ta została poruszona w ponad 30 woluminach serii (zob. wykaz prac Kolberga w bibliografii).

W kolejnym zestawieniu tabelarycznym uwzględniłam dane z regionów, w których pozyskano informacje o izolacji położnicy i wywodzie (zob. tabela 3.2). Pochodzą one ogółem z sześciu wsi i są skąpe (wzmianki na 11 stronach w 82 tomach Kolbergowskich). Podobnie jak w poprzednim przypadku, zapisy w większości pochodzą z badań własnych Kolberga (64% relacji), rzadziej z materiałów obcych (36%). Informacje te znajdują się w rozdziałach poświęconych obrzędowości rodzinnej; często były omawiane w kontekście przesądów ludowych. Dane niekiedy nie są uporządkowane czasowo, a w odniesieniu do wielu z nich nie podano dokładnej lokalizacji, stąd zestawienie ich na mapach wydaje się problematyczne¹⁰.

Tabela 3.2. Stan badań nad izolacją położnicy i wywodem – „Dzieła Wszystkie” Oskara Kolberga

Region	Liczba badanych wsi	Liczba stron			Liczba pieśni*		
		opisy własne	opisy obce	razem	opisy własne	opisy obce	razem
Krakowskie	–	–	1	1	–	–	–
Wielkie Księstwo Poznańskie	2	1	2	3	–	–	–
Lubelskie	–	1	–	1	–	–	–
Chełmskie	1	1	–	1	–	–	–
Radomskie	2	1	1	1	–	–	–
Tarnowskie i Rzeszowskie	–	2	–	2	–	–	–
Sanockie i Krośnieńskie	1	1	–	1	–	–	–
<i>Razem:</i>	6	7	4	11	–	–	–

* Ujęto wyłącznie pieśni znajdujące się w działach poświęconych obrzędowości narodzinowej.

Opracowanie własne na podstawie „Dzieł Wszystkich” Oskara Kolberga. Projekt tabeli: zob. K. ZAWISTOWICZ-ADAMSKA:

„Lud” Kolberga..., tabela I, po s. 364.

Równie zróżnicowane pod względem zawartości są opisy zwyczajów i obrzędów narodzinowych pomieszczone w ogólnopolskich pracach ludoznawczych, głównie o charakterze przyczynkarskim; dotyczy to następujących czasopism: „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” (dalej: ZWAK)¹¹, „Wisła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny” (dalej: „Wisła”)¹², „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” (dalej: MAAE)¹³ oraz „Lud”¹⁴. Analiza zawar-

10 Tylko w dwóch przypadkach określono lokalizację wsi, z której pochodzą dane dotyczące zakazów izolacyjnych stosowanych wobec położnicy (Bóbrka i Sawin).

11 Ukazało się 18 tomów czasopisma (w latach 1877–1895), w których obok materiałów archeologicznych zgromadzono też etnologiczne, w formie monografii regionalnych, które często można określić jako wzorcowe (J. KRZYŻANOWSKI: „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”. W: *Słownik folkloru polskiego*. Red. J. KRZYŻANOWSKI. Warszawa 1965, s. 463).

12 „Wisła” składała się łącznie z 20 tomów (publikowane w latach 1887–1916); pomieszczono w niej sporo studiów ogólnych oraz monograficznych, w tym też o charakterze etnograficznym, antropologicznym i folklorystycznym, stanowiących cenne archiwum wiedzy o ówczesnej Polsce (J. KRZYŻANOWSKI: „Wisła”. W: *Słownik folkloru...*, s. 440).

13 Czasopismo złożone z 14 roczników (publikowane w latach 1896–1919), zawierało dział etnograficzny, w którym można odnaleźć starannie opracowane i wartościowe zbiory bajek, opisy monograficzne czy też materiały wierzeniowe (J. KRZYŻANOWSKI: „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”. W: *Słownik folkloru...*, s. 221–222).

14 „Lud” założono we Lwowie w 1895 roku; do 1918 roku wydano 20 roczników. Po I wojnie światowej profil czasopisma zmienił się pod redakcją Adama Fischera na bardziej

tości wymienionych czasopism pozwala stwierdzić, że badania nad tematyką narodzinową były nierównomierne (zob. tabela 3.3). Obrzędowość narodzinowa stanowiła w tych periodykach znikomą część kultury ludowej opisywanych miejscowości. W 72 woluminach opublikowanych od 1877 do 1919 roku problematyka ta znalazła się łącznie na 298 stronach, w tym informacje o izolacji położnicy – tylko na 17 (6% całości). Najwięcej opisów tego typu (51% stron) zamieszczono w „Wiśle”.

Tabela 3.3. Stan badań nad obrzędowością narodzinową – wybrane czasopisma z lat 1877–1919

Numer rocznika	ZWAK (1877–1895)		„Wisła” (1887–1916)		MAAE (1886–1919)		„Lud” (1895–1918)	
	liczba stron		liczba stron		liczba stron		liczba stron	
	obrzędowość narodzinowa	izolacja położnicy	obrzędowość narodzinowa	izolacja położnicy	obrzędowość narodzinowa	izolacja położnicy	obrzędowość narodzinowa	izolacja położnicy
1	3	–	1	–	–	–	–	–
2	4	–	1	–	–	–	2	–
3	6	1	10	1	–	–	4	–
4	–	–	24	–	4	–	2	–
5	–	–	23	2	–	–	2	–
6	–	–	24	1	7	–	6	–
7	–	–	8	–	6	–	–	–
8	6	–	6	–	–	–	4	–
9	7	3	5	–	2	1	1	–
10	5	–	6	–	3	1	2	–
11	8	–	1	–	5	1	4	–
12	–	–	17	3	1	–	5	–
13	4	–	2	–	–	–	3	–
14	5	1	5	1	–	–	1	–
15	2	–	–	–	koniec serii		2	–
16	6	–	8	1			2	–
17	4	–	3	–			–	–
18	–	–	8	–			1	–
19	koniec serii		–	–			–	–
20	koniec serii		–	–	–	–		
<i>Razem:</i>	60	5	152	9	28	3	41	–

Zastosowane skróty: ZWAK – „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, „Wisła” – „Wisła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny”, MAAE – Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”.

Opracowanie własne na podstawie czasopism: „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, „Wisła” i „Lud”.

naukowy, później zaczęto kłaść nacisk na badania z zakresu szeroko pojętej kultury materialnej; opracowania folklorystyczne od 1957 roku publikowano w „Literaturze Ludowej” (J. KRZYŻANOWSKI: „Lud”. W: *Słownik folkloru...*, s. 208–209). Do 2015 roku opublikowano 99 roczników czasopisma.

W poszczególnych rocznikach „Zbioru Wiadomości do Antropologii Krajowej” można odnaleźć kilkanaście artykułów dotyczących różnych aspektów obrzędowości narodzinowej (np. chrztu i chrzcin, pierwszej kąpeli, zapobiegania i leczenia chorób dziecięcych)¹⁵; dane o izolacji położnicy są znikome¹⁶.

Na łamach „Wisły” ukazywały się liczne artykuły poświęcone różnorodnej tematyce z zakresu kultury ludowej, w niewielkim stopniu – obrzędowości narodzinowej. Znamienna w tym kontekście jest wypowiedź jednego z ówczesnych autorów: „Ze zwyczajów, zachowywanych przy obchodzeniu ważniejszych wypadków w życiu człowieka, tylko obrzędy przy weselach i pogrzebach warte wspomnienia”¹⁷. W artykułach prezentowanych w „Wisła” sporadycznie zamieszczano dane o lecznictwie i różnych innych praktykach magicznych związanych z dziećmi¹⁸; wyjątkiem jest obszerny artykuł *Dziecko wiejskie*, poświęcony zdro-

15 Zob. np.: M. CISEK: *Materyjały etnograficzne z miasteczka Żołyni w powiecie Przemyskim*. ZWAK 1893, t. 13, s. (54)–(83) [online]; S. CISZEWSKI: *Lud rolniczo-górnicy z okolic Sławkowa, w powiecie Olkuskim*. ZWAK 1886, t. 10, s. (187)–(336) [online]; IDEM: *Lud rolniczo-górnicy z okolic Sławkowa, w powiecie Olkuskim*. ZWAK 1887, t. 11, s. (1)–(129) [online]; M. GRALEWSKI: *O imionach używanych u ludu polskiego w ziemi łęczyckiej*. ZWAK 1877, t. 1, s. (97)–(100) [online]; W. KOSIŃSKI: *Niektóre zabobony i przesady ludu polskiego z okolic Makowa i Andrychowa*. ZWAK 1891, t. 15, s. (46)–(52); W. SIARKOWSKI: *Materyjały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*. ZWAK 1879, t. 3, s. (3)–(61) [online]; IDEM: *Materyjały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa*. ZWAK 1885, t. 9, s. (3)–(72) [online]; S. UDZIELA: *Materyjały etnograficzne zebrane z miasta Ropczyc i okolicy*. ZWAK 1886, t. 10, s. (75)–(156) [online]; IDEM: *Lud polski w powiecie Ropczyckim w Galicyi*. ZWAK 1890, t. 14, s. (1)–(136) [online]; S. ULANOWSKA: *Niektóre materyjały etnograficzne we wsi Łukówcu (mazowieckim)*. ZWAK 1884, t. 8, s. (247)–(323) [online]; M.R. WITANOWSKI: *Lud wsi Stradomia pod Częstochową*. ZWAK 1893, t. 17, s. 14–135 [online]; R. ZAWILIŃSKI: *Przesady i zabobony z ust ludu w różnych okolicach zebrane*. ZWAK 1892, t. 16, s. (252)–(267) [online].

16 Zob. W. SIARKOWSKI: *Materyjały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc...*, s. 26; IDEM: *Materyjały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa...*, s. 31, 54; S. UDZIELA: *Lud polski w powiecie Ropczyckim...*, s. 81.

17 NADMORSKI dr: *Urządzenia społeczne, zwyczaje i gwara na Malborskiem*. „Wisła” 1889, t. 3, z. 4, s. 730 [online].

18 Zob. np.: Z. GLOGER: *Pieśni przy chrzcinach i pogrzebie na Podlasiu nadnarwiańskim*. „Wisła” 1889, t. 3, z. 3, s. 607–614; S. CISZEWSKI: *Notatka etnograficzna z okolic Stawiszyna, w pow. Kaliskim*. „Wisła” 1889, t. 3, z. 2, s. 279–286 [online]; S. DĄBROWSKA: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1902, t. 16, z. 3, s. 425–429 [online]; EADEM: *Wieś Żabno i jej mieszkańcy (Pow. Krasnostawski, gubernia Lubelska)*. „Wisła” 1904, t. 18, z. 5, s. 331–346 [online]; B. DYAKOWSKI: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1899, t. 13, s. 43 [online]; WANDA G.-B.: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1896, t. 10, z. 4, s. 843–844 [online]; W.J. JASKŁOWSKI: *Wieś Mnichów (w powiecie jędrzejewskim)*. „Wisła” 1904, t. 18, z. 2–3, s. 73–88; z. 4, s. 177–205 [online]; S. JASTRZĘBOWSKI: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1894, t. 8, s. 582–583 [online]; IDEM: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1895, t. 9, s. 588–591 [online]; W. KOSIŃSKI: *Zapiski etnologiczne zebrane w Jurkowie i okolicy*. „Wisła” 1890, t. 4, s. 48–68 [online]; L. LISSOWSKI: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1893, t. 7, z. 2, s. 371–374 [online]; J.F. MAGIERA: *Wierzenia ludowe w okolicy Sułkowic (powiat myślenicki)*. „Wisła” 1900, t. 14, z. 1, s. 55–61 [online]; P. MASZYŃSKI: *Przyczynki do folkloru z pod Warszawy*. „Wisła” 1896, t. 10, z. 2, s. 316–317 [online]; K. MATYAS: *Nasze sioło. Studium etnograficzne*. „Wisła” 1893, t. 7, z. 1, s. 97–155 [online]; A. MILEWSKA: *Medycyna ludowa*. „Wisła” 1891, t. 5, z. 2, s. 420–424 [online]; NADMORSKI dr: *Urządzenia społeczne...*; M. PARCZEWSKA: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1896, t. 10, z. 2, s. 342–344 [online]; P. PLICHTA: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1895, t. 9, s. 421–423 [online]; S. POLACZEK: *Z podań i wierzeń ludowych zapisanych we wsi Rudawie pod Krakowem*.

wiu i higienie najmłodszych ze wsi Chmielnik w Lubelskiem¹⁹. Informacji dotyczących form izolacji matki w położu jest w tym czasopiśmie niewiele²⁰.

W rocznikach „Materiałów Antropologiczno-Archeologicznych i Etnograficznych” opisy obrzędowości narodzinowej również są lakoniczne²¹. Przykładowo w obszernej, ponad dwustustronicowej monografii *Czarny Dunajec* tylko dwie strony poświęcono chrzcinom, a sytuacji społecznej kobiety w położu – wzmiankę²²; w innym z obszernych artykułów zapisano jedynie: „Kobiety przychodzące do wyvodu przynoszą proboszczowi koguta lub królika”²³. W pozostałych tomach omawianej serii analizowana tematyka pojawiała się równie marginalnie²⁴. Podobnie na łamach czasopisma „Lud” pomieszczono krótkie notki etnograficzne dotyczące wybranych aspektów obrzędowości narodzinowej, w szczególności chrztu, pielęgnacji i wychowania dziecka, różnych form ludowego lecznictwa

„Wisła” 1891, t. 5, z. 3, s. 624–635 [online]; J. PSZCZÓŁKOWSKA: *Chrzest, zaślubiny i pogrzeb we wsi Czajkowie (parafia Wołodynie, pow. siedlecki)*. „Wisła” 1903, t. 17, s. 302–310 [online]; Z. ROKOSSOWSKA: *Zamawianie jako środek leczniczy*. „Wisła” 1892, t. 6, z. 2, s. 421–423 [online]; W. RONISZ: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1896, t. 11, z. 1, s. 111 [online]; H. SARNOWSKA: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1895, t. 9, s. 401–402 [online]; S. SAWICKA: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1903, t. 17, s. 607–608 [online]; W. SIARKOWSKI: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1891, t. 5, z. 4, s. 903–904 [online]; IDEM: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1892, t. 6, z. 3, s. 663–664 [online]; K. SKRZYŃSKA: *Wieś Krynice w Tomaszowskiem*. „Wisła” 1890, t. 4, z. 1, s. 99 [online]; K. SMOLEŃCÓWNA: *Chłopskie dziecko*. „Wisła” 1890, t. 4, z. 1, s. 48–68 [online]; Z. STANISZEWSKA: *Wieś Studzianki. Zarys etnograficzny*. „Wisła” 1902, t. 16, z. 2, s. 162–195; z. 4, s. 490–505; z. 6, s. 603–634 [online]; M. SUMCOW: *Boginki-mamuny*. „Wisła” 1891, t. 5, z. 3, s. 572–587 [online]; M. TOEPPEN: *Wierzenia mazurskie*. „Wisła” 1892, t. 6, z. 1, s. 145–184; z. 2, s. 391–420; z. 4, s. 758–797 [online]; S. UDZIELA: *Świat nadzmysłowy ludu krakowskiego mieszkającego po prawym brzegu Wisły*. „Wisła” 1898, t. 12, z. 3, s. 409–437 [online]; IDEM: *Świat nadzmysłowy ludu krakowskiego mieszkającego po prawym brzegu Wisły. Część II*. „Wisła” 1900, t. 14, z. 3, s. 253–272; z. 5, s. 713–723 [online]; S. ULANOWSKA: *Wśród ludu krakowskiego*. „Wisła” 1887, t. 1, z. 2, s. 69–73 [online]; Z. WASILEWSKI: *Przyczynki do etnografii Krakowiaków*. „Wisła” 1892, t. 6, z. 1, s. 184–204 [online]; W. WERYHO: *Z medycyny ludowej*. „Wisła” 1888, t. 2, z. 2, s. 604–606 [online]; Z.A.K.: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1894, t. 8, s. 353–354 [online]; K. ZALESKI: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1903, t. 17, s. 368 [online]; G.J. ZIELŃSKI: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1899, t. 13, s. 436–437. Pominięto prace Ignacji Piątkowskiej – Kazimierz Moszyński sądził, że była mitomanką etnograficzną.

19 K. SMOLEŃCÓWNA: *Chłopskie dziecko...*, s. 48–68.

20 J.F. MAGIERA: *Wierzenia ludowe...*, s. 57; K. SKRZYŃSKA: *Wieś Krynice...*, s. 99; M. SUMCOW: *Boginki-mamuny...*, s. 573, 575; M. TOEPPEN: *Wierzenia mazurskie...*, s. 759; S. UDZIELA: *Świat nadzmysłowy...*, s. 420, 430–431; Z. STANISZEWSKA: *Wieś Studzianki...*, s. 505.

21 Zob. np. S. CERCHA: *Przebieczany – wieś w powiecie wielickim*. MAAE 1900, t. 14, s. 81–210; F. GAWEŁEK: *Przesady, zabobony, środki lecznicze i wiara ludu w Radłowie w pow. Brzeskim*. MAAE 1910, t. 11, s. 48–106 [online]; J. KANTOR: *Czarny Dunajec. Monografia etnograficzna*. MAAE 1907, t. 9, s. 17–229; W. KOSIŃSKI: *Materyały etnograficzne zebrane w różnych okolicach Galicyi zachodniej*. MAAE 1904, t. 7, s. 3–86 [online]; A. SALONI: *Lud rzeszowski. Materyały etnograficzne*. MAAE 1908, t. 10, s. 50–344; Z.S.: *Dalsze przyczynki do etnografii Wielkopolski*. MAAE 1912, t. 12, s. 3–187 [online].

22 J. KANTOR: *Czarny Dunajec...*, s. 118–119.

23 Z.S.: *Dalsze przyczynki...*, s. 44.

24 F. GAWEŁEK: *Przesady, zabobony...*, s. 53; A. SALONI: *Lud rzeszowski...*, s. 134.

oraz innych zachowań wierzeniowych²⁵; brakuje jednak danych na temat izolacji społecznej położnicy²⁶.

Interesującym źródłem jest także obszerna monografia Jana Świętka dotycząca ludu nadrabskiego, w której dane o obrzędowości narodzinowej zebrano w działach poświęconych obrzędowi, wierzeniom i lecznictwu²⁷; brakuje w niej jednak informacji o zakazach izolacyjnych obowiązujących położnicę. Kolejna monografia (Dzików, okolice Tarnobrzega), napisana w formie pamiętnika przez wójta Jana Słomkę, zawiera między innymi opis chrzcina, obdarowywania matki po porodzie oraz wychowania dzieci²⁸.

Szczególne miejsce ze względu na poruszaną problematykę zajmuje syntetyczna, aczkolwiek dosyć szczegółowa praca autorstwa Jana Stanisława Bystronia, dotycząca zwyczajów związanych z przyjściem dziecka na świat; znaleźć tu można wiele informacji o izolacji kobiety, również w okresie połogu²⁹. W zasadzie autor usystematyzował wcześniejsze dane etnograficzne: często odwoływał się do znanych mu prac Kolberga i innych omówionych wcześniej prac ludoznawczych (w kontekście słowiańskim). Podobne informacje o obrzędowości narodzinowej

25 W. BOGATYŃSKI: *Nowotarszczyzna*. „Lud” 1912, t. 18, s. 58–78 [online]; S. CZYŻEWICZ: *Wiązanka wierzeń i przesądów ludu z okolic Buczkowa i Okulic, tudzież Mokrzyś-Bucza*. „Lud” 1907, t. 13, s. 324–330; M. DOMAGALSKA: *Chrzestnik*. „Lud” 1904, t. 10, s. 94–95 [online]; S. GONET: *Szczegóły z wierzeń ludu (okolice Andrychowa)*. „Lud” 1897, t. 3, s. 140–142 [online]; IDEM: *Rozmaitości ludoznawcze ze Suchej (pow. Żywiec)*. „Lud” 1908, t. 14, s. 368–370 [online]; B. GUSTAWICZ: *O ludzie Poddukłańskim w ogólności, a Iwoniczanach w szczególności*. „Lud” 1900, t. 6, z. 1, s. 36–80 [online]; IDEM: *O ludzie Poddukłańskim w ogólności, a Iwoniczanach w szczególności. Część wtóra*. „Lud” 1900, t. 6, z. 2, s. 126–157 [online]; IDEM: *O góralach podbabiogórskich. Wrażenia i spostrzeżenia ludoznawcze*. „Lud” 1906, t. 12, s. 3–34 [online]; IDEM: *Gniotek*. „Lud” 1909, t. 15, s. 358–360 [online]; S. HRADECKA: *Przyczynki do wierzeń ludu w Wierzbanowy. Pow. Wieliczka*. „Lud” 1903, t. 9, s. 64–68 [online]; M. KAPUŚCIŃSKI: *Niektóre imiona chrzestne*. „Lud” 1897, t. 3, s. 163–164 [online]; M. KETLICZ: *Lecznictwo ludowe*. „Lud” 1902, t. 8, z. 1, s. 57–58 [online]; E. KOLBUSZOWSKI: *Materyały do medycyny i wierzeń ludowych według opowiadań Demka Żemely w Zaborzu w pow. rawskim*. „Lud” 1896, t. 2, s. 157–163 [online]; E. KOŁODZIEJCZYK: *Z Andrychowa (Luźne notatki)*. „Lud” 1910, t. 16, s. 79–86 [online]; L. MAGIEROWSKI: *Przyczynek do wierzeń ludowych*. „Lud” 1897, t. 3, s. 142–146 [online]; POBRATYMIEC [pseud.]: *Środki lecznicze i ich nazwy aptekarskie u ludu (Z powiatu myślenickiego)*. „Lud” 1899, t. 5, s. 164–166 [online]; K. POTKAŃSKI: *Z wierzeń i przesądów ludu na Podhalu*. „Lud” 1905, t. 11, s. 51–54 [online]; J. SULISZ: *Zapiski etnograficzne z Ropczyc*. „Lud” 1906, t. 12, s. 57–81 [online]; J. ŚWIĘTEK: *Z nad Wisłoka. Rysy etnograficzne ze wsi Białobrzegi w powiecie łańcuckim (dokończenie)*. „Lud” 1902, t. 8, s. 354–368 [online]; M. UDZIELA: *Przyczynki do medycyny ludowej*. „Lud” 1905, t. 11, s. 394–401 [online]; W. WITOWT: *Leki ludowe ze wsi Płudy pow. Radzyńskiego*. „Lud” 1906, t. 12, s. 264–268 [online].

26 Można odnaleźć jedynie informacje dotyczące odwiedzania i obdarowywania położnicy przed chrztem (zob. B. GUSTAWICZ: *O ludzie Poddukłańskim w ogólności, a Iwoniczanach w szczególności*. „Lud” 1900, t. 6, z. 2, s. 127–128).

27 J. ŚWIĘTEK: *Lud nadrabski (od Gdowa po Bochnię). Obraz etnograficzny*. Kraków 1893 [online], s. 127–131, 473–477, 556, 566, 597–606, 608–609, 612–615, 618, 620, 622, 628–629, 631, 633.

28 Znalazła się tu również wzmianka o zakazach stosowanych wobec matki przed wywodem (J. SŁOMKA: *Pamiętniki włościanina. Od pańszczyzny do dni dzisiejszych*. Na podstawie wydania z 1929 roku. Warszawa 1983, s. 132).

29 J.S. BYSTRON: *Słowiańskie obrzędy rodzinne*. Kraków 1916, s. 25–75.

można odnaleźć także w innych pracach z XIX i początku XX wieku, mają one jednak często przypadkowy charakter i są rozproszone w wielu archiwach.

Pierwsze opacowania naukowe mające charakter obszerniejszych monografii tematycznych powstały w okresie międzywojennym (podaję najważniejsze). Poświęcone są głównie tematyce weselnej, zdecydowanie rzadziej – pogrzebowej czy narodzinowej. Mowa tu chociażby o publikacjach ukazujących wybrane zakazy izolacyjne stosowane wobec matki i noworodka. O niektórych elementach obrzędowości narodzinowej pisali nadto w swoich encyklopediach Zygmunt Gloger³⁰ i Aleksander Brückner³¹.

Istotne są obszerne prace monograficzne o charakterze porównawczym autorstwa Henryka Biegeleisena, który zjawiska wybrane do analizy przedstawił w perspektywie szerszej niż tylko polska. W jednej z publikacji przybliżył liczne aspekty obrzędowości narodzinowej³², druga dotyczy głównie momentów przełomowych w życiu ludzkim³³. Dalej należy wymienić Adama Fischera, który w trzecim zeszycie serii „Etnografia Słowiańska”, poświęconym Polakom, przedstawił zwarty opis podstawowych działań ochronnych stosowanych podczas ciąży, porodu, porożu oraz zachowań recepcyjnych i praktyk zapewniających dziecku pomyślność i zdrowie³⁴. Nieco miejsca kwestii położnicy – w szerokim, słowiańskim i poza-słowiańskim kontekście – poświęcił również Kazimierz Moszyński³⁵. Odnosnie

30 Hasła: *chrzciny* (Z. GLOGER: *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. T. 1: A–D. Warszawa 1972 [reedycja fotooffsetowa, pierwodruk: Warszawa 1900–1903], s. 243–244); *kum* (IDEM: *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. T. 3: K–P. Warszawa 1972 [reedycja fotooffsetowa, pierwodruk: Warszawa 1900–1903], s. 118); *matka* (IDEM: *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. T. 3..., s. 199). Gloger w swej pracy nie wspomina o jakichkolwiek zwyczajach związanych z położnicą.

31 Hasła: *dzieci* (A. BRÜCKNER: *Encyklopedia staropolska*. T. 1: A–M. Warszawa 1990 [pierwodruk: Warszawa 1937], s. 288–290); *kobieta* (ibidem, s. 604–610); *kum* (ibidem, s. 739). Autor niejako mimochodem pisał o porożu: „Lud zwolna przyzwyczaił się do przepisów kościelnych, wśród nich i do zapowiedzi, [...] tudzież do wwdzenia żony-polożnicy do kościoła (na oczyszczenie)” (ibidem, s. 604).

32 W pracy w układzie chronologicznym przedstawiono szczegółowe dane na temat porożenia, ciąży, porożu, izolacji, niemowlęcia, jego dorastania, chrzcina, boginek, chorób dzieci oraz gier i zabaw. Sporo informacji dotyczy izolacji i ochrony położnicy oraz późniejszego wywożenia (zob. H. BIEGELEISEN: *Matka i dziecko w obrzędach, wierzeniach i zwyczajach ludu polskiego*. Lwów 1927, s. 89–97, 108–117, 284–317).

33 Znajdziemy tu dane na temat matki i dziecka, opisy wybranych zabiegów apotropicznych czy recepcyjnych związanych z przedmiotami; ukazano też przykładowo symbolikę liczb, ognia, wierzenia o zwierzętach czy ciałach niebieskich wpływających na życie i zdrowie dziecka. O izolacji położnicy dane są skąpe (zważywszy na objętość woluminu); mamy tu informacje dotyczące ochrony matki lub dziecka przed złymi siłami w okresie przed chrztem (zob. H. BIEGELEISEN: *U kolebki. Przed ołtarzem. Nad mogiłą*. Lwów 1929, s. 74–75, 154, 325–327, 357).

34 Jeden z fragmentów został poświęcony izolacji obrzędowej położnicy (A. FISCHER: *Etnografia słowiańska*. Z. 3: *Polacy*. Lwów–Warszawa 1934 [reprint: Poznań 2000], s. 180–181).

35 W różnych miejscach *Kultury ludowej Słowian* pisał o sposobach ochronnych przed demonami, stosowanych wobec położnicy przez ludność słowiańską; przedstawił tu dane z Małopolski (zob. K. MOSZYŃSKI: *Kultura ludowa Słowian*. T. 2: *Kultura duchowa*. Cz. 1. Warszawa 1967, s. 329–330). Postać położnicy pojawiła się też w kontekście interpretacji zasad magicznych oraz powszechności i genezy przekonania o jej szczególnej podatności na działalność istot demonicznych – na Słowiańszczyźnie (ibidem, s. 340, 631–632).

do izolacji badacz pisał: „Wieśniacy polscy twierdzą, że kobieta po porodzie nie powinna wychodzić na pola, gdyż ostatnie przestaną rodzić”, co objaśnia dwojako – jej symboliczną nieczystością i „płonnością” (kobieta jest „pusta”, co udziela się polu)³⁶.

Syntetyczne w treści prace z zakresu etnografii polskiej opublikował też Adam Fischer³⁷ oraz Jan Stanisław Bystron³⁸. Ten drugi odnotował: „jeszcze znaczną rolę w tym zespole zwyczajowym odgrywa izolacja matki (ciężarnej, potem położnicy), nieraz przez dość długi czas”³⁹. Sporadyczne informacje na ten temat można odnaleźć w obszernym artykule Stanisława Poniatowskiego, pomieszczonym w monografii *Wiedza o Polsce*⁴⁰.

W okresie międzywojennym powstały ponadto monografie regionalne czy lokalne, poświęcone wybranym grupom lub konkretnym miejscowościom i zawierające informacje z zakresu obrzędowości narodzinowej. Dotyczą one przykładowo Kaszub⁴¹, Księstwa Łowickiego⁴², okolic Malborka⁴³, Wysokiego Mazowieckiego⁴⁴, Łańcuta⁴⁵.

Na materiały z obrzędowości narodzinowej składają się także niektóre mapy etnograficzne. Wartościowe okazały się skartowania zamieszczone w *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge*, będące pokłosiem badań ankietowych prowadzonych w latach 1929–1936. Ukazano w nich stan kultury ludowej na ówczesnym terytorium niemieckim, obejmującym rozległy obszar – Niemcy i Austrię

36 Ibidem, s. 340.

37 Obok danych o porodzie, obrzędowej funkcji akuszerki i rodziców chrzestnych oraz opisu chrzcin podał też informacje związane z izolowaniem kobiety w położu (zob. A. FISCHER: *Lud polski. Podręcznik etnografii Polski*. Lwów–Warszawa–Kraków 1926, s. 113).

38 J.S. BYSTRON: *Wstęp do ludoznawstwa polskiego*. W: „Biblioteka Socjologiczna”. T. 5. Warszawa–Poznań 1939.

39 Ibidem, s. 196–197.

40 Zaledwie w kilku zdaniach ukazano wybrane zakazy dotyczące położnicy przed wywodem (zob. S. PONIATOWSKI: *Etnografia Polski*. W: *Wiedza o Polsce*. T. 3. Oprac. IDEM. Warszawa 1932, s. 324).

41 Dane obejmujące okres ciąży, poród, chrzest, izolację obrzędową położnicy i późniejszy wywód (F. LORENTZ: *Zarys etnografii kaszubskiej*. W: F. LORENTZ, A. FISCHER, T. LEHR-SPEAWIŃSKI: *Kaszubi. Kultura ludowa i język*. Red. J. BOROWIK. W: „Balticum”. Z. 8. Toruń 1934, s. 61–65 [online]); w innej części opracowania ukazano wybrane praktyki związane z ciążą, izolacją położnicy, chrztem oraz recepcją dziecka do społeczności – porównując je z innymi regionami (A. FISCHER: *Kaszubi na tle etnografii Polski*. W: F. LORENTZ, A. FISCHER, T. LEHR-SPEAWIŃSKI: *Kaszubi...*, s. 33–35).

42 W pracy podano wyłącznie opis wychowania dzieci oraz obrzędu chrzcin (A. CHMIELIŃSKA: *Księżacy (Łowiczenie)*. W: „Biblioteczka Geograficzna »Orbis«”. Seria 3. T. 9. Kraków 1925 [online], s. 33–36, 82–84; brakuje więc danych o izolacji położnicy).

43 Autor, omawiając okres ciąży i narodzin, wspominał między innymi o zakazach izolacyjnych i znaczeniu wywodu dla młodej matki (zob. W. ŁĘGA: *Ziemia malborska. Kultura ludowa*. W: „Balticum”. Z. 6. Toruń 1933, s. 91).

44 W pracy omówiono dosyć szczegółowo zwyczaje narodzinowe, poświęcając dwie strony wybranym zakazom izolacyjnym stosowanym wobec położnicy (zob. S. DWORAKOWSKI: *Zwyczaje rodzinne w powiecie wysoko-mazowieckim*. W: „Prace Etnologiczne”. T. 3. Warszawa 1935, s. 31–33).

45 Znajdziemy tu informacje na temat chrztu oraz niektórych wierzeń związanych z dziećmi (zob. A. JAWORCZAK: *Wieś Dąbrówki, powiat Łańcut*. Lwów 1936 [online], s. 57–58, 102, 109), brakuje jednak danych o zakazach stosowanych wobec położnicy.

w granicach z 1937 roku, a więc również fragment dzisiejszej Polski. W nowej serii ADV opublikowano ogółem 140 map, w tym 29 poświęconych obrzędowości narodzinowej (omówiłam je dokładniej w dalszej części pracy). Źródła te wykorzystałam do prac porównawczych, należy jednak pamiętać, że kwestionariusze badawcze wypełniano najczęściej w rodzinach niemieckich. Oprócz tego dysponujemy *Atlas der Pommerschen Volkskunde*, wydanym przez Karla Kaisera⁴⁶. Tematyka narodzinowa pojawia się w nim na kilku kartach, o następujących tytułach: *Wo kommen die kleinen Kinder her?* (I, mapa 16), *Wer bringt in Pommern die kleinen Kinder?* (I, mapa 17), *Wie nennt man die Hebamme?* (IV, mapa 18), „*Der schwarze Man kommt!*” *Andere Kinderschrecke sind* (II, mapa 21); brakuje jednak map poświęconych zakazom izolacyjnym stosowanym wobec położnicy przed wywodem.

Od 1945 roku do współczesności

Informacje na temat obrzędowości narodzinowej znajdują się w licznych monografiach terytorialnych powstałych w okresie powojennym. Już w 1947 roku dokonano próby syntezy polskiej kultury ludowej, w tym wybranych zwyczajów i obrzędów związanych z narodzeniem dziecka⁴⁷.

W kilku ostatnich dekadach XX wieku opublikowano sporo prac monograficznych dotyczących różnych stron Polski, stanowiących najczęściej pokłosie etnograficznych badań terenowych; przedstawiam te istotniejsze. W różnym stopniu szczegółowości ukazano w nich specyfikę wybranych obszarów: Wielkopolski⁴⁸, Kujaw⁴⁹, Kaszub⁵⁰, Warmii i Mazur⁵¹, Krajny Żłotowskiej⁵², ziemi

46 K. KAISER: *Atlas der Pommerschen Volkskunde*. W: „Pommernforschung 2. Reihe. Veröffentlichungen des Volkskundlichen Archivs für Pommern”. T. 4, 6. Greifswald 1936.

47 Dotyczą one izolacji ciężarnej, położnicy i dziecka oraz form recepcji noworodka do nowej rodziny (J.S. BYSTRON: *Etnografia Polski*. Poznań 1947, s. 160–164).

48 W obszernym artykule Medarda Tarko znajdują się precyzyjne dane na temat obrzędowości narodzinowej (ze szczególnym uwzględnieniem kobiety miesiączkującej i ciężarnej, porodu oraz przyjęcia dziecka do rodziny, nadawania mu imienia, pielęgnacji niemowlęcia czy roli i znaczenia rodziców chrzestnych); ukazano w nim również zmiany obyczajowe w postrzeganiu położnicy w społeczności wiejskiej (M. TARKO: *Zwyczaje i obrzędy narodzinowe*. W: *Kultura ludowa Wielkopolski*. T. 3. Red. J. BURSZA. Poznań 1967, s. 111).

49 W artykule Ireny Wronkowskiej pojawiły się ogólne dane o kobiecie ciężarnej, prognozach o przyszłej płci dziecka, porodzie, chrzcie oraz niektórych praktykach magicznych; widnieje tu wzmianka o zakazach obejmujących położnicę przed wywodem (I. WRONKOWSKA: *Zwyczaje urodzinowe*. „Literatura ludowa” 1963, R. 7, nr 4, s. 30).

50 Ryszard Kukier zestawił dane z terenu zamieszkanego przez Kaszubów Bytowskich. Podając informacje o *babkach* wiejskich, zakazach stosowanych wobec kobiety ciężarnej, porodzie, doborze rodziców chrzestnych i organizacji chrzcin, ukazał też przemiany związane z sytuacją położnicy, rodzącej coraz częściej w izbie porodowej (R. KUKIER: *Kaszubi bytowscy. Zarys monografii etnograficznej*. Gdynia 1968, s. 257).

51 Anna Szyfer przedstawiła różne zwyczaje, obrzędy i wierzenia, w tym skrótowo dotyczące narodzin dziecka (np. rolę akuszerki wiejskiej, chrzest i niektóre praktyki ochronne stosowane wobec małego dziecka); o obrzędowej izolacji położnicy autorka nie wspomniała (A. SZYFER: *Ludowe zwyczaje, obrzędy, wierzenia i wiedza*. W: *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*. Red. J. BURSZA. Wrocław 1976, s. 418–419).

52 W krótkim raporcie badawczym Ryszarda Kukiera pojawiły się ogólne informacje na temat kobiety ciężarnej, porodu, odwiedzania położnicy, wyboru rodziców chrzestnych, sytuacji dzieci nieślubnych czy niektórych praktyk magicznych; danych o izolacji kobiety

chełmińskiej i dobrzyńskiej⁵³, powiatu myślenickiego⁵⁴, okolic Rozwadowa⁵⁵ i innych. We wspomnianym okresie ukazały się również artykuły dotyczące konkretnych miejscowości, jak: Klonowa (Sieradzkie)⁵⁶, Pisarzowa (Limanowskie)⁵⁷, Piekienik, Podszkle czy Harkabuz (Orawa)⁵⁸. Cenne są szczególnie opracowania, w których zwrócono uwagę na specyfikę kulturową ludności przybyłej na nowe miejsca osiedlenia; dotyczy to na przykład wsi Jamno (Koszalińskie)⁵⁹ i Brąswałd (Warmia)⁶⁰. Oprócz monografii terytorialnych od lat 80. XX wieku publikowano rozmaite prace syntetyczne, między innymi takie jak: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*⁶¹, *Powtarzać czas początku* (część druga to interesujące stu-

w poługu jednak brak (R. KUKIER: *Zwyczaje urodzinowe z terenu Krajny Żłotowskiej*. „Lud” 1965, t. 49, s. 400–402).

53 Władysław Łęga przybliżył dane etnograficzne z ziemi chełmińskiej dotyczące izolacji popołogowej i innych zagadnień z zakresu obrzędowości narodzinowej (W. ŁĘGA: *Ziemia chełmińska*. W: „Prace i Materiały Etnograficzne”. T. 17. Wrocław 1961, s. 158); nieco później Teresa Karwicka pisała o roli współczesnej obrzędowości rodzinnej na tym terenie i ziemi dobrzyńskiej – danych o położnicy brak (T. KARWICKA: *Rola współczesnej obrzędowości dorocznej i rodzinnej w życiu mieszkańców wsi Polski północnej*. „Lud” 1980, t. 64, s. 205–213).

54 Izabela Skowronek omówiła między innymi formy izolacji popołogowej (I. SKOWRONEK: *Zwyczaje i obrzędy rodzinne*. W: *Monografia powiatu myślenickiego*. T. 2: *Kultura ludowa*. Kraków 1970, s. 235–236).

55 W. GAJ-PIOTROWSKI: *Kultura społeczna ludu z okolic Rozwadowa*. W: „Prace i Materiały Etnograficzne” T. 26. Wrocław 1967, s. 142–143.

56 Wanda Drozdowska pisała o wierzeniach, praktykach i zabiegach magicznych związanych z urodzinami, wskazując między innymi na różne zakazy izolacyjne obowiązujące niegdyś położnicę (W. DROZDOWSKA: *Wierzenia w Klonowej w powiecie sieradzkim. Wierzenia, praktyki i zwyczaje związane z urodzinami*. W: „Łódzkie Studia Etnograficzne” T. 21. Łódź 1960, s. 161).

57 W artykule znajdziemy wyłącznie dane o wybranych zwyczajach wierzeniowych (A. GÓRSZCZYK: *Pisarzowa*. W: *Materiały etnograficzne z powiatu limanowskiego*. W: „Archiwum Etnograficzne”. Nr 30, z. 2. Red. P. KALECIĄK. Wrocław 1971, s. 57–58, 61); brak danych na temat form izolowania położnicy.

58 W krótkim artykule Wanda Jostowa zestawiała wyniki badań terenowych z lat 60. XX wieku, dotyczące między innymi dawniej obowiązujących zakazów stosowanych wobec młodej matki (W. JOSTOWA: *Działalność magiczna związana z narodzeniem dziecka na polskiej Orawie*. „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie” 1983, t. 8, s. 101).

59 W artykule przedstawiono niektóre zwyczaje i praktyki magiczne związane z okresem ciąży, porodem, wyborem rodziców chrzestnych czy przebiegiem chrzcina z Jamna (Koszalińskie); oprócz tego zamieszczono dane o izolacji obrzędowej położnicy zebrane wśród ludności przybyłej z różnych stron Polski (A. WOJCIECHOWSKA: *Obrzędowość rodzinna*. W: *Stare i nowe w kulturze wsi koszalińskiej*. Red. J. BURSZTA. Poznań 1964, s. 175).

60 Jadwiga Pawłowska zwróciła uwagę na przemiany obrzędowości narodzinowej wśród grup osadniczych i przesiedleńczych; porusza również wątek izolacji poporodowej położnicy (J. PAWŁOWSKA: *Wieś warmińska Brąswałd w województwie olsztyńskim w latach 1945–1967*. W: „Archiwum Etnograficzne”. T. 32. Red. H. BURHARD. Wrocław 1987, s. 90–91).

61 W pracy został zamieszczony przeglądowy artykuł Krystyny KWAŚNIEWICZ dotyczący zwyczajów i obrzędów rodzinnych. Badaczka opisała w nim kulturowe wzory i normy związane z okresem ciąży, pierwszą kąpielą, chrztem, kumostwem, wyborem imienia i obchodzeniem roczku; zwróciła także uwagę na izolację położnicy w aspekcie terytorialnym i czasowym (K. KWAŚNIEWICZ: *Zwyczaje i obrzędy rodzinne*. W: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*. Red. M. BIERNACKA, M. FRANKOWSKA, W. PAPROCKA. T. 2. Wrocław 1981, s. 105–106).

dium specyfiki i znaczenia obrzędów towarzyszących etapom ludzkiego życia)⁶², *Dziecko wiejskie*⁶³. Należy dodać, że w jednej z prac poświęconej Wielkopolsce celowo nie uwzględniono omawianej tematyki; o powodach Andrzej Brencz pisał:

Materiały dotyczące zwyczajów rodzinnych posiadają różną wartość z punktu widzenia ich przydatności dla interpretacji etnograficznej. Większość z nich, a dotyczy to przede wszystkim zwyczajów związanych z chrztem i weselem, poświęcona jest zagadnieniom stricte lingwistycznym, dotyczącym kwestii wymowy i problemom leksykalnym. Z etnograficznego punktu widzenia materiały prezentowane na poszczególnych mapach i w komentarzach nie wykazują w stosunku do pozostałych obszarów Polski zasadniczych różnic, o których można byłoby powiedzieć, że są specyficzne dla Wielkopolski⁶⁴.

Na początku XXI wieku wydano kolejne prace poświęcone w różnej mierze obrzędowości narodzinowej. Tematyka ta pojawiła się przykładowo w publikacji dotyczącej kultury Podhala⁶⁵ czy wsi Brzozowa⁶⁶. W tym okresie opracowano nadto interesujące leksykony, w których zostały syntetycznie omówione wybrane pojęcia z tego zakresu: wywód, izolacja obrzędowa⁶⁷, ciąża, dziecko, poród⁶⁸ oraz wiele innych.

Dokładniejsza analiza wielu z wymienionych opracowań wskazuje na to, że są one na ogół trudno porównywalne. Dane do nich zbierano w różnym czasie, na różnych obszarach, często według odmiennych założeń metodycznych. Utrudnia to w zasadzie szerzej zakrojone prace porównawcze. Zastrzeżenia te nie dotyczą materiałów źródłowych Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (obecnie: Instytut Archeologii i Etnologii PAN), zdeponowanych w cieszyńskiej Pracowni Polskiego Atlasu Etnograficznego. Wśród wielu zgromadzonych kwestionariuszy znajdują się również te poświęcone obrzędowości narodzinowej.

62 Można tu znaleźć między innymi informacje dotyczące położnicy i jej izolacji zakończonej wywodem (A. ZADROŻYŃSKA: *Powtarzać czas początku*. Cz. 2: *O polskiej tradycji obrzędów ludzkiego życia*. Warszawa 1988, s. 66–70).

63 Halina Bittner-Szewczykowa obszernie ukazała sytuację dziecka wiejskiego od czasów pańszczyźnianych do lat 80. ubiegłego stulecia; o położu dowiadujemy się jedynie, że „nieochrzczonego noworodkowi i położnicy zagrażają złe moce” (H. BITTNER-SZEWCZYKOWA: *Dziecko wiejskie*. „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie” 1984, t. 9, s. 14).

64 Zob. A. BRENCZ: *Wielkopolska jako region etnograficzny*. W: „Etnologia i Antropologia Kulturowa”. Nr 18. Poznań 1996, s. 171.

65 Urszula Lehr przedstawiła obrzędowość rodzinną na Podhalu, w tym sytuację społeczną położnicy. Wskazała nadto, że interpretacje izolacji zatarły się w świadomości mieszkańców tego terenu (U. LEHR: *Obrzędowość rodzinna*. W: *Podhale. Tradycja we współczesnej kulturze wsi*. Red. D. TYLKOWA. W: „Biblioteka Etnografii Polskiej”. Nr 55. Kraków 2000, s. 310).

66 Natalia Gancarz poświęciła sporo miejsca zmianie kulturowej wsi w zakresie rozmaitych wierzeń i praktyk urodzinowych, w tym izolacji poporodowej (N. GANCARZ: *Brzozowa – wiek później. Zmiana kulturowa w obrzędowości narodzin i śmierci*. W: „Archiwum Etnograficzne”. T. 45. Red. J. KAMOCKI. Wrocław 2007, s. 39).

67 B. OGRODOWSKA: *Zwyczaje, obrzędy i tradycje w Polsce. Mały słownik*. Warszawa 2001, s. 65–67, 254–255.

68 P. KOWALSKI: *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*. Warszawa 2007, s. 58–61, 109–118, 471–476.

Stanowią one istotną część prac badawczych prowadzonych na potrzeby *Polskiego atlasu etnograficznego*.

Na podstawie materiałów atlasowych z zakresu obrzędowości narodzinowej opublikowałam w ostatnich latach kilka artykułów, w których ukazałam stan wierzeń, praktyk i zachowań zarejestrowanych podczas badań na potrzeby PAE, stosując najczęściej metodę etnogeograficzną. Poruszoną w nich problematykę rozpatrywałam z reguły w kontekście ogólnopolskim (metoda etnogeograficzna daje najlepsze wyniki w badaniach obszarów rozległych). Artykuły te dotyczą obszernych zagadnień, w tym: roli i znaczenia pożywienia w życiu kobiety ciężarnej⁶⁹, czynności magicznych ułatwiających poród⁷⁰, zwyczajów związanych z karmieniem dziecka piersią⁷¹, roli i znaczenia rodziców chrzestnych w społeczności wiejskiej⁷² czy żywotności praktyk magicznych związanych z ochroną dzieci przed urokiem⁷³. Każdy opatrzyłam mapami obrazującymi zróżnicowanie kulturowe badanych zjawisk w ujęciu synchronicznym. Sporządzone kartogramy umożliwiły prześledzenie nierównomiernego procesu zanikania badanych elementów kulturowych, związanego najczęściej z odmienną specyfiką kulturową terenów wschodniej i północno-wschodniej Polski⁷⁴, czy też skali powszechności zjawisk nowszych na tle reliktywności dawniejszych⁷⁵. Wspomniane dane atlasowe stały się

69 A. PIĘNCZAK: *Rola i znaczenie pożywienia w życiu kobiety ciężarnej*. W: *Historie kuchenne. Rola i znaczenie pożywienia w kulturze*. W: „Bibliotheca Ethnologiae Europae Centralis”. T. 2. Red. R. STOLIČNÁ, A. DROŽDŽ. Cieszyn–Katowice–Brno 2010, s. 215–235; EADEM: *Food in the life of a pregnant woman – an analysis of the studies for the Polish Ethnographic Atlas*. W: *Dilemmas of old and contemporary culture in ethnographical and anthropological discourse*. W: „Bibliotheca Ethnologiae Europae Centralis”. T. 3. Red. H. RUSEK. Cieszyn–Katowice 2011, s. 146–154.

70 A. PIĘNCZAK, E. DIAKOWSKA: *Magia Alkmeny w polskiej obrzędowości narodzinowej i pogrzebowej (w świetle badań Polskiego atlasu etnograficznego)*. „Ethnologia Europae Centralis” 2011, t. 10, s. 43–54; A. PIĘNCZAK: *Czynności magiczne ułatwiające poród*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe*. T. 9. Cz. 2: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z matką i dzieckiem*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIĘNCZAK. Cieszyn–Wrocław 2013, s. 67–77.

71 A. PIĘNCZAK: *Zwyczaje związane z karmieniem dziecka piersią*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe*. T. 9. Cz. 2..., s. 78–99.

72 P. KOPP, A. PIĘNCZAK: *Rodzice chrzestni*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIĘNCZAK. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Wrocław–Cieszyn 2010, s. 263–321.

73 A. PIĘNCZAK: *Żywotność praktyk magicznych na przykładzie sposobów ochrony dzieci przed urokiem (przygotowano z materiałów „Polskiego Atlasu Etnograficznego”)*. W: *Etnologia na granicy. Dorobek ośrodka etnologicznego UŚ*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2011, t. 11, s. 231–243.

74 Zob. np.: mapa 1: *Zakazy związane z czerpaniem wody ze studni przez kobietę ciężarną* (A. PIĘNCZAK: *Rola i znaczenie pożywienia...*, s. 223; EADEM: *Food in the life...*, s. 149); mapa 3: *Niektóre zakazy związane ze zbyt długim karmieniem dziecka* (EADEM: *Zwyczaje związane...*, s. 95). Niektóre ze zjawisk badanych w latach 70. XX wieku znane były wyłącznie w tradycji mieszkańców północno-wschodniej Polski, dotyczy to między innymi ochrony dziecka przed urokiem za pomocą soli i węgla drzewnego (zob. EADEM: *Żywotność praktyk...*, s. 240).

75 Zob. np.: mapa 16: *Zaprasza się jedną parę chrzestnych*; mapa 17: *Zaprasza się dwie lub więcej par rodziców chrzestnych* (P. KOPP, A. PIĘNCZAK: *Rodzice chrzestni...*, s. 295–296).

dla mnie również bazą badań porównawczych w zakresie dynamiki zmian obrzędowości narodzinowej w niewielkiej skali (Istebna)⁷⁶. W jednym z niedawno opublikowanych artykułów ukazałam także wstępny zakres i tematykę niniejszej publikacji środowisku etnologicznemu środkowej Europy⁷⁷.

Obrzędowość narodzinowa na Śląsku

W tej części pracy przedstawiam wybrane badania polskie nad śląską obrzędowością narodzinową, ze szczególnym uwzględnieniem Górnego Śląska; z prac niemieckich przybliżam wyłącznie te wykorzystane przeze mnie do celów porównawczych. Zagadnienie omawiam pod względem funkcjonowania praktyk, zachowań i wierzeń dotyczących izolacji położnicy w społeczności wiejskiej.

Początki zainteresowań ludoznawczych i okres międzywojenny

Początki zainteresowań ludoznawczych dotyczących Śląska notuje się od końca XVIII wieku; publikowane wówczas opisy nie dotyczą obrzędowości narodzinowej⁷⁸. Jak podał Eugeniusz Kłosek, pierwszym opisem etnograficznym regionu jest *Anonimowa zapiska etnograficzna o góralach beskidowych z roku 1786*, wydana w jednym z niemieckich czasopism⁷⁹. W następnym stuleciu literatury śląskoznawczej o omawianej problematyce przybyło stosunkowo niewiele (odmiennie niż w innych regionach Polski). Prace tego typu są nieliczne; biorąc pod uwagę przedstawioną wcześniej analizę zawartości tomów „Dzieł Wszystkich” Oskara Kolberga – znamienne jest to, że jedyny wolumin w całości poświęcony terenowi Śląska nie zawiera danych z zakresu obrzędowości narodzinowej (zob. tabela 3.1); sytuacja wygląda podobnie w przypadku materiałów zebranych i wydanych przez

76 W artykule zwróciłam uwagę między innymi na stopień natężenia zmiany kulturowej we wsi w latach 1969–2009, uzyskując interesujące wyniki badawcze (zob. A. PIEŃCZAK: *Dziedzictwo kulturowe w świadomości mieszkańców Istebnej – obrzędowość urodzinowa w procesie przemian*. W: *Dziedzictwo kulturowe jako klucz do tożsamości pogranicza polsko-czeskiego na Śląsku Cieszyńskim – Kulturní dědictví jako klíč k identitě česko-polského pohraničí*. W: „Bibliotheca Ethnologiae Europae Centralis”. T. 1. Red. H. RUSEK, A. PIEŃCZAK, J. SZCZYRBOWSKI. Cieszyn–Katowice–Brno 2010, s. 365–366).

77 A. PIEŃCZAK: *Możliwości interpretacyjne Polskiego atlasu etnograficznego i Atlas der deutschen Volkskunde – obrzędowość narodzinowa na Śląsku*. „Ethnologiae Europae Centralis” 2015, t. 12, s. 153–171.

78 Powstały wtedy prace pioniera folklorystyki górnośląskiej – Josepha Kauschkego dotyczące obrzędowości rodzinnej, na przykład zaślubin (zob. J. KAUSCHKE: *Hochzeitgebräuche im polnischen Oberschlesien unter dem gemeinen Bolte, gegen das Ende des 18sten Jahrhunderts*. „Schlesische Provinzialblätter” 1788, t. 8 (October), s. 334–339 [online]) czy kwestii związanych z wychowaniem chłopców od trzynastego roku życia do ożenku (zob. IDEM: *Über die Erziehung des gemeinen Mannes in Oberschlesien (Fortlebung)*. „Schlesische Provinzialblätter” 1792, t. 14 (October) [online], s. 305–317).

79 E. KŁOSEK: *Stan i wyniki badań nad kulturą ludową Śląska do II wojny światowej*. W: *Kultura ludowa sercem Śląska*. Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1988, s. 71.

Seweryna Udzielę⁸⁰. Pod koniec XIX wieku pojawiały się wzmianki na ten temat dotyczące różnych części Śląska w pracach autorstwa Michała Federowskiego⁸¹ czy Bogumiła Hoffa⁸². Ważną rolę w etnografii śląskiej odgrywali ponadto: Jerzy Samuel Bandtkie, Robert Fiedler, Józef Lompa, Andrzej Cienciała, Lucjan Malinowski, Kazimierz Nitsch i inni badacze; zajmowali się jednak przeważnie kwestiami językowymi czy *stricte* folklorystycznymi i generalnie do 1939 roku brakowało „długofalowego programu badań, skierowanego na całość kultury ludowej”⁸³. Niemal zupełnie pominięto w tym okresie zwyczaje i obrzędy związane z narodzeniem dziecka, w tym zakazy i nakazy dotyczące położnicy.

Omawiana problematyka była podejmowana także przez etnografów niemieckich – ich wkład w folklorystykę śląską jest równie istotny. Badacze niemieccy interesowali się w szczególności pieśniami, prozą, teatrem, przysłowiami, a także obrzędowością ludową⁸⁴. Wzmianki na temat różnych ograniczeń funkcjonowania położnicy przed wywodem pomieszczono w kilku artykułach zebranych w czasopiśmie „Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde”⁸⁵. Drobne notatki dotyczące zwyczajów i obrzędów śląskich, w tym ochrony dziecka w okresie przed chrztem i zwyczajów recepcyjnych, znajdują się w pracy pastora Karla Ernsta Hermanna Koellinga; autor pisał między innymi na temat izolacji położnicy:

Matka nie powinna nigdy opuszczać izby przed wywodem. Szczególnie od zachodu słońca musiała siedzieć przy kołysce i przez całe sześć tygodni winna mieć

80 S. UDZIELA: *Śląsk Górny: materiały etnograficzne zebrane z papierów pośmiertnych przez Oskara Kolberga* (odbitka z tomu 8 „Materiałów Antropologiczno-Archeologicznych i Etnograficznych”). Kraków 1906 [online].

81 W pracy dotyczącej okolic Żarek, Siewierza i Pilicy obok skąpych danych o chrzcinach (M. FEDEROWSKI: *Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy – jego zwyczaje, wierzenia, obrzędy, podania, gusła, zabobony, pieśni, zabawy, przysłowia, zagadki i właściwości mowy*. W: „Biblioteka Wisły”. T. 1. Warszawa 1888 [online], s. 39–42) oraz różnych przesądach związanych z dziećmi czytamy: „Dopóki kobieta po narodzeniu dziecięcia nie pójdzie do wywodu, starsze dzieci odmawiają jej posłuszeństwa. Dodać należy, że takim kobietom nie pozwalają czerpać ze studni wody, a to dlatego, żeby nie wysychała” (IDEM: *Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy – jego zwyczaje, wierzenia, obrzędy, podania, gusła, zabobony, pieśni, zabawy, przysłowia, zagadki i właściwości mowy*. W: „Biblioteka Wisły”. T. 2. Warszawa 1889 [online], s. 293).

82 Obrzędowości narodzinowej dotyczy jedynie opis chrzcin i obdarowywania położnicy (zob. B. HOFF: *Lud cieszyński – jego właściwości i siedziby. Obraz etnograficzny*. T. 1: *Początki Wisły i Wiślanie*. Warszawa 1888, s. 51–52).

83 Szerzej zob. E. KŁOSEK: *Stan i wyniki badań...*, s. 72–78, 81.

84 Szerzej zob. J. POŚPIECH: *Dzieje folklorystyki niemieckiej na Śląsku (do 1939 r.)*. W: *Kultura ludowa sercem...*, s. 94–117.

85 Zob. np.: W. NEHRING: *Über Aberglauben, Gebräuche, Sagen und Märchen in Oberschlesien. Erster Bericht*. „Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde” 1896, z. 3, nr 1, s. 36–37. W: *Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde*. T. 2. Oprac. F. VOGT, O. JIRICZEK. Breslau 1897 [online]; W. PATSCHOVSKI: *Beiträge zur Schlesischen Volkskunde aus dem Liebauer Thal*. „Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde” 1897, z. 4, nr 3, s. 55. W: *Mitteilungen der Schlesischen...* T. 2 [online]; dr KÜHNAU: *Die Bedeutung des Brotes in Haus und Familie*. „Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde” 1901, z. 8, nr 2, s. 25–44. W: *Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde*. T. 4. Oprac. F. VOGT. Breslau 1901 [online].

*pod poduszką śpiwnik. Nie mogła przed wywodem czegokolwiek robić z piecem, siedziała w czapce męża, aby ukryć swoją płęć*⁸⁶.

O śląskich zwyczajach, obyczajach i wiedzy ludowej pisał również Paul Drechsler; o położnicy zanotował: „Nie można iść do wywodu w piątek, gdyż przyniesie to matce i dziecku nieszczęście”⁸⁷. Najcenniejsze pod tym względem jest opracowanie Wilhelma Menzla, w całości poświęcone tematyce matki i dziecka w śląskiej kulturze ludowej⁸⁸. Autor precyzyjnie opisał czas przed narodzinami, okres ciąży, połóg, poród, chrzest, życie dziecka do ukończenia pierwszego roku życia; sporo miejsca poświęcił samej położnicy⁸⁹. Można rzec, że jest to swoiste kompendium wiedzy o mniej lub bardziej racjonalnych praktykach ludowych służących ochronie matki i dziecka w czasie porodu, znanych w okresie międzywojennym na Śląsku, a więc czasie, kiedy prowadzono badania na potrzeby ADV. W pracy czytamy:

*Ona [położnica – A.P.] musi mieć zapewniony spokój, nie powinna zbyt wcześnie wstawać. Minimum dziewięć dni powinna pozostać w łóżku [...] nie powinna myć się zimną wodą i być w przeciagu [...] w izbie powinno palić się delikatne światło, w przeciwnym razie dziecko mogłoby być ślepe*⁹⁰.

Informacje z zakresu obrzędowości narodzinowej publikowano w tym okresie również na łamach „Zarania Śląskiego” (organu ówczesnego Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego w Cieszynie)⁹¹. W pierwszym okresie istnienia czasopisma

86 Tłumaczenie własne. W oryginale: „Die Mutter durfte vor dem Kirchgang nie die Stube verlassen. Besonders von Sonnenuntergang ab musste sie an der Wiege sitzen, und durch die ganzen sechs Wochen musste sie das Gesangbuch unter dem Kopfkissen bei sich haben. Musste sie sich vor dem Kirchgang durchaus am Ofen etwas zu schaffen machen, so setzte sie eine Männermütze auf, um ihr Geschlecht nicht zu verraten” (H.E. KOELLING: *Absonderliche Sitten, Gebräuche und Anschauungen des oberschlesischen Volkes mit besonderer Berücksichtigung des Kreises Kreuzburg und seiner evang. Bewohner*. „Mitteilungen der Schlesische Gesellschaft für Volkskunde” 1902. T. 5, z. 9, nr 1, s. 79 [online]).

87 Tłumaczenie własne. W oryginale: „An ihm darf der Kirchgang der Wöchnerin nicht stattfinden, weil es ihr und dem Kinde Unglück brächte” (P. DRECHSLER: *Sitte, Brauch und Volksglaube in Schlesien*. Cz. 2. Leipzig 1906, s. 187 [online]).

88 Zob. W. MENZEL: *Mutter und Kind im schlesischen Volksglauben und Brauch*. Breslau 1938. Autor w większości opierał się na badaniach własnych, zebranych na podstawie kwestionariusza „Volskundliche Fragebogen II”. W swoich wywodach niekiedy odwoływał się do poprzedników (np. P. DRECHSLER: *Sitte, Brauch und Volksglaube in Schlesien*. Cz. 1. Leipzig 1903; IDEM: *Sitte, Brauch und Volksglaube in Schlesien*. Cz. 2...; J. KLAPPER: *Schlesische Volkskunde auf kulturgesichtlicher Grundlage*. Breslau 1925; W.E. PEUCKERT: *Schlesische Volkskunde*. Leipzig 1928), traktując tę literaturę uzupełniająco.

89 W szczególności: opieka zdrowotna, ochrona przez wpływem sił nieczystych, zachowania związane z jej zgonem (zob. W. MENZEL: *Mutter und Kind...*, s. 77–91).

90 Tłumaczenie własne. W oryginale: „Sie muß sich Ruhe gönnen, darf also nicht zu zeitig wieder aufstehen. Dabei wird die Mindestzahl der Tage, die sie im Bett bleiben muß, im allgemeinen auf neun angesetzt [...]. Deshalb soll sie sich nicht mit kaltem Wasser waschen und die Zugluft meiden. [...] damit die Stube nur ein schwaches Dämmerlicht erfüllt, weil sonst das Kind blind werden könnte” (ibidem, s. 79–80).

91 Kwartalnik został założony w 1907 roku przez Ernesta Farnika. Początkowo było to pismo literackie, poświęcone głównie pieśniom i tańcom ludowym; później zmieniło profil

(do II wojny światowej) pomieszczono w nim drobne opisy etnograficzne (dominuje raczej tematyka demonologii ludowej, obrzędowości dorocznej czy weselnej). Wzmianki na temat niektórych zagadnień z zakresu obrzędowości narodzinowej notujemy dopiero w latach 1929–1931⁹².

Od 1945 roku do współczesności

W okresie powojennym powstały liczne opracowania o charakterze monograficznym poświęcone śląskiej kulturze ludowej; dotyczą one różnych subregionów polskiej części Śląska – Śląska Cieszyńskiego, Górnego (wraz z Opolskim) oraz Dolnego. W niektórych z nich obszar ten potraktowano całościowo, omawiając problematykę w syntetycznym ujęciu; przykładem jest pierwsza powojenna monografia etnograficzna kultury materialnej, duchowej i społecznej Śląska, autorstwa Józefa Ligęzy⁹³. To dopiero początek prac badawczych mających na celu – jak kilkadziesiąt lat później pisała Dorota Simonides – dokonanie syntezy ludowej kultury śląskiej, zmierzającej do uchwycenia obrazu tejże wraz z zachodzącymi w niej zmianami i przeobrażeniami, przy jednoczesnej rekonstrukcji luk na podstawie materiałów archiwalnych, publikowanych źródeł lub czasopism⁹⁴.

W zasadzie pierwszym obszerniejszym opracowaniem monograficznym dotyczącym Górnego Śląska jest *Kultura ludu śląskiego* Mieczysława Gładysza. Badacz omówił w nim – co sam podkreślał – elementy kultury, w których najsilniej manifestują się swoiste cechy etniczne oraz panujące w danym okresie stosunki społeczno-gospodarcze i polityczne⁹⁵. W prawie pięciusetstronicowej monografii *Kultura ludowa sercem Śląska* gruntownej analizie poddano rozmaite czynniki kształtowania się śląskiej kultury ludowej pod względem historycznym, etnicznym i narodowym, zwrócono uwagę na stan dotychczasowych badań etnograficznych, a także ukazano współczesne procesy mające wpływ na kształtowanie się

na niemal wyłącznie ludoznawczy (zob. J. KRZYŻANOWSKI: „Zaranie Śląskie”. W: *Słownik folkloru polskiego*. Red. J. KRZYŻANOWSKI. Warszawa 1965, s. 461–462).

92 Nauczycielka z Brennej – Ernestyna Świbówna opisuje między innymi niektóre magiczne praktyki wykonywane po narodzinach dziecka oraz zakazy związane z odstawianiem dziecka od piersi; brakuje danych o położnicy (zob. E. ŚWIBÓWNA: *Zwyczaje, przepowiednie i zabobony*. „Zaranie Śląskie” 1929, R. 5, z. 2, s. 98–100 [online]). Kilka wierzeń związanych z koszulką chrzcielną i wodą użytą do pierwszej kąpieli dziecka znajduje się w następnym roczniku „Zarania Śląskiego” (zob. F. NIESŁANIK: *Materiały ludoznawcze z Lipowca*. „Zaranie Śląskie” 1930, rocz. 6, z. 1, s. 41–43; rocz. 6, z. 3, s. 158–160); w kolejnym widnieje opis chrzcina i wyvodu, wyłącznie w aspekcie ludycznym (zob. R. ZANIBAL: *Materiały Księstwa Cieszyńskiego. Powieści, osobliwości, lud i jego obyczaje itp.* „Zaranie Śląskie” 1931, R. 7, z. 3–4, s. 217–218 [online]).

93 Znajdziemy tu też kilkudzaniową wzmiankę o zakazach izolacyjnych obejmujących położnicę (zob. J. LIGĘZA: *Śląska kultura ludowa*. W: „Polski Śląsk”. Seria 2 (5). Katowice–Wrocław 1948, s. 23).

94 D. SIMONIDES: *Stan i metody badań śląskiej kultury ludowej ludności rodzimej (kultura duchowa i społeczna)*. W: *Śląska kultura ludowa (stan badań, studia i szkice)*. Red. EADEM. Opole 1989, s. 23.

95 Wśród nich znalazły się sposoby ochrony matki i jej dziecka do wyvodu, uzasadniające między innymi jej izolację w tym okresie (zob. M. GŁADYSZ: *Kultura ludu śląskiego*. W: *Górny Śląsk*. Red. K. POPIOŁEK et al. W: „Ziemie Staropolski”. T. 5. Cz. 1. Poznań 1959, s. 457, 499–501).

obecnego obrazu kultury ludowej w różnych częściach Śląska⁹⁶. Barbara Bazielić, redaktorka książki, zaznaczyła:

Warto zatem podkreślić, że obecny tom Rocznika, obejmujący syntetyzujące tematyczne opracowania najistotniejszych zjawisk ludowej kultury na Śląsku, jest jedynym w swoim rodzaju podsumowaniem badawczo-naukowych dokonań z tego zakresu. Mają one charakter interdyscyplinarny, albowiem łączą dorobek nie tylko etnografów i folklorystów, ale także muzeologów i historyków o różnych specjalnościach⁹⁷.

W opracowaniu nie pomieszczono materiałów etnograficznych z różnych dziedzin (omówiono wyłącznie niektóre gałęzie dolnośląskiego rzemiosła ludowego). Interesującą, przeglądową publikacją, dotyczącą wyłącznie śląskich obrzędów rodzinnych, jest książka *Od kolebki do grobu. Śląskie wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne w XIX wieku*⁹⁸, autorstwa Doroty Simonides. Równie syntetyczny charakter ma *Kultura ludowa śląskiej ludności rodzimej* – z wielości zjawisk śląskiej kultury ludowej wybrano najistotniejsze. „Zostały one ukazane w perspektywie historycznej, z zachodzącymi w nich zmianami i przestrzennym zróżnicowaniem oraz z wydobyciem analogii lub różnic w stosunku do innych regionów Polski lub krajów sąsiadujących” – jak czytamy we wstępie⁹⁹. Obrzędowością rodzinną, w tym narodzinową, zajęła się Henryka Wesołowska¹⁰⁰.

Górny Śląsk jest bogato reprezentowany w różnych etnograficznych opracowaniach monograficznych; wymieniam podstawowe. Ich zawartość w różnym stopniu i zakresie dotyczy obrzędowości narodzinowej (w tym problematyki izolacji obrzędowej położnicy). Jako przykład może posłużyć *Kultura ludowa regionu pszczyńskiego*¹⁰¹. W publikacji *Kultura Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego. Studia i szkice* niektóre elementy obrzędowości narodzinowej (głównie okres ciąży i chrzciny) zestawiono pod kątem ich funkcjonowania we współczesnym życiu mieszkańców wskazanych w tytule obszarów¹⁰²; sporo danych na ten temat, w tym zakazy obowiązujące położnicę i ich interpretacje, znajdziemy w późniejszej pracy *Narodziny, zaślubiny, śmierć*¹⁰³. Nieco później drukiem ukazała się

96 *Kultura ludowa sercem Śląska*. Red. B. BAZIELIĆ. Wrocław 1988.

97 B. BAZIELIĆ: *Wstęp*. W: *ibidem*, s. 8–9.

98 Simonides naświetliła między innymi ogólny obraz dawnych przekonań związanych z położeniem, w tym izolacji położnicy (D. SIMONIDES: *Od kolebki do grobu. Śląskie wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne w XIX wieku*. Opole 1988, s. 36).

99 D. SIMONIDES: *Wstęp*. W: *Kultura ludowa śląskiej ludności rodzimej*. Red. D. SIMONIDES, P. KOWALSKI. Wrocław–Warszawa 1991, s. 6.

100 Autorka przedstawiła między innymi ogólnie ograniczenia społeczno-obrzędowe stosowane wobec położnicy (H. WESOŁOWSKA: *Zwyczaje i obrzędy rodzinne*. W: *Kultura ludowa śląskiej ludności rodzimej...*, s. 249).

101 Zaledwie dwa zdania poświęcono obrzędowości narodzinowej – specyfice chrzciny (A. SPYRA: *Kultura ludowa regionu pszczyńskiego*. Pszczyzna 1981, skan 110 [online]).

102 H. GERLICH, M. GERLICH: *Kultura ludowa*. W: *Kultura Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego. Studia i szkice*. Red. M. FAZAN, A. LINERT. Katowice 1982, s. 379.

103 Informacje dotyczą katowickich rodzin górniczych; wiele z opisywanych zachowań znano również w środowisku wiejskim (zob. H. GERLICH: *Narodziny, zaślubiny, śmierć*. Katowice 1984, s. 19–52).

monografia *Folklor Górnego Śląska*, w której obszernie ujęto między innymi problematykę zwyczajów i obrzędów rodzinnych, poświęcając jej odrębny rozdział¹⁰⁴. Tematykę tę w kontekście Śląska Opolskiego szeroko omawiała Dorota Simonides¹⁰⁵, podobnie Barbara Pabian, analizując subregion częstochowski¹⁰⁶. W kolejnej z istotnych prac zbiorowych poświęconej kulturze ludowej ludności rodzimej obecnego województwa śląskiego nie znajdziemy informacji o izolacji położnicy, choć poruszono problematykę wierzeń i praktyk magicznych w życiu rodzinnym związanych z matką i dzieckiem¹⁰⁷; wątek ten nie został również uwzględniony w *Rodzinie na Górnym Śląsku*¹⁰⁸. Wybrane zagadnienia z obrzędowości narodzinowej, w tym też dotyczące różnych form izolacji położnicy po porodzie, zostały ukazane w niektórych pracach popularnonaukowych¹⁰⁹.

Warty omówienia jest *Katalog magii Rudolfa*, opracowany w 1955 roku przez Edwarda Karwota. Autor, omawiając XIII-wieczny rękopis brata Rudolfa (domniemanego Francuza), potraktował manuskrypt z pełnym przekonaniem jako wczesnośredniowieczne źródło do dziejów mieszkańców Śląska (w szczególności Rud). Odwołując się do niego, przedstawił różne rodzaje praktyk magicznych związanych z dziećmi, dziewczętami, „złymi” kobietami, zdobywaniem szczęścia, a także wybrane zaklęcia, zamawiania i wróżby, poddając je jednak własnej interpretacji. Karwot zakwestionował poglądy Jana Stanisława Bystronia i Aleksandra Brücknera na temat izolacji poporodowej kobiety, opartej na zasadzie nieczystości, konkludując:

[...] trzeba stwierdzić, że w myśleniu czy postępowaniu ludu w XIII w. nie ma najmniejszego śladu podobnych pojęć [...]. W świetle przekazu Rudolfa fakt porodu z licznym i urozmaiconym szeregiem praktyk nie jest utrzymywany w odosobnieniu ani nie uczestniczą w nim tylko nieliczni wtajemniczeni, lecz przeciwnie, przebiega on normalnie w środowisku rodzinnym, w obecności osób postronnych¹¹⁰.

Nie ma tu miejsca, zdaniem autora, na kultową nieczystość położnicy, omawianą przecież w wielu późniejszych opracowaniach etnologicznych. Dodam jednak, że wiarygodność przekładu Karwota, a także założenie, że rękopis to

104 Ukazano rozmaite przeobrażenia związane z izolacją popołogową (zob. H. WESOŁOWSKA: *Zwyczaje i obrzędy rodzinne*. W: *Folklor Górnego Śląska*. Red. D. SIMONIDES. Katowice 1989, s. 142–143).

105 D. SIMONIDES: *Mądrość ludowa. Dziedzictwo kulturowe Śląska Opolskiego*. W: „Dziedzictwo Kulturowe”. T. 3. Red. T. SMOLIŃSKA. Wrocław 2007, s. 117–119.

106 B. PABIAN: *Dziedzictwo kulturowe Częstochowskiego. Wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne*. W: „Dziedzictwo Kulturowe”. T. 2. Red. T. SMOLIŃSKA. Wrocław 2005, s. 79–80.

107 A. PRZYBYŁA-DUMIN: *Lecznictwo i wierzenia magiczne*. W: *Ludowe tradycje. Dziedzictwo kulturowe ludności rodzimej w granicach województwa śląskiego*. Red. T. SMOLIŃSKA. W: „Dziedzictwo Kulturowe”. T. 4. Wrocław–Katowice 2009, s. 205–215.

108 I. BUKOWSKA-FLOREŃSKA: *Rodzina na Górnym Śląsku*. Katowice 2007, s. 194–218.

109 Zob. np. *Od wieńca adwentowego do dożynkowego czyli tradycje, zwyczaje i obrzędy powiatu gliwickiego*. Red. J. ŚWIEBODA, M. FISZER-RĘBISZ, E. PIĘSZKA. Gliwice 2012, s. 37.

110 E. KARWOT: *Katalog magii Rudolfa. Źródło etnograficzne XIII wieku*. W: „Prace Etnologiczne”. T. 4. Wrocław 1955, s. 116–117.

wierny obraz wczesnośredniowiecznej ludności śląskiej, były wielokrotnie kwestionowane¹¹¹.

Również Śląsk Cieszyński jest widoczny w badaniach etnograficznych, prezentowanych w syntetycznych monografiach. W jednej z nich, *Płyniesz Olzo*, scharakteryzowano „fragmentarycznie i zdawkowo” wybrane obrzędy i zwyczaje znane na Śląsku Cieszyńskim, jedynie wspominając o zakazach i nakazach związanych z ciążą i położeniem¹¹². Syntetyczna, lecz mimo to bogatsza w treść, jest późniejsza praca Grzegorza Studnickiego; pomimo popularnonaukowego charakteru książki autor ujął tematykę obrzędowości rodzinnej szerzej, aniżeli zrobił to niegdyś Ondrusz¹¹³. Tematyka obrzędowości rodzinnej na Śląsku Cieszyńskim interesowała także badaczy czeskich; jeden z nich wspominał o kilku zakazach obowiązujących dawniej położnicę, na przykład chodzenia do pola czy prania w potoku¹¹⁴. W literaturze tematu odnajdziemy ponadto opisy dotyczące konkretnych miejscowości. Wybrane zachowania obrzędowe w Istebnej analizowały w różnych okresach Maria Szubertowa¹¹⁵ i Agnieszka Pieńczak¹¹⁶; w kontekście Jaworza Dolnego – Jan Broda¹¹⁷.

111 Słuszność poglądów Karwota w kwestii pochodzenia Rudolfa i wiarygodności przekładu rękopisu szybko podważył Ryszard Gansiniec (zob. R. GANSINIEC: *Recenzja Katalogu magii Rudolfa opracowanego przez E. Karwota*. „Lud” 1958, t. 43, s. 314–323), Zygmunt Kłodnicki (w referacie na II Ogólnopolskim Zjeździe Humanistycznych Studenckich Kół Naukowych w Poznaniu w 1961 roku), później Stanisław Rybant (S. RYBANT: *Średniowieczne opactwo cystersów w Rudach*. W: „Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”. Wrocław 1997). Badania etnologiczne wskazują, że rzekomo rudzkie wierzenia opisane w *Katalogu...* ani też samo dzieło nie są w większości znane współczesnym mieszkańcom Rud, co może świadczyć o tym, że nigdy nie występowały na tym terenie lub też zanikły stosunkowo wcześnie (zob. A. WARDZIŃSKA: „Katalog magii Rudolfa. Próba oceny przydatności źródła z XIII w. do badań nad tradycyjną kulturą Śląska”. Praca magisterska napisana pod kierunkiem dr. hab. prof. UŚ Zygmunta Kłodnickiego. Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji. Cieszyn 2007, s. 85–86).

112 O położnicy wspomniano jedynie w związku z zakazem zostawiania noworodka samego przed chrztem w obawie przed porwaniem go przez diabła (zob. J. ONDRUSZ: *Obrzędy i zwyczaje*. W: *Płyniesz Olzo... Zarys kultury duchowej ludu cieszyńskiego*. Red. D.K. KADŁUBIEC. Ostrawa 1970, s. 191–212).

113 W pracy przedstawiono między innymi społeczną sytuację położnicy i związane z tym ograniczenia (zob. G. STUDNICKI: *Ludové zvyky a obyčaje na Těšínském Slezsku – Obrzędowość doroczna i rodzinna na Śląsku Cieszyńskim*. Český Těšín 2011, s. 21).

114 J. TOMEŠ: *Obyčaje*. W: *Těšínsko*. T. 3. Red. J. ŠTIKA, I. STOLAŘIK. Ostrava 2001, s. 119–120.

115 Zob. M. SZUBERTOWA: *Dary i świadczenia obrzędowe*. W: „Prace i Materiały Etnograficzne”. T. 8–9. Łódź–Lublin 1950–1951, s. 581–596. W dalszej części artykułu autorka omówiła istniejące we wsi formy izolacji poporodowej (IDEM: *Obrzędy i zwyczaje związane z narodzinami dziecka*. W: „Prace i Materiały Etnograficzne”. T. 8–9..., s. 597–616).

116 W artykule zestawiam dawne i obecne praktyki oraz wierzenia obejmujące czas od ciąży do położu (również zakazy izolacyjne). Z moich badań wynika, że w pierwszej dekadzie XXI wieku izolacja poporodowa, jak również jej interpretacje zatarły się w świadomości Istebnianek w wyniku ogólnych przemian rzeczywistości społeczno-kulturowej (zob. A. PIEŃCZAK: *Dziedzictwo kulturowe...*, s. 361–363).

117 Badacz stwierdził obecność w miejscowej tradycji zakazów terytorialnych obejmujących położnicę (zob. J. BRODA: *Zwyczaje i wierzenia związane z chrzciami dziecka (Jaworze Dolne)*. „Lud” 1978, t. 62, s. 203).

Należy wspomnieć jeszcze o Dolnym Śląsku, któremu poświęcono cykl publikacji (najczęściej stanowiących pokłosie etnograficznych badań terenowych). Początkowo skupiano się na analizie rodzimych elementów lokalnej kultury, w szczególności zastanej jeszcze kultury materialnej i folkloru słowno-muzycznego¹¹⁸. Dotyczy to między innymi wsi Dzierżysławice (okolice Głogówka), eksplorowanej od końca lat 50. ubiegłego wieku¹¹⁹. W latach 60. XX stulecia ukazały się prace poświęcone przemianom obrzędowości rodzinowej wśród grup osadniczych i przesiedleńczych w Krajanowie (okolice Nowej Rudy)¹²⁰ czy wsi Pracze (okolice Milicza)¹²¹. Uwagę badawczą zwrócono także na mechanizmy przemian społeczno-kulturowych na wsi dolnośląskiej w okresie powojennym, na przykładzie ludności czeskiej z okolic Kudowy¹²².

Od lat 90. XX wieku obserwuje się żywsze zainteresowanie tematyką regionalną. Nową serię wydawniczą – „Dziedzictwo Kulturowe”¹²³ zainicjowano publikacją zbiorową *Dziedzictwo kulturowe Dolnego Śląska*, w której podjęto próbę ukazania współczesnej kultury dolnośląskiej pod względem folkloru, sztuki ludowej i obrzędowości, przede wszystkim w perspektywie regionu jako skomplikowanej mozaiki etnicznej i kulturowej. Tematyka rodzinowa została tu poruszona na marginesie zwyczajów i obrzędów ludowych¹²⁴. Więcej danych na ten temat znajdziemy w artykule *Współczesne zwyczaje rodzinne na Dolnym Śląsku* Henryki Wesołowskiej, która skupiła się na ukazaniu różnic w obchodzeniu współczesnych

118 Szerzej zob. H. WESOŁOWSKA: *Etnograficzne badania na Dolnym Śląsku w okresie XL-lecia PRL*. W: *Wieś dolnośląska*. Red. U. SAGAN. W: „Prace i Materiały Etnograficzne”. T. 21. Wrocław 1989, s. 14–21.

119 Zob. Z. SZROMBA-RYSOWA: *Wieś Dzierżysławice. Z etnograficznych badań stacjonarnych w 1958–1959 r.* „Etnografia Polska” 1961, t. 4, s. 316–322; EADEM: *Moja wieś opolska. Z etnograficznych badań w Dzierżysławicach koło Głogówka*. „Etnografia Polska” 1989, t. 33, z. 2, s. 65–82. Autorka pisała również krótko o śladach dawnych wierzeń i praktyk w kontekście izolacji popołogowej położnicy (ibidem, s. 77).

120 W książce zwrócono uwagę na funkcjonowanie w tradycyjnej formie niektórych zwyczajów związanych z narodzinami dziecka oraz zarzucanie innych ze względu na ich „niepraktyczność”, na przykład izolacji popołogowej (zob. J. PAWŁOWSKA: *Niektóre zwyczaje górali podhalańskich we wsi Krajanów (powiat Nowa Ruda)*. W: „Prace i Materiały Etnograficzne”. T. 23. Opole 1963, s. 313).

121 Zestawiono dane obejmujące zakazy stosowane wobec ciężarnej i położnicy, chrzest oraz motywy wyboru imienia dla dziecka, uwzględniając przy tym specyfikę ludnościową wsi zamieszkałej w okresie powojennym przez osadników i przesiedleńców (zob. J. PAWŁOWSKA: *Dolnośląska wieś Pracze w powiecie milickim w latach 1945–1960 (studium etnograficzne)*. Cz. 2: *Kultura duchowa i społeczna*. W: „Prace i Materiały Etnograficzne”. T. 25. Cz. 2. Red. J. GAJEK. Wrocław 1968, s. 169–172).

122 W tym też na zachowania relikto-we widoczne w podejściu do położnicy (zob. A. NASZ: *Przemiany kulturowo-społeczne widoczne we wsi dolnośląskiej*. W: *Wieś dolnośląska*. W: „Prace i Materiały Etnograficzne”. T. 20. Wrocław 1970, s. 44).

123 Do 2011 roku wydano pięć tomów poświęconych śląskiemu dziedzictwu kulturowemu.

124 Jest to jednak opis uogólniony, nie odnoszący się do konkretnych miejscowości. Przybliżono między innymi zarzucanie dawnych praktyk (np. przechowywanie czepka) i jednocześnie wykształcanie się nowych (np. odbieranie położnicy przez męża ze szpitala i obdarowywanie położnej) (zob. H. WESOŁOWSKA: *Zwyczaje i obrzędy*. W: *Dziedzictwo kulturowe Dolnego Śląska*. Red. B. BAZIELICH, Z. KŁODNICKI. W: „Dziedzictwo Kulturowe”. T. 1. Wrocław 1996, s. 351–352).

zwyczajów rodzinnych różnych grup ludnościowych¹²⁵. O dawnej izolacji położnicy pisano ponadto w kolejnym tomie serii, dotyczącym subregionu wałbrzyskiego¹²⁶. Badania etnograficzne dotyczące Dolnego Śląska w głównej mierze są poświęcone konsekwencjom powojennych procesów migracyjnych, wpływającym na zróżnicowanie kulturowe tego obszaru¹²⁷, między innymi w zakresie obrzędowości narodzinowej.

W odmiennym kontekście specyfikę Dolnego Śląska przedstawił Zygmunt Kłodnicki, który podjął próbę rekonstrukcji kultury duchowej i społecznej przedwojennych mieszkańców tego regionu na podstawie danych pochodzących z kart *Atlas der deutschen Volkskunde* i innych materiałów niemieckich. W artykule zamieścił również dane dotyczące izolacji popołogowej położnicy, wyekscerpowane z badań ADV. Niektóre z tych wątków stanowią bazę dalszych rozdziałów niniejszej publikacji, stąd cytat:

Położnica była narażona na różne niebezpieczeństwa, ale i sama mogła szkodzić w pewnych miejscach lub okolicznościach. W związku z tym uważano, że powinna ona unikać chodzenia po wodę do studni, rzadziej wchodzenia do piwnicy, na strych, do stajni, a sporadycznie nawet przekraczać próg domu lub bramy zagrody, przechodzić pod okapem dachu, przechodzić przez krzyżujące się drogi. Nie powinna odwiedzać sąsiadów, gdyż przynosi to nieszczęście¹²⁸.

Pomimo że opis ten dotyczy Dolnego Śląska, przedstawione w nim zakazy były znane także na Górnym Śląsku i szerzej – w innych częściach Polski i na terenach ościennych.

125 Autorka podkreśliła konserwatyzm kulturowy repatriantów, reemigrantów, ludności łemkowskiej oraz osadników z województw wschodnich: „W zwyczajach urodzinowych przejawiało się to np. w skrupulatnym przestrzeganiu dłuższego niż u innych grup rejestru, często bardzo archaicznych zakazów i nakazów magicznych obowiązujących kobietę w okresie ciąży, porodu i połogu”; nie podała jednak bliższych informacji. Obecnie położnicy nie zostawia się samej, „aby się jej nic złego nie przytrafiło”; można jednak wnioskować o zaniku dawnej izolacji obrzędowej (zob. H. WESOŁOWSKA: *Współczesne zwyczaje rodzinne na Dolnym Śląsku*. W: *Współczesne oblicze kultury ludowej na Śląsku*. Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1992, s. 162–164).

126 Zob. M. BISEK-GRĄZ: *Dziedzictwo kulturowe Wałbrzyskiego. Wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne*. W: „Dziedzictwo Kulturowe”. T. 5. Red. T. SMOLIŃSKA. Wrocław 2007, s. 144. W artykule zwrócono uwagę na różnice w obchodzeniu zwyczajów rodzinnych ze względu na specyfikę kulturową ludności napływowej.

127 Szerzej zob. np. M. ROSTWOROWSKA: *Zderzenie kultur na Dolnym Śląsku*. W: *Kultura ludowa sercem...*, s. 161–172.

128 Z. KŁODNICKI: *Kultura duchowa i społeczna wsi dolnośląskiej w świetle map Atlas der deutschen Volkskunde*. W: *Śląsk, Schlesien, Sleszsko. Przenikanie kultur*. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław 2000, s. 54.

Obrzędowość rodzinowa w *Polskim atlasie etnograficznym* i *Atlas der deutschen Volkskunde* Metodyka badań

Wśród wielu prac kartograficznych dotyczących polskiej kultury tradycyjnej, w tym obrzędowości rodzinowej, ważne miejsce zajmuje *Polski atlas etnograficzny* (PAE)¹ oraz *Atlas der deutschen Volkskunde* (ADV)². Obydwa atlasy narodowe stanowią bogate źródło danych o zróżnicowaniu kulturowym środkowo-wschodniej i zachodniej części Europy. Rozważania nad potencjalnymi możliwościami porównawczymi obu źródeł rozpoczynam od omówienia ich specyfiki; ze względu na przedmiot i cel pracy skupiam się na badaniach dotyczących obrzędowości rodzinowej, ze szczególnym uwzględnieniem izolacji społecznej położnicy.

Czas badań

Prace nad edycją *Polskiego atlasu etnograficznego* trwają już od drugiej połowy lat 40. XX wieku. Efektem prowadzonych od tej pory badań ankietowych i eksploracji terenowych są liczne opracowania tekstowe oraz mapy obrazujące zróżnicowanie kulturowe Polski. Początkowo prace atlasowe dotyczyły głównie kultury materialnej – ludowego zbieractwa, ziołolecznictwa, rolnictwa z hodowlą, budownictwa, transportu i komunikacji (lata 50. i 60. ubiegłego stulecia), później poszerzono problematykę o zjawiska z zakresu kultury społecznej i duchowej – obrzędowość rodzinną, pomoc sąsiedzka, wierzenia ludowe i demonologię ludową (głównie lata 70. i 80. XX wieku)³.

1 Dorobek w ramach PAE w tym zakresie jest spory. Do tej pory wydano 372 mapy, w formie zeszytu próbnego i sześciu wielkoformatowych zeszytów, oraz kilkanaście woluminów „Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, z 398 mapami, z których 121 dotyczyło obrzędowości rodzinowej. Publikowane są ponadto liczne artykuły problemowe (szerzej o tym w dalszej części książki).

2 W niniejszym opracowaniu pod uwagę wzięto powojennie wydane zeszyty ADV (tzw. Neue Folge), redagowane od 1958 roku przez Matthiasa Zendera (przy późniejszej współpracy Gerdy Grober-Glück, Heinricha L. Coxa i Güntera Wiegelmanna), zawierające ogółem 140 map (zob. *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge*, z. 1–6. Red. M. ZENDER. Marburg 1958–1979).

3 O specyfice badań atlasowych zob.: Z. KŁODNICKI: *Polski atlas etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy*. „Lud” 2001, t. 85, s. 239–275; IDEM: *Polski atlas etnograficzny – stan*

Najwięcej materiałów źródłowych z zakresu obrzędowości narodzinowej pozyskano podczas prac atlasowych w latach 70. XX wieku, w 340 miejscowościach stałej sieci PAE⁴ (zob. aneks 1). Badania zakrojone na tak szeroką skalę były możliwe, gdyż realizowało je wielu etnologów i innych współpracowników (najczęściej byli to korespondenci terenowi). Wyniki tych eksploracji są w pełni przydatne do szeroko zakrojonych prac porównawczych z trzech powodów: po pierwsze – prowadzono je na szerokim terytorium badawczym (cała Polska), po drugie – ukończono je stosunkowo szybko (w ciągu zaledwie kilku lat), po trzecie – we wszystkich wsiach stosowano identyczny kwestionariusz wywiadu. Dzięki temu zgromadzony materiał źródłowy tworzy względnie synchroniczny obraz polskiej obrzędowości narodzinowej.

Stan kultury ludowej w podobnym zakresie (synchronicznym) ukazują badania prowadzone w latach 1930–1935 na potrzeby *Atlas der deutsche Volkskunde*; ich wartość także polega na zebraniu danych w stosunkowo krótkim okresie⁵. Należy podkreślić, że prace niemieckich badaczy od polskich dzieli średnio jedno pokolenie – pierwsze badania PAE o charakterze ankietowym nad roślinami dziko rosnącymi rozpoczęto w 1948 roku; te poświęcone obrzędowości narodzinowej dotyczyły lat 70. XX wieku. W obu przypadkach mamy zatem do czynienia ze zbliżoną długością trwania pozyskiwania danych etnograficznych (kilka lat) i ze znaczną różnicą chronologiczną dotyczącą okresu prowadzenia badań (w pierwszym przypadku pierwsze półwiecze, w drugim – drugie półwiecze XX wieku).

Obszar badawczy

Obydwa omawiane atlasy etnograficzne mają charakter narodowy, a więc ukazują stan kultury ludowej na rozległym obszarze badawczym w określonym przedziale czasowym. *Polski atlas etnograficzny* dotyczy wyłącznie terytorium Polski (w jej

prac. „Ethnologia Europae Centralis” 2005, t. 7, s. 100–105; IDEM: *Miejsce Polskiego Atlasu Etnograficznego w etnologii Polski i Europy*. W: *Regiony etnografii. Szkice dedykowane Profesorowi Andrzejowi Brenczowi w 70. rocznicę urodzin*. Red. J. SCHMIDT. Poznań 2013, s. 83–105; A. PIĘNCZAK: *Specyfika materiałów źródłowych Polskiego atlasu etnograficznego*. W: *Etnologiczne i antropologiczne obrazy świata – konteksty i interpretacje. Prace ofiarowane Profesorowi Zygmuntowi Kłodnickiemu w 70. rocznicę urodzin*. Red. H. RUSEK, A. PIĘNCZAK. Cieszyn–Katowice 2011, s. 41–61; A. PIĘNCZAK: *The Polish Ethnographic Atlas – research achievements and prospects*. „Ethnologia Actualis. The Journal of Ethnographical Research” 2015, t. 15, nr 2, s. 81–94 [online]. W przypisach skrótem „[online]” oznaczyłam prace i materiały które są dostępne w Internecie; dokładniejsze odwołania do źródeł internetowych zostały zamieszczone w bibliografii.

4 Są one źródłem licznych opracowań o charakterze dokumentacyjnym – stanowią podstawę dwóch ostatnich tomów „Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego” (zob. *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIĘNCZAK. Wrocław–Cieszyn 2010; *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 2: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia związane z matką i dzieckiem*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. IDEM. Wrocław–Cieszyn 2013) czy innych wcześniej omawianych artykułów naukowych.

5 Zob. Z. STASZCZAK: *Pogranicze polsko-niemieckie jako pogranicze etnograficzne*. W: „Seria Etnografia”. Nr 8. Red. A. JĘDRZEJCZAK. Poznań 1978.

współczesnych granicach), *Atlas der deutschen Volkskunde* obejmuje znacznie większy teren – część środkowej i zachodniej Europy, zamieszkiwaną w latach 30. XX wieku głównie przez ludność niemieckojęzyczną. Dotyczy to w szczególności Niemiec i Austrii w granicach z 1937 roku, obszarów czeskich (głównie Sudety, Las Czeski i Szumawy) oraz Spiszu.

Dla celów porównawczych istotne jest to, że mapy ADV obejmują obszary III Rzeszy Niemieckiej, a więc również tereny dzisiejszej zachodniej i północnej Polski, włączone w jej granice po II wojnie światowej. Stanowią dzięki temu interesujący materiał dokumentacyjny dotyczący terenów zamieszkałych w okresie międzywojennym przez ludność niemiecką. Pozwalają wypełnić pewną lukę badawczą, gdyż materiały PAE zostały zebrane później. Karty atlasu niemieckiego zawierają stosunkowo wiele informacji etnograficznych ze wschodniej części Śląska, Kaszub, mniej – z okolic Bydgoszczy i niektórych wielkopolskich wsi⁶. Co ważne, sam Śląsk został przebadany dosyć nierównomiernie – pominięto niemal zupełnie Śląsk Cieszyński⁷, a wschodnią część Górnego Śląska potraktowano pobieżniej niż resztę omawianego obszaru⁸. Zasadniczo liczba punktów badawczych na terytorium wschodnim między Łabą a ówczesną zachodnią granicą Polski, w porównaniu z innymi ówczesnymi regionami niemieckimi, jest znacznie mniejsza; może to w pewnym sensie utrudniać, jak słusznie zauważył Tadeusz Wróblewski, odtworzenie rzeczywistego obrazu poszczególnych zjawisk kulturowych⁹. Wątpliwości polskich badaczy budziło również ukierunkowanie prac nad ADV na gromadzenie materiału wyłącznie wśród ludności niemieckiej zamieszkującej tereny ówczesnych Niemiec czy Austrii. W powojennych zeszytach atlasu niemieckiego uwzględniono jednak kulturę ludności polskiej, a więc teza Tadeusza Wróblewskiego i Zofii Staszczak o „daleko idącym zafałszowaniu” dzieła nie jest prawdziwa¹⁰, co wzięłam pod uwagę, dokonując wyboru materiałów do celów porównawczych.

Badania na potrzeby PAE dotyczące obrzędowości narodzinowej prowadzono na mniejszą skalę niż niemieckie. Uwzględnione miejscowości znajdowały się zarówno na terenach zamieszkałych przez polskojęzyczną ludność rodzimą, jak i tych, na których doszło do przerwania ciągłości osadniczej (tzw. ziemie zachodnie i północne), o czym w następnym podrozdziale.

6 Tadeusz Wróblewski podkreślał, że punkty badawcze ADV w Wielkopolsce były nieliczne, obejmowały zaledwie 10–12 wsi (niemieckich). Zob. T. WRÓBLEWSKI: *Pogranicze polsko-niemieckie w świetle materiałów etnograficznych*. „Lud” 1966, t. 50, s. 431–466. Cyt. za: H. SCHLENGER: *Methodische und Technische Grundlagen des Atlas der deutschen Volkskunde*. Berlin 1934, s. 17 i nast.

7 Część kwestionariuszy z tego obszaru zaginęła – informacja podana przez Zygmunta Kłodnickiego.

8 Z. KŁODNICKI: *Folklor śląski w „Atlas der deutschen Volkskunde”*. W: *Z dziejów i dorobku folklorystyki śląskiej (do 1939 roku)*. Red. J. POŚPIECH, T. SMOLIŃSKA. Opole 2002, s. 112.

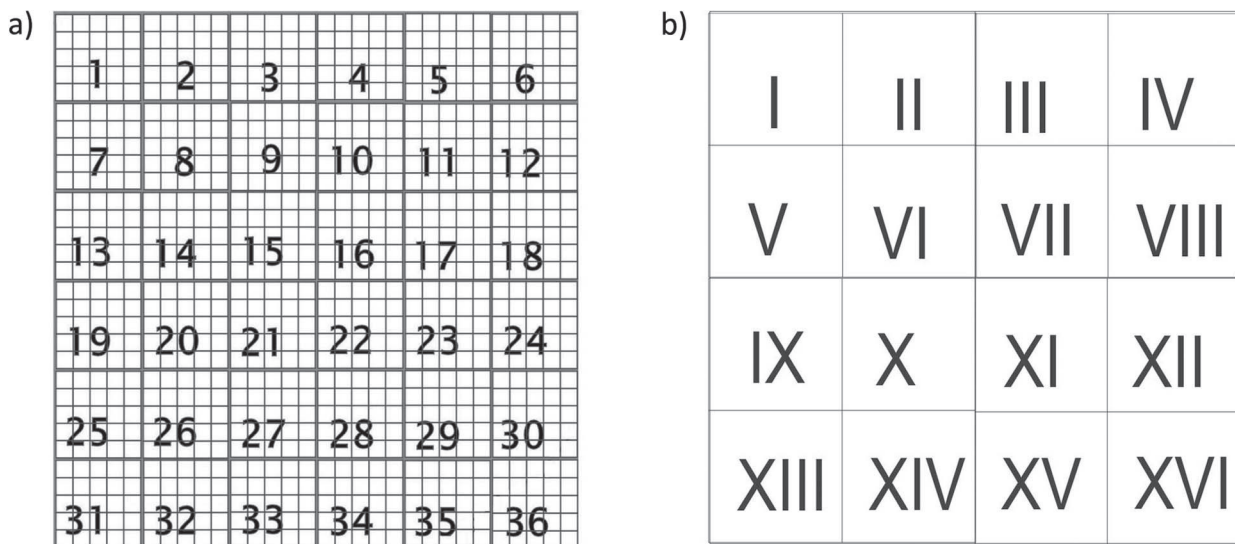
9 Zob. T. WRÓBLEWSKI: *Pogranicze polsko-niemieckie...*, s. 454.

10 Z. KŁODNICKI: *Zróżnicowanie kulturowe Śląska w świetle skartowań etnograficznych (Atlas der deutschen Volkskunde)*. W: *Śląsk – etniczno-kulturowa wspólnota i różnorodność*. Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1995, s. 84.

Sieć badawcza

Odmienności w obu atlasach zauważa się także w przypadku gęstości siatki badawczej zastosowanej do ich opracowania. W obu atlasach determinowało to sposób prowadzenia prac i dobór odpowiednich technik badawczych.

Zapewne ze względu na rozległość obszaru badawczego w ADV, który objął kilkanaście tysięcy miejscowości, zdecydowano się na badania ankietowe¹¹. Wszystkie zaś zaopatrzone w sygnatury badawcze, precyzyjnie wyznaczając ich położenie. Na mapie podkładowej wprowadzono w tym celu system pól i pasów odpowiadających kwadratowym arealom; w obrębie każdego z nich wydzielono 36 mniejszych pól, z których każde składało się dodatkowo z 25 jednostek¹². W przypadku PAE mapy do końca lat 80. XX wieku opracowywano na specjalnych podkładach, na których również wytyczono kwadratowe areale (odpowiadające powierzchni 20×20 km), podzielone dodatkowo na 16 mniejszych pól (5×5 km)¹³, (zob. ilustracja 4.1). Dzięki temu uzyskano szczegółowość w prezentowaniu danych, zachowując jednocześnie czytelność mapy, co w przypadku ADV z powodu sporego zagęszczenia punktów było momentami trudne¹⁴.



Ilustracja 4.1. Obszar jednego pola badawczego w przypadku ADV i PAE

a) siatka ADV, b) siatka PAE

Opracowanie własne.

11 Zob. np. K. KWAŚNIEWICZ: *Atlas der deutsche Volkskunde. Neue Folge* (rec.). „Lud” 1960, t. 46, cz. 1, s. 426.

12 Dla przykładu sygnatura badawcza miejscowości Bunzlau (Bolesławiec) to: 118–14–22 (zob. *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Erläuterungen zur 1. Lieferung NF 1–12*. Red. M. ZENDER. Marburg 1959, s. 18–19, rys. 1–3). W zależności od potrzeby jednostki te dzielono dodatkowo na cztery mniejsze pola, opatrzone literkami a–d. Na mapach ADV dwa ostatnie podziały nie są widoczne.

13 Zob. J. BOHDANOWICZ: *Polski Atlas Etnograficzny – wykładnia zadań i metod pracy*. W: *Rolnictwo i hodowla – część I*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. T. 1. Red. J. BOHDANOWICZ. Wrocław 1993, s. 24.

14 W systemie lokalizacji punktów badawczych stosowanym w PAE Bolesławiec otrzymał sygnaturę: 9.27.VII, przy czym pierwsza liczba to numer słupa (kolumny), druga – pasa, a trzecia – pola.

Wybór wsi wchodzących w obręb stałej sieci PAE – jak pisał Janusz Bohdanowicz – wynikał z trzech istotnych kryteriów: stopnia rozwoju kulturalnego i gospodarczego danej wsi (poziom przeciętny), odległości pomiędzy sąsiadującymi punktami (nie więcej niż 40 km) oraz ich względnie równomiernego rozmieszczenia na terenie Polski. W ten sposób wytypowano początkowo 338 wsi, określonych jako punkty badawcze¹⁵. Pojawia się tu pytanie: czy w takim razie można mówić o reprezentatywności polskiego atlasu? Mogło by się wydawać, że liczba tych punktów nie jest imponująca, skoro w ADV przebadano kilkanaście tysięcy miejscowości. Eksploracja terenowa wszystkich wsi w Polsce (podobnie w innych krajach) nie byłaby jednak możliwa, gdyż wymagałoby to wieloletnich, kosztownych prac badawczych, być może nigdy nie zakończonych opracowaniem i interpretacją zebranego na ich podstawie materiału źródłowego. Józef Gajek, znawca metody etnogeograficznej, w rozmowach z Zygmuntem Kłodnickim, podkreślał, że niezależnie od liczby przebadanych miejscowości rozstrzygające znaczenie ma obraz uzyskany na danej mapie – jeżeli jest możliwy do interpretacji, oznacza to, że pozyskane dane są w pełni wyczerpujące pod względem ilości i jakości. Prawdą jest, że badaniami atlasowymi objęto wybrane wsie i niektórych członków zamieszkujących te społeczności, uzyskując w konsekwencji obraz przybliżony; może on zostać jednak uszczegółowiony, ewentualnie zweryfikowany na podstawie na przykład dostępnej literatury przedmiotu. Założenie badawcze o tym, że im gęstsza sieć eksplorowanych wsi, tym wyniki badawcze mogą być bardziej miarodajne, jest w gruncie rzeczy dosyć pozorne.

Istotniejsze jest to, że sieć badawcza PAE obejmuje prawie całe terytorium Polski – nie tylko tereny autochtoniczne, ale też tzw. ziemie zachodnie i północne, zamieszkane w znacznej mierze przez osadników i przesiedleńców przybyłych po II wojnie światowej z różnych stron. Niektórzy pochodzili z centralnej i południowo-wschodniej części kraju, inni z terenów kresowych (dawne Stanisławowskie, Lwowskie, Tarnopolskie, Wołyńskie, Poleskie, Wileńskie, Nowogródzkie). Część osób w wyniku powojennych migracji dotarła również na Śląsk, przynosząc własne treści kulturowe na nowe miejsca osiedlenia¹⁶. Dzięki informacjom pozyskanym z tych różnorodnych kulturowo i etnicznie obszarów na mapach PAE powstał obraz interesującej mozaiki kulturowej, pozwalając na bardziej precyzyjne wnioskowanie (np. w zakresie występowania czy zaniku elementów własnego inwentarza kulturowego i adaptacji kulturowej elementów napływowych).

15 Zob. J. BOHDANOWICZ: *Polski Atlas Etnograficzny – wykładnia zadań...*, s. 14. Prace badawcze nad obrzędowością rodzinową prowadzono ostatecznie w 340 wsiach (zob. aneks 1).

16 Dokładniejsze dane na temat składu ludności przybyłej na Śląsk znajdują się w aneksie 2. Wykaz obejmuje wyłącznie respondentów, których wypowiedzi dotyczyły obrzędowości rodzinowej; w przypadku pozostałych tematów badawczych pochodzenie informatorów mogło być odmienne.

Kwestionariusz badawczy i sposób prowadzenia badań

Badania nad obrzędowością narodzinową na potrzeby PAE¹⁷ prowadzono w dwóch fazach, pierwsze w latach 1969–1976 (I faza), kolejne w latach 2008–2011 (II faza). Do ich realizacji wykorzystano każdorazowo obszerny kwestionariusz, zatytułowany *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz-notatnik terenowy nr VII*¹⁸, wzbogacony przeze mnie w 2008 roku o dodatkowe informacje. Uwzględniono w nim liczne zagadnienia, które zestawiono w 16 rozbudowanych grupach tematycznych (ogółem 86 pytań). Dotyczyły one różnych elementów składających się na obrzędowość narodzinową – chronologicznie: **okres ciąży** (np. zakazy i nakazy izolacyjne, prognozy i wróżby o płci dziecka), **poród** (np. czynności ułatwiające rozwiązanie, rola i znaczenie wiejskiej akuszerki), **połóg** (np. ochrona matki i dziecka przed siłami szkodzącymi, odwiedzanie położnicy), **wybrane obrzędy recepcyjne** (np. chrzest, pierwsza kąpiel, pierwsze karmienie noworodka, odstawienie od piersi, przyjmowanie do rodziny), **różne wątki demonologiczne** (np. interpretacje pochodzenia dziecka, wiara w możliwość porywania go i odmienienia przez demony, demony i straszdyła, którymi straszono dzieci), **wychowanie dziecka** (np. zachowania związane z kołyską i ogniem, zabezpieczanie dziecka przed urokami i sposoby ich zdejmowania, praca dzieci przy wypasie zwierząt gospodarskich).

W analizowanym kwestionariuszu kwestie te ujęto w następujące grupy: *Zakazy i nakazy izolacyjne obowiązujące matkę w czasie ciąży* (I), *Zakazy i nakazy obowiązujące inne osoby stykające się z ciężarną* (II), *Zakazy i nakazy izolacyjne w okresie rozwiązania i po rozwiązaniu* (III), *Czynności magiczne w czasie rozwiązania* (IV), *Prognozy i wróżby w okresie ciąży co do płci mającego się narodzić dziecka* (V), *Położna, akuszerka, „babka”, „babiąca”* (VI), *Urodzinowe zwyczaje przejściowe. Ochrona dziecka przed siłami szkodzącymi* (VII), *Odwiedzanie i obdarowywanie położnicy po porożu* (VIII), *Zwyczaj związane z chrztem* (IX), *Kum, kuma, kumostwo, kumowie w ludowych zwyczajach urodzinowych* (X), *Przeżytki dawnych obrzędów recepcyjnych do rodu* (XI), *Przeżytkowe wierzenia i motywy folklorystyczne o pochodzeniu dziecka* (XII), *Wątek (opowiadań) porywania dziecka przez demony* (XIII), *Demony i straszdyła, którymi straszono dzieci* (XIV), *Zwyczaj i wierzenia związane z obcinaniem dzieciom włosów (przeżytki postrzyżyn)* (XV), *Niektóre zwyczaje i wierzenia związane z wychowaniem* (XVI)¹⁹.

17 O specyfice narzędzi badawczych stosowanych w badaniach na potrzeby PAE nad obrzędowością narodzinową pisałam ogólnie kilka lat temu; tutaj ten wątek rozwijam (zob. A. PIĘŃCZAK: *Stan prac Polskiego Atlasu Etnograficznego nad obrzędowością narodzinową*. W: *Między kulturą ludową a masową: historia, terażniejszość i perspektywy badań*. Red. T. SMOLIŃSKA. Kraków–Opole 2010, s. 125–127).

18 Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969.

19 Według części wstępnej kwestionariusza PAE poświęconego obrzędowości narodzinowej – *Spis treści kwestionariusza nr VII* (zob. J. GAJEK: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz do badań Polskiego Atlasu Etnograficznego. Kwestionariusz-notatnik terenowy Nr VII*. Wrocław 1969 [tekst powielony], s. XI–XII).

Problematyka badawcza dotycząca izolacji położnicy pojawiała się w sześciu z 86 pytań związanych z obrzędowością narodzinową; poświęcono jej III rozdział kwestionariusza, zatytułowany *Zakazy i nakazy izolacyjne w okresie rozwiązania i po rozwiązaniu*. Zawarto w nim następujące zagadnienia: 1) izolowanie kobiety przez babkę lub położną po porodzie; 2) zakazy przekraczania przez młodą matkę określonych granic (np. wychodzenie poza próg izby, domu lub zagrody, schodzenie do piwnicy lub wchodzenie na strych); 3) długość trwania izolacji; 4) uzasadnienie okresu izolacji (pyt. 4–9). Oto pytania, które są szczególnie analizowane w niniejszej pracy (numeracja według kwestionariusza Gajka²⁰):

6. *Jakie są lub były formy izolacji po położu?*
 - a) *wychodzenie za próg izby? przez jaki okres?*
 - b) *wychodzenie za próg chałupy? przez jaki okres?*
 - c) *schodzenie do piwnicy?*
 - d) *wychodzenie na strych – przez jaki okres?*
 - f) *inne nakazy – nie objęte pytaniami kwestionariusza, a podane przez informatorów?*
7. *Jak długo trwa okres izolacji?*
 - a) *do wyvodu?*
 - b) *do chrztu dziecka?*
 - d) *przez określoną liczbę dni? tygodni?*
 - e) *przez okres inaczej określony przez informatora.*
8. *Różne inne formy uzasadniania izolacji, nie wymienione w punkcie 6:*
 - a) *kobieta jest w tym okresie „nieczysta” – wpływ szkodliwy?*
 - b) *szkodzi przez zetknięcie – ludziom? komu konkretnie?*
 - c) *gospodarce, urodzajowi, płodności zwierząt itp.?*
 - d) *inne szkody podane przez informatorów?*
9. *Kobieta przed wywodem, przed zakończeniem izolacji jest bezbronna, słaba, zagrożona zewsząd przez szkodliwe siły? Wymienić, jakie siły jej grożą?*

Zgodnie z uwagami dotyczącymi prowadzenia prac atlasowych nad omawianą tematyką w każdej eksplorowanej wsi zadawano identyczne pytania. Zalecano badaczom przeprowadzenie co najmniej dwóch wywiadów z osobami w wieku 35–50 lat oraz powyżej 50 lat. Nie były one w założeniu kierowane do przedstawicieli konkretnej grupy funkcjonującej w danej społeczności. Zwracano natomiast uwagę na pozyskiwanie informacji od ludności przybyłej z innych stron (szczególnie we wsiach, w których żyją osiedleńcy); wskazano jako pożądane wytypowanie w każdym przypadku dwóch takich respondentów²¹. Na początku kwestionariusza przewidziano miejsce na podstawowe dane personalne respondenta: imię i nazwisko, rok i miejsce urodzenia, miejsce przesiedlenia, znajomość czytania i pisania, zawód oraz ogólną charakterystykę respondenta. Niestety, autor kwestionariusza nie uwzględnił w metryczce danych dotyczących czasu przesiedlenia

²⁰ Ibidem, s. 10–14.

²¹ Według części wstępnej kwestionariusza PAE poświęconego obrzędowości narodzinowej, pt. *Wykaz informatorów* (ibidem, s. VII).

respondentów²² ani nawet ich wyznania i narodowości²³, co obniża wartość pozyskanych informacji.

Większość wspomnianych założeń metodycznych była realizowana podczas prac badawczych w większości wykonywanych przez zespół z Wrocławia przygotowujący *Polski atlas etnograficzny*²⁴, niekiedy też przez korespondentów terenowych. Należy zaznaczyć, że podczas badań częściej rozmawiano z kobietami aniżeli z mężczyznami, chociaż nie sugerowano tego wcześniej w kwestionariuszu. Było to całkowicie zasadne ze względu na specyfikę poruszanej problematyki.

Wiele ze zgromadzonych kwestionariuszy wypełniono właściwie. Znajdują się w nich jednak pewne niedociągnięcia, związane najczęściej z mało precyzyjnym zapisem wywiadów czy brakiem dokładniejszych informacji w metryczce (szczególnie ważne w przypadku osiedleńców)²⁵. Niekiedy też nie rozróżniano danych uzyskanych od ludności pochodzącej z różnych stron kraju i informacji zebranych wśród autochtonów. Zastrzeżenia te dotyczą jednak niewielu z prawie 350 kwestionariuszy i nie wpływają na ich ogólną przydatność naukową. Dodatkowo same uzyskane odpowiedzi były zróżnicowane, czasem ogólnikowe lub niezbyt jasne. Może to wskazywać między innymi na istotne zmiany zachodzące w poziomie wiedzy społeczności wiejskiej o obrzędowości narodzinowej w badanym okresie.

W przypadku ADV badania prowadzono na podstawie kwestionariusza ankiety, często przy pomocy urzędników wiejskich, nauczycieli czy lokalnych miłośników folkloru. Nie zawsze przekładało się to na jakość pozyskanych badań; ponadto niektórzy spośród ankietowanych okazali się mitomanami etnograficznymi. Istotne jest jednak, że na kartach tzw. nowej serii ADV znajdują się informacje pochodzące nie tylko od ludności niemieckiej, ale też polskojęzycznej²⁶.

Należy pamiętać, że badania niemieckie prowadzone w latach 30. XX wieku, w porównaniu do polskich, charakteryzują się częściowo odmiennym doбором tematów badawczych, utrudniając badania porównawcze. Pisał już o tym w połowie lat 60. ubiegłego wieku Tadeusz Wróblewski: „jak dotąd – żaden z opublikowanych tematów wydanych w okresie przedwojennym niemieckiego atlasu nie ma tematycznego odpowiednika w kartogramach Atlasu polskiego”²⁷. Trzeba jednak dodać, że od czasu opublikowania tych słów zwiększyła się liczba zarówno wydanych map niemieckich (ogółem siedem zeszytów *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge*), jak i skartowań *Polskiego atlasu etnograficznego*, szczególnie

22 Dane na ten temat pojawiają się przypadkowo, zależnie od docieklivosti badacza.

23 Zakładano zapewne, że badaniami zostanie objęta głównie ludność polska wyznania rzymskokatolickiego.

24 Byli to: Janusz Bohdanowicz, Jerzy Grocholski, Barbara Jankowska, Zygmunt Kłodnicki, Kazimierz Jagieła, Maciej Kurek, Wiesława Sokołówna i Krzysztof Zielnica. Na Śląsku prace badawcze nad powyższą tematyką prowadzili najczęściej czterej pierwsi badacze (zob. aneks 1).

25 Dotyczy to niezbyt precyzyjnej lokalizacji miejsc pochodzenia osób przybyłych, ograniczonej się w skrajnych przypadkach do podania województwa (np. Krakowskie). Niekiedy popełniano błąd w zapisie nazwy miejscowości.

26 Z. KŁODNICKI: *Folklor śląski...*, s. 112–113. Niektóre nazwy odnotowane na mapach ADV, na przykład na obszarze Górnego Śląska, brzmią polsko, co zapewne świadczy o zapożyczeniach, polonizacji rodzin niemieckich lub na odwrót – niepełnej jeszcze germanizacji językowej informatorów dawniej pochodzenia śląskiego.

27 T. WRÓBLEWSKI: *Pogranicze polsko-niemieckie...*, s. 434.

w zakresie obrzędowości narodzinowej. Otwiera to pole do dalszych badań porównawczych.

Kwestionariusz opracowany na potrzeby ADV był stosunkowo obszerny – liczył 243 pytania, obejmujące różnorodne zagadnienia, zgrupowane w pięciu oddzielnych ankietach²⁸. Kwestie związane z narodzinami i wychowaniem dziecka znajdują się w rozproszeniu w czterech z tychże ankiet. W większości pytań otwartych przytoczono w nawiasach potencjalne warianty odpowiedzi. Przykładowo pytania dotyczące wątków folklorystycznych związanych z pojawieniem się w rodzinie nowego dziecka, umieszczone w ankiecie o numerze 1 (zob. tabela 4.1), brzmią:

16. *Was erzählt man den Kindern über die Herkunft der kleinen Kinder (z. B. sie kommen aus Brunnen, Teichen, Flüssen, von den Bäumen, von den Krautköpfen, aus Felsen, Höhlen, vom Himmel, vom lieben Gott, vom Christkindl, von der Muttergottes. Wird dabei ein Unterschied zwischen Knaben und Mädchen gemacht?).*

17. *Wer holt oder bringt die Kinder von dort? (z. B. Hebamme, Storch, Engel, Nikolaus).*

Tabela 4.1. Analiza zawartości kwestionariuszy ankiet ADV – pytania dotyczące obrzędowości narodzinowej

Numer ankiety (rok dystrybucji)	Liczba pytań	Tematyka badawcza
1 (1930)	4	kołyska
	2	motywy folklorystyczne o pochodzeniu dzieci
	1	straszenie dzieci oddalających się od domu
2 (1931)	1	straszenie dzieci, aby nie wychodziły po zmroku z domu
3 (1932)	5	zagadnienia związane z chrztem i rodzicami chrzestnymi
	1	obdarowywanie dzieci z okazji pierwszego pójścia do szkoły
	1	obdarowywanie dzieci z okazji świąt Bożego Narodzenia
	1	pierwsza komunია / konfirmacja
	1	obdarowywanie dzieci w okresie wielkanocnym
	1	instrumenty muzyczne tworzone przez dzieci / dla dzieci (wypas zwierząt)
	2	straszenie dzieci udających się nad wodę czy do lasu
4 (1932)	2	izolacja położnicy i wywód
	1	pierwsze zęby u dziecka
Razem:	23	

Opracowanie własne na podstawie: *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Erläuterungen zur 1. Lieferung NF 1–12*. Red. M. ZENDER. Marburg 1959, s. 22–32.

²⁸ Zob. *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Erläuterungen zur 1. Lieferung NF 1–12...*, s. 22–32.

Z zestawienia przedstawionego w tabeli 4.1 wynika, że tematyka związana z położnicą pojawia się marginalnie (jedynie w dwóch z 23 pytań związanych z obrzędowością narodzinową). Dotyczą one następujących zagadnień: 1) miejsc, do których matka przed wywodem nie powinna się udawać (np. piwnica, studnia, sąsiedzi); 2) zakazu przekraczania przez nią określonych granic (np. ulicy czy skrzyżowania); 3) zachowania określonych środków ostrożności przed pierwszym wyjściem do kościoła; 4) nazw gwarowych kobiety przyjmującej poród lub pomagającej przy tej czynności (pytanie 155); 5) długości trwania okresu izolacji; 6) terminu wywodu; 7) nazw gwarowych wywodu; 8) przebiegu ceremonii kościelnej (z ewentualnym podkreśleniem różnic wyznaniowych; pytanie 156). Oto zapis pytań w oryginale:

155. a) *Wohin darf die Wöchnerin vor dem ersten Kirchgang (Aussegnung) nicht gehen? (z. B. Keller, Boden, Stall, Brunnen, Nachbar) b) Welche Grenze darf sie nicht überschreiten? (z. B. Dachtraufe, Gosse, Straße, Kreuzweg, Dorfgrenze) c) Welche besonderen altherkömmlichen Vorsichtsmaßnahmen beachtet die Wöchnerin sonst vor dem ersten Kirchgang? Wie nennt man (echt) mundartlich die Frau, die Entbindung der Wöchnerin vornimmt oder dabei hilft (Wenn das über die Wöchnerin Gefragte heute nicht mehr zutrifft, bitten wir, jeweils anzugeben, bis zu welchem Jahre ungefähr es Geltung hatte).*

155. b) *Wie viele Tage oder Wochen nach der Geburt des Kindes findet der erste Kirchgang (Aussegnung) der Wöchnerin statt? Welchen der sieben Wochentage wählt gewöhnlich dazu? c) Wie lautet der ortsübliche (mundartliche) Ausdruck für den ersten Kirchgang der Wöchnerin? d) Wie wollzieht sich der kirchliche Brauch beim ersten Kirchgang? (z. B. Eigentliche Aussegnung, Verbindung mit Taufe, nur Gebet in der Predigt; kein besonderer Kirchgang, weil Haustaufe?) (Wir bitten es besonderes zu vermerken, wenn konfessionelle Unterschiede vorkommen).*

Specyfika badań prowadzonych na Śląsku na potrzeby *Polskiego atlasu etnograficznego*

Omawiana sieć badawcza PAE obejmuje między innymi Śląsk (podobnie jak ADV), obszar ten jednak nie był nigdy wyodrębniany na mapach powstających w ramach polskich prac atlasowych. Wymaga to bowiem określenia choćby przybliżonych granic Śląska, a te wielokrotnie się zmieniały (zob. rozdział 2). W celu wstępnego wytyczenia omawianego obszaru skorzystałam z dwóch map atlasowych o charakterze pomocniczym, ukazujących dawne granice polityczno-administracyjne²⁹; w celu jego uszczegółowienia – z map przygotowanych w ramach projektu *Encyklopedia Śląska*, przyjmując za punkt wyjścia wyniki nowszych ustaleń

29 W tym celu zestawiałam dane z dwóch map: *Ziemie Polski w podziałach administracyjnych z końca XIX wieku* (mapa 244) oraz *Granice polityczno-administracyjne Polski przed I rozbiorem* (mapa 250). Zob. *Polski atlas etnograficzny*, z. 4. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971.

historyków³⁰. Te zabiegi badawcze pozwoliły mi na wyznaczenie **przybliżonego** zasięgu występowania tzw. wsi śląskich – pod tym określeniem rozumiem miejscowości dawniej bądź obecnie znajdujące się w granicach Śląska lub podlegające jego różnorodnym oddziaływaniom kulturowym³¹. Miejscowości te zajmują względnie niewielki obszar stałej sieci PAE (zob. mapa V). Niezbędne jest ukazanie specyfiki badań atlasowych prowadzonych na tym terenie, szczególnie pod względem zamieszkującej go ludności³².

Śląsk ogółem

Prace badawcze nad obrzędowością narodzinową na obszarze Śląska (wyznaczonym przeze mnie według wspomnianych zasad) prowadzono w latach 1969–1976 w 55 punktach atlasowych, co stanowi 16% wszystkich miejscowości PAE (zob. aneks 1). Badaniom poddano wtedy obszar zróżnicowany pod względem pochodzenia terytorialnego ludności. Sporo, aż 62% wsi (34 punkty badawcze) zamieszkiwały osoby przybyłe po II wojnie światowej z różnych stron kraju. Dotyczy to przeważnie zachodniej części Śląska (zob. mapa V)³³, gdzie dotarli głównie osadnicy z południowo-wschodniej i środkowo-zachodniej Polski oraz przesiedleńcy z tzw. Kresów Wschodnich (zob. ilustracja 4.2). Przedstawiciele tej drugiej grupy byli obecni w składzie ludnościowym 79% eksplorowanych w tym okresie wsi śląskich³⁴.

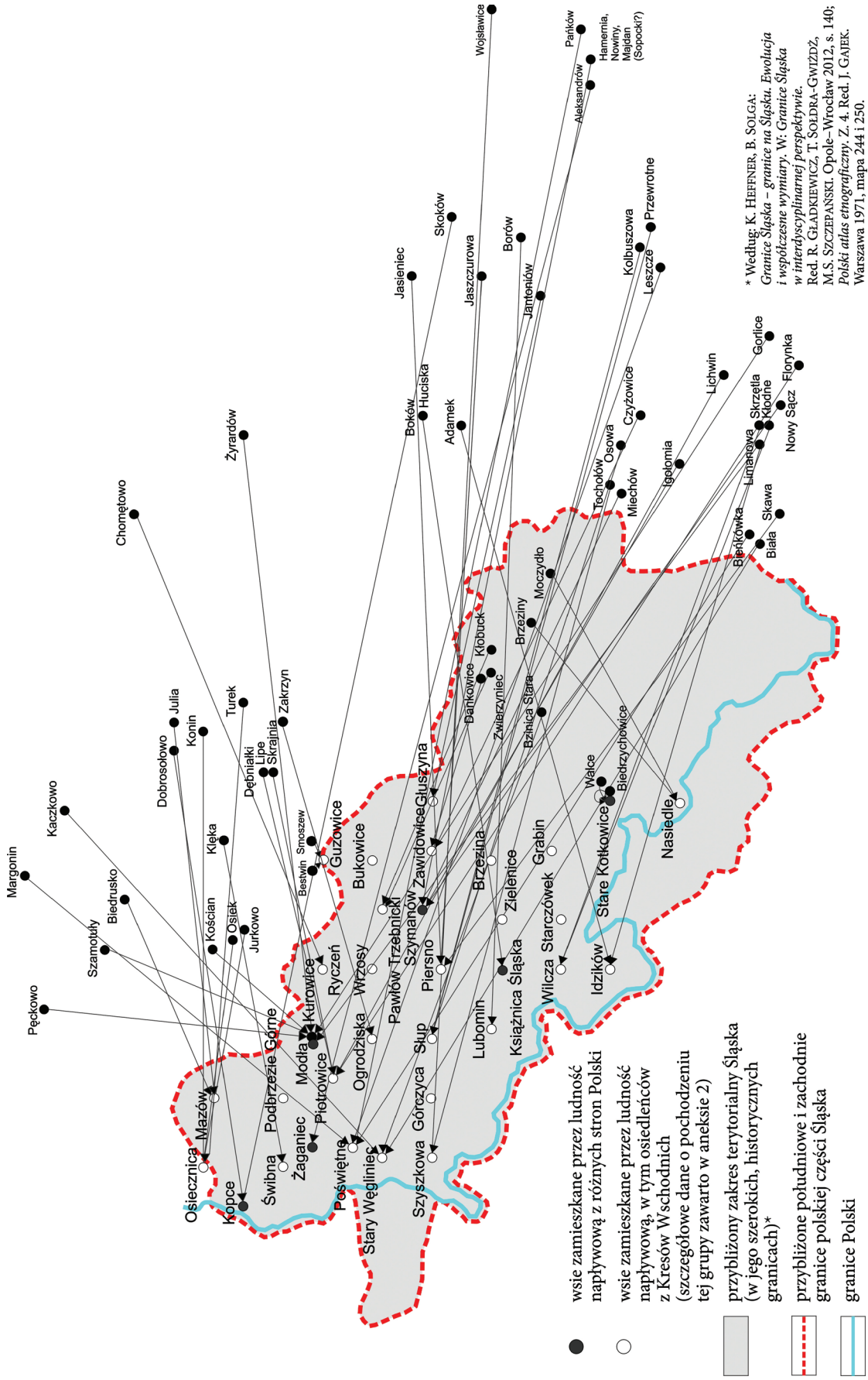
30 Głównym założeniem twórców opisywanego projektu było w pełni holistyczne (polsko-niemiecko-czeskie) podejście do delimitacji granic Śląska. Zdaniem badaczy zasięg tego obszaru winien obejmować: współczesne określone regiony administracyjne w Polsce (województwa: dolnośląskie, opolskie, śląskie), Niemczech (kraj związkowy Saksonia, rejencja Drezno, powiaty: Görlitz, Bautzen) i Czechach (Moravskoslezský kraj, Olomoucký kraj), określone części regionów administracyjnych, dłużej lub krócej współtworzące obszar historycznego Śląska (województwo lubuskie – rejon Zielonej Góry, Świebodzina, Żar; wielkopolskie – pogranicze sycowsko-ostrzeszowskie; małopolskie – Zator, Oświęcim, Olkusz) oraz obszar pogranicza polsko-słowackiego i polsko-czeskiego (rejon Jabłonkowa i Mostów oraz Czadcy). Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary*. W: *Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*. Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDŹ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140.

31 Delimitacja ta ma wyłącznie charakter orientacyjny.

32 Opis dotyczy wyłącznie pochodzenia respondentów, w kwestionariuszach PAE brakuje bowiem danych o ich narodowości czy wyznaniu.

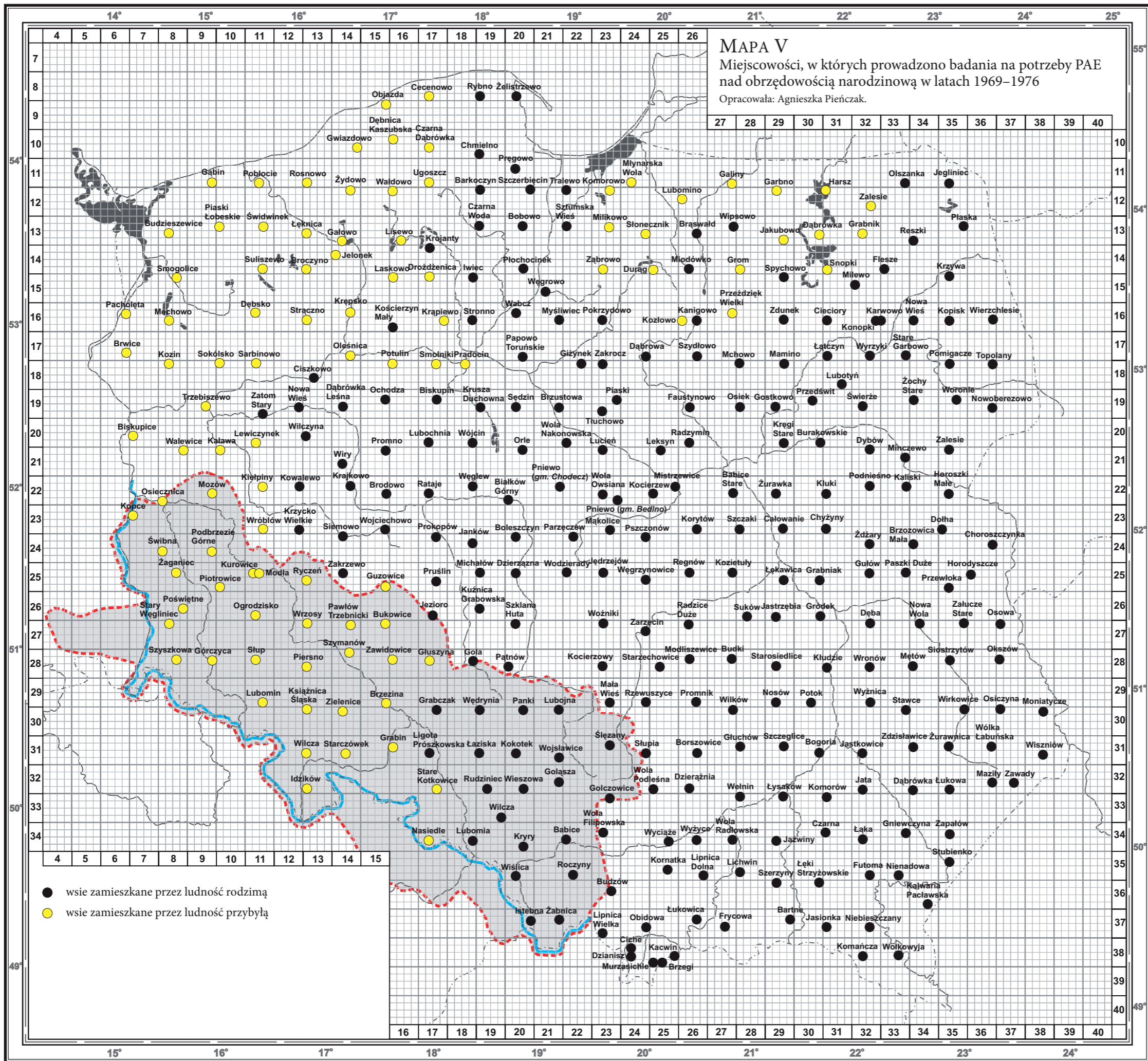
33 Na mapach V–XX oraz ilustracjach 4.2–4.5 czerwoną przerywaną linią zaznaczono przybliżone granice zasięgu występowania tzw. wsi śląskich.

34 Dodam, że pochodzenie terytorialne ludności napływowej dokładnie zbadano na Śląsku Opolskim w 12 powiatach: brzeskim, głubczyckim, grodkowskim, kluczborskim, kozielskim, namysłowskim, niemodlińskim, nyskim, oleskim, opolskim, prudnickim i strzelecko-opolskim. W dokumentacji dotyczącej kilkuset miejscowości znajdują się również dane dotyczące składu ludnościowego czterech wsi siatki PAE, badanych w zakresie obrzędowości narodzinowej: Brzezina (ok. Brzegu), Nasiedle (ok. Głubczyc), Głuszyna (ok. Namysłowa) oraz Grabin (ok. Niemodlina). Zob. E. DWORZAK, M. GOC: *Pochodzenie terytorialne ludności napływowej i geografia powojennych osiedleń na wsi opolskiej. Zestawienie danych źródłowych z zachowanych rejestrów osiedlonych i protokołów przekazania gospodarstw*. „Opolski Rocznik Muzealny”, t. 18, cz. 2. Opole 2011, s. 91–94, 150–151, 268–270, 309–310. Informacje te poszerzają nieco wiedzę na temat specyfiki powyższych wsi atlasowych (zob. aneks 2).



Ilustracja 4.2. Główne kierunki migracji ludności z różnych stron Polski na Śląsk po II wojnie światowej (na obszarze Śląska uwzględniono wyłącznie wsie, w których prowadzono badania na potrzeby PAE w zakresie obrzędowości narodzinowej, w latach 1969–1976)

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.



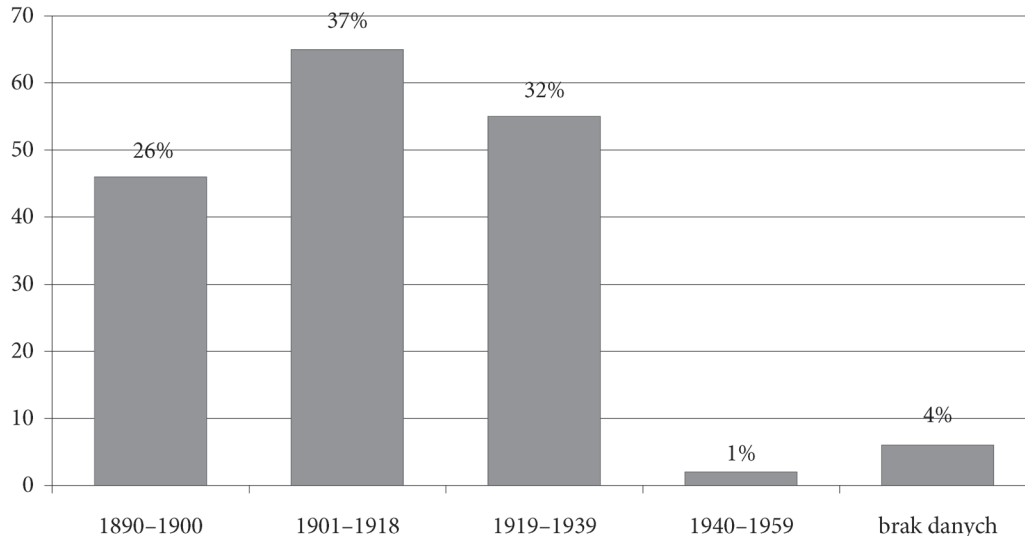
UWAGI

1. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono na szaro, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska. (Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary*. W: *Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*. Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOLDRA-GWIŹDŹ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny*. Z. 4. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).

2. Zastosowane skróty: PAE – *Polski atlas etnograficzny*.

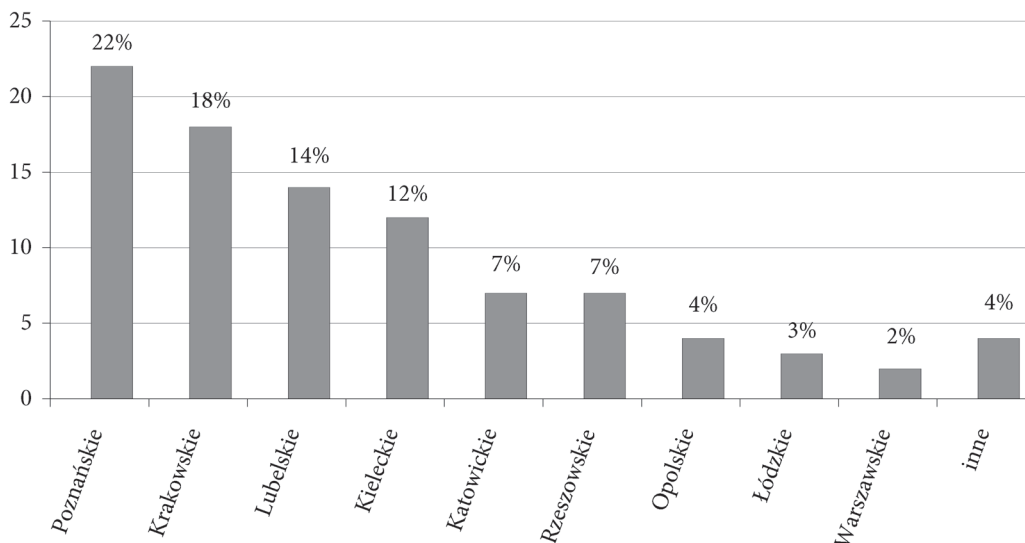
3. Mapę podkładową w wersji elektronicznej sporządziła Kamilla Książnik.

W większości przypadków badania atlasowe we wsiach śląskich z ludnością napływową prowadzono wśród kobiet (83%). Sporo przybyszów urodziło się między 1901 a 1918 rokiem, rzadziej – w okresie międzywojennym i późniejszych latach (zob. wykres 4.1).

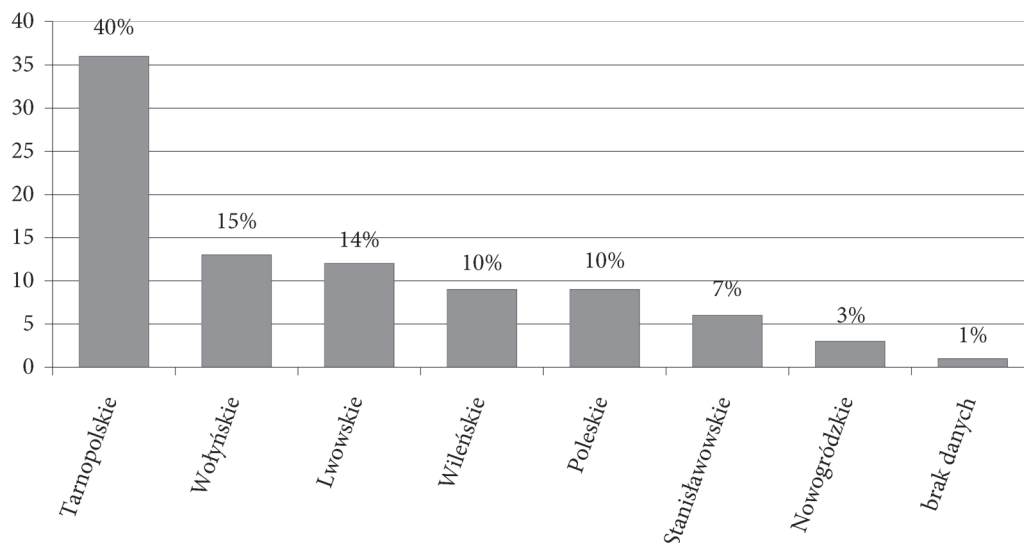


Wykres 4.1. Respondenci przybyli na Śląsk po II wojnie światowej według okresu urodzenia
Opracowanie własne na podstawie aneksu 2.

Analizowana grupa była zróżnicowana również pod względem pochodzenia. Osadnicy, którzy przybyli z terenów rdzennej Polski (ogółem 85 osób), wywodzili się przeważnie z Poznańskiego (22%), Krakowskiego (18%), Lubelskiego (14%) oraz Kieleckiego (12%); poniżej progu 10% znaleźli się mieszkańcy pochodzący z innych obszarów (zob. wykres 4.2). Niewiele liczniejsza była grupa przesiedleńców, która dotarła na Śląsk po II wojnie światowej z terenów kresowych (ogółem 89 osób), w szczególności z Tarnopolskiego (40%), rzadziej – Wołyńskiego (15%) i Lwowskiego (14%) czy pozostałych ówczesnych województw (wykres 4.3).



Wykres 4.2. Osadnicy przybyli na Śląsk po II wojnie światowej według pochodzenia
Opracowanie własne na podstawie aneksu 2.



Wykres 4.3. Przesiedleńcy przybyli na Śląsk po II wojnie światowej według pochodzenia
Opracowanie własne na podstawie aneksu 2.

Pozostałe wsie śląskie (38%), zlokalizowane głównie we wschodniej części analizowanego terytorium, składały się przeważnie z ludności rodzimej (zob. mapa V).

Wybrane wsie Górnego Śląska

Podczas badań atlasowych nad obrzędowością narodzinową z lat 1969–1976 eksplorowano między innymi pięć wsi należących do Górnego Śląska (w kolejności alfabetycznej): Istebną, Kokotek, Kryry, Wilczą oraz Wiślicę. Trwały one od 1969 do 1970 roku (I faza). Kolejne badania terenowe na tym niewielkim obszarze odbyły się w latach 2008–2011 (II faza).

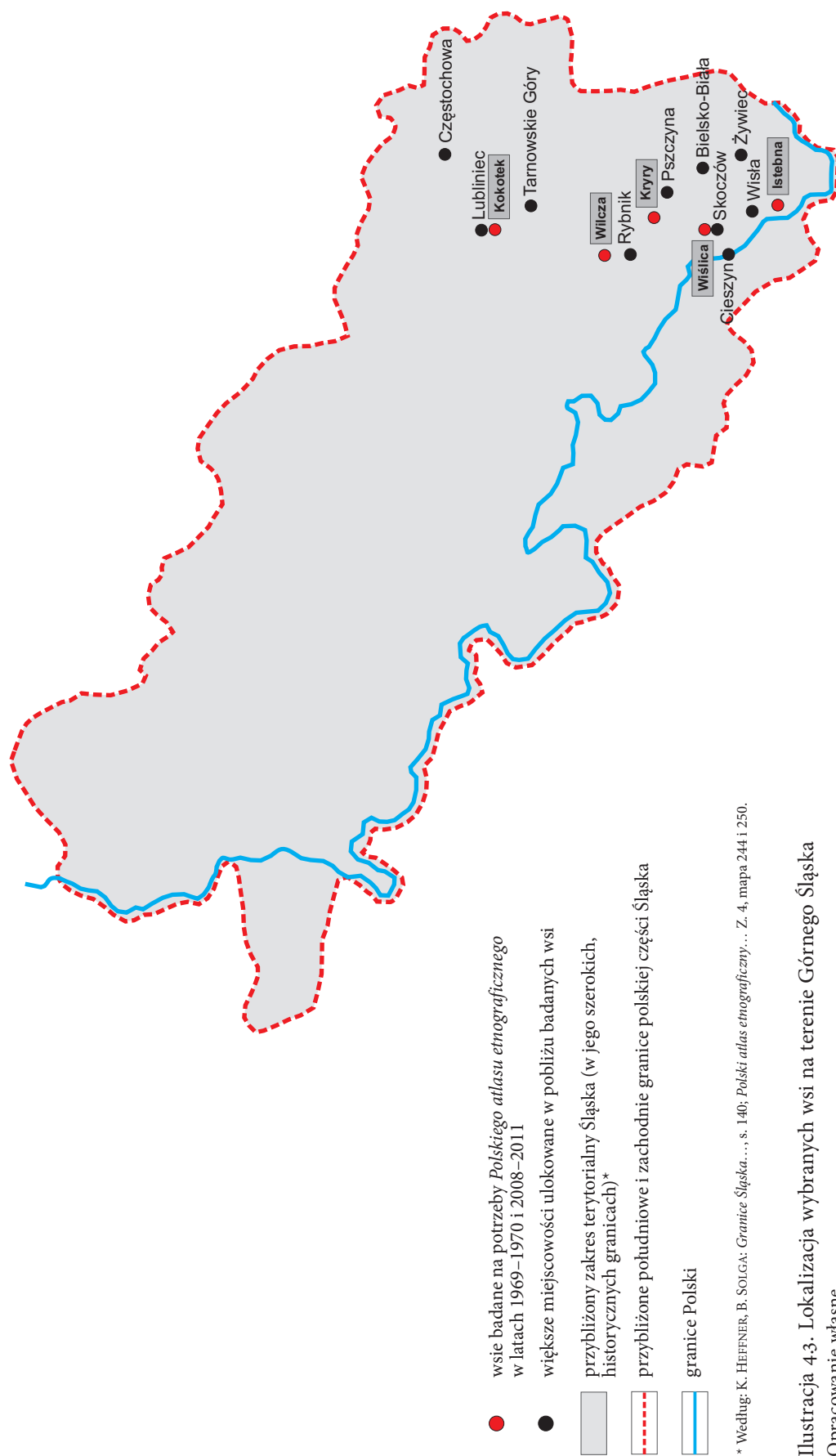
Wyniki prac atlasowych prowadzonych w tych miejscowościach są szczególnie ważne dla niniejszej pracy, posłużyły bowiem do określenia stopnia zmiany kulturowej zachodzącej na wytypowanym obszarze Śląska w ciągu nieomal półwiecza. W kolejnych podrozdziałach omówiłam specyfikę tych wsi.

Charakterystyka punktów badawczych

Wybrane wsie znajdują się w obecnym województwie śląskim, w południowo-wschodniej części Śląska (zob. ilustracja 4.3). Są to miejscowości zróżnicowane pod względem liczby mieszkańców – począwszy od niewielkiego Kokotka aż do sporej Istebnej.

Kokotek. Wieś o niemieckiej nazwie Kokottek odnotowano w spisie statystyczno-topograficznym dawnej prowincji śląskiej, wydanym w 1845 roku; dowiadujemy się z niego, że mieszkało w niej w tym czasie 360 osób, w tym dwóch ewangelików³⁵. Jak podano w późniejszym *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych*

35 J.G. KNIE: *Alphabetisch-statistisch-topographische Übersicht alter Dörfer, Städte und anderen Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien*. Wrocław 1845, s. 300 [online].



Ilustracja 4-3. Lokalizacja wybranych wsi na terenie Górnego Śląska
 Opracowanie własne.

krajów słowiańskich, Kokotek to wieś w powiecie lublinieckim w parafii Lubliniec, niedaleko rzeki Małepany, leżąca wśród lasu w pobliżu stawu posmyckiego. Znajdowało się w niej wówczas 46 budynków, 46 domów, 349 mieszkańców (w tym dziesięciu ewangelików), 28 osad, 486 mórg, szkoła. Do Kokotka należały między innymi: huta Posmyk, leśniczówka Strzelok i kopalnia torfu Pietrki³⁶. Współcześnie to nadal niewielka miejscowość, znajdująca się w północno-zachodniej części województwa śląskiego (niegdyś województwo częstochowskie)³⁷. Pod względem administracyjnym jest trzecią pod względem wielkości dzielnicą Lublińca, miasta gminnego³⁸. Ta dawna miejscowość ma wiejski charakter; leży w pobliskich lasach nad jeziorem Posmyk. Otoczona jest innymi dzielnicami, oddalonymi od siebie od jednego do kilku kilometrów (np. Posmyk, Pusta Kuźnica, Leśnica). Pod względem demograficznym parafia obejmująca Kokotek i okolice liczyła do niedawna 320 mieszkańców, z czego ponad 98% należało do Parafii Rzymskokatolickiej pw. Najświętszej Maryi Panny Królowej³⁹. Ze względu na wysokie walory krajobrazowe Kokotka i okolic mieszka tutaj sezonowo lub na stałe ludność z różnych stron Górnego Śląska, określana przez autochtonów mianem „letników”, „wczasowiczów” lub „działkowiczów”. Obecność przybyszów wpływa wyraźnie na obraz kulturowy wsi, szczególnie pod względem architektonicznym (obserwacje własne).

Wiślica (czes. *Vislice*, niem. *Wislitz*), zgodnie z informacją zawartą w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* z końca XIX wieku, była wsią w dawnym powiecie bielskim wchodzącym w obręb austriackiego Śląska, odległą 4 km od Skoczowa. Graniczyła na południu z gminą Skoczów, na zachodzie z Simoradzem, na wschodzie z Kiczycami, na północy zaś z Ochabami. W 1890 roku liczyła 371 mieszkańców wyznania rzymskokatolickiego i narodowości polskiej. We wsi funkcjonował w tym czasie katolicki kościół parafialny oraz szkoła ludowa⁴⁰. Obecnie jest to wieś znajdująca się w południowej części województwa śląskiego, w powiecie cieszyńskim, w gminie Skoczów (dawniej w województwie bielskim), mająca 750 mieszkańców⁴¹. Działają tu liczne organizacje i stowarzyszenia, jak Koło Gospodyń Wiejskich czy Młodzieżowe Stowarzyszenie Promocji Wiślicy (obserwacje własne).

36 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 4. Warszawa 1883, s. 256 [online].

37 Dawniej wchodziła w obręb powiatu lublinieckiego, składającego się z czterech miast i 28 gromad powiatu (zob. G. CHMARZYŃSKI, M. GŁADYSZ, S. ZIEMBA: *Region bytomsko-katowicki*. W: *Górny Śląsk. Dział drugi*. Red. K. POPIOŁEK et al. Poznań 1959, s. 148–150).

38 *Księga miast, gmin i powiatów województwa śląskiego 2006*. Red. G. GRZEGOREK. Katowice 2006, s. 54.

39 *Parafia Najświętszej Maryi Panny Królowej Lubliniec Kokotek* [online] (szerzej zob. A. PIĘNCZAK: *Postawy mieszkańców wsi. Z badań terenowych w Kokotku koło Lublińca*. „*Twórczość Ludowa*” 2009, r. 24, nr 3–4, s. 57–59).

40 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 13. Warszawa 1893, s. 577 [online].

41 *Statystyka demograficzna gminy Skoczów w latach 2008–2013* (oprac. Wydział Spraw Obywatelskich i Obronnych UM Skoczów na podstawie danych z Ewidencji Ludności Gminy Skoczów), s. 4 [online].

Kryry. Kolejna wieś, o niemieckiej nazwie *Krier*, była niegdyś notowana w spisie statystyczno-topograficznym dawnej prowincji śląskiej; według zawartych w nim informacji mieszkało w niej wtedy 891 osób, w tym 132 ewangelików i siedmiu żydów⁴². Nazwa wsi, określana jako „słowiańska”, pojawia się również w innych źródłach⁴³. W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* pod nazwą *Krier* wieś widnieje w powiecie pszczyńskim, w pobliżu szosy pszczyńsko-żurawskiej. W tym czasie we wsi znajdowało się 159 budynków, 83 domy, 859 mieszkańców; nadto kaplica katolicka z 1842 roku oraz szkoła⁴⁴. Kryry to obecnie wieś położona w południowo-wschodniej części województwa śląskiego (dawniej w województwie katowickim), w powiecie pszczyńskim (około 8 km od Żor), licząca 1425 osób⁴⁵. Wieś przynależy do gminy wiejskiej Suszec, rozwiniętej pod względem społeczno-kulturalnym⁴⁶. Dokładna data powstania miejscowości nie jest bliżej znana, wiadomo jednak, że istniała już w XIV wieku. Według etymologii ludowej nazwa wioski wywodzi się zapewne od dźwięku wydawanego przez czaple, zwanego *krywaniem*. Od niepamiętnych czasów zachodnim skrajem kryrskich pól biegł trakt prowadzący z Pszczyny w kierunku Żor, Rybnika, Raciborza, zwany w średniowieczu Wielą Drógą⁴⁷. Istotne jest to, że już w XIX wieku wioska zasłynęła z czytelnictwa – w 1888 roku Jan i Paweł Garusowie otrzymali od ludowego poety Jana Kupca z Łąki kilkadziesiąt książek, tworząc z czasem wypożyczalnię. Wieś stała się słynna także z jednego z pierwszych sklepów spółdzielczych na Górnym Śląsku, zwanych Konsumami, który powstał z inicjatywy Karola Miarki⁴⁸.

Wilcza w niemieckim spisie śląskich nazw miejscowych figuruje jako *Wolfsdorf* oraz, w wersji zniekształconej, jako *Wilchwa* i *Wiltscha*⁴⁹, w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* widnieje jako Wilcza Dolna (niem. *Wilcza Nieder*) oraz Wilcza Górna (*Kempa*). Obydwie miejscowości dawnego powiatu rybnickiego przynależały do parafii katolickiej w Pilchowicach i ewangelickiej w Rybniku. W 1885 roku Wilcza Dolna liczyła pięć domów oraz 90 mieszkańców, z czego dwoje wyznania ewangelickiego; w Wilczy Górnej odnotowano natomiast siedem domów i 129 mieszkańców – katolików⁵⁰. Pierwsze zapiski o Wilczy pochodzą z 1486 roku. Nazwa wywodzi się zapewne od licznych w tych okolicach stad wilków. Od średniowiecza aż do połowy XX wieku, za wyjątkiem lat 1741–1818, miejscowość była związana z ziemią rybnicką; później, po zdobyciu Śląska przez króla pruskiego Fryderyka II, dobra pilchowskie przypadły ziemi gliwicko-toszeckiej. Od 1977 roku znalazła się w granicach

42 J.G. KNIE: *Alphabetisch-statistisch-topographische...*, s. 323.

43 H. ADAMY: *Die Schlesischen Ortsnamen, ihre Entstehung und Bedeutung*. Breslau 1888, s. 80 [online].

44 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 4. Warszawa 1883, s. 673 [online].

45 *Jest nas coraz więcej*. „Nowiny Suszeckiej Gminy” 2014, nr 2 (235), s. 5 [online].

46 *Księga miast, gmin i powiatów...*, s. 68.

47 Z.J. ORLIK: *Wierność korzeniom. Wczoraj i dziś gminy Suszec*. Suszec 2004, s. 75, 79, 86.

48 *Ibidem*, s. 89.

49 H. ADAMY: *Die Schlesischen Ortsnamen...*, s. 64 [online].

50 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 13. Warszawa 1893, s. 453 [online].

gminy Pilchowice, należącej do najstarszych na Górnym Śląsku⁵¹. Wieś leży w południowo-zachodniej części województwa śląskiego, w powiecie gliwickim – około 6 km od Knuruwa; liczy 2081 mieszkańców⁵².

Warto dodać, że Wilcza (wtedy Wilcza Górna) była badana etnograficznie już na początku lat 30. XX wieku – w ramach prac nad *Atlasem kultury ludowej w Polsce* (punkt badawczy nr 113)⁵³; w latach 60. ubiegłego stulecia eksplorowano ją również na potrzeby *Atlasu językowego Śląska* (punkt badawczy nr 44). Wtedy była to wieś rolnicza, posiadająca przeważnie duże gospodarstwa, charakteryzująca się nadto dobrze zachowaną gwarą⁵⁴.

Istebna (*Izdebna*), zgodnie z informacją podaną w jednym z tomów *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, była wsią w powiecie jabłonkowskim, wchodzącą w skład austriackiej części Śląska. Już wtedy była rozległa, wraz z Jasnowicami liczyła 2281 mieszkańców. Należała do parafii ewangelickiej Nawsi (w całym dekanacie jabłonkowskim odnotowano wtedy 4000 osób wyznania katolickiego i 190 ewangelików). We wsi funkcjonowała w tym czasie komenda żandarmerii, poczta oraz szkoła ludowa⁵⁵. Obecnie Istebna to gmina wiejska położona w południowej części obecnego województwa śląskiego (dawniej w województwie bielskim), w powiecie cieszyńskim – około 10 km od Wisły; ma 5104 mieszkańców⁵⁶. Jest miejscowością o klimacie górskim, leżącą na wysokości 500 m n.p.m., na południowym stoku Złotego Gronia, nad potokiem Glinianym, dopływem Olzy⁵⁷. W jej skład wchodzi trzy wsie: Istebna, Jaworzynka i Koniaków. Pierwszą osadą na terenie Istebnej były Jasnowice. Istebna powstała wokół Złotego Gronia, w dorzeczu Olzy około 1577 roku. Początkowo mieszkańcy tej księżęcej wsi zajmowali się wyrobem gontów i spławianiem Olzą drewna na opał zamku cieszyńskiego i budowę mosteckich szańców (1643); od XVIII wieku trudnili się w dużej mierze wożeniem furmankami rudy darniowej do hut w Ustroniu i Węgierskiej Górze. Do początku XIX wieku istotnym zajęciem miejscowej ludności było pasterstwo⁵⁸. Istebna to miejscowość o interesującym folkorze, swoistym stroju góralskim, rzemiośle artystycznym, sztuce i oryginalnym budownictwie ludowym⁵⁹; słynie głównie z rzeźbiarstwa, wytwórczości w drewnie, hafciarstwa, koronkarstwa i gawędziarstwa⁶⁰.

51 *Księga miast, gmin i powiatów...*, s. 44.

52 Dawniej wchodziła do powiatu rybnickiego, składającego się ogółem z czterech miast, trzech osiedli typu miejskiego i 36 gromad, z czego kilkanaście miało charakter przemysłowy (zob. G. CHMARZYŃSKI, M. GŁADYSZ, S. ZIEMBA: *Region bytomsko-katowicki...*, s. 126), *Gmina Pilchowice* [online].

53 K. MOSZYŃSKI, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej w Polsce*. Z. 1. Kraków 1934, mapa 1 i wykaz miejscowości.

54 A. ZARĘBA: *Atlas językowy Śląska*. T. 1. Kraków 1969, s. 137.

55 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 3. Warszawa 1882, s. 332 [online].

56 *Wójt Gminy informuje*. „Nasza Trójwieś” 2015 (R. 21), nr 1 (258), s. 3 [online].

57 L. BOŻEK, G. CHMARZYŃSKI, M. GŁADYSZ: *Region cieszyński*. W: *Górny Śląsk. Dział drugi...*, s. 461.

58 I. CICHÁ et al.: *Olza – od pramene po ujście*. Český Těšín 2000, s. 24.

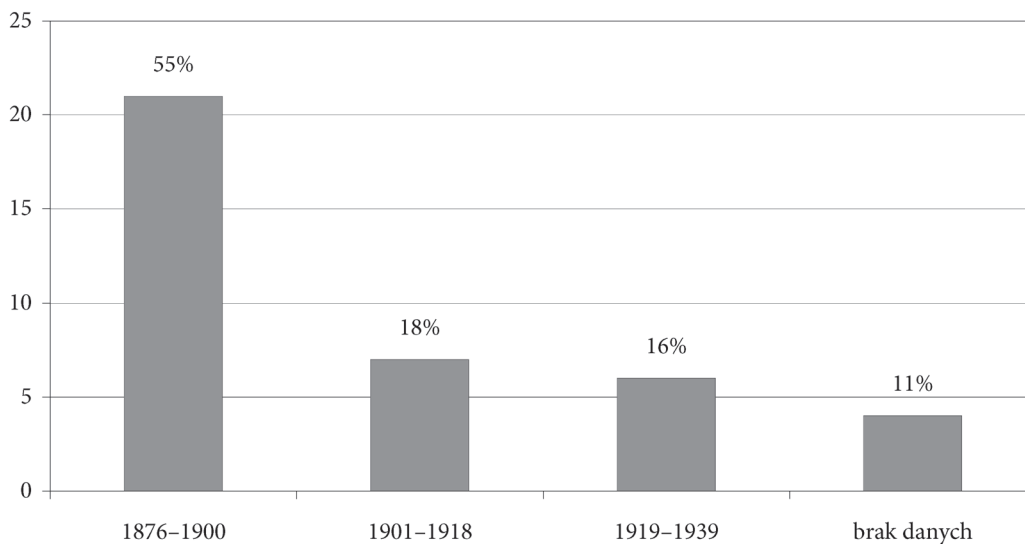
59 L. BOŻEK, G. CHMARZYŃSKI, M. GŁADYSZ: *Region cieszyński...*, s. 461.

60 M. POKROPEK: *Atlas sztuki ludowej i folkloru w Polsce*. Warszawa 1978, s. 103–104.

Również Istebna była eksplorowana etnograficznie na początku lat 30. XX wieku w ramach prac nad *Atlasem kultury ludowej w Polsce* (punkt badawczy nr 110)⁶¹. W latach 60. XX wieku była natomiast jednym z punktów badawczych sieci *Atlasu językowego Śląska* (nr 55) – opisano ją wtedy jako wieś sporą, rozrzuconą, zamieszkaną głównie przez ludność rolniczą; część mieszkańców dojeżdżała do pracy do Cieszyna czy Bielska-Białej. Określono ją także jako wieś letniskową, z mimo to świetnie zachowaną gwarą⁶².

Charakterystyka respondentów (I faza badań)

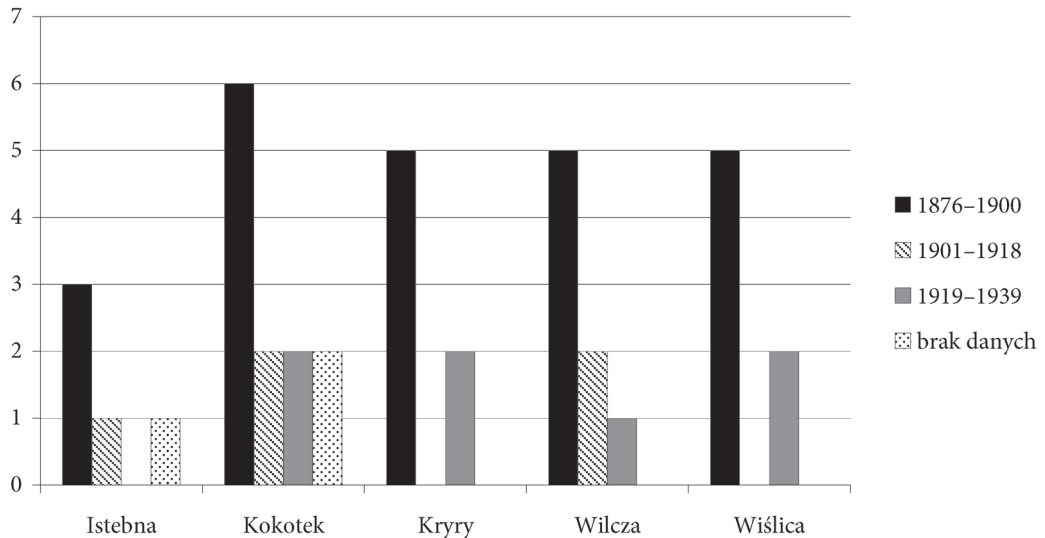
Podczas prowadzenia prac atlasowych u schyłku lat 60. XX wieku w Istebnej, Kokotku, Kryrach, Wilczy oraz Wiślicy rozmawiano łącznie z 38 mieszkańcami, częściej były to kobiety (66%). Co cenne, wybierano przeważnie osoby najstarsze, o czym świadczy największy odsetek urodzonych w ciągu trzech ostatnich dekad XIX wieku, a więc respondentów liczących z reguły 80 i więcej lat (55%). Ze względu na charakter badań należy podkreślić, że tendencja ta była zauważalna we wszystkich pięciu miejscowościach. W pozostałych przypadkach wywiady prowadzono przeważnie z osobami w średnim wieku – urodzonymi pomiędzy 1901 a 1939 rokiem (zob. wykres 4.4 i 4.5). Uzyskany na tej podstawie materiał źródłowy jest szczególnie cenny dla prac porównawczych, dotyczy bowiem nie tylko stanu obrzędowości narodzinowej pod koniec lat 60. XX wieku, ale też okresów wcześniejszych, obejmujących co najmniej pierwsze dekady tego stulecia.



Wykres 4.4. Respondenci według okresu urodzenia – rozkład procentowy ogółem w badanych wsiach Górnego Śląska w latach 1969–1970
Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

61 K. MOSZYŃSKI, J. KLIMASZEWSKA: *Atlas kultury ludowej...*, mapa 1 i wykaz miejscowości.

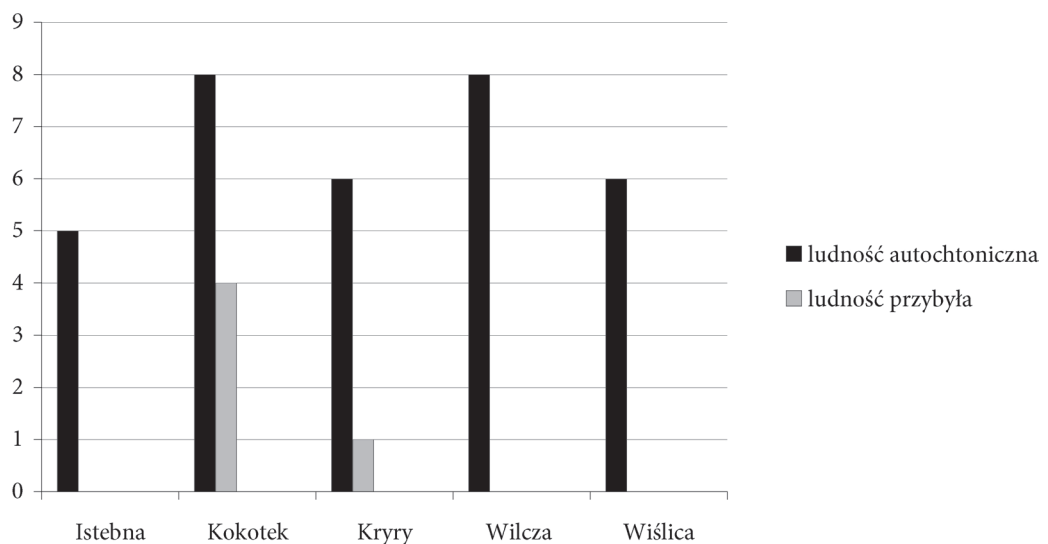
62 A. ZARĘBA: *Atlas językowy Śląska*. T. 1..., s. 142.



Wykres 4.5. Respondenci według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Górnego Śląska w latach 1969–1970

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

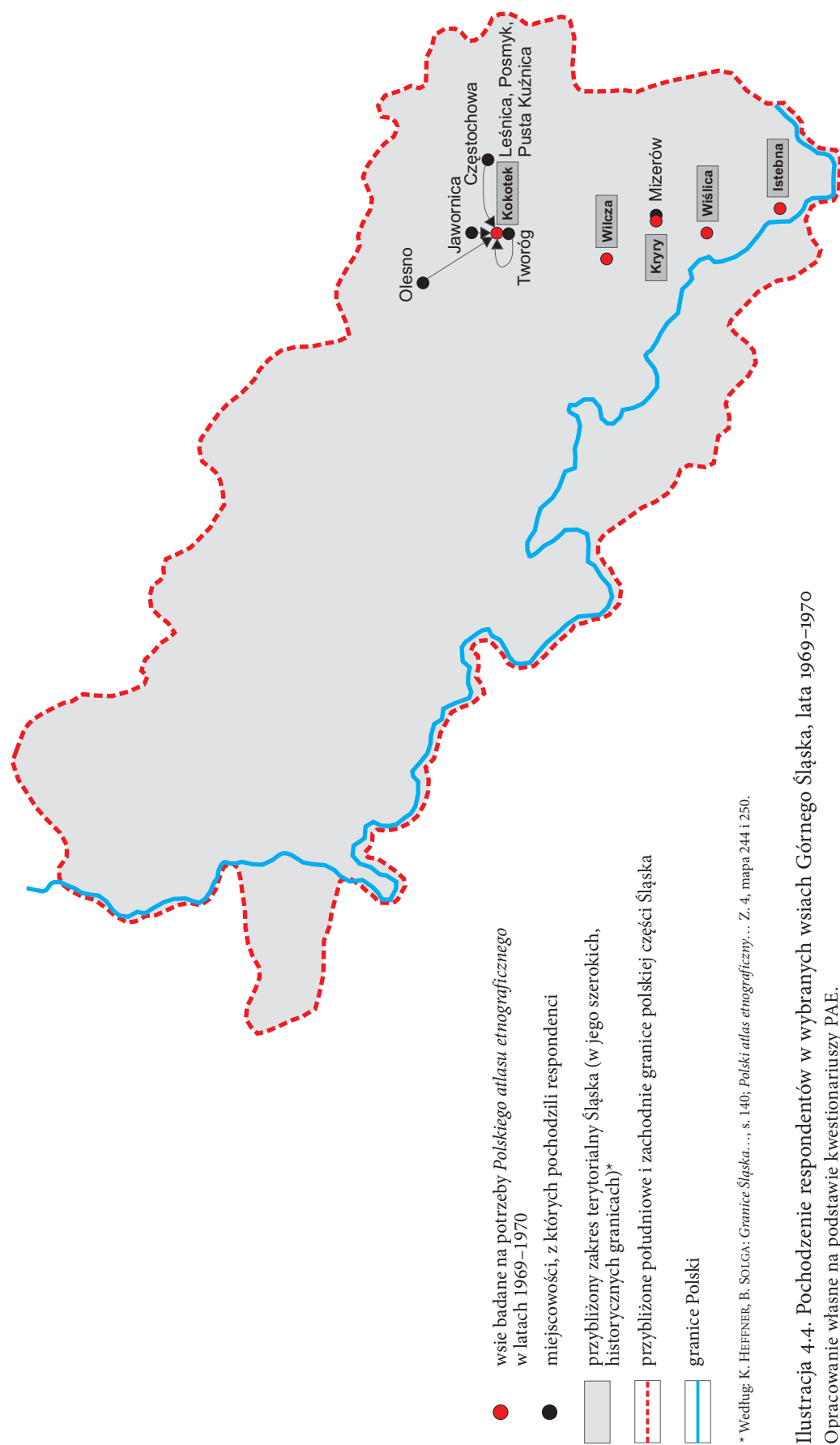
W trakcie badań prowadzonych w Istebnej, Wilczy oraz Wiślicy rozmawiano wyłącznie z ludnością autochtoniczną; w Kokotku i Kryrach – również z osobami przybyłymi z okolicznych miejscowości (zob. wykres 4.6).



Wykres 4.6. Respondenci według pochodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Górnego Śląska w latach 1969–1970

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

W Kokotku dotyczyło to szczególnie informatorów pochodzących z Tworoga, Jawornicy, Olesna czy Częstochowy (33% wszystkich informatorów we wsi); w Kryrach – jedynie sąsiedniego Mizerowa (14%) (zob. ilustracja 4.4). Próbką badawcza nie była zbyt różnicowana pod względem pochodzenia – większość respondentów reprezentowała śląską ludność rodzimą.



* Według K. HEFFNER, B. SOŁGA: *Granice Śląska...*, s. 140; *Polski atlas etnograficzny...* Z. 4, mapa 244 i 250.

Ilustracja 4.4. Pochodzenie respondentów w wybranych wsiach Górnego Śląska, lata 1969–1970
 Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Charakterystyka respondentów (II faza badań)

Po blisko półwieczu od pierwszych badań PAE zdecydowałam się na realizację badań powtórnych nad obrzędowością narodzinową, na obszarze obejmującym pięć opisanych wcześniej w rozdziale wsi górnośląskich. Wybór ten był w pełni zamierzony, na co złożyło się kilka czynników natury organizacyjnej i metodycznej. Jednym z istotnych kryteriów wyboru omawianych miejscowości był interesujący materiał źródłowy pozyskany podczas badań prowadzonych u schyłku lat 60. XX wieku (I faza badań). Zebrano wtedy stosunkowo pełne informacje, umożliwiające studia porównawcze. Podkreślę jednak, że ponowne przebadanie wszystkich 55 wsi śląskich wchodzących w skład stałej sieci atlasowej byłoby w zasadzie bezcelowe⁶³, dlatego też ograniczyłam się do wyboru kilku – na zasadzie reprezentatywności.

W tym celu w ciągu kilku lat ponownie przeprowadziłam prace terenowe w Wiślicy (2008), Kokotku (2009), Istebnej (2009), Kryrach (2010) oraz Wilczy (2011)⁶⁴. Miejscowości te tworzą zwarty obszar badawczy – wchodzą w obręb obecnego województwa śląskiego, a odległość między sąsiadującymi punktami wynosi średnio 38 km. Cenne jest również to, że od lat 50. ubiegłego stulecia wsie były wielokrotnie eksplorowane przez etnografów gromadzących materiały do PAE⁶⁵. Celem powtórnych badań było przede wszystkim zbadanie stopnia zmiany kulturowej w zakresie obrzędowości narodzinowej w ciągu ostatnich czterech dekad.

Zgodnie z przyjętymi wcześniej założeniami prace badawcze miały na celu ukazanie współczesnego obrazu kulturowego danej wsi, w tym też dynamiki przeobrażeń zwyczajów, obrzędów i wierzeń związanych z narodzinami dziecka oraz jego wychowaniem. Odpowiednio wcześniej informowano lokalne władze kościelne i administracyjne o planowanych badaniach, co znacząco ułatwiało ich realizację, a tym samym pozyskanie interesujących danych źródłowych⁶⁶.

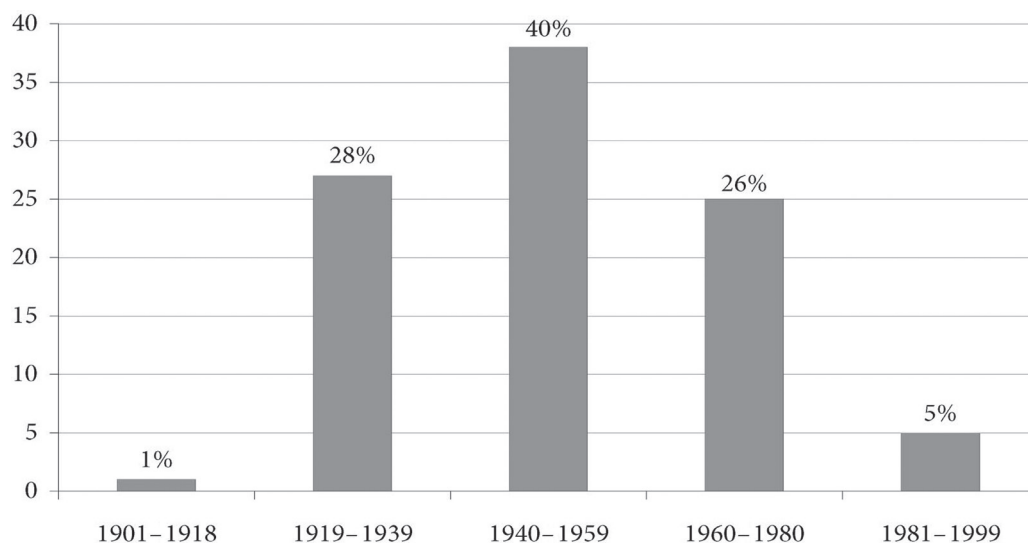
63 Powtórzenie badań we wszystkich śląskich miejscowościach trwałoby latami i wymagałoby zaangażowania wielu osób, a uzyskany w ten sposób materiał badawczy byłby trudno porównywalny ze względu na powstałe rozbieżności czasowe i coraz większe tempo zmian globalizacyjnych.

64 Prowadzono je w ramach zarówno badań własnych (grant zespołowy „Dziedzictwo kulturowe jako klucz do tożsamości pogranicza polsko-czeskiego na Śląsku Cieszyńskim. W 1200-lecie Cieszyna”, finansowany z Programu Operacyjnego Współpracy Transgranicznej RC-RP 2007–2013, w Euroregionie Śląsk Cieszyński), jak i kilku obozów naukowych dla studentów Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach (pod moim kierunkiem). Uczestniczyło w nich ogółem 38 osób (A. Chwastek, A. Gawron, M. Gruszczyk, M. Grycz, A. Gulka, A. Kamińska, K. Koczwarą, A. Kotwasińska, M. Kowalska, K. Krajewska, B. Lerch, Z. Łaga, P. Malczewska, K. Maliszewski, M. Michałek, J. Mierczak, A. Mirowska, J. Nowak, S. Nowosielska, M. Ozińska, A. Pawełczyk, D. Perkowska, K. Praszczak, P. Ryrych, A. Schyska, T. Sikora, P. Skrzypiec, M. Solanka, K. Stiel, K. Szalony, A. Sz wajnoch, P. Świtała, K. Talik, M. Tyrna, J. Wal, P. Wolanin, M. Zielińska, M. Zdunik).

65 W cieszyńskiej pracowni atlasowej znajduje się maszynopis zawierający charakterystykę wszystkich punktów badawczych z lat 60. i 70. ubiegłego wieku, składających się na stałą sieć atlasową (oprac. I. Marczyk).

66 Badania były możliwe dzięki cennemu wsparciu sołtysów (Jan Zabłocki, Józef Klimek, Tadeusz Paszek), proboszczów miejscowych parafii (ks. Krzysztof Winkler, ks. Tomasz Maniura, ks. Edward Słupik, ks. Bogdan Reder) oraz przedstawicieli instytucji i placówek

W każdej eksplorowanej miejscowości zadawano identyczne pytania. Badaczom zalecono przeprowadzenie co najmniej dwóch wywiadów, najlepiej w obrębie jednej rodziny (nie zawsze było to możliwe). Ze względu na specyfikę tematu rozmawiano niemal wyłącznie z kobietami (96%). Starano się również prowadzić wywiady ze starszymi mieszkańcami, urodzonymi w okresie międzywojennym oraz nieco później, tj. do końca lat 50. XX wieku (ogółem 68%), w dalszej kolejności – w średnim wieku, tj. urodzonymi w latach 60. i 70. XX wieku (zob. wykres 4.7).

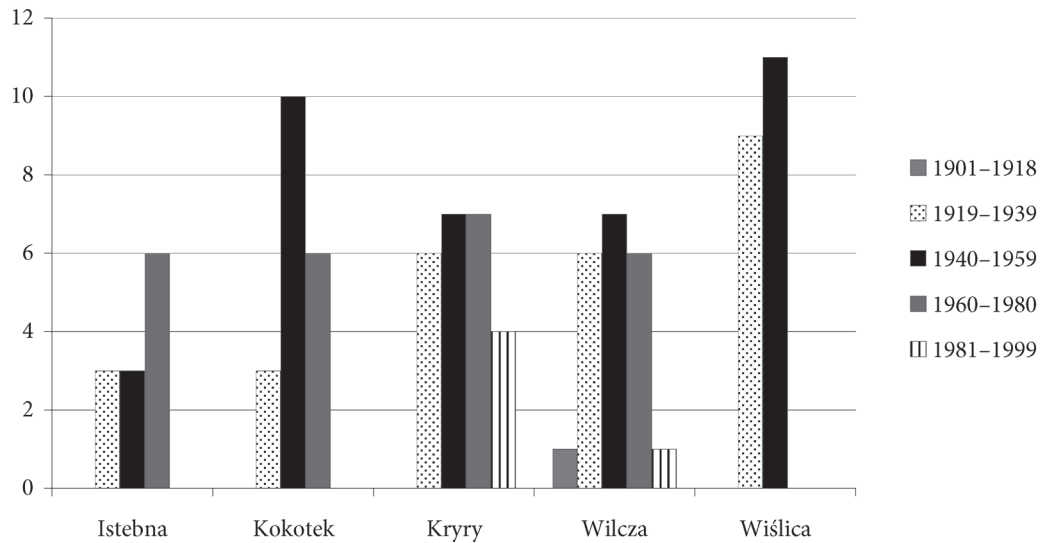


Wykres 4.7. Respondenci według okresu urodzenia – rozkład procentowy ogółem w badanych wsiach Górnego Śląska w latach 2008–2011
Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

W większości wsi (poza Wilczą) nie udało się jednak dotrzeć do najstarszych informatorów, urodzonych na początku XX wieku; wielu spośród respondentów urodziło się w okresie powojennym (zob. wykres 4.8). Zapisane wypowiedzi dotyczą nie tylko samego czasu badań, ale także wcześniejszych lat – z reguły dwóch pierwszych dekad po zakończeniu II wojny światowej, niekiedy nawet okresu międzywojennego.

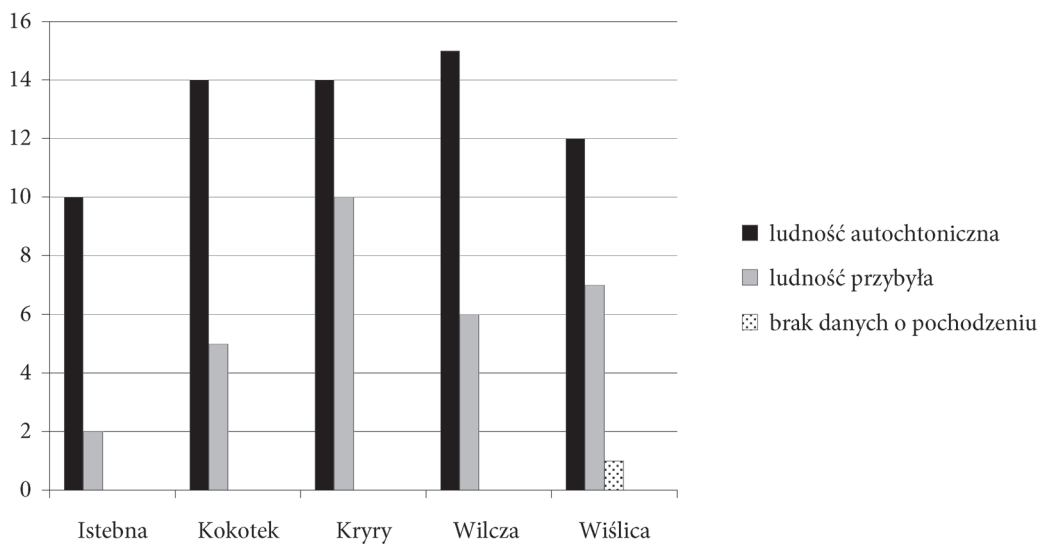
Podobnie jak w przypadku I fazy badań atlasowych na tym terenie starano się prowadzić wywiady z autochtonami. Ze względu jednak na takie procesy, jak migracje zarobkowe czy dobór małżonka z dalszych okolic (widoczne w latach 70. i 80. XX wieku), i wynikię stąd przemieszanie ludności uzyskano także informacje pochodzące od osób przybyłych z innych, względnie bliskich śląskich miejscowości (zob. wykres 4.9).

kulturalno-oświatowych (w szczególności: Gminny Ośrodek Kultury w Istebnej – dyr. Elżbieta Legierska-Niewiadomska; Szkoła Podstawowa im. Janusza Korczaka w Suszcu – dyr. Aneta Hanak; Zespół Szkolno-Przedszkolny w Wilczy – dyr. Łucja Suchara; Muzeum Regionalne Kamujówka w Suszcu – Katarzyna i Waldemar Szendera z Rodziną; Starostwo Powiatowe w Gliwicach – Ewa Pieszka, pracownik Wydziału Rozwoju i Promocji). Za udzieleną pomoc najserdeczniej dziękuję.



Wykres 4.8. Respondenci według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Górnego Śląska w latach 2008–2011

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

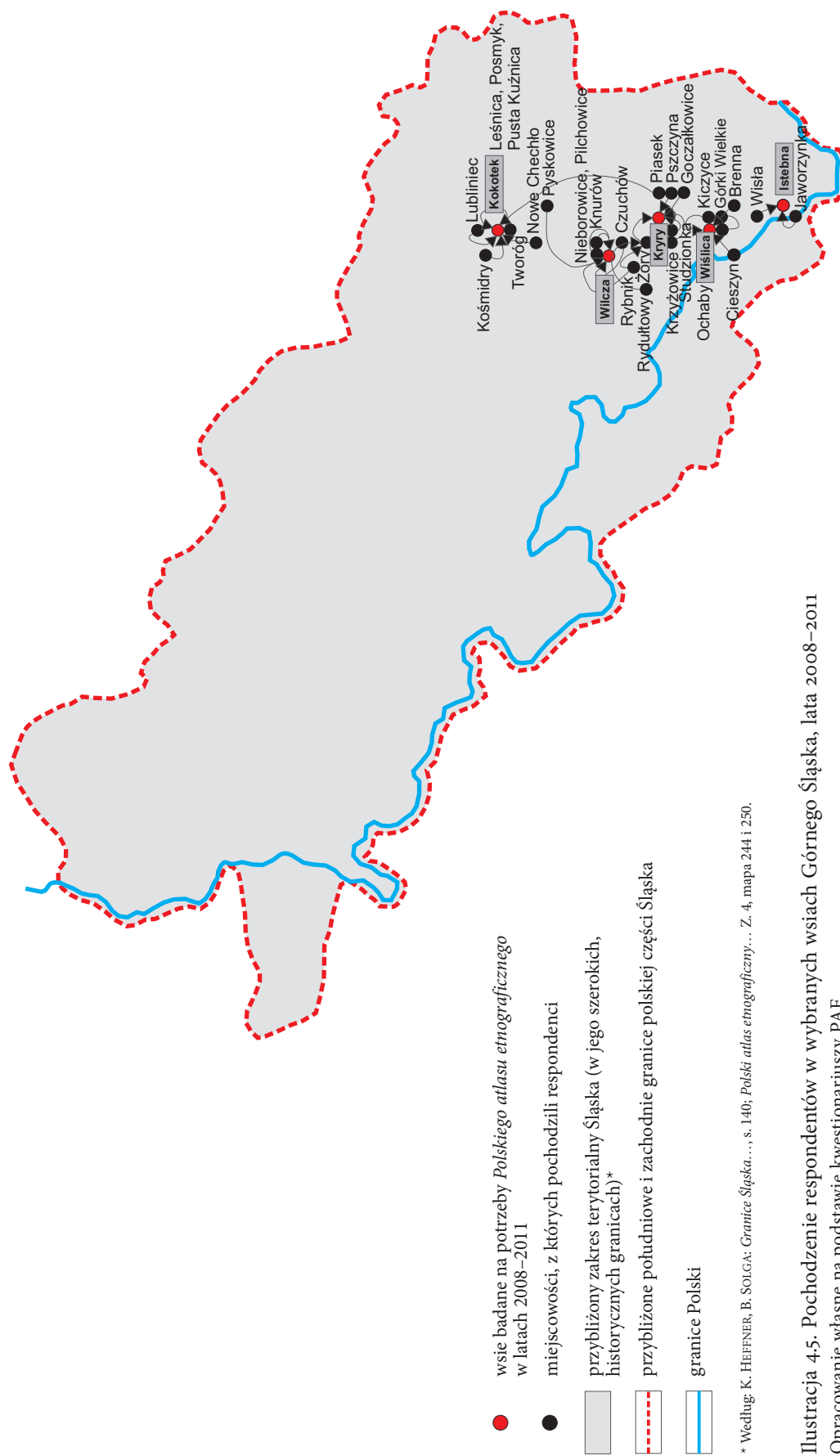


Wykres 4.9. Respondenci według pochodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Górnego Śląska w latach 2008–2011

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

W Istebnej rozmawiano przeważnie z ludnością rodzimą (83%); badani wywodzili się również z sąsiedniej Jaworzynki i Wisły (17%). W Wiślicy oprócz autochtonów indagowano osoby przybyłe z pobliskich miejscowości: Brennej, Kiczyc, Ochabów i Skoczowa, mieszkające we wsi co najmniej od 30 lat (maksymalnie od 55). W Kokotku sytuacja pod tym względem była bardziej skomplikowana (podobnie jak pod koniec lat 60. XX wieku). Tę dawną wieś zamieszkuje niewielka społeczność, dlatego prace badawcze rozszerzyłam na trzy sąsiednie miejscowości, oddalone od Kokotka nie więcej niż 4 km (Posmyk, Pusta Kuźnica, Leśnica)⁶⁷.

⁶⁷ W tych przypadkach do analizy wybrałam wyłącznie dane zebrane od ludności rodzimej.



* Według: K. HEFFNER, B. SOŁGA: *Granice Śląska...*, s. 140; *Polski atlas etnograficzny...*, Z. 4, mapa 244 i 250.

Ilustracja 4-5. Pochodzenie respondentów w wybranych wsiach Górnego Śląska, lata 2008–2011
 Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Wybór ten był uzasadniony nie tylko niedużą odległością, ale także tym, że sami mieszkańcy określali te miejsca jako „osiedla” Kokotka. W samym Kokotku część informacji pozyskano od osób wywodzących się z innych rejonów Śląska, w tym miejscowości: Kośmidry, Nowe Chechło, Bytom i Piasek (okolice Pszczyny), osiadłych tu co najmniej 20 lat temu (maksymalnie 40). W Kryrach poza autochtonami w badaniach uczestniczyli także mieszkańcy przybyli do wsi w różnych latach ze Studzionki, Krzyżowic, Pszczyny, Goczałkowic, Rydułtów czy Kleszczowa; niektórzy z nich mieszkali na nowym terenie kilkanaście lat, inni – ponad pół wieku (nawet 70 lat). Podobnie w Wilczy, niektóre wywiady przeprowadzono z osobami wywodzącymi się z pobliskich miejscowości (Pilchowice, Nieborowice, Knurów, Czuchów, Pyskowice), mieszkającymi we wsi od co najmniej 24 lat (maksymalnie nawet 81). Dokładne informacje dotyczące pochodzenia rozmówców z poszczególnych miejscowości przedstawia ilustracja 4.5.

Badania prowadzone na przełomie pierwszej i drugiej dekady XXI wieku najczęściej przyniosły dane świadczące o znacznej redukcji wielu przekonań, zwyczajów lub praktyk, ewentualnie pojawianiu się nowych w miejsce dawniejszych (omówiłam to szerzej w ostatnim rozdziale pracy). Analiza porównawcza materiałów atlasowych pochodzących z dwóch omawianych okresów pozwala – pomimo pewnych trudności – na ukazanie przestrzennego oraz chronologicznego zróżnicowania badanych zjawisk w ciągu niemal półwiecza. Wzbogacenie tego stanu wiedzy o dawniejsze informacje z *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge* umożliwia sięgnięcie jeszcze dalej w przeszłość, a tym samym odczytanie wcześniejszych procesów i potencjalnych czynników wpływających na śląskie zróżnicowanie kulturowe w zakresie wybranych aspektów obrzędowości narodzinowej. W książce zamieściłam 15 map opracowanych metodą etnogeograficzną, obrazujących owe zależności w aspekcie przestrzennym i chronologicznym.

Interpretacja materiału badawczego – na przykładzie map *Polskiego atlasu etnograficznego* i *Atlas der deutschen Volkskunde*

Tuż po zakończeniu II wojny światowej, jak już wspomniałam, rozpoczęto prace nad *Polskim atlasem etnograficznym* pod kierownictwem Józefa Gajka. W okresie powojennym zamiar Kazimierza Moszyńskiego dotyczący opracowania ogólnopolskiego atlasu etnograficznego podjęło wprawdzie Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, a w 1953 roku inicjatywę tę przejął Instytut Historii Kultury Materialnej PAN. We wrocławskim Zakładzie Etnografii, przy współudziale Zakładów Etnografii w Krakowie i Warszawie, rozpoczęto intensywne badania terenowe, które doprowadziły do opracowania oraz wydania kolejnych zeszytów PAE⁶⁸. Od początku projekt miał nawiązywać do osiągnięć etnografii polskiej okresu

68 J. REICHAN, K. WOŹNIAK: *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*. Kraków 2004, s. 78.

międzywojennego, był zakrojony jednak na znacznie szerszą skalę aniżeli *Atlas kultury ludowej w Polsce*⁶⁹.

Prace atlasowe opierają się zasadniczo na dwóch podstawowych filarach; pierwszy to dokumentowanie (zbieranie materiału w terenie, kwerendy muzealne i biblioteczne), drugi – interpretowanie (opracowywanie odpowiednich systematyk uwzględniających różne formy i odmiany badanych zjawisk, tworzenie map i wnioskowanie na podstawie ich obrazu etnograficznego).

Integralną częścią PAE są mapy ukazujące zróżnicowanie kulturowe kraju w aspekcie przestrzennym. Ich przygotowanie wymaga wcześniejszej klasyfikacji zjawisk kulturowych pod względem określonych cech (głównie funkcji i formy, niekiedy także materiału i techniki wykonania); ważne jest również zwrócenie uwagi na ich chronologię i natężenie występowania oraz na słownictwo gwarowe⁷⁰. Na mapach widoczne są określone układy przestrzenne, tworzące mniej lub bardziej regularne zasięgi występowania analizowanych zjawisk. Są one cenne w interpretacji dynamiki zmiany kulturowej.

W ramach prac atlasowych początkowo przygotowywano mapy z zakresu kultury materialnej. Od końca lat 50. do początku lat 80. XX wieku drukowano je w formie zeszytu próbnego i sześciu zeszytów, obejmujących łącznie 372 mapy⁷¹. Zakończono tym samym pierwszy cykl wydawania map z zakresu ludowego zbieractwa, hodowli, rolnictwa, pożywienia, odzieży, budownictwa oraz transportu (zob. tabela 4.2).

Tabela 4.2. Tematyka opublikowanych map PAE z zakresu kultury materialnej

Zeszyt	Tematyka i liczba map						
	zbieractwo	hodowla	rolnictwo	pożywienie	odzież	budownictwo	transport i komunikacja
Próbny	–	1	12	–	–	4	–
I	–	1	28	3	–	17	9
II	–	–	22	–	–	50	1
III	–	3	44	–	2	16	–
IV	–	–	–	–	–	40	–
V	–	1	1	18	–	9	22
VI	7	2	–	27	5	–	4
<i>Razem:</i>	7	8	107	48	7	136	36
<i>Ogółem:</i>	349*						

* Niektóre z map zaklasyfikowano do innych działów, stąd suma jest mniejsza niż 372.

Opracowanie własne na podstawie danych pochodzących z panelu administracyjnego programu Galeneo. Zob. Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego [online].

Jeszcze pod kierownictwem naukowym Józefa Gajka, później Janusza Bohdanowicza, we Wrocławiu przygotowano do druku kolejne trzy zeszyty, liczące 273 mapy (zeszyty VII–IX). Dotyczą one niektórych aspektów kultury materialnej

69 *Polski atlas etnograficzny. Zeszyt próbny*. Red. J. GAJEK. Warszawa 1958, s. 3.

70 Z. KŁODNICKI: *Miejsce Polskiego Atlasu Etnograficznego...*, s. 86.

71 Zob. *Polski atlas etnograficzny. Zeszyt próbny*. Red. J. GAJEK. Wrocław 1958; *Polski atlas etnograficzny*, z. 1–6. Red. J. GAJEK. Warszawa 1964–1981.

(zob. tabela 4.3), szerzej traktują jednak o obrzędowości dorocznej i rodzinnej⁷². Pierworysy w większości nie doczekały się publikacji⁷³, na co złożyły się różne czynniki. Po pierwsze – ze względu na kłopoty finansowe zrezygnowano z kosztownej publikacji map (skala 1:2 000 000) w formie odrębnych zeszytów, po drugie – przygotowano je według wcześniejszych założeń metodycznych wypracowanych przez Gajka i jego zespół (później kierowany przez Bohdanowicza), nieco odmiennych od zaproponowanych przez Kłodnickiego i obecnie stosowanych w PAE (o czym dalej).

Tabela 4.3. Tematyka nieopublikowanych map PAE

Zeszyt	Tematyka i liczba map						
	zbieractwo	rolnictwo	pożywienie	odzież	budownictwo	transport i komunikacja	inne*
VII	4	1	25	–	–	12	42
VIII	–	2	1	2	2	1	74
IX	–	–	2	9	4	–	92
<i>Razem:</i>	4	3	28	11	6	13	208
<i>Ogółem:</i>	273						

* Kategoria obejmuje także mapy z zakresu kultury społecznej i duchowej.

Opracowanie własne na podstawie: Z. KŁODNICKI: *Polski atlas etnograficzny – stan prac*. „Ethnologia Europae Centralis” 2005, t. 7, s. 244–254.

Istotne dla rozwoju prac atlasowych było zainicjowanie w 1993 roku serii wydawniczej „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Zgodnie z założeniem członków Komitetu Redakcyjnego Atlasu, opracowania miały stanowić istotne uzupełnienie powstających map; podobną zasadę stosowano w przypadku atlasów etnograficznych w Europie⁷⁴. Zespół atlasowy, złożony z kilku badaczy skupionych w ośrodku wrocławskim, opracował kolejne monografie według przyjętej przez Bohdanowicza koncepcji wydawniczej. Od pierwszego do czwartego tomu serii stosowano względnie jednolite założenia metodyczne. Zawarte w nich artykuły problemowe miały prezentować zbiór informacji określonych czasowo i terytorialnie – również spoza terenu Polski – odwołujących się do tematyki

72 Wykaz map nieopublikowanych, zob. Z. KŁODNICKI: *Polski atlas etnograficzny – stan prac...*, s. 244–254. Pierworysy znajdują się obecnie w Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego w Cieszynie.

73 Do tej pory opublikowano 49 map z zakresu obrzędowości pogrzebowej (z drobnymi zmianami); ich autorami byli Janusz Bohdanowicz, Barbara Jankowska oraz Mirosław Marczyk (zob. *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia pogrzebowe*. T. 5. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. J. BOHDANOWICZ, Z. KŁODNICKI. Wrocław 1999). W przypadku obrzędowości weselnej większość zagadnień opracowano od nowa (wykorzystano jedynie niektóre informacje z dawniejszych map PAE; zob. A. DROŹDŹ, A. PIEŃCZAK: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 1: *Od załotów do ślubu cywilnego*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław–Cieszyn 2004; A. PIEŃCZAK: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 2: *Rola i znaczenie swata w kojarzeniu małżeństw*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI. Cieszyn–Wrocław 2007; A. DROŹDŹ: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 3: *Współdziałanie społeczności wiejskiej podczas obrzędu weselnego (druga połowa XIX wieku i XX wiek)*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław–Cieszyn 2009).

74 J. BOHDANOWICZ: *Polski Atlas Etnograficzny...*, s. 5.

konkretnych map, poświęconych głównie kulturze materialnej. Wykorzystano w tym celu materiały terenowe (w tym fotografie), muzealne oraz literaturę przedmiotu; nie stroniono od opracowań historycznych, a nawet archeologicznych. W każdym tomie zamieszczono dodatkowo obszerną bibliografię, spis ilustracji oraz szczegółowy indeks nazwisk i nazw geograficznych. Pewnym utrudnieniem w korzystaniu z tych prac są odesłania do map, znajdujących się we wcześniej opublikowanych zeszytach PAE.

Począwszy od tomu piątego „Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego” mapy zaczęły stanowić integralną część opracowań ukazujących się w serii, różniły się jednak od map dotychczas wydanych. W zamyśle redaktora miały być uproszczonym obrazem kartogramów składających się na przygotowane do druku, lecz nie opublikowane zeszyty VII–IX⁷⁵. Mapy zamieszczone w piątym tomie opracowano w technice punktowej, uzupełnionej różnymi odmianami techniki powierzchniowej; nie uwzględniono przy tym danych zebranych wśród ludności napływowej, zaznaczając jedynie tzw. informacje pozytywne na obszarach rdzennej Polski⁷⁶. Niestety, w wyniku tego zabiegu uzyskano bardzo niekompletny obraz etnograficzny. Wadą opracowania jest także to, że na mapach nie odnotowano informacji negatywnych, we wcześniejszych zeszytach PAE sygnalizowanych za pomocą pustego kółka. Co więcej, pojawia się nawet pewna niekonsekwencja metodyczna – na niektórych skartowaniach puste kółko oznacza odmianę danego zjawiska, co może być niekiedy mylące przy interpretacji znaków⁷⁷.

W tomach „Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego” zawierających mapy tematyka narodzinowa początkowo znajduje się na marginesie innych zagadnień: obrzędowości pogrzebowej⁷⁸, wiedzy i wierzeń ludowych⁷⁹ oraz pomocy wzajemnej⁸⁰ (zob. tabela 4.4). Późniejsze tomy poświęcone wyłącznie obrzędowości narodzinowej zawierają 121 map dotyczących tej tematyki, co stanowi 30% wszystkich skartowań w omawianej serii.

75 Zob. J. BOHDANOWICZ: *Wstęp*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia pogrzebowe...*, s. 11.

76 Padła następująca argumentacja: „Ze względów technicznych zrezygnowano z uwzględnienia ich na uproszczonych mapach zamieszczonych w niniejszym tomie” (ibidem, s. 11).

77 Zob. np. mapa 16: *Zawiadamianie o śmierci za pomocą elementów trumny oraz roślin* (oprac. B. Jankowska) czy też mapa 34: pt. *Obrzędowe wywracanie sprzętów i wozu w związku z wyprowadzaniem zwłok* (oprac. J. Bohdanowicz). Puste kółko w pierwszym przypadku oznacza wyrzucanie wiórów trumny przed dom, w drugim natomiast – wywracanie sprzętów, na których stoi trumna (pierwotnie znak oznaczał „brak tradycji występowania”).

78 Mapa 12: *Wróżby o urodzinach z zachowania się sowy*. Więcej zob. B. JANKOWSKA: *Zapowiedź śmierci*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia pogrzebowe*. T. 5. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. J. BOHDANOWICZ, Z. KŁODNICKI. Wrocław 1999, s. 41.

79 Mapa 17: *Zakazy związane z ogniem, II*; mapa 23: *Rodzaje dusz latających z wiatrem*. Więcej zob. A. LEBEDA [PIEŃCZAK]: *Wiedza i wierzenia ludowe*. T. 6. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław–Cieszyn 2002, s. 17, 134.

80 Dotyczy to mapy 39: *Współdziałanie społeczne w obrzędowości urodzinowej. Odwiedzanie położnicy przez krewnych i znajomych*; mapy 40: *Współdziałanie społeczne w obrzędowości urodzinowej. Osoby obdarowywane przez odwiedzających*; mapy 41: *Współdziałanie społeczne w obrzędowości urodzinowej. Dary przynieszone położnicy*. Więcej zob. A. DROŹDZ: *Pomoc wzajemna. Współdziałanie społeczne i pomoc sąsiedzka*. T. 7. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław–Cieszyn 2002, s. 222, 224–225.

Tabela 4.4. Tematyka opublikowanych map PAE z zakresu kultury duchowej i społecznej

Tom, część	Tematyka i liczba map				
	wiedza i wierzenia	obrzędowość weselna	obrzędowość narodzinowa	obrzędowość pogrzebowa	pomoc sąsiedzka
T. 5	–	–	–	49	–
T. 6	53	–	–	–	–
T. 7	–	–	–	–	71
T. 8, cz. 1	–	55	–	–	–
T. 8, cz. 2	–	30	–	–	–
T. 8, cz. 3	–	19	–	–	–
T. 9, cz. 1	–	–	83	–	–
T. 9, cz. 2	–	–	38	–	–
Razem:	53	104	121	49	71
Ogółem:	398				

Opracowanie własne na podstawie analizy zawartości tomów serii „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”.

W ciągu kilku ostatnich lat zintensyfikowano prace dokumentacyjne nad obrzędowością narodzinową. Tematyce tej w całości poświęcono dwa ostatnie tomy „Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego”, przygotowywane pod kierunkiem naukowym Zygmunta Kłodnickiego i Agnieszki Pieńczak. W pierwszym z nich na 83 mapach zestawiono zagadnienia dotyczące: prognozowania i wróżenia o przyszłej płci dziecka⁸¹, roli i znaczenia *babki* w poszczególnych etapach obrzędowości narodzinowej⁸², wierzeń i zwyczajów związanych z demonami porywającymi i odmieniającymi dzieci⁸³ oraz szeroko rozumianej roli i znaczenia rodziców chrzestnych⁸⁴. Tak spora liczba map umożliwia przedstawienie danych w ich geograficznym rozmieszczeniu; można zauważyć, że często tworzą się na nich zasięgi rozproszone, co pozwala wnioskować o reliktowym charakterze wielu omawianych przekonań i praktyk⁸⁵. W kolejnym tomie serii na 38 mapach ukazano inne zagadnienia: zakazy i nakazy związane z kobietą ciężarną⁸⁶, czynności

81 S. GRUSZKA: *Zabiegi magiczne wpływające na płodność oraz prognozy i wróżby o przyszłej płci dziecka*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIEŃCZAK. Wrocław–Cieszyn 2010, s. 9–50.

82 R. ZOWADA: *Babka, babcia w obrzędowości narodzinowej*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1..., s. 51–82.

83 E. DIAKOWSKA, Z. KŁODNICKI: *Demony porywające i odmieniające dzieci*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1..., s. 176–262.

84 P. KOPP, A. PIEŃCZAK: *Rodzice chrzestni*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1..., s. 263–321.

85 Z. KŁODNICKI: *Przedmowa*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1..., s. 6–7.

86 K. PODŻORSKI: *Zakazy i nakazy obowiązujące kobietę ciężarną*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe*. T. 9. Cz. 2: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z matką i dzieckiem*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIEŃCZAK. Cieszyn–Wrocław 2013, s. 8–66.

magiczne ułatwiające poród⁸⁷, zakazy i nakazy związane z karmieniem dziecka⁸⁸ oraz zwyczaje związane z odwiedzeniem i obdarowywaniem położnicy⁸⁹. W przyszłości planowane są kolejne tomy z tej problematyki badawczej.

Do tej pory wydano sporo map PAE przygotowywanych we Wrocławiu pod kierownictwem naukowym Gajka (później Bohdanowicza); ich pierworysy, w tym poświęcone obrzędowości narodzinowej, zdeponowano w cieszyńskiej pracowni atlasowej (33 mapy)⁹⁰. Formalnie skartowania te weszły w skład ósmego zeszytu PAE, przygotowanego do druku jeszcze w 1988 roku, lecz nie wydanego. Mapy te opracowano w wrocławskim ośrodku badań atlasowych według odmiennej koncepcji wydawniczej. Obok danych wyekscerpowanych z kwestionariuszy zawierają one również liczne informacje z innych źródeł (np. literatury czy kwerend muzealnych), wymieszane chronologicznie. Jest to sprzeczne z przyjętymi pod koniec lat 90. XX wieku założeniami metodycznymi w zakresie opracowywania map do „Komentarzy...”, które powinny się opierać przede wszystkim na gruntownej analizie danych terenowych. Wadą opracowań jest też, niestety, ich mała czytelność (na mapach zaznaczono liczne warianty analizowanych zjawisk kulturowych). Prace interpretacyjne i ewentualną publikację pierworysów utrudniają ponadto nieścisłości w niektórych z towarzyszących im legend⁹¹. Na wspomnianych pierworysach siatka badawcza jest dosyć gęsta, gdyż obejmuje nie tylko dane pochodzące z badań terenowych, ale też te pozyskane z literatury przedmiotu (głównie prace Kolberga, wybrana literatura XX-wieczna). W rezultacie tworzy to na mapach dosyć skomplikowaną, trudną do analizy wieloelementową mozaikę, szczególnie z powodu występujących różnic chronologicznych i tematycznych. Wzbogacanie danych terenowych widniejących na mapach o inne źródła jest dopuszczalne, o ile przebiega według ustalonych zasad. Przede wszystkim nie powinno dochodzić do mieszania danych pochodzących z kilku różnych okresów, niewyodrębnionych wcześniej chronologicznie. Powoduje to chaos, który zamiast ułatwiać analizę mapy, utrudnia ją, niekiedy wręcz uniemożliwia.

Zaznaczanie na mapach dodatkowych treści, nawet tych pochodzących z różnych okresów, jest jednak uzasadnione w przypadku atlasów językowych i językowo-etnograficznych (ze względu na zbliżoną metodykę pracy i formy opracowywania danych źródłowych). Zastosowanie tego zabiegu w wielu przypadkach

87 A. PIĘNCZAK: *Czynności magiczne ułatwiające poród*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe*. T. 9. Cz. 2..., s. 67–77.

88 A. PIĘNCZAK: *Zwyczaje związane z karmieniem dziecka piersią*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe*. T. 9. Cz. 2..., s. 78–99.

89 E. DIAKOWSKA-KOHUT: *Odwiedzenie i obdarowywanie położnicy oraz jej dziecka*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe*. T. 9. Cz. 2..., s. 100–166.

90 Są to wielkoformatowe mapy, wykonane głównie techniką punktową, w niektórych przypadkach też techniką powierzchniową. Dotyczą różnych aspektów obrzędowości narodzinowej, przede wszystkim rozmaitych ograniczeń funkcjonowania ciężarnej (później położnicy) i jej dziecka w życiu społecznym, w szczególności – stopniowego włączania go do społeczności wiejskiej.

91 Legendy obejmują wykaz pytań kwestionariusza, na podstawie których gromadzono materiały i opracowano daną mapę, podstawowy zasób źródeł i liczebność stwierdzeń w klasach systematycznych. W niektórych znajdują się błędnie opisane znaki lub brakuje niektórych z nich, co utrudnia analizę zawartości map. Dlatego też w cieszyńskiej pracowni atlasowej większość z zagadnień z zakresu obrzędowości narodzinowej przygotowano od nowa.

pozwała na odtworzenie dawniejszych stanów badanych zjawisk kulturowych, a zarazem na wnioskowanie o ich żywotności⁹². Porównując materiały atlasowe z wcześniejszymi danymi, można niekiedy śledzić kierunki, w jakich rozprzestrzeniały się zjawiska zaznaczone na mapie, lub też – zauważać obszary, gdzie zmiany kulturowe polegały na odchodzeniu od tradycji na rzecz form nowszych⁹³. Nie w każdym przypadku jest to jednak możliwe, gdyż niektóre z atlasów poświęcono odmiennej tematyce badawczej (pisałam o tym w rozdziale 1).

Do tej pory w ramach prac nad PAE opracowano 154 mapy z zakresu obrzędowości narodzinowej, z czego 121 opublikowano. Niektóre z zagadnień wciąż czekają na opracowanie naukowe (tabela 4.5).

Tabela 4.5. Mapy PAE poświęcone obrzędowości narodzinowej (według problematyki badawczej)

Tematyka map PAE poświęconych obrzędowości narodzinowej*	Liczba map	
	niepublikowane**	publikowane***
I. Zakazy i nakazy izolacyjne obowiązujące matkę w czasie ciąży	6	15
II. Zakazy i nakazy obowiązujące inne osoby stykające się z ciężarną		
III. Zakazy i nakazy izolacyjne w okresie rozwiązania i po rozwiązaniu	4	–
IV. Czynności magiczne w okresie rozwiązania	1	2
V. Prognozy i wróżby w okresie ciąży dotyczące płci mającego się narodzić dziecka	–	10
VI. Położna, akuszerka, <i>babka</i> , <i>babica</i>	4	29
VII. Urodzinowe zwyczaje przejściowe. Ochrona dziecka przed siłami szkodzącymi (demonami)	3	–
VIII. Odwiedzanie i obdarowywanie położnicy po położu	5	17
IX. Zwyczaje związane z chrztem	1	–
X. Kum, kuma, kumostwo, kumowie, w ludowych zwyczajach urodzinowych	2	33
XI. Przeżytki dawnych obrzędów recepcyjnych do rodu	4	4
XII. Przeżytkowe wierzenia i motywy folklorystyczne o pochodzeniu dziecka	1	–
XIII. Wątek (opowiadań) porywania dziecka przez demony	1	11
XIV. Demony i straszdyła, którymi straszono dzieci	1	–
XV. Zwyczaje i wierzenia, związane z obcinaniem dzieciom włosów (przeżytki postrzyżyn)	–	–
XVI. Niektóre zwyczaje i wierzenia związane z wychowaniem	–	–
<i>Razem:</i>	33	121

* Według układu kwestionariusza PAE *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz-notatnik terenowy nr VII*. Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969.

** Mapy opracowane w Pracowni PAE we Wrocławiu (pierworysy).

*** Mapy opracowane w Pracowni PAE w Cieszynie.

Opracowanie własne.

92 Prace terenowe prowadzone w latach 70. XX wieku w niektórych przypadkach potwierdziły zanik lub brak tradycji występowania niektórych badanych zjawisk kulturowych. Wynikło to zapewne z kilku przyczyn, na przykład z ogólnych przemian społeczno-kulturowych wsi polskiej, związanych między innymi z modernizacją życia, mobilnością społeczności wiejskiej czy też zmianami obyczajowymi. Indagowane osoby, z reguły starsze, nie pamiętały już wielu wierzeń czy praktyk z czasów młodości ich rodziców i dziadków lub podawały je w formie okrojonej, szczątkowej. Dlatego, w celu odtworzenia dawnych stadiów, powinno się sięgać do czasów wcześniejszych, stosując na przykład metodę retrogresywną (zob. rozdział 1).

93 Informacje pochodzące z XIX wieku, mimo ich niekompletności, ukazują stadia wcześniejsze badanych zjawisk, po części już zapomniane (tym samym już nie praktykowane) przez respondentów.

Tematem do tej pory niedostatecznie rozpoznanym są zakazy izolacyjne stosowane wobec położnicy; niniejsza praca jest próbą uzupełnienia tej luki badawczej. Na podstawie analizy danych pochodzących z PAE i ADV opracowałam 14 map przedstawiających wybrane zakazy obowiązujące kobietę w położu, starając się zarazem ukazać je na szerszym tle środkowoeuropejskim. Istotne jest zatem omówienie podstawowych zasad tworzenia map z wykorzystaniem metody etnogeograficznej, ze szczególnym uwzględnieniem metod pracy kartograficznej stosowanych w cieszyńskim ośrodku badań atlasowych.

Współcześnie w pracach PAE stosuje się najczęściej technikę punktową, gdyż pozwala ona na precyzyjne ukazywanie występowania analizowanych zjawisk na mapie (każdy punkt oznacza konkretną miejscowość, w której dane zjawisko występuje bądź nie). Niekiedy stosuje się również technikę powierzchniową, która jest zwykle uogólnieniem map punktowych (przydatna jest na przykład do uproszczania zebranych danych w formie zasięgów czy też ukazania linii przebiegu współwystępujących z nimi zjawisk). Techniki te bywają łączone, zależnie od przyjętych założeń metodycznych i celów badawczych.

W tym miejscu przybliżę sposób konstruowania map prezentowanych w pracy, gdyż tą metodą zostały opracowane po raz pierwszy. Mapy przygotowałam na skorygowanych mapach podkładowych nawiązujących do projektu Gajka (zob. rozdział 4, *Sieć badawcza*). Umożliwiło to precyzyjne określenie lokalizacji mapowanych punktów. Chcąc w pełni zachować czytelność mapy, zastosowałam proste graficznie znaki (czarne kółka, trójkąty itd.). Zgodnie z metodyką prac cieszyńskiego ośrodka badań atlasowych, wyodrębniłam także informacje pochodzące od ludności napływowej w formie znaków z pionowym szeryfem (górna kreseczka nad znakiem), co pozwoliło na ukazanie odmienności kulturowych na badanych obszarach⁹⁴. Na kształt kulturowy Polski w jej obecnych granicach z pewnością wpłynęły również procesy osadnicze. Czym innym jest bowiem pojawianie się nowych elementów kulturowych we wsiach zamieszkałych od pokoleń oraz dokonujące się na ziemiach zachodniej i częściowo północnej Polski zderzenie kulturowe. W tym drugim przypadku znaczenie miało przynoszenie często odmiennych elementów kulturowych, w wyniku powojennych migracji ludności. W materiałach atlasowych odnajdziemy dane na temat inwentarza kulturowego wprowadzonego na opisywane tereny przez osadników przybyłych z różnych stron Polski oraz przesiedleńców z Kresów Wschodnich (Lwowskie, Stanisławowskie, Tarnopolskie, Wołyńskie, Poleskie, Wileńskie, Nowogródzkie). Jest to o tyle istotne, że w wyniku masowych ruchów ludności na nowo zajmowanych przez nią terenach nastąpiło bądź to zaszczepianie niektórych zachowań praktykowanych w poprzednim miejscu zamieszkania, ich transformacja, bądź też zarzucanie z powodu niedopasowania do nowej rzeczywistości społeczno-kulturowej. Podstawowym problemem badawczym w pracach atlasowych powinno być więc uchwycenie różnych procesów składających się na zjawisko kulturowe, na przykład: jakie formy i funkcje zjawisk osiedleńcy zastali po przybyciu, które z tych form lub funkcji zostały przez nich przejęte, co przynieśli z sobą, które formy przyniesione przez osoby napływowe

94 Więcej o zmianach metodycznych w konstruowaniu map PAE zob. A. PIĘŃCZAK: *Metoda etnogeograficzna w badaniach atlasowych ośrodka wrocławskiego i cieszyńskiego – kontynuacja i zmiana*. „Zeszyty Wiejskie” 2011, t. 16, s. 154–167.

utrwały się w nowym środowisku oraz co przyjęli lub przyjmują autochtoni od ludności napływowej⁹⁵. Na takie pytania nie zawsze znajdziemy konkretne odpowiedzi, zawsze warto je jednak postawić.

Na mapach zaznaczyłam dwa rodzaje odpowiedzi negatywnych, dotyczących z jednej strony stwierdzonego braku tradycji występowania danego elementu kulturowego (znak =), z drugiej strony braku odpowiedzi na postawione pytanie (znak -). Te szczegółowe informacje pozyskałam wyłącznie na podstawie analizy materiału źródłowego PAE (w przypadku ADV było to niemożliwe). Informacje z literatury etnologicznej z XX i XXI wieku z reguły nie pozwalają na tak precyzyjną klasyfikację; zbierano je w różnym okresie, stosując odmienne narzędzia badawcze (często nawet bez ich pomocy). Na ich podstawie trudno jest jednoznacznie stwierdzić, czy analizowane zjawisko zarzucono czy też dalej funkcjonuje; rzadko też można wyodrębnić informacje negatywne, dotyczące braku jego występowania obecnie i kiedykolwiek w przeszłości. W pewnych przypadkach jest możliwe zaznaczanie na mapach atlasowych jedynie tzw. odpowiedzi pozytywnych, wskazujących na istnienie danego zjawiska kulturowego. W przypadku map dotyczących obrzędowości narodzinowej było wykluczone przedstawienie pełnej periodyzacji, w rodzaju „zjawisko zaginęło”, „zjawisko istnieje”, w związku z niekompletnością informacji pozyskanych w trakcie badań terenowych. Szczególnie cenne w interpretacji etnogeograficznej są mapy uwzględniające kwestie chronologiczne, choć niekiedy trudne do opracowania. Wynika to często z tego, że w wykorzystywanych źródłach brakuje precyzyjnych cezur.

Nowością jest uwzględnienie na mapach zamieszczonych w niniejszej pracy trzech różnych przekrojów chronologicznych. Pierwszy z nich, najdawniejszy, sięga okresu międzywojennego. Na początku lat 30. XX wieku na terenach ówczesnej Rzeszy Niemieckiej, w tym w zachodniej i północnej części obecnej Polski, realizowano badania ankietowe na potrzeby *Atlas der deutschen Volkskunde*. Mapy te, w porównaniu z PAE, oparto na znacznie gęstszej siatce badawczej; stanowią one cenne źródło porównawcze (szczególnie w zakresie nazewnictwa) do badań nad kulturą wiejską w okresie międzywojennym na terenie tzw. Ziemi Zachodnich i Północnych. Jak słusznie podkreśliła Zofia Staszczak, wartość tej publikacji tkwi w tym, że przedstawia ona stan kultury ludowej na tym obszarze przed II wojną światową – trudny do uchwycenia ze względu na późniejsze zmiany ludnościowe, związane z opuszczeniem tych ziem przez ludność niemiecką i zasiedlenia ich przez ludność polską⁹⁶. Drugi przekrój czasowy widoczny na mapach obejmuje lata 1969–1976, kiedy to realizowano prace badawcze na potrzeby PAE nad obrzędowością narodzinową w Polsce. Trzeci przekrój obejmuje najnowsze badania atlasowe, z lat 2008–2011, prowadzone w kilku opisywanych wcześniej wsiach górnośląskich (Istebna, Kokotek, Kryry, Wilcza i Wiślica).

W celu odróżnienia odmiennych chronologii konsekwentnie użyłam na mapach zróżnicowanej kolorystyki: czerwonej (dane ADV), czarnej (dane PAE z lat 60. i 70. XX wieku) oraz zielonej (dane PAE z przełomu pierwszej i drugiej dekady

95 J. BOHDANOWICZ, A. SZYMAŃSKI: *Polski atlas etnograficzny. Podstawy źródłowe, osiągnięcia perspektywy*. „Etnografia Polska”, t. 29, z. 1, s. 125.

96 Z. STASZCZAK: *Niektóre nawiązania słowiańskie w tradycyjnej kulturze ludowej Śląska w świetle danych „Atlas der deutschen Volkskunde”*. W: *Wiśń dolnośląska*. W: „Prace i Materiały Etnograficzne”. T. 20. Red. A. NASZ. Wrocław 1970, s. 233.

XXI wieku). W każdym przypadku dążyłam do zapewnienia jak największej czytelności zaproponowanych oznaczeń graficznych.

Istotne jest również omówienie specyfiki map etnogeograficznych *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge*, pomieszczonych w wydanych po wojnie siedmiu zeszytach, redagowanych przez Matthiasa Zendera (przy późniejszej współpracy Gerdy Grober-Glück, Heinricha L. Coxa i Güntera Wiegelmanna)⁹⁷. Znajdują się w nich 84 karty z 140 mapami; tematyka obrzędowości rodzinnej reprezentowana jest w 62% wszystkich skartowań. Na mapach poświęconych tej problematyce badawczej dominuje obrzędowość pogrzebowa (54%), na drugim miejscu pod względem częstości występowania znajduje się obrzędowość narodzinowa (33%), na ostatnim – weselna (13%). Okazuje się, że dorobek kartograficzny ADV w zakresie obrzędowości narodzinowej różni się od PAE nie tylko liczebnością (blisko czterokrotnie mniej map), ale przede wszystkim zakresem poruszanej problematyki badawczej (tabela 4.6 i 4.7).

Tabela 4.6. Zawartość zeszytów ADV. *Neue Folge* pod względem liczby map

Rok wydania	Numer zeszytu	Numery map	Liczba kart w zeszycie	Liczba map		Liczba map ogółem
				skala 1:2 mln	skala 1:4 mln	
1958	I	1–12	12	9	12	21
1959	II	13–24	12	8	15	23
1962	III	25–36	12	9	12	21
1965	IV	37–48	12	10	8	18
1973	V	49–60	12	11	4	15
1977	VI	61–72	12	9	12	21
1979	VII	73–84	12	9	12	21
<i>Razem:</i>			84	65	75	140

Opracowanie własne na podstawie *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge*, z. 1–7. Red. M. ZENDER (od z. 4 też G. GROBER-GLÜCK, H.L. COX, G. WIEGELMANN). Marburg 1958–1979 oraz Z. STASZCZAK: *Niektóre nawiązania...*, s. 234.

Tabela 4.7. Zawartość zeszytów ADV. *Neue Folge* pod względem tematycznym

Rok wydania	Numer zeszytu	Numery map	Tematyka map		Liczba map ogółem
			obrzędowość	inne zagadnienia	
1958	I	1–12	weselna	tak	21
1959	II	13–24	pogrzebowa	nie	23
1962	III	25–36	narodzinowa i pogrzebowa	tak	21
1965	IV	37–48	weselna	tak	18
1973	V	49–60	pogrzebowa	tak	15
1977	VI	61–72	narodzinowa i pogrzebowa	tak	21
1979	VII	73–84	narodzinowa i pogrzebowa	tak	21
<i>Razem:</i>			87*	53	140

* W tym: obrzędowość narodzinowa (29 map), weselna (11 map), pogrzebowa (47 map).

Opracowanie własne na podstawie *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge*. Z. 1–7. Red. M. ZENDER (od z. 4 też G. GROBER-GLÜCK, H.L. COX, G. WIEGELMANN). Marburg 1958–1979.

97 Zob. *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge*. Z. 1: Karte 1–12 (1958). Z. 2: Karte 13–24 (1959). Z. 3: Karte 25–36 (1962). Z. 4: Karte 37–48 (1965). Z. 5: Karte 49–60 (1973). Z. 6: Karte 61–72 (1977). Z. 7: Karte 73–84 (1979). Red. M. ZENDER (od z. 4 też G. GROBER-GLÜCK, H.L. COX, G. WIEGELMANN). Marburg 1958–1979.

Dla moich rozważań istotne są zagadnienia związane z sytuacją położnicy w społeczności wiejskiej. W powojennie wydanej serii ADV opublikowano 29 map z zakresu obrzędowości narodzinowej, większość z nich dotyczy bezpośrednio izolacji społecznej położnicy (26). Wszystkie ukazują stan badanych zjawisk do 1933 roku, kiedy to rozsyłano ankiety na terytoria niemieckojęzyczne. Na tej podstawie opracowano mapy dotyczące zachowań w okresie pomiędzy porodem a pierwszym lub drugim terminem udania się przez położnicę do kościoła (na chrzest bądź wywód).

W zeszycie szóstym ADV zestawiono serię map poświęconych: lokalnym nazwom stosowanym na określenie pierwszego wyjścia kobiety w położu do kościoła⁹⁸, zakazom izolacyjnym związanym z opuszczaniem przez nią zagrody (zakaz udawania się w pewne miejsca – do piwnicy, przekraczania progu domu, chodzenia po wodę do studni, udawania się na skrzyżowania itd.)⁹⁹ czy też rozmaitym obwarowaniom dotyczącym uczestniczenia przez nią w życiu społecznym i gospodarczym (nakaz unikania uroczystości wiejskich, zakaz pracy z ziemią, przygotowywania i konserwowania żywości itd.)¹⁰⁰. Na innych kartach przedstawiono zachowania i praktyki mające na celu ochronę nie tylko noworodka w okresie przed chrztem (zakaz suszenia pieluszek na dworze, szczególnie po zachodzie słońca; wylewania wody z kąpeli dziecka na zewnątrz domu; zostawiania noworodka samego; pokazywania go obcym itd.)¹⁰¹, ale także młodej matki przed wywodem. Mapy te dotyczą: stosowania przez położnicę w celach apotropicznych różnych poświęconych przedmiotów¹⁰², zakładania przez nią określonych elementów odzieży (chustki na głowę, rzeczy należących do małżonka itd.)¹⁰³, ograniczeń w kontaktowaniu się z innymi ludźmi (zakaz pożyczania, zostawiania samej w domu, spotykania się ze starymi kobietami itd.)¹⁰⁴, wreszcie – unikania zdarzeń związanych ze śmiercią i żałobą (zakaz spoglądania na kondukt pogrzebowy, udawania się samej na cmentarz, uczestniczenia w pogrzebie itd.)¹⁰⁵. Dalsze mapy zestawione w omawianym zeszycie dotyczą: zakazów wykonywania przez położnicę określonych czynności w domu i zabiegów pielęgnacyjnych (jak zmiana bielizny, czesanie się, ścielenie łóżka, przeglądanie się w lustrze itd.)¹⁰⁶, obwarowań związanych z określonymi porami dnia (zakaz wychodzenia przed wschodem lub zachodem słońca itd.)¹⁰⁷ czy też ograniczeń innej natury (zakaz wzruszania się, wymyślenia komuś, nakaz izolowania się od innych, na przykład przy stole, itd.)¹⁰⁸;

98 Zob. mapa ADV NF 64: *Der erste Kirchgang* (Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Z. 6. Red. M. ZENDER, G. GROBER-GLÜCK, H.L. COX, G. WIEGELMANN. Marburg 1977).

99 Zob. mapa ADV NF 65: *Verbote für die Wöchnerin im Hofbereich* (ibidem).

100 Zob. mapa ADV NF 66: *Die Wöchnerin bringt Schaden* (ibidem).

101 Zob. mapa ADV NF 67: *Handlungen zum Schutz des neugeborenen Kindes* (ibidem).

102 Zob. mapa ADV NF 68a: *Schuttmittel und Schutzhandlungen* (ibidem).

103 Zob. mapa ADV NF 68b: *Anordnungen bei Kleidung und Wäsche* (ibidem).

104 Zob. mapa ADV NF 68c: *Schutz vor gefährlichen Kräften* (ibidem).

105 Zob. mapa ADV NF 68d: *Verbote für die Wöchnerin bei Todesfällen* (ibidem).

106 Zob. mapa ADV NF 69a: *Verbotene Handlungen im Haus und bei der Körperpflege* (ibidem).

107 Zob. mapa ADV NF 69b: *Verhalten der Wöchnerin zu bestimmten Tageszeiten* (ibidem).

108 Zob. mapa ADV NF 69c: *Verbote verschiedener Art* (ibidem).

odnajdziemy też dane o pochówku położnicy (np. sposoby ozdabiania jej grobu, osoby niosące trumnę itd.)¹⁰⁹.

W siódmym zeszycie ADV znajduje się 14 map, poświęconych zakończeniu izolacji popołogowej – wywodowi kościelnemu (widoczne zróżnicowanie zależne od wyznania). Dotyczą one wyboru miejsca zajmowanego w kościele przez katolicką położnicę podczas jej pierwszego (np. w przedsionku, z tyłu budynku) i drugiego przyścia (np. przy głównym lub bocznym ołtarzu)¹¹⁰. W przypadku ludności ewangelickiej mapy dotyczą rodzaju modlitwy odbywanej przed lub po kazaniu¹¹¹, miejsc w kościele, w których dokonuje się błogosławieństwa młodej matki¹¹², czy też jej wyvodu bez udziału pastora¹¹³. Dla obu wyznań sporządzono wspólną mapę, zaznaczając daty odbywania wyvodu i chrztu¹¹⁴ czy sposobu obchodzenia ołtarza przez położnicę podczas jej pierwszego wyjścia do kościoła¹¹⁵. Wyznanie położnicy staje się kwestią znaczącą, na przykład w określaniu stopnia udziału dziecka w wywodzie¹¹⁶, rodzaju śpiewanej wtedy pieśni religijnej¹¹⁷ oraz rozpoznawaniu zmian widocznych w obrzędzie jednego bądź drugiego wyznania¹¹⁸. Na niektórych mapach nie uwzględniono zróżnicowania ze względu na wyznawaną religię, na przykład w odniesieniu do rodzaju datków składanych przez położnicę podczas wyvodu¹¹⁹ czy też osób towarzyszących jej podczas ceremonii¹²⁰.

Warto jeszcze wspomnieć o kilku innych mapach niemieckich. Na podstawie badań z 1932 roku opracowano trzy kartogramy dotyczące różnych określeń uroczystości urządzonej po chrzcie dziecka¹²¹. Kolejna mapa dotyczy w zasadzie obrzędowości pogrzebowej, przedstawia jednak zasięg występowania zwyczaju wkładania do trumny położnicy określonych przedmiotów (np. sukni ślubnej, welonu,

109 Zob. mapa ADV NF 69d: *Beerdigung und Grabschmuck der toten Wöchnerin* (ibidem).

110 Zob. mapy ADV: NF 77: *Die Stelle bei der ersten Segnung der katholischen Wöchnerin*; NF 78: *Die Stelle in oder außerhalb bei der zweiten (eigentlichen) Segnung der katholischen Wöchnerin* (*Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Z. 7.* Red. M. ZENDER, G. GROBER-GLÜCK, H.L. COX, G. WIEGELMANN. Marburg 1979).

111 Zob. mapa ADV NF 79: *Predigtfürbitte beim Ersten Kirchgang der evangelischen Wöchnerin* (ibidem).

112 Zob. mapy ADV: 81a: *Die kirchliche Einsegnung der evangelischen Wöchnerin*; 81b *Die Einsegnung der evangelischen Wöchnerin im Vorraum der Kirche oder an anderen besonderen Orten* (ibidem).

113 Zob. mapa ADV NF 81c: *Erster Kirchgang der evangelischen Wöchnerin ohne Mitwirkung des Pfarres* (ibidem).

114 Zob. mapa ADV NF 80: *Verbindung der Erstem Kirchgang und Taufe* (ibidem).

115 Zob. mapa ADV NF 81d: *Umgang um den Altar beim ersten Kirchgang* (ibidem).

116 Zob. mapa ADV NF 84a: *Teilnahme und Aufopferung des Kindes bei der Aussegnung der katholischen Wöchnerin* (ibidem).

117 Zob. mapa ADV NF 84b: *Ein besonderes Lied beim Ersten Kirchgang der Wöchnerin* (ibidem).

118 Zob. mapa ADV NF 84c: *Wandel, Rezession und Schwund bei der Aussegnung der katholischen Wöchnerin*; mapa NF 84d: *Reduktion und Schwund beim Ersten Kirchgang der evangelischen Wöchnerin* (ibidem).

119 Zob. mapa ADV NF 82: *Opfergaben beim Ersten Kirchgang der Wöchnerin* (ibidem).

120 Zob. mapa ADV NF 83: *Begleitung beim Ersten Kirchgang der Wöchnerin* (ibidem).

121 Zob. mapy ADV: NF 34d: *Die Bezeichnungen des Taufschmauses: Negative Belege*; mapa 35: *Die Bezeichnungen des Taufschmauses I*; mapa 36: *Die Bezeichnungen des Taufschmauses II* (*Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Z. 3.* Red. M. ZENDER. Marburg 1962).

czarnej sukni, pieluch, przyborów do szycia i innych elementów); opracowano ją w 1933 roku¹²².

Do analizy etnogeograficznej wybrałam zatem tylko niektóre z omawianych map ADV. Jest to pierwszy z problemów badawczych, wynikający z rozmaitych ograniczeń (szerzej o tym piszę w kolejnym rozdziale). Wybór odpowiednich map problemów tych jednak nie kończy; kolejnym staje się jak najbardziej precyzyjne przeniesienie danych z map niemieckich na mapy PAE. Na potrzeby niniejszej publikacji zostały opracowane trzy nowe mapy podkładowe, które po raz pierwszy wykorzystywałam do celów porównawczych¹²³. Pierwsza z nich to zmodyfikowana i poprawiona graficznie mapa PAE, z podziałem na 16 mniejszych pól, pozwalająca na dokładne lokowanie punktów badawczych zaopatrzonych w sygnatury, ograniczona do terytorium Polski we współczesnych granicach (nazwijmy ją „podkład 1”)¹²⁴. Powstała w ten sposób mapa podkładową uzupełniałam każdorazowo o kilkaset informacji, obejmujących dane z badań terenowych na potrzeby PAE z lat 1969–1976 i 2008–2011 oraz z map niemieckich z 1933 roku (we współczesnych granicach Polski). Dzięki temu uzyskałam obraz analizowanych zjawisk w trzech przekrojach chronologicznych. Mapy te zawierają z reguły dwa rodzaje odpowiedzi negatywnych, wzbogacających obraz etnograficzny – informacje na temat nieznanomości danej tradycji lub brak odpowiedzi na zadane pytanie¹²⁵.

Kolejna mapa („podkład 2”) przedstawia rozległy obszar środkowej i części zachodniej Europy eksplorowany na potrzeby ADV w latach 30. XX wieku – również ta powstała na podstawie współczesnych granic państwowych (Polska, Niemcy i Czechy). Innowacją jest to, że po raz pierwszy dotychczasowa siatka atlasowa PAE została „rozciągnięta” na tak szerokie terytorium, umożliwiając naniesienie danych z wcześniej opracowanych map polskich. Szczególnie żmudne było przenoszenie licznych informacji z kart niemieckich na trzecią mapę podkładową („podkład 3”), zaopatrzoną w system pasów i pól zgodnych z siatką niemiecką (zawierającą podział na 36 mniejszych pól). Czasochłonne było wstawianie punktów badawczych ADV według ich sygnatur niemieckich, jednak dzięki temu zachowałam ich pierwotną lokalizację na nowej mapie (zob. ilustracja 4.6).

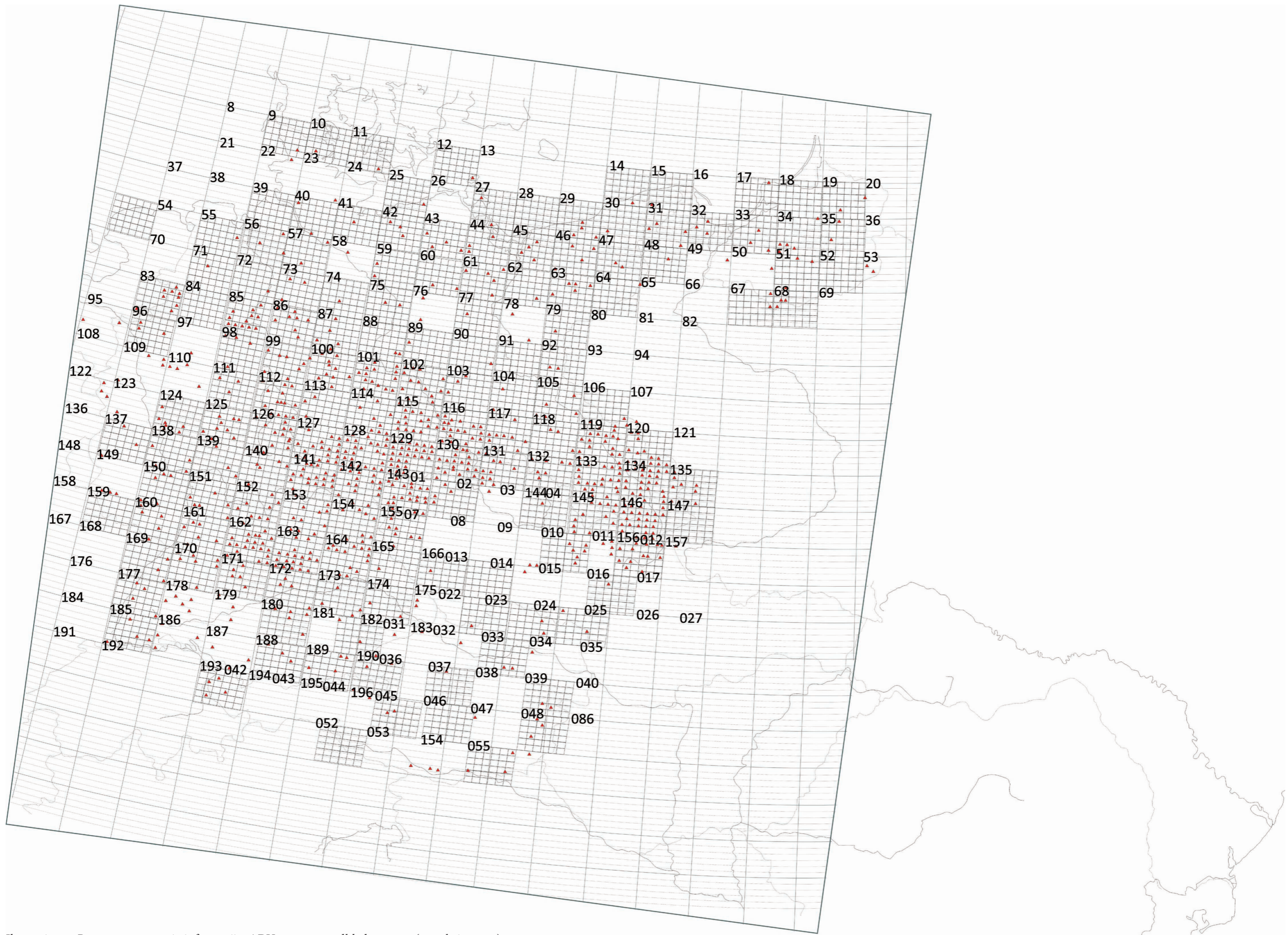
Ze względu na znaczne zagęszczenie miejscowości na wielu mapach niemieckich (nieraz kilkanaście tysięcy punktów) dokonałam pewnego uproszczenia. Na podkładzie 2, w każdym z 36 mniejszych pól umieszczałam maksymalnie jedną, reprezentatywną informację, potwierdzającą występowanie danego zjawiska w konkretnym polu badawczym (na kartach ADV było ich niekiedy kilka). Zabieg ten pozwolił zachować czytelność mapy, bez zbytej straty dla powstałego na

122 Zob. mapa ADV NF 19: *Grabbeigaben: Beigaben und Bekleidung der toten Wöchnerin* (*Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Z. 2.* Red. M. ZENDER. Marburg 1959).

123 Cenna była tu pomoc graficzki Kamili Książnik.

124 W celu zapewnienia czytelności map celowo zrezygnowałam z podkładu stosowanego do tej pory w „Komentarzach do Polskiego Atlasu Etnograficznego” (np. *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe. T. 9. Cz. 2: Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z matką i dzieckiem.* W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIENŹCZAK. Cieszyn–Wrocław 2013). Można powiedzieć, że podkład 1 jest współczesną, zmodyfikowaną wersją siatki stosowanej w zeszytach PAE I–VI.

125 Dotyczy to wyłącznie badań atlasowych PAE; w przypadku ADV brak tego typu informacji.



Ilustracja 4.6. Proces przenoszenia informacji z ADV na mapę podkładową nr 2 (w trakcie pracy)

niej obrazu etnograficznego. Należy dodać, że twórcy map niemieckich zaznaczali wyłącznie dane pozytywne; stąd też na podkład 3 z podkładu 1 przenosiłam informacje tzw. polskie, również potwierdzające występowanie określonych zjawisk.

Po umieszczeniu danych niemieckich na podkładzie 2 przenosiłam je na podkład 1 (mapy polskie) i dopasowany skalą podkład 3, otrzymując wspólny, syntetyczny, precyzyjny obraz danych etnograficznych, wyłaniający się z kart obu atlasów (np. mapa VI). W ten sposób skonstruowane mapy ukazały wyraźnie stan wybranych zjawisk z zakresu kultury wiejskiej od okresu międzywojennego do początku drugiej dekady XXI wieku w wielu miejscowościach, zlokalizowanych nie tylko na Śląsku, ale także daleko poza jego granicami.

Pod każdą mapą umieszczałam legendę objaśniającą wykorzystane znaki, treść pytań kwestionariuszowych, na podstawie których skonstruowałam daną mapę, oraz szczegółowe uwagi dotyczące: rodzaju wykorzystanych danych źródłowych (badania terenowe PAE i ADV), czasu, którego dana mapa dotyczy, granic terytorialnych Śląska, oraz dodatkowych oznaczeń naniesionych na mapę.

Nazwy miejscowości zamieszczałam w tekście z zaznaczeniem okolic, w których niegdyś się znajdowały bądź znajdują się obecnie. Podczas prowadzenia badań atlasowych (lata 1969–1976) obowiązywał podział administracyjny Polski na 17 województw i 400 powiatów¹²⁶; do tych jednostek terytorialnych odnosili się w swych wypowiedziach również sami badani. W pracy odnotowałam ponadto liczne nazwy miejscowości rodzinnych osiedleńców (również z Kresów Wschodnich)¹²⁷. Zdarzały się również informacje pochodzące z dawnych, często już nie istniejących lub też zmienionych administracyjnie jednostek terytorialnych i regionalnych, odnoszących się do XIX wieku¹²⁸. W przypadku omawiania zwyczajów znanych na terytorium dawnych Niemiec pojawiały się określenia landów popularne w przedwojennej literaturze niemieckiej; w miarę możliwości podawałam ich polskie odpowiedniki¹²⁹.

126 Zob. podział administracyjny z 31 grudnia 1956 roku (*Polski atlas etnograficzny. Zeszyt próbny*. Red. J. GAJEK, Wrocław 1958, s. 53–58). Zamiast „powiat” czy „pow.” zastosowano określenie „okolica”, w skrócie „ok.” (np. zamiast „pow. Rybnik” jest: „ok. Rybnika”).

127 Niektóre z niepewnych nazw zweryfikowałam (zob. aneks 2).

128 Chodzi tu o takie obszary, jak: Chełmskie, Góry i Podgórze, Kaliskie, Krakowskie, Kujawy, Łęczyckie, Mazowsze, Pomorze, Przemyskie, Radomskie, Sanockie i Krośnieńskie, Sieradzkie, Tarnowskie i Rzeszowskie czy Wielkie Księstwo Poznańskie.

129 Np. Badenia-Wirtembergia zamiast Baden-Württemberg, Hesja zamiast Hessen.

Polski atlas etnograficzny
i Atlas der deutschen Volkskunde
 w badaniach
 nad obrzędowością narodzinową
 Izolacja społeczna położnicy
 w społeczności wiejskiej

Jednym z tematów badawczych podejmowanych na gruncie zainteresowań tematyką narodzinową jest izolacja położnicy przed wywodem, wyrażająca się w licznych zakazach dotyczących opuszczania przez nią *orbis interior*, rozumianego jako bezpieczna dla niej przestrzeń. Wynikało to z szeroko pojmowanego przekonania o nieczystości kobiety w połogu, którą obejmowały – jak pisał na początku XX wieku Jan Stanisław Bystron – „odosobnienie terytorialne, czasowe, w stosunku do przedmiotów, do ludzi i to z jednej strony towarzysko, z drugiej społecznie, obrzędowo; wreszcie środki izolacyjne”¹. Kobieta w połogu podlegała tym ograniczeniom najczęściej do czasu wywodu (i/lub chrztu dziecka) w kościele, czyli z reguły sześć tygodni. Odosobnienie dotyczyło różnych aspektów życia codziennego, zarówno strefy domowej, jak i publicznej. W rozdziale uwzględniłam jednak wyłącznie te zakazy izolacyjne, które są zawarte w dostępnych materiałach źródłowych PAE i ADV², a więc dane porównywalne.

1 J.S. BYSTRON: *Słowiańskie obrzędy rodzinne*. Kraków 1916, s. 25.

2 W literaturze ludoznawczej można odnaleźć wzmianki o występowaniu innych ograniczeń stosowanych wobec matki przed wywodem, dotyczących: zdejmowania przez nią czepca, pozostawania samej w izbie, chodzenia na pole, dojenia krów i doglądania inwentarza, rozpalania ognia, szycia, przędzenia, pożyczania, wchodzenia do kościoła oraz kilku innych (zob. w kolejności: O. KOLBERG: *Lubelskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 17. Cz. 2. Wrocław–Poznań 1962 [reprint, pierwodruk: Kraków 1884], s. 122; IDEM: *W. Ks. Poznańskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 15. Cz. 7. Wrocław–Poznań 1962 [reprint, pierwodruk: Kraków 1882], s. 122; IDEM: *Sanockie-Krośnieńskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 51. Cz. 3. Wrocław–Poznań 1973 [z rękopisów oprac. T. SKULINA. Red. A. SKRUKWA], s. 67; K. SKRZYŃSKA: *Wieś Krynice w Tomaszowskiem*. „Wisła” 1890, t. 4, z. 1, s. 99 [online]; W. SIARKOWSKI: *Materyały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa*. „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1885, t. 9, s. (55) [online]; ibidem, s. 31; J.F. MAGIERA: *Wierzenia ludowe w okolicy Sułkowie (powiat myślenicki)*. „Wisła” 1900, t. 14, z. 1, s. 57 [online]; M. TOEPPEN: *Wierzenia mazurskie*. „Wisła” 1892, t. 6, z. 4, s. 759 [online]; O. KOLBERG: *Tarnowskie-Rzeszowskie*. W: „Dzieła Wszystkie”, t. 48. Wrocław–Poznań 1967, s. 89 [z rękopisów oprac. J. BURSZA, B. LINETTE. Red. J. BURSZA]). W adresach bibliograficznych skrótem „[online]” oznaczyłam prace i materiały, które są dostępne w Internecie; dokładniejsze odwołania do źródeł internetowych zostały zamieszczone w bibliografii.

Izolacja społeczna położnicy – spojrzenie badawcze

Przekonanie o konieczności izolowania położnicy przed wywodem było znane co najmniej od drugiej połowy XIX wieku, co poświadczają nieliczne wzmianki ludoznawcze (tabela 5.1). Wynika z nich, że stopień ograniczenia młodej matki pod względem przestrzennym był zróżnicowany, podobnie jak związane z tym interpretacje. Zdarzało się, że za obszar bezpieczny dla młodej matki uznawano wyłącznie izbę, w której kobieta leżała po porodzie; niekiedy nie mogła wychodzić poza próg własnego domu. Zachowania te tłumaczono z reguły potencjalnym wpływem sił demonicznych na matkę bądź dziecko³. Interesujące jest, że w analizowanej literaturze XIX-wiecznej brakuje informacji o zakazach schodzenia przez położnicę do piwnicy bądź wchodzenia na strych; tym bardziej nie są dostępne interpretacje dotyczące konsekwencji nieprzestrzegania obu obwarowań (zob. tabela 5.1). Czy to oznacza, że były one wtedy mieszkańcom polskiej wsi nieznane? Trudno jednoznacznie odpowiedzieć na to pytanie, można jedynie przypuszczać, że przekonania te są pewnymi wpływami obcymi, które dotarły na terytoria polskie później aniżeli inne⁴; może też po prostu nie zostały odnotowane przez badaczy. Niewątpliwą przyczyną jest to, że zarówno strychy, jak i piwnice stały się elementem wiejskich chat bardzo późno, w przeważającej mierze dopiero w XIX wieku. Z analizy omawianych źródeł wynika, że w przypadku złamania przez położnicę obowiązującego ją zakazu izolacyjnego najczęściej zwracano uwagę na jej potencjalną szkodliwość dla najbliższego otoczenia; rzadziej skutki niesubordynacji miały dotyczyć ją samą lub dziecko. Interesujący w tym kontekście był, stosunkowo często wymieniany przez respondentów, zakaz udawania się przez położnicę do studni, związany z powszechnym przekonaniem o destrukcyjnym wpływie młodej matki na wodę (pojawienie się robactwa, rzadziej wyschnięcie źródła)⁵.

Owo bezpieczne terytorium przynależne matce przez wywodem mieściło się najczęściej w granicach opłotków gospodarstwa, które zamieszkiwała. Przebywając w przestrzeni, która rozciągała się poza nim, narażała na niebezpieczeństwo zarówno samą siebie, jak i osoby postronne, szczególnie sąsiadów oraz innych

3 W dawnym Krakowskiem obawiano się boginek, porywających lub odmieniających niemowlęta. „Pod żadnym pozorem za próg domu położnicy nie wolno wychodzić, póki wywodu nie odbędzie, bo właśnie w tym czasie najprędzej jej niemowlę Boginki odmienić mogą” (O. KOLBERG: *Krakowskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 7. Cz. 3. Wrocław-Poznań 1962 [reprint, pierwodruk: Kraków 1874], s. 149).

4 Interesujące jest, że Bystroń, zestawiając na początku XX wieku dotychczasowy stan wiedzy o izolacji położnicy, wspominał o popularności zakazu udawania się do piwnicy czy na strych na Morawach oraz na terenie Niemiec, konkludując: „U nas oczywiście, prymitywniejsza konstrukcja domów włościańskich wcale nie nasuwa tych wątpliwości” (J.S. BYSTRON: *Słowiańskie obrzędy...*, s. 27).

5 Reprezentatywny wydaje się w tym kontekście XIX-wieczny opis Jana Słomki: „Kobiecie po położeniu, dopóki na wywód nie poszła, nie wolno było wychodzić za próg, a zwłaszcza brać wodę ze studni – bo jak mówili, w takiej studni lęgną się zaraz robaki. I jeżeli w czyjejs studni były robaki (bo studnia była nie czyszczona), to mówili, że jakaś kobieta brała przed wywodem wodę, uważali to za wielką zemstę i grzech” (J. SŁOMKA: *Pamiętniki włościanina. Od pańszczyzny do dni dzisiejszych*. Na podstawie wydania z 1929 roku. Warszawa 1983, s. 132).

członków społeczności wiejskiej. Z tym wiązały się, nielicznie odnotowane, zakazy udawania się przez położnicę poza zagrodę, w tym do sąsiadów. W analizowanej literaturze ludoznawczej znajdują się ogólnikowe informacje – o tym, że położnica w tym okresie nie powinna się nigdzie pokazywać; brakuje jednak konkretyzacji owych niebezpiecznych przestrzeni⁶.

Tabela 5.1. Wybrane zakazy izolacyjne obowiązujące położnicę przed wywodem, druga połowa XIX i początek XX wieku

Zakaz	Lokalizacja geograficzna	Źródło	Interpretacje skutków złamania zakazu		
			kobieta szkodzi sobie	kobieta szkodzi dziecku	kobieta szkodzi najbliższemu otoczeniu
1	2	3	4	5	6
Przechodzenie przez próg izby	Wielkie Księstwo Poznańskie (Ostrzeszów), Śląsk	O. KOLBERG: <i>W. Ks. Poznańskie</i> . W: „Dzieła Wszystkie”. T. 15. Cz. 7. Wrocław–Poznań 1962 (reprint, pierwodruk: Kraków 1882), s. 122	+	–	–
	Radłów (ok. Brzeska)	F. GAWEŁEK: <i>Przesady, zabobony, środki lecznicze i wiara ludu w Radłowie w pow. Brzeskim</i> . „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1910, t. 11, s. 53 [online]	–	+	–
Przechodzenie przez próg domu	Krakowskie	O. KOLBERG: <i>Krakowskie</i> . W: „Dzieła Wszystkie”. T. 7. Cz. 3. Wrocław–Poznań 1962 (reprint, pierwodruk: Kraków 1874), s. 149	–	+	–
	powiat ropczycki	S. UDZIELA: <i>Lud polski w powiecie Ropczyckim w Galicyi</i> . „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1890, t. 14, s. 81 [online]	+	–	–
	Swoszowice (ok. Krakowa)	S. UDZIELA: <i>Świat nadzmysłowy ludu krakowskiego mieszkającego po prawym brzegu Wisły</i> . „Wisła” 1898, t. 12, z. 3, s. 420 [online]	–	+	–
	Stadniki (ok. Krakowa)	ibidem, s. 431	zakaz znany, brak interpretacji		
	Rybitwy (ok. Krakowa)	ibidem, s. 432	–	+	–
Warunek: tylko boso!	Ochojno (ok. Krakowa)	ibidem, s. 430	–	+	–
Warunek: bez chustki na głowie!	Rybitwy, Rzozów (ok. Krakowa)	ibidem, s. 431	zakaz znany, brak interpretacji		

6 W dawnym Chełmskim zapisano: „Po położu kobieta nigdzie pokazywać się nie powinna, aż dopóki nie pójdzie do cerkwi, do wywodu. Ma też ona ciągle przy sobie nosić nóż żelazny, ażeby jej kto w tym czasie nie urzekł” (O. KOLBERG: *Chełmskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 33. Wrocław–Poznań [reprint, pierwodruk: Kraków 1890], s. 175), w Rzeszowskim: „Położnicy przed wywodem nie można nigdzie wychodzić” (A. SALONI: *Lud rzeszowski. Materiały etnograficzne*. „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1908, t. 10, s. 134).

1	2	3	4	5	6
Warunek: bez chustki... (cd.)	Dzików (ok. Tarnobrzega)	J. SŁOMKA: <i>Pamiętniki włościanina...</i> , s. 132	zakaz znany, brak interpretacji		
Wychodzenie poza zagrodę	Studzianki (ok. Kraśnika)	Z. STANISZEWSKA: <i>Wieś Studzianki. Zarys etnograficzny</i> . „Wisła” 1902, t. 16, z. 4, s. 505 [online]	zakaz znany, brak interpretacji		
Chodzenie „wszędzie” (?)	Chełmskie (Sawin, ok. Chełmu)	O. KOLBERG: <i>Chełmskie</i> . W: „Dzieła Wszystkie”. T. 33..., s. 175	zakaz znany, brak interpretacji		
Chodzenie „wszędzie” (?)	Łukawiec (ok. Rzeszowa)	A. SALONI: <i>Lud rzeszowski...</i> , s. 134	zakaz znany, brak interpretacji		
Udawanie się do sąsiadów (do cudzego domu)	Sanockie- -Krośnieńskie (Bóbrka)	O. KOLBERG: <i>Sanockie-Krośnieńskie</i> . W: „Dzieła Wszystkie”. T. 51..., s. 67	-	-	+
Schodzenie do piwnicy	-	-	-	-	-
Wchodzenie na strych	-	-	-	-	-
Czerpanie wody ze studni	Dzików (ok. Tarnobrzega)	J. SŁOMKA: <i>Pamiętniki włościanina...</i> , s. 132	-	-	+
	ok. Pińczowa	W. SIARKOWSKI: <i>Materyały do etnografii...</i> , s. (31) [online]	-	-	+
	Kostomłoty (ok. Kielc)	W. SIARKOWSKI: <i>Materyały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc</i> . „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1879, t. 3, s. (26) [online]	-	-	+
	Studzianki (ok. Kraśnika)	Z. STANISZEWSKA: <i>Wieś Studzianki...</i> , s. 505	-	-	+
	Łukawiec (ok. Rzeszowa)	A. SALONI: <i>Lud rzeszowski...</i> , s. 134	-	-	+

Opracowanie własne na podstawie opracowań Oskara Kolberga, które ukazały się w serii „Dzieła Wszystkie”, i głównych czasopism ludoznawczych. Celowo pominięto dane z książki J.S. Bystronia *Słowiańskie obrzędy rodzinne* (Kraków 1916), gdyż jest ona omówieniem prac wcześniejszych badaczy.

Z zestawienia (tabela 5.1) wynika, że w dostępnej literaturze drugiej połowy XIX i początku XX wieku dane źródłowe odnośnie terytorialnych zakazów izolacyjnych położnicy są skąpe oraz dotyczą tylko niektórych obszarów i miejscowości (przeważnie południowej i południowo-wschodniej Polski). Część z doniesień nie jest nadto bliżej określona ani geograficznie, ani chronologicznie, co utrudnia ich pełne wykorzystanie do prac porównawczych. Uzyskany na tej podstawie najstarszy obraz etnograficzny jest więc mocno niekompletny.

Pod uwagę wzięłam również omawiane wcześniej prace etnologiczne, w których podjęto tematykę obrzędowości narodzinowej (zob. rozdział 3). Analiza ich zawartości wskazuje na nierównomierne podejście badawcze w ukazywaniu różnych aspektów izolacji kobiety w położu. Różny jest zakres podanych w nich informacji o występowaniu poszczególnych zakazów; najczęściej dotyczą one udawania się położnicy do studni (12 relacji), najrzadziej wchodzenia przez nią na strych (jeden opis). W analizowanych pracach, podobnie jak w XIX stuleciu, najwięcej interpretacji dotyczy skutków złamania omawianych zakazów

związanych z potencjalną szkodliwością młodej matki dla najbliższego otoczenia, rzadziej – jej samej czy potomka. W niektórych przypadkach badacze nie podali jednoznacznych konsekwencji nieprzestrzegania opisywanych przez nich zakazów (zob. tabela 5.2). Ponadto występują braki w całościowym ukazywaniu poszczególnych terytoriów, co również utrudnia prace porównawcze. Powstałą lukę badawczą obecnie trudno wypełnić; można jednak skorzystać z doświadczeń etnologów zajmujących się obrzędowością narodzinową w kontekście etnograficznym.

Reasumując, tematyka zakazów izolacyjnych obowiązujących położnicę nie była do tej pory ujmowana w badaniach etnologicznych w szerokiej perspektywie czasowej, obejmującej okres od początku lat 30. XX wieku do przełomu pierwszej i drugiej dekady XXI wieku, nadto ze szczególnym uwzględnieniem Śląska jako obszaru przejściowego. Wymaga to więc nowego spojrzenia badawczego.

Tabela 5.2. Wybrane zakazy izolacyjne obowiązujące położnicę przed wywodem, od lat 30. XX do początku XXI wieku

Zakaz	Lokalizacja geograficzna	Źródło	Interpretacje skutków złamania zakazu		
			kobieta szkodzi sobie	kobieta szkodzi dziecku	kobieta szkodzi najbliższemu otoczeniu
1	2	3	4	5	6
Przechodzenie przez próg izby	Górny Śląsk	D. SIMONIDES: <i>Od kolebki do grobu. Śląskie wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne w XIX wieku</i> . Opole 1988, s. 38	zakaz znany, brak interpretacji		
	Śląsk Opolski	EADEM: <i>Mądrość ludowa. Dziedzictwo kulturowe Śląska Opolskiego</i> . W: „Dziedzictwo Kulturowe”. T. 3. Red. T. SMOLIŃSKA. Wrocław 2007, s. 118–119	+	-	-
Przechodzenie przez próg domu	Istebna (ok. Cieszyna)	M. SZUBERTOWA: <i>Obrzędy i zwyczaje związane z narodzinami dziecka</i> . W: „Prace i Materiały Etnograficzne”. T. 8–9. Red. J. GAJEK, K. ZAWISTOWICZ-ADAMSKA. Łódź–Lublin 1950–1951, s. 614	-	-	+
	Zaskocz (ziemia chełmińska)	W. ŁĘGA: <i>Ziemia chełmińska</i> . W: „Prace i Materiały Etnograficzne”. T. 17. Wrocław 1961, s. 158	-	-	+
	Jamno (ok. Koszalina)	A. WOJCIECHOWSKA: <i>Obrzędowość rodzinna</i> . W: <i>Stare i nowe w kulturze wsi koszalińskiej</i> . Red. J. BURSZTA. Poznań 1964, s. 175	+	-	-
	Wielkopolska	M. TARKO: <i>Zwyczaje i obrzędy narodzinowe</i> . W: <i>Kultura ludowa Wielkopolski</i> . T. 3. Red. J. BURSZTA. Poznań 1967, s. 111	-	-	+
	Górny Śląsk (katowickie rodziny górnicze)	H. GERLICH: <i>Narodziny, zaślubiny, śmierć</i> . Katowice 1984, s. 39–40	+	+	-
	Górny Śląsk	H. WESOŁOWSKA: <i>Zwyczaje i obrzędy rodzinne</i> . W: <i>Folklor Górnego Śląska</i> . Red. D. SIMONIDES. Katowice 1989, s. 142	+	-	+

1	2	3	4	5	6
Warunek: bez chustki na głowie!	Brąswałd (Warmia)	J. PAWŁOWSKA: <i>Wieś warmińska Brąswałd w województwie olsztyńskim w latach 1945–1967</i> . W: „Archiwum Etnograficzne”. T. 32. Red. H. BURHARD. Wrocław 1987, s. 91	+	-	-
	Dzierżysławice (ok. Prudnika)	Z. SZROMBA-RYSOWA: <i>Moja wieś opolska. Z etnograficznych badań w Dzierżysławicach koło Głogówka</i> . „Etnografia Polska” 1989, t. 33, z. 2, s. 77	zakaz znany, brak interpretacji		
	Częstochowskie	B. PABIAN: <i>Dziedzictwo kulturowe Częstochowskiego. Wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne</i> . W: „Dziedzictwo Kulturowe”. T. 2. Red. T. SMOLIŃSKA. Wrocław 2005, s. 79	+	-	-
	Śląsk Opolski	D. SIMONIDES: <i>Mądrość ludowa...</i> , s. 118	zakaz znany, brak interpretacji		
Wychodzenie poza zagrodę	Śląsk	J. LIGĘZA: <i>Śląska kultura ludowa</i> . W: „Polski Śląsk”. Seria 2 (5). Katowice–Wrocław 1948, s. 23	+	-	+
	Orawa	M. SZUBERTOWA: <i>Obrzędy i zwyczaje...</i> , s. 614	-	-	+
	Kujawy	I. WRONKOWSKA: <i>Zwyczaje urodzinowe</i> . „Literatura Ludowa”, 1963 (R. 7), nr 4, s. 30	-	-	+
	Jamno (ok. Koszalina)	A. WOJCIECHOWSKA: <i>Obrzędowość rodzinna...</i> , s. 175	-	-	+
	ok. Rozwadowa	W. GAJ-PIOTROWSKI: <i>Kultura społeczna ludu z okolic Rozwadowa</i> . W: „Prace i Materiały Etnograficzne”. T. 26. Wrocław 1967, s. 143	zakaz znany, brak interpretacji		
	ok. Myślenic	I. SKOWRONEK: <i>Zwyczaje i obrzędy rodzinne</i> . W: <i>Monografia powiatu myślenickiego</i> . T. 2: <i>Kultura ludowa</i> . Kraków 1970, s. 233–236	-	-	+
	Górny Śląsk	H. WESOŁOWSKA: <i>Zwyczaje i obrzędy rodzinne</i> . W: <i>Kultura ludowa śląskiej ludności rodzimej</i> . Red. D. SIMONIDES, P. KOWALSKI. Wrocław–Warszawa 1991, s. 249	-	-	+
Udawanie się do sąsiadów (do cudzego domu)	Pierzchowice (ok. Sztumu)	W. ŁĘGA: <i>Ziemia malborska. Kultura ludowa</i> . W: „Balticum”. Z. 6. Toruń 1933, s. 91	-	-	+
	ok. Rozwadowa	W. GAJ-PIOTROWSKI: <i>Kultura społeczna...</i> , s. 143	zakaz znany, brak interpretacji		
	ok. Myślenic (Tokarnia, Krzywaczka, Zręczyce, Zawada)	I. SKOWRONEK: <i>Zwyczaje i obrzędy...</i> , s. 236	-	-	+
	Górny Śląsk (katowickie rodziny górnicze)	H. GERLICH: <i>Narodziny, zaślubiny, śmierć</i> . Katowice 1984, s. 39	-	+	-
Schodzenie do piwnicy	Wielkopolska	M. TARCO: <i>Zwyczaje i obrzędy narodzinowe</i> . W: <i>Kultura ludowa Wielkopolski</i> . T. 3. Red. J. BURSZA. Poznań 1967, s. 111	-	-	+
	Jaworze Dolne (ok. Bielska-Białej)	J. BRODA: <i>Zwyczaje i wierzenia związane z chrzciniami dziecka (Jaworze Dolne)</i> . „Lud” 1978, t. 62, s. 203	-	+	-

1	2	3	4	5	6
Wchodzenie na strych	Jaworze Dolne (ok. Bielska-Białej)	Ibidem, s. 203	-	+	-
Czerpanie wody ze studni	Małopolska	S. PONIATOWSKI: <i>Etnografia Polski</i> . W: <i>Wiedza o Polsce</i> . T. 3. Oprac. S. PONIATOWSKI. Warszawa 1932, s. 324	-	-	+
	Istebna (ok. Cieszyna)	M. SZUBERTOWA: <i>Obrzędy i zwyczaje...</i> , s. 614	-	-	+
	Jamno (ok. Koszalina)	A. WOJCIECHOWSKA: <i>Obrzędowość rodzinna...</i> , s. 175	-	-	+
	Wielkopolska	M. TARCO: <i>Zwyczaje i obrzędy...</i> , s. 111	-	-	+
	ok. Rozwadowa	W. GAJ-PIOTROWSKI: <i>Kultura społeczna...</i> , s. 143	-	-	+
	Pracze (ok. Milicza)	J. PAWŁOWSKA: <i>Dolnośląska wieś Pracze w powiecie milickim w latach 1945–1960 (studium etnograficzne)</i> . W: „Prace i Materiały Etnograficzne”. T. 25. Cz. II: <i>Kultura duchowa i społeczna</i> . Red. J. GAJEK. Wrocław 1968, s. 171	-	-	+
	ok. Myślenic (Stróża, Skomielna Czarna)	I. SKOWRONEK: <i>Zwyczaje i obrzędy...</i> , s. 236	-	-	+
	Orawa (Piekielnik, Podszkle, Harkabuz)	W. JOSTOWA: <i>Działalność magiczna związana z narodzeniem dziecka na polskiej Orawie</i> . „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, t. 8, s. 101	-	-	+
	Górny Śląsk (katowickie rodziny górnicze)	H. GERLICH: <i>Narodziny, zaślubiny...</i> , s. 39–41	-	-	+
	Górny Śląsk	H. WESOŁOWSKA: <i>Zwyczaje i obrzędy...</i> , s. 143	+	-	+
Częstochowskie	B. PABIAN: <i>Dziedzictwo kulturowe...</i> , s. 79	zakaz znany, brak interpretacji			
Wałbrzyskie	M. BISEK-GRĄŻ: <i>Dziedzictwo kulturowe Wałbrzyskiego. Wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne</i> . W: „Dziedzictwo Kulturowe”. T. 5. Red. T. SMOLIŃSKA. Wrocław 2007, s. 144	zakaz znany, brak interpretacji			
Udawanie się na zabawy wiejskie	Górny Śląsk	H. WESOŁOWSKA: <i>Zwyczaje i obrzędy...</i> , s. 142	zakaz znany, brak interpretacji		
	Górny Śląsk	D. SIMONIDES: <i>Mądrość ludowa...</i> , s. 119	-	-	+

Opracowanie własne na podstawie wybranej literatury etnologicznej z XX i początku XXI wieku. Celowo pominięto dane z niektórych artykułów, gdyż pojawiają się one w niniejszej pracy na mapach i w towarzyszących im interpretacjach (zob. Z. KŁODNICKI: *Kultura duchowa i społeczna wsi dolnośląskiej w świetle map „Atlas der deutschen Volkskunde”*. W: *Śląsk, Schlesien, Slezsko. Przenikanie kultur*. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław 2000, s. 43–64; A. PIEŃCZAK: *Dziedzictwo kulturowe w świadomości mieszkańców Istebnej – obrzędowość urodzinowa w procesie przemian*. W: *Dziedzictwo kulturowe jako klucz do tożsamości pogranicza polsko-czeskiego na Śląsku Cieszyńskim – Kulturní dědictví jako klíč k identitě česko-polského pohraničí*. W: „Bibliotheca Ethnologia Europae Centralis”, T. 1. Red. H. RUSEK, A. PIEŃCZAK, J. SZCZYRBOWSKI. Cieszyn–Katowice–Brno 2010, s. 355–369).

Wybór zagadnień, których dotyczą sporządzone przeze mnie mapy, był uwarunkowany możliwościami wykorzystania w celach porównawczych danych zawartych na mapach ADV. Przypomnę, że tematykę związaną z położnicą w ADV objęły zaledwie dwa z 23 pytań ankietowych z zakresu obrzędowości narodzinowej, dotyczących: 1) miejsc, do których matka przed wywodem nie powinna się udawać; 2) zakazu przekraczania przez nią określonych granic; 3) zachowania

określonych środków ostrożności przed pierwszym wyjściem do kościoła; 4) nazw gwarowych kobiety przyjmującej poród lub pomagającej przy tej czynności; 5) długości trwania okresu izolacji; 6) terminu wywodu; 7) nazw gwarowych wywodu; 8) przebiegu ceremonii kościelnej (z ewentualnym podkreśleniem różnic wyznaniowych). Większość z tych zagadnień nie została ujęta w kwestionariuszu badawczym (poza kategorią 1, 2 i 4), a tym samym nie uwzględnili jej w swych analizach badacze PAE (nie zwracano uwagi na kwestie wyznaniowe); zakres problematyki, jak również wynikające z tego faktu późniejsze ujęcia klasyfikacyjne nie zawsze są zbieżne w obu atlasach; wybór map niemieckich jest więc ograniczony ilościowo i tematycznie. Wartość poznawczą w tym zakresie mają dwie mapy w zeszycie szóstym nowej serii ADV, w których uwzględniono różne zakazy izolacyjne obowiązujące położnicę przed wywodem. Pierwsza z map, zatytułowana *Verbote für die Wöchnerin im Hofbereich* (ADV NF 65, oprac. G. Grober-Glück), zawiera 18 kategorii obejmujących zróżnicowane warianty odpowiedzi. Dotyczy ona zakazów związanych z udawaniem się bądź przekraczaniem przez matkę w położu określonych miejsc, które można przyporządkować do dwóch grup:

1) **zakazy obejmujące przestrzeń w obrębie domu i zagrody:** piwnica; strych; stajnia; próg w domu, drzwi domu, brama wjazdowa; ściek; dach (okap); studnia;

2) **zakazy obejmujące przestrzeń poza zagrodą:** obca brama wjazdowa; obcy dach (okap); obca stajnia; woda (kładka); koleina, droga, jezdnia; skrzyżowanie⁷.

Z tego obszernego zbioru danych tylko część nadaje się do przeprowadzenia badań porównawczych z zastosowaniem metody etnogeograficznej. W tym celu wykorzystałam wyłącznie informacje dotyczące: udawania się przez kobietę w położu do piwnicy, wchodzenia na strych, przekraczania progów oraz chodzenia przez nią po wodę do studni – odpowiedzi na ten temat znajdują się bowiem również w polskich materiałach atlasowych (w różnym zakresie), o czym dalej. Druga mapa, *Die Wöchnerin bringt Schaden* (ADV NF 66, oprac. G. Grober-Glück), zawiera informacje o innych zakazach, związanych głównie z uczestnictwem położnicy przed wywodem w życiu gospodarczym i społecznym. Legenda mapy obejmuje 21 różnych kategorii, które można podzielić na cztery podstawowe grupy:

1) **zakazy związane z życiem towarzyskim:** uczestniczenie w imprezach wiejskich (grozi kłótniami i bójkami); branie udziału w weselach, patrzenie na parę młodą; spotkanie się z innymi położnicami; odwiedzanie sąsiadów (przynosi nieszczęście) itp.;

2) **zakazy związane z ziemią:** pracowanie na roli; przechodzenie przez zielony trawnik; łamanie innych zakazów związanych z ogrodem i polem;

3) **zakazy związane z pożywieniem:** zagotowywanie marynat; konserwowanie owoców i warzyw; rozlewanie do butelek moszczu lub innych napojów; dotykanie mięsa lub solenie, ewentualnie udawanie się do beczki z solanką, dotykanie soli; uczestniczenie w zabijaniu zwierząt; pieczenie chleba czy kontakt z przedmiotami wykorzystywanymi przy tej czynności; udawanie się do sklepu spożywczego; inne zakazy związane z żywnością;

4) **zakazy związane z ogniem:** rozpalenie ognia; chodzenie do ognia; patrzenie do wnętrza rozgrzanego pieca piekarskiego.

⁷ W legendzie mapy odnotowano, że nie uwzględniono popularnych odpowiedzi typu: „położnica nie może wychodzić z domu”, „nie może wychodzić na ulicę”.

Zgodnie z klasyfikacją zaproponowaną w kwestionariuszu badawczym PAE pod uwagę wzięłam zakazy izolacyjne obejmujące przestrzeń w obrębie domu i zagrody: 1) wychodzenia poza próg izby; 2) wychodzenia poza próg chałupy; 3) wychodzenia poza zagrodę; 4) schodzenia do piwnicy; 5) wchodzenia na strych. Pojawiły się również zakazy izolacyjne obejmujące przestrzeń w obrębie zagrody i poza nią nie ujęte w kwestionariuszu, stosunkowo często podawane przez informatorów (tzw. odpowiedzi spontaniczne). Należą do nich: 1) czerpanie wody ze studni; 2) odwiedzanie sąsiadów; 3) udawanie się na zabawy wiejskie. Warto dodać, że powstała w ten sposób klasyfikacja różni się od zaproponowanej w legendzie pierworysu mapy atlasowej Bohdanowicza *Zakazy obowiązujące położnicę w okresie izolacji* (mapa 477)⁸.

Innowacją jest sposób prezentacji na mapach analizowanych danych etnograficznych. Zawsze, kiedy było to uzasadnione, mapy opracowywałam dwójako: z jednej strony zjawiska przedstawiałam w szerszym kontekście środkowoeuropejskim (uwzględniającym terytoria wchodzące w skład dawnej Rzeszy Niemieckiej), z drugiej – ogólnopolskim (obejmującym obszar eksploracyjny PAE). W obu przypadkach na kartogramach widnieje wyodrębniony szarym kolorem obszar Śląska (zob. rozdział 4, *Specyfika badań...*). Na mapach ukazałam zróżnicowanie przestrzenne wybranych zakazów izolacyjnych obowiązujących kobiety w połogu – dotyczą one zarówno samej zagrody, jak i przestrzeni poza nią.

W celu przedstawienia zróżnicowania kulturowego w zakresie form izolacji matki przed wywodem opracowałam 15 map, z czego 14 na podstawie materiałów atlasowych wyekscerpowanych z PAE i ADV. Obrazują one występowanie różnych zakazów izolacyjnych znanych respondentom jeszcze na początku lat 30. XX wieku oraz w latach 70. XX wieku, rzadziej na przełomie pierwszej i drugiej dekady XXI stulecia. Na powstałych mapach celowo pominęłam dane z literatury przedmiotu (różnice chronologiczne i tematyczne) oraz informacje pochodzące z innych atlasów etnograficznych i dialektologicznych, gdyż – jak pisałam wcześniej – analizowane zakazy izolacyjne nie zostały do tej pory w nich opracowane (zob. tabela 1.1).

Omówienie rozpoczynam od specyfiki map, które powstały na podstawie danych uzyskanych w badaniach prowadzonych na potrzeby PAE, za pomocą pytań kwestionariuszowych, i które dają pełne możliwości porównawcze, a więc z założenia – zapewniają najlepsze wyniki kartograficzne (zob. mapy VI–IX). Pierwsza z map ukazuje łączne występowanie na terenie środkowej Europy trzech zakazów izolacyjnych związanych z przekraczaniem progu izby, opuszczaniem domu oraz gospodarstwa przez położnicę – w szerokiej perspektywie czasowej⁹. Kolejne trzy mapy ukazują to zagadnienie w mniejszej skali (ogólnopolskiej), lecz bardziej szczegółowo. Na poszczególnych mapach uwzględniłam jedną z trzech zakazanych przestrzeni, zaznaczając dodatkowo odpowiedzi negatywne. Również

8 Różnica wynika z odmiennej interpretacji materiału źródłowego przez Bohdanowicza. Na pierworysie mapy znajdują się nieścisłości, między innymi błędnie umieszczone znaki (przesunięcia w poszczególnych polach bądź ich brak w określonych miejscach); dane z literatury i kwerend muzealnych nie zostały wyodrębnione graficznie. Z tego względu zdecydowałam się na opracowanie tej tematyki od nowa.

9 Mapa VI: *Zakaz przekraczania progu izby i domu oraz wychodzenia poza zagrodę przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim)*.

w tym przypadku dane z ADV stały się cenną bazą materiałową, celowo jednak ograniczyłam ich zasięg do obszaru Polski¹⁰. Ze względu na charakter omawianych zjawisk przedstawiłam w formie graficznej natężenie występowania trzech omawianych form izolacji poporodowej, stosując różne warianty znaku w kształcie trójkąta. Poziom jego zaciemnienia wskazuje na stopień ograniczenia kobiety w połogu w funkcjonowaniu w przestrzeni wiejskiej: pusty trójkąt oznacza bezwzględny zakaz opuszczania przez nią izby (szczególnie silnie zagrożenie położnicy), trójkąt częściowo zaciemniony wskazuje na istnienie zakazu opuszczania przez nią domu, pełny trójkąt – na jeszcze większą swobodę kobiety w połogu, wyrażającą się w możliwości opuszczania przez nią domu, lecz nie granic gospodarstwa.

Nieco inaczej sytuacja wyglądała przy konstruowaniu map ukazujących inne ograniczenia terytorialne obowiązujące położnicę w domu (pytania o te kwestie również znalazły się w kwestionariuszu badawczym). Dotyczą one zakazu schodzenia przez nią do piwnicy bądź wchodzenia na strych (zob. mapy X–XIII). W tym przypadku wnioskowanie o stopniu nasilenia omawianych zjawisk nie było możliwe. Zachowałam jednak zasadę, aby na mapach przedstawić stan analizowanych przekonań na ogólnym tle środkowoeuropejskim¹¹ oraz precyzyjnie ukazany ogólnopolskim¹².

Pozostałe mapy opracowałam na podstawie tzw. odpowiedzi spontanicznych, czyli pozyskanych w trakcie badań informacji, które wykraczają poza pytania kwestionariuszowe (zob. mapy XIV–XIX). Dane te były na tyle liczne, że umożliwiły stworzenie sześciu odrębnych map, odnoszących się zarówno do skali środkowoeuropejskiej, jak i ogólnopolskiej. Dotyczą one trzech zakazów związanych z opuszczeniem przez położnicę domostwa: nabierania przez nią wody ze studni¹³, odwiedzania sąsiadów¹⁴ oraz udawania się na zabawy wiejskie¹⁵. Powstały na nich obraz etnograficzny jest częściowo niekompletny, pozwala jednak na wnioskowanie z pomocą metody etnogeograficznej, tym bardziej że tematykę tę objęły również karty ADV.

10 Mapa VII: Zakaz przekraczania progu izby przez położnicę przed wywodem; mapa VIII: Zakaz przekraczania progu domu przez położnicę przed wywodem; mapa IX: Zakaz wychodzenia poza zagrodę przez położnicę przed wywodem.

11 Mapa X: Zakaz schodzenia do piwnicy przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim); mapa XII: Zakaz wchodzenia na strych przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim).

12 Mapa XI: Zakaz schodzenia do piwnicy przez położnicę przed wywodem; mapa XIII: Zakaz wchodzenia na strych przez położnicę przed wywodem.

13 Mapa XIV: Zakaz czerpania wody ze studni przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim); mapa XV: Zakaz czerpania wody ze studni przez położnicę przed wywodem.

14 Mapa XVI: Zakaz odwiedzania sąsiadów przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim); mapa XVII: Zakaz odwiedzania sąsiadów przez położnicę przed wywodem.

15 Mapa XVIII: Zakaz udawania się na zabawy wiejskie przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim); mapa XIX: Zakaz udawania się na zabawy wiejskie przez położnicę przed wywodem.

Zakaz przekraczania progu izby

Jeden z zakazów izolacyjnych stosowanych dawniej wobec położnicy przed wywo- dem dotyczył wychodzenia przez nią z izby, w której odbył się poród. Dane na ten temat pojawiają się w literaturze przedmiotu co najmniej od połowy XIX wieku (zob. tabela 5.1), jednak tylko w *Polskim atlasie etnograficznym* znajdziemy porównywalne informacje z całego kraju. Te zasoby źródłowe, wzbogacone o dane z ADV, pozwalają szczegółowo ukazać zasięg występowania zakazu w Polsce, w możliwie szerokim zakresie czasowym (od pierwszej połowy lat 30. XX wieku do początku drugiej dekady XXI wieku).

Chcąc przedstawić zróżnicowanie kulturowe omawianego zjawiska w jak naj- szerszej perspektywie czasowej, sięgnęłam do dwóch atlasów narodowych – *Pol- skiego atlasu etnograficznego* oraz *Atlas der deutschen Volkskunde*. W rezultacie powstała mapa VI: *Zakaz przekraczania progu izby i domu oraz wychodzenia poza zagrodę przez położnicę przed wywo- dem (na tle środkowoeuropejskim)*, która stanowi syntezę wyników prac badawczych będących podstawą ADV (1933) oraz PAE (lata 1969–1976 i 2008–2011). Do celów interpretacyjnych zestawiono na niej informacje zebrane z 713 miejscowości objętych eksploracją ankietową ADV w okresie międzywojennym (w tym widoczne 115 punktów w zachodniej i północnej Polsce) oraz o kilka dekad późniejsze dane pozytywne, zebrane w 41 wsiach PAE (w tym trzy odnoszą się do początku XXI wieku). Należy jednak zaznaczyć, że dane niemieckie widoczne na opracowanej mapie dotyczą zbiorczo trzech zakazów potraktowanych w PAE odrębnie i przedstawionych przeze mnie na trzech kolejnych mapach (zob. mapy VII–IX). Z czego wynika to uogólnienie w atlasie niemieckim? Ankietowani przez ADV w latach 30. ubiegłego wieku odpowiadali najczęściej, że położnica nie mogła przekraczać „progu drzwi wejściowych”, „progu drzwi” lub „progu”¹⁶; uzyskane dane są więc niejednoznaczne. Być może z tego powodu na mapie ADV (nr 65) zgrupowano trzy omawiane zakazy pod jednym znakiem. Sprawia to, że obraz etnograficzny wyłaniający się z kart atlasu niemieckiego na terenach obecnej Polski (odnoszą- cy się do początku lat 30. ubiegłego wieku) należy traktować jako przybliżony. Nie oznacza to jednak, że możliwości porównawcze w tym zakresie są zniko- me. Mapa VI jest przykładem, że po pewnych modyfikacjach możliwe staje się pełniejsze wykorzystanie danych niemieckich ADV – dzięki uogólnieniu pier- wotnie stworzonej klasyfikacji, widocznej na mapach VII–IX; dotyczy więc nie tylko omawianego tu zakazu, ale również dwóch przedstawionych dalej (zakaz przekraczania progu domu oraz wychodzenia poza zagrodę).

Z zebranych w ten sposób danych ADV wynika, że zakazy związane z przekra- czaniem progu izby lub domu czy też wychodzenia poza zagrodę w latach 30. XX wieku dotyczyły przeważnie sporej części środkowych i południowych Niemiec, północnych obrzeży oraz południowej części Czech, a także znacznego obszaru Austrii w dzisiejszych granicach (mapa VI).

16 *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge: Erläuterungen zu den Karten NF 37–48 und 54–56c, 65–69d, 70–72c, 73–76a, b. T. 2.* Red. M. ZENDER, G. GROBER-GLÜCK, H.L. COX, G. WIEGELMANN. Marburg 1966–1982, s. 472.

Zasięg zwarty, świadczący o powszechności zakazu, obejmuje rozległe tereny, począwszy od zachodniej części Nadrenii Północnej-Westfalii, poprzez niemal całą Nadrenię-Palatynat, Hesję, Badenię-Wirtembergię, Bawarię, wchodząc następnie w kierunku wschodniej Saksonii. Zwarty zasięg rozrywa się jednak w części środkowej omawianego terytorium, utrzymując się jeszcze w północnej Hesji oraz środkowej, zachodniej i północnej Turyngii. Oprócz tego występuje kilka mniejszych skupisk w środkowej części Dolnej Saksonii oraz Saksonii-Anhalt, a także na północy (północno-środkowa część Szlezwika-Holsztynu, północna część Meklemburgii-Pomorza Przedniego – okolice Rostoku, Greifswaldu)¹⁷. Omawiany zakaz występuje również na obszarach dzisiejszej Polski, głównie w sporej części Pomorza Gdańskiego, Warmii i Mazur; w rozproszeniu pojawia się gdzieś na Pomorzu Zachodnim (docierając następnie do okolic Bydgoszczy) czy w Wielkopolsce. Zwyczaje te znane były również na sporym terytorium Śląska, choć w większym nasileniu w jego wschodniej części (dane pozytywne z 49 punktów badawczych ADV, co stanowi blisko połowę, tj. 42,6%, informacji z tego atlasu obejmujących obszar Polski).

Zakazy przekraczania progów przez położnicę, w tym progów izby, były znane w różnych częściach Śląska i na terenach ościennych. Początkowo niemieccy badacze Górnego Śląska¹⁸ o nich nie wspominali, już jednak na początku XX wieku pastor Koelling podał, że kobieta w położu nie mogła opuszczać izby¹⁹. Wilhelm Menzel później podkreślał, że przed upływem sześciu tygodni młoda matka nie mogła opuszczać zajmowanego pokoju; w niektórych okolicach Śląska (Opole, Sława Śląska) zakaz był mniej rygorystyczny, kobiecie w położu nakazywano jedynie, by nie wychodziła z domu bądź nie opuszczała zagrody, albowiem „złe ma jeszcze nad nią siłę”²⁰.

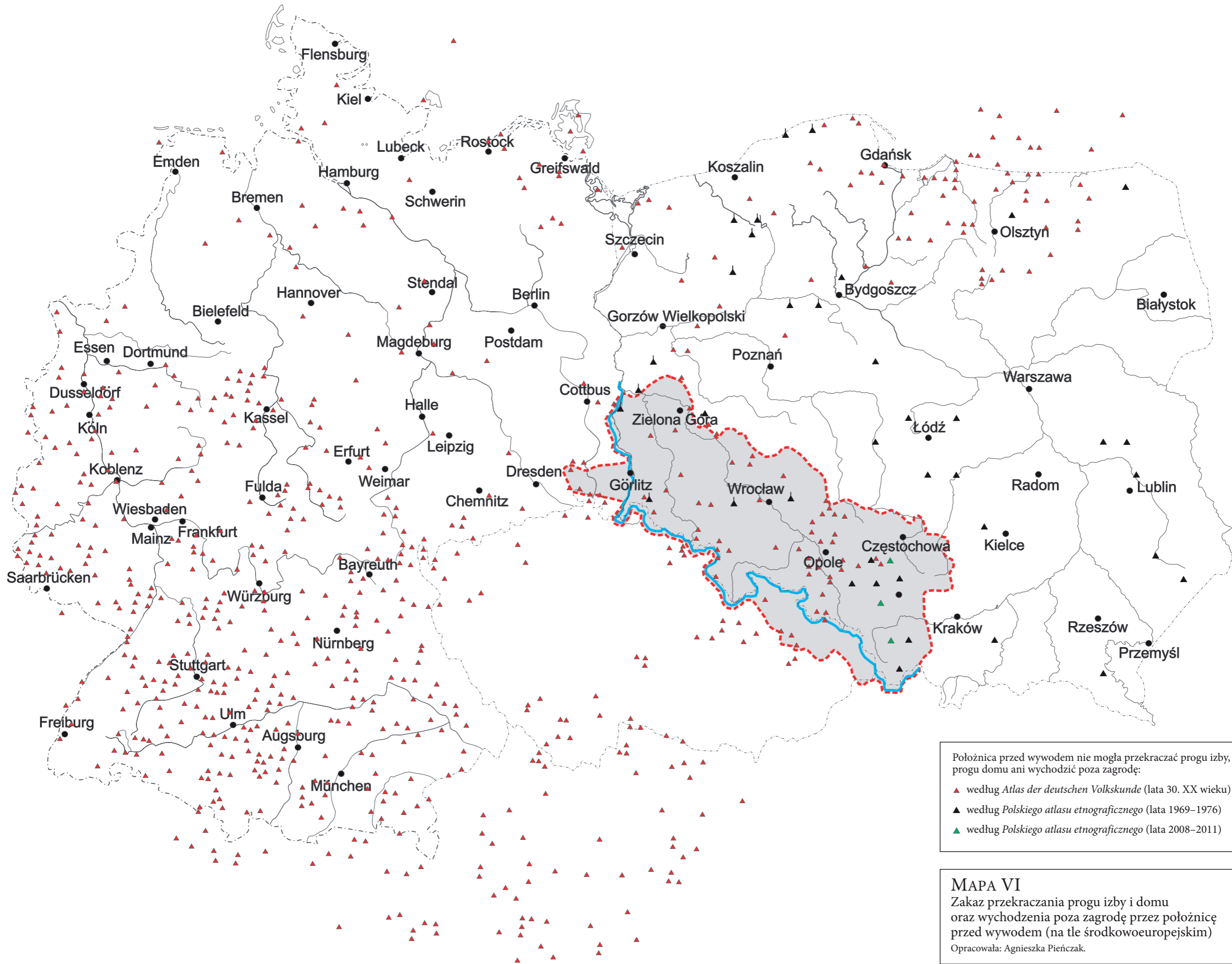
Nieco więcej o zakazie przekraczania przez położnicę progów izby dowiadujemy się z materiałów PAE, pozyskiwanych przez polskich badaczy blisko cztery dekady później w latach 1969–1976 (zob. mapa VII). Z zebranych wtedy danych wynika, że pamiętano o nim w 67 wsiach, czyli w 20% wszystkich miejscowości siatki atlasowej badanych w zakresie obrzędowości narodzinowej (zob. tabela 5.3). Zakaz znała przeważnie ludność rodzima (70% przypadków), rzadziej napływo-

17 Zakaz przekraczania progów izby czy mieszkania przez położnicę najczęściej odnotowano na Śląsku, w Prusach Wschodnich, na terenie Górnej Frankonii i Górnego Palatynatu; generalnie obejmuje przede wszystkim południową część obszaru badań ADV (zob. *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge: Erläuterungen zu den Karten NF 37–48...*, s. 470, uzupełniając s. 469).

18 Pod koniec XIX wieku odnotowano jedynie, że położnica nie powinna przyjmować posiłków od obcych (W. NEHRING: *Über Aberglauben, Gebräuche, Sagen und Märchen in Oberschlesien. Erster Bericht*. W: „Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde” 1896. Oprac. F. VOGT, O. JIRICZEK. T. 2. Z. 3. Nr 1, s. 6 [online]), ani zostawać sama w izbie (ibidem, s. 6–7; W. PATSCHOVSKI: *Beiträge zur Schlesienschen...*, s. 55).

19 H.E. KOELLING: *Absonderliche Sitten, Gebräuche und Anschauungen des oberschlesischen Volkes mit besonderer Berücksichtigung des Kreises Kreuzburg und seiner evang. Bewohner*. „Mitteilungen der Schlesische Gesellschaft für Volkskunde” 1902, t. 5, z. 9, nr 1, s. 79 [online].

20 W. MENZEL: *Mutter und Kind im schlesischen Volksglauben und Brauch*. Breslau 1938, s. 83.



PYTANIA KWESTIONARIUSZOWE,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH OPRACOWANO MAPE

Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego (Zwyczajy, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz – notatnik terenowy nr VII. Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969)*:

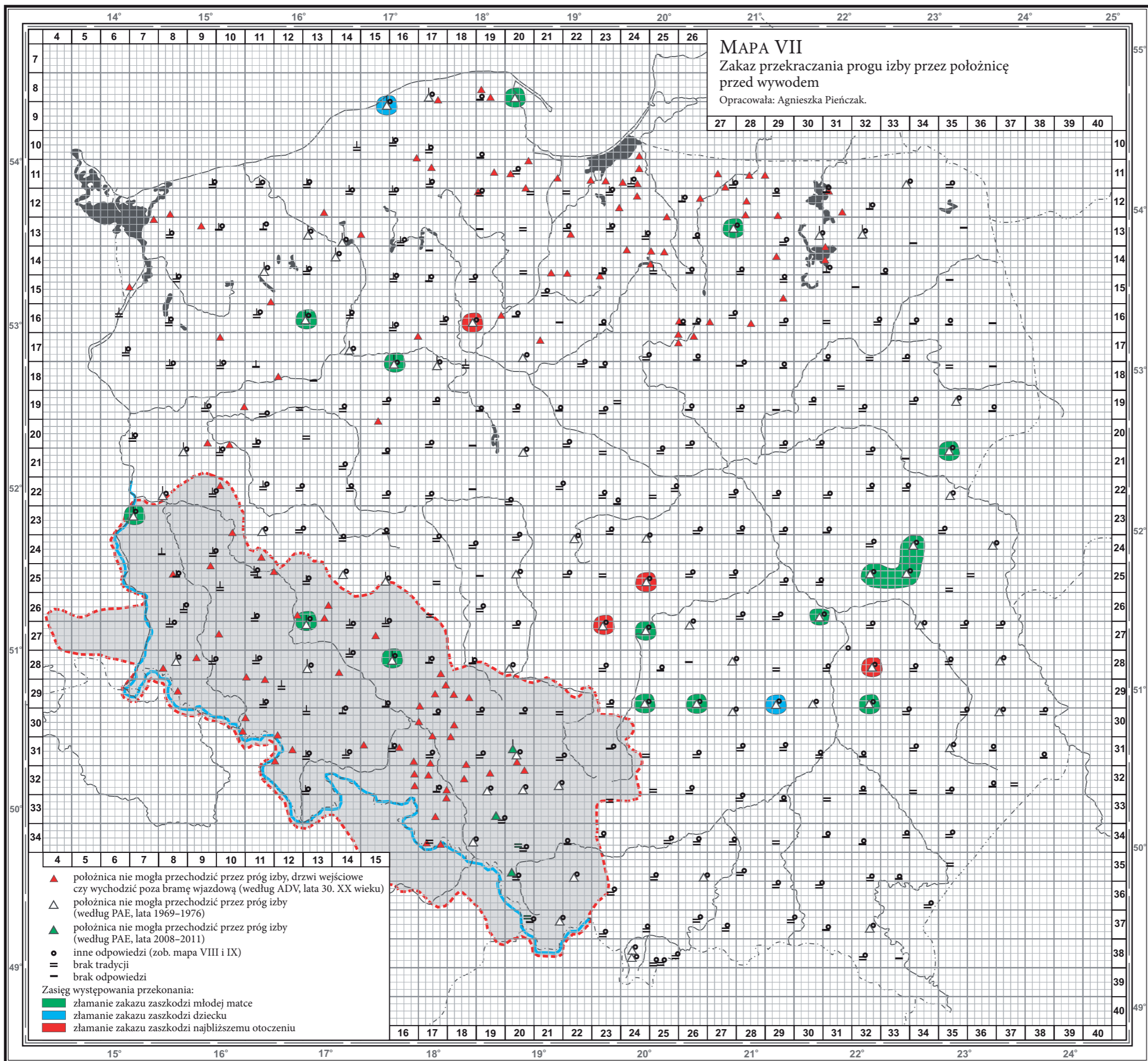
„6. Jakie są lub były formy izolacji po położu?
e) Wychodzenie poza zagrodę? przez jaki okres?”

Kwestionariusz ankiety *Atlas der deutschen Volkskunde (Fragebogen IV)*:

„155. a) Wohin darf die Wöchnerin vor dem ersten Kirchgang (Aussegnung) nicht gehen? (z. B. Keller, Boden, Stall, Brunnen, Nachbar)
b) Welche Grenze darf sie nicht überschreiten? (z. B. Dachtraufe, Gosse, Straße, Kreuzweg, Dorfgrenze)”

UWAGI

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku) i *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976 oraz 2008–2011).
2. Mapa dotyczy okresu od lat 30. XX wieku do początku drugiej dekady XXI wieku. Dane najstarsze (lata 30. XX wieku) zaznaczono na czerwono, najnowsze, z terenu Górnego Śląska (lata 2008–2011) – na zielono.
3. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono kolorem jasnoszarym, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska.
(Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary. W: Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*. Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDŹ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny*. Z. 4. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).
4. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.
5. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książnik.



PYTANIA KWESTIONARIUSZOWE,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH OPRACOWANO MAPĘ
Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego*
(*Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz – notatnik terenowy nr VII.* Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969):
„6. Jakie są lub były formy izolacji po położeniu?
a) Wychodzenie za próg izby? przez jaki okres?”

Kwestionariusz ankiety *Atlas der deutschen Volkskunde (Fragebogen IV)*:
„155. a) Wohin darf die Wöchnerin vor dem ersten Kirchgang (Aussegnung) nicht gehen? (z. B. Keller, Boden, Stall, Brunnen, Nachbar)
b) Welche Grenze darf sie nicht überschreiten? (z. B. Dachtraufe, Gosse, Straße, Kreuzweg, Dorfgrenze)”

UWAGI

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku) i *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976 oraz 2008–2011).
2. Mapa dotyczy okresu od lat 30. XX wieku do początku drugiej dekady XXI wieku. Dane najstarsze (lata 30. XX wieku) zaznaczono na czerwono, najnowsze, z terenu Górnego Śląska (lata 2008–2011) – na zielono.
3. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono na szaro, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska. (Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary.* W: *Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie.* Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDŹ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny. Z. 4.* Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).
4. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.
5. Zastosowane skróty: ADV – *Atlas der deutschen Volkskunde*; PAE – *Polski atlas etnograficzny*.
6. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książnik.

wa (30%)²¹. Wydaje się, że w analizowanym okresie raczej zanikał, zarówno ilościowo, jak i przestrzennie.

W latach 70. ubiegłego wieku zakaz również był znany badanym mieszkańcom Śląska, jednakowo wśród ludności rodzimej i napływowej (po 50%). W pierwszym przypadku jego występowanie stwierdzono we wschodniej części wyodrębnionego obszaru, gdzie utworzyło dwie enklawy widoczne na mapie²².

Pamiętała go także ludność napływowa mieszkająca w rozproszeniu w zachodniej części analizowanego rejonu²³. Przybysze wywodzili się głównie z Poznańskiego, Lubelskiego, Rzeszowskiego oraz Krakowskiego, rzadziej z Kresów Wschodnich (np. Lwowskie, Nowogródzkie, Poleskie, Tarnopolskie). Trudno jednak wnioskować, czy pozyskane od nich wiadomości każdorazowo dotyczą poprzednich miejsc zamieszkania czy też sytuacji zastanej przez nich po osiedleniu; brakuje na ten temat danych źródłowych.

Tabela 5.3. Zakaz przekraczania progu izby przez położnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

Znajomość zakazu wśród respondentów	Śląsk		Pozostałe obszary Polski		Razem*
	ludność rodzima	ludność przybyła	ludność rodzima	ludność przybyła	
Znany	7	7	40	13	67
Brak tradycji	9	20	135	35	199
Brak odpowiedzi	5	8	52	9	74
<i>Razem:</i>	21	35	227	57	340

* Pominięto kategorię „inne odpowiedzi”.

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

21 W większości przypadków znane jest pochodzenie osób przybyłych na te tereny w okresie powojennym, co pozwala na bardziej precyzyjne wnioskowanie o dynamice zmian kulturowych po II wojnie światowej.

22 Pierwsza z wysp obejmuje kilka wsi na Górnym Śląsku i obszarach pobliskich (**Lubomia**, ok. Wodzisławia Śląskiego; **Rudziniec**, ok. Gliwic; **Wieszowa**, ok. Tarnowskich Gór; **Kokotek**, ok. Lublińca; **Golaśza**, ok. Będzina); druga – dwie inne miejscowości w południowo-wschodniej części rejonu (**Żabnica**, ok. Żywca; **Roczyny**, ok. Wadowic). **Uwaga!** W kolejnych przypisach w nawiasach kwadratowych znajdujących się za nazwą miejscowości odnotowano informacje o respondentach: płeć („k” – kobieta, „m” – mężczyzna), rok urodzenia, miejsce pochodzenia lub urodzenia, ewentualnie (gdy podano w kwestionariuszu) – datę przyjazdu na nowe miejsce osiedlenia (po dwukropku). Informacje niepewne oznaczono znakiem zapytania. Nazwy miejscowości atlasowych wyodrębniono pogrubieniem.

23 **Zawidowice**, ok. Oleśnicy [k 1890 Starokrzepice, ok. Kielc: 1945; k 1911 Dawidowice ?, Lwowskie: 1946; k 1929 Lwowskie: 1945]; **Piersno**, ok. Środy Śląskiej [k 1935 Skawa, ok. Myślenic; k 1937 Jaszczurowa, ok. Dębicy; m 1890 Koroszczatyn ?, dawne ZSRR; k 1921 Buczacz, ok. Barysza – Tarnopolskiej]; **Wrzosy**, ok. Wołowa [Poleskie]; **Guzowice**, ok. Milicza [brak danych]; **Szyszkowa**, ok. Lubania Śląskiego [k 1938 Wojsławice, ok. Chełma Lubelskiego]; **Osiecznica**, ok. Krosna Odrzańskiego [Poznańskie, Nowogródzkie]; **Kopce**, ok. Gubina [k 1920 Dobrosołowo, ok. Konina; k 1896 Skoków, ok. Puław: 1945].

W latach 70. ubiegłego wieku zakaz opuszczania izby przez położnicę występował także wyspowo poza Śląskiem, charakteryzując raczej południowo-wschodnią część kraju aniżeli pozostałe badane rejony Polski. Na mapie, na terenach zamieszkałych przez ludność rodzimą tworzy zaledwie kilka większych skupisk (przeważnie północno-zachodnia, zachodnia i południowo-wschodnia część Lubelskiego, centralna część Kieleckiego oraz wschodnia Łódzkiego). Zasięg powstały na mapie został wzbogacony przez informację uzyskaną od osoby pochodzącej z Lubelskiego, pamiętającej funkcjonowanie omawianego zakazu w poprzednim miejscu zamieszkania²⁴. Sporadycznie odnotowano zakaz w kilku wsiach w Krakowskim, Rzeszowskim, Białostockim, Olsztyńskim, Bydgoskim, Poznańskim i Gdańskim. Znany był również ludności rodzimej zamieszkującej wschodnią część terenu objętego wpływami kultury śląskiej (część zachodnia i centralna Katowickiego oraz zachodnia Krakowskiego).

Jak wyglądała natomiast znajomość analizowanego zakazu wśród osiedleńców? Odnotowano go poza Śląskiem również w kilkunastu miejscowościach z osadnikami lub przesiedleńcami (tabela 5.3). Pochodzili oni najczęściej z Białostockiego, Lubelskiego, Rzeszowskiego, Łódzkiego i Poznańskiego²⁵ oraz Kresów Wschodnich (głównie Nowogródzkie, Wołyńskie i Tarnopolskie)²⁶.

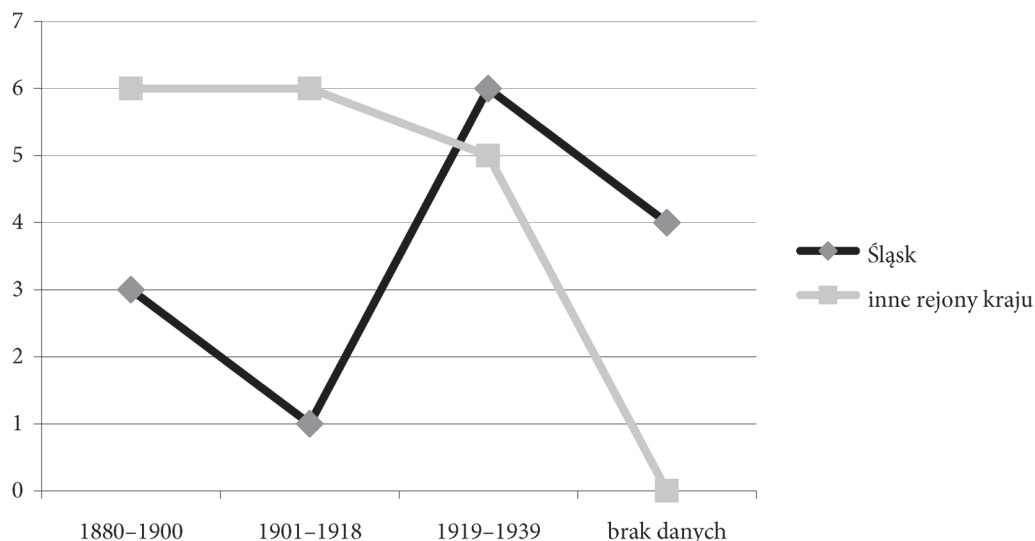
Po zestawieniu danych dotyczących przedziału wiekowego osób napływowych znających wzmiankowany zakaz, pojawia się pewna dysproporcja: na Śląsku rzadziej pamiętali go respondenci urodzeni między 1890 a 1918 rokiem aniżeli w reszcie Polski. Wśród przybyłych na Śląsk jako nowe miejsce osiedlenia zakaz znali najczęściej urodzeni w latach 1919–1939 (43% badanej grupy), rzadziej urodzeni w innych okresach²⁷ (zob. wykres 5.1). Można jednak przypuszczać, że ich wspomnienia sięgały przynajmniej lat tuż przed wybuchem II wojny światowej, a więc czasów poprzedniego osiedlenia. W innych częściach kraju odpowiedzi zebrano przeważnie wśród osób najstarszych, urodzonych między 1880 a 1918 rokiem. W tym przypadku można przypuszczać, że ich narracje w większym stopniu dotyczyły czasów dawniejszych.

24 Szyszkowa, ok. Lubania Śląskiego [k 1938 Wojsławice, ok. Chełma Lubelskiego].

25 Oleśnica, ok. Chodzieży [m 1900 Gorzewo, ok. Obornik]; Dąbrówka, ok. Pisz [k 1922 Gołdap]; Grabnik, ok. Ełku [k 1893 ok. Augustowa]; Smolniki, ok. Szubina [k 1895 Gołańcz, ok. Wągrowca: 1914]; Strączno, ok. Wałcza [k 1922 Lubelskie]; Jelonek, ok. Szczecinka [k 1904 Stara Wieś, ok. Krasnegostawu: 1948; k 1903 Moszna, ok. Puław; k 1925 Bilno, ok. Aleksandrowa Kujawskiego: 1949; k 1897 ok. Kalisza Pomorskiego: 1949]; Suliszewo, ok. Drawska Pomorskiego [k 1889 Siemkowie, ok. Wielunia; k 1913 Lipa, ok. Przemyśla; m 1912 Gołędzkie, ok. Kutna; m 1920 Rybice, ok. Kamienia Pomorskiego]; Potulin, ok. Wągrowca [m 1898 Będlewo, ok. Poznania: 1939]; Cecenowo, ok. Słupska [m 1924 Paszowa, ok. Leska: 1947; k 1906 ok. Sieradza: 1948; k 1902 ok. Wejherowa: 1947].

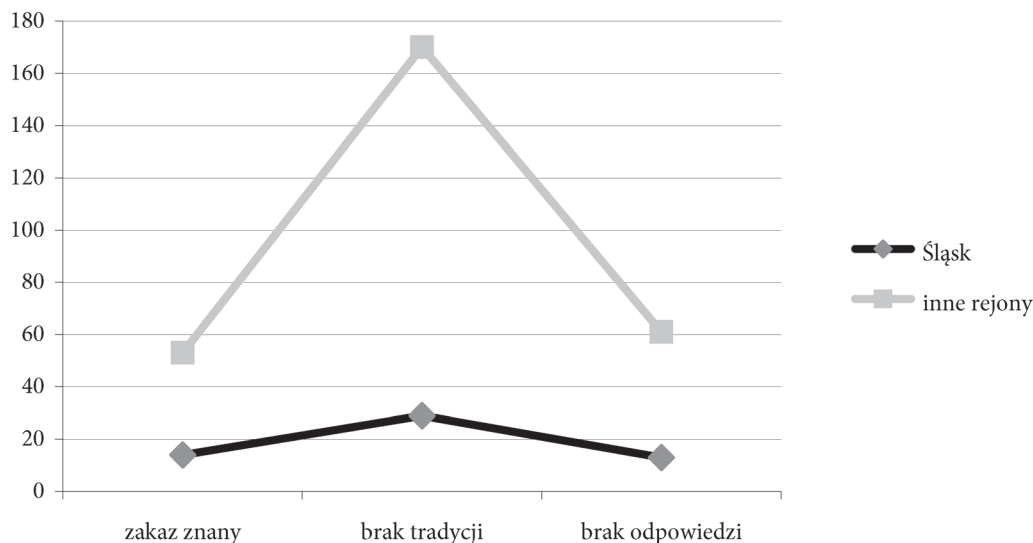
26 Walewice, ok. Sulęcina [k 1905, 1915, 1931 Touste/Toustobaby, ok. Podhajec – Tarnopolskie; k 1908, 1915 Hołchocze, ok. Podhajec – Tarnopolskie]; Łęknica, ok. Szczecinka [k 1900 Derewna, ok. Stołpiec – Nowogródzkie; k 1888 ok. Stołpiec – Nowogródzkie]; Gałowo, ok. Szczecinka [k 1915 Werwiezno, ok. Kowla – Wołyńskiej]; Objazda, ok. Słupska [k 1900 Byczki, ok. Grodna: 1947].

27 Wiedza w tym zakresie nie zawsze jest jednak w pełni kompletna.



Wykres 5.1. Osiedleńcy znający zakaz przekraczania progu izby przez połoźnicę według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Śląska i Polski (lata 1969–1976)
Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Na podstawie konfiguracji znaków widocznych na mapie można wnioskować o przypuszczalnym cofaniu się dawnego, zapewne szerszego zasięgu występowania omawianego zakazu. Niektóre osoby napływowe poświadczają go co najmniej w odniesieniu do okresu międzywojennego na ówczesnych Kresach Wschodnich. W latach 70. XX wieku zakaz w większym stopniu ograniczał się do centralnej i południowo-wschodniej części kraju, co może wskazywać na jego reliktowość. O znacznym zaniku zakazu w różnych stronach Polski (poza Śląskiem) świadczy również to, że w ponad połowie miejscowości nie był on w badanym okresie znany respondentom (60%); w niektórych z nich nie otrzymano na ten temat żadnej informacji (21%). Generalnie pamięć o zakazie przekraczania progu izby przez połoźnicę była żywa prawie w co piątej (19%) badanej wsi (tabela 5.3). Trudno jednak precyzyjnie określić stopień żywotności zjawiska, gdyż nie są dostępne dokładne dane o jego funkcjonowaniu w analizowanych społecznościach lokalnych (opozycja praktykowane–zarzucone). Czy w takim razie można mówić o reliktowości omawianego zakazu również w kontekście Śląska? Chcąc dać odpowiedź na to pytanie, przeanalizowałam dane zebrane wyłącznie na tym terenie. W ponad połowie przypadków odnotowano, że zakaz nie był ani nie jest znany w lokalnej tradycji (52%), bądź nie otrzymano na jego temat jakichkolwiek danych (23%). Znajomość zakazu stwierdzono średnio w co czwartej (25%) badanej miejscowości na Śląsku (zob. wykres 5.2). Powstałe różnice procentowe w jednym i drugim przypadku nie są znaczne, co może wskazywać na zbliżone tempo zmiany kulturowej obu obszarów. Na Śląsku jednak wiedza o zakazie przekraczania progu przez połoźnicę przed wywodem wydaje się nieco bardziej żywotna.



Wykres 5.2. Zakaz przekraczania progu izby przez położnicę – dynamika zmian kulturowych na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

O reliktowym charakterze omawianego przekonania świadczy ponadto znikoma liczba jego interpretacji²⁸. Uzyskano je podczas badań jedynie w 30% wsi, w których go znano. W latach 70. ubiegłego wieku ogólnikowa wiedza respondentów w tym zakresie ograniczała się do trzech potencjalnych konsekwencji naruszenia zakazu (w kolejności według liczby odnotowanych wskazań): a) złamanie zakazu grozi matce²⁹, b) szkodzi najbliższemu otoczeniu³⁰, c) szkodzi dziecku³¹. Tak niewielka liczba narracji wskazuje wyraźnie na postępujący proces racjonalizacji omawianych zabiegów izolacyjnych³². Należy jednak podkreślić, że większość

²⁸ Podczas badań respondenci stwierdzali z reguły ogólnikowo: *Aż do wyvodu kiesik baba nie wychodziła z izby, tak mówili babka (Żabnica, ok. Żywca [m 1897 autochton]). Był taki zwyczaj, że przez dziewięć dni po położeniu kobieta nie mogła przestąpić progu izby (Oleśnica, ok. Chodzież [m 1900 Gorzewo, ok. Obornik]).*

²⁹ Zakaz przekraczania progu izby przez młodą matkę tłumaczono z reguły racjonalnie, wskazując na potencjalne problemy zdrowotne, w tym osłabienie położnicy i jej znaczną podatność na wszelkie choroby, głównie szkodliwy przeciąg (*cug*). Jedna z respondentek podała, że opuszczenie łóżka zbyt szybko po porodzie kończyło się powikłaniami – sama, gdy wstała parę godzin po położeniu, leżała później trzy miesiące, nie potrafiła nawet samodzielnie usiąść (Brzozowica Mała, ok. Radzyna Podlaskiego [k 1892 Brzozowica Duża]).

³⁰ **Stronno**, ok. Bydgoszczy [m 1925 Stronno]; **Woźniki**, ok. Piotrkowa Trybunalskiego [k 1920 Woźniki; k 1901 ok. Piotrkowa Trybunalskiego: 1924; k 1911 Stradzew, ok. Piotrkowa Trybunalskiego: 1932]; **Węgrzynowice**, ok. Rawy Mazowieckiej [k 1896 Mierzno, ok. Rawy Mazowieckiej: 1925; k 1898 Wiekuszyce ?, ok. Rawy Mazowieckiej: 1923; k 1899 Świniokierz, pobliska wieś: 1930]; **Wronów**, ok. Bełżyc [brak danych].

³¹ Obawiano się: podmienienia dziecka (**Nosów**, ok. Opatowa [k 1909 autochtonka]); jego śmierci (**Zawidowice**, ok. Oleśnicy [k 1890 Starokrzepice, ok. Kielc: 1945; k 1911 Dawidowice – Lwowskie: 1946; k 1929 Lwowskie: 1945]), czegoś bliżej nieokreślonego (**Objazda**, ok. Słupska [k 1900 Byczki, ok. Grodna: 1947]).

³² Nieprzestrzeganie omawianego zakazu uwarunkowane było często względami praktycznymi. *Na drugi dzień wylazłam do [...] alkierza po koszule dla męża i przeszłam aż dwa progi i nic mi się nie stało (Radzice Duże, ok. Opczna [k 1902 Brudzewice, pobliska wieś]). Zakaz w zasadzie został zarzucony. Zakazy były katolickie dawniej, że najpierw musi iść*

tych fragmentarycznych wypowiedzi zebrano w badanym okresie poza Śląskiem (głównie południowo-wschodnia część Polski), co może świadczyć o większej zachowawczości kultury wiejskiej tego obszaru.

Równie relikтовая okazała się wiedza dotycząca wykonywania określonych czynności ochronnych w momencie, gdy położnica z jakichś powodów była zmuszona opuścić izbę. Zalecano jej, aby wtedy założyła na siebie coś odwrotnie (np. chustę na plecach rogami ku górze) czy wpięła sobie w ubranie szpilkę lub agrafkę³³. Innym sposobem było nałożenie na głowę czystej pieluchy zamiast chustki (*by ją nie owionął wiatr*³⁴) lub włożenie do *chapcia* (karpia?) dwóch, trzech słomek z łóżka, na którym leżała³⁵. Co ciekawe, dwa ostatnie sposoby znano na terenach peryferyjnych obszaru Śląska wyodrębnionego na mapie³⁶.

Informacje z ADV wskazują, że zakaz wychodzenia poza próg izby należał do najbardziej restrykcyjnych i wiązał się z pozostawianiem położnicy wspólnie z noworodkiem w izbie, w której odbywał się poród, bądź w innym pomieszczeniu. Obszarem granicznym był najczęściej próg; na przykład w miejscowości Ebersdorf sądzono, że nie powinna przekraczać *Querbalken* (tragarza? – A.P.)³⁷.

W latach 2008–2011 przeprowadzono ponowne badania atlasowe w kilku wsiach górnośląskich. Wykazały one, że zakaz opuszczania izby przez położnicę ma reliktowy charakter (potwierdziło go tylko 4% badanych). We wszystkich eksplorowanych wsiach najczęściej go nie znano (83%) lub nie udzielono żadnej odpowiedzi (13%) (zob. wykres 5.3). Jeszcze rzadziej przytaczano motywy przestrzegania zakazu odnoszące się do bliżej nieokreślonej przeszłości³⁸. W narracjach respondentów urodzonych mniej więcej w połowie XX wieku pojawiła się nadto istotna kwestia pragmatyzmu, wykluczająca dawniej jakiejkolwiek formy izolacji położnicy³⁹.

do kościoła, dopiero do miasta, teraz to nie patrzą (Węglew, ok. Konina [k 1904 Węglew]). Rzadko natomiast podano inną interpretację, na przykład, że złamanie zakazu jest grzechem (Wilków, ok. Kielc; Żurawnica, ok. Zamościa [w obu przypadkach: brak danych]).

33 Osiecznica, ok. Krosna Odrzańskiego [k ok. 1911 Nowogródzkie: 1946].

34 Wojsławice, ok. Myszkowa [autochtoni, brak bliższych danych].

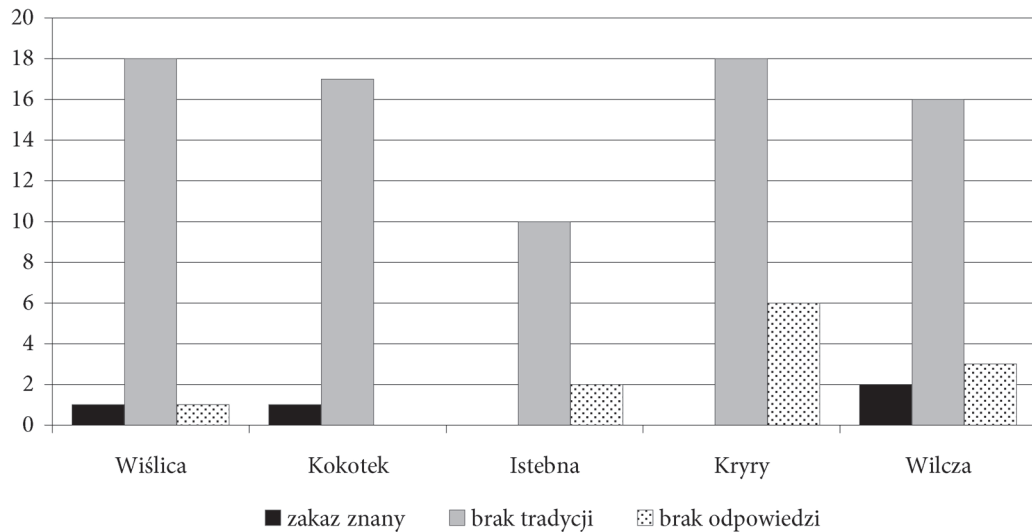
35 Lubojna, ok. Częstochowy [k 1897 autochtonka].

36 Zarówno pod koniec XIX wieku, jak i w pierwszych dekadach XX wieku żaden z obu sposobów ochronnych stosowanych w trakcie opuszczania izby przez położnicę nie został potwierdzony na Śląsku (zob. np. W. NEHRING: *Über Aberglauben...*, s. 5–6; W. PATSCHOVSKI: *Beiträge zur Schlesischen...*, s. 55; dr KÜHNAU: *Die Bedeutung des Brotes in Haus und Familie*. „Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde” 1901 [oprac. F. VOGT], z. 8, nr 2, s. 36–37 [online]; W. MENZEL: *Mutter und Kind...*, s. 82–83).

37 Zob. *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge: Erläuterungen zu den Karten NF 37–48...*, s. 468.

38 *To niby nieczysta jeszcze była* (Pusta Kuźnica, ok. Lublińca [k ok. 1959 Tworóg: 1987]). [... *do dwóch tygodni kobieta nie ruszała się z domu, jak i pokoju* (Wilcza, ok. Rybnika [m 1930 autochton]). [...] *mówili mnie, bo cię zawieje, przeciągi mogły szkodzić* (Wilcza, ok. Rybnika [k 1925 autochtonka]).

39 *Dawniej to nie było izolacji, wcale, wszystko musiała robić po porodzie – ok. 60 lat temu* (Wiślica, ok. Cieszyna [k 1941 autochtonka]). *Kobieta nie była izolowana, nie kojarzę takich rzeczy* (Kokotek, ok. Lublińca [k 1947, ur. Piasek, ok. Pszczyny: 1969]). *Opowiadała mi kilka lat temu taka starsza pani, że rodziła w domu i zaraz poszła siano suszyć czy ziemniaki kopać. Nie było tak jak teraz, że kobieta ileś tam leży, do końca robiła, nie było żadnych zakazów takich* (Kokotek, ok. Lublińca [k 1965 autochtonka]).



Wykres 5.3. Zakaz przekraczania progu izby przez położnicę – liczba stwierdzeń na Górnym Śląsku (lata 2008–2011)

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Zakaz przekraczania progu domu

Zakaz związany z przekraczaniem przez położnicę progu domu przed wywodem, w stosunku do poprzednio omawianego, w latach 70. XX wieku, jak się wydaje, był nieco bardziej rozpowszechniony (zob. mapa VIII).

Z zebranych danych wynika, że w analizowanym okresie znajomość zakazu stwierdzono w 106 wsiach atlasowych (31%), a więc znano go w skali kraju w prawie co trzeciej badanej miejscowości (zob. tabela 5.4). Znacznie częściej poświadczala go ludność rodzima (64%), blisko trzykrotnie rzadziej – osiedleńcy (36%).

Tabela 5.4. Zakaz przekraczania progu domu przez położnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

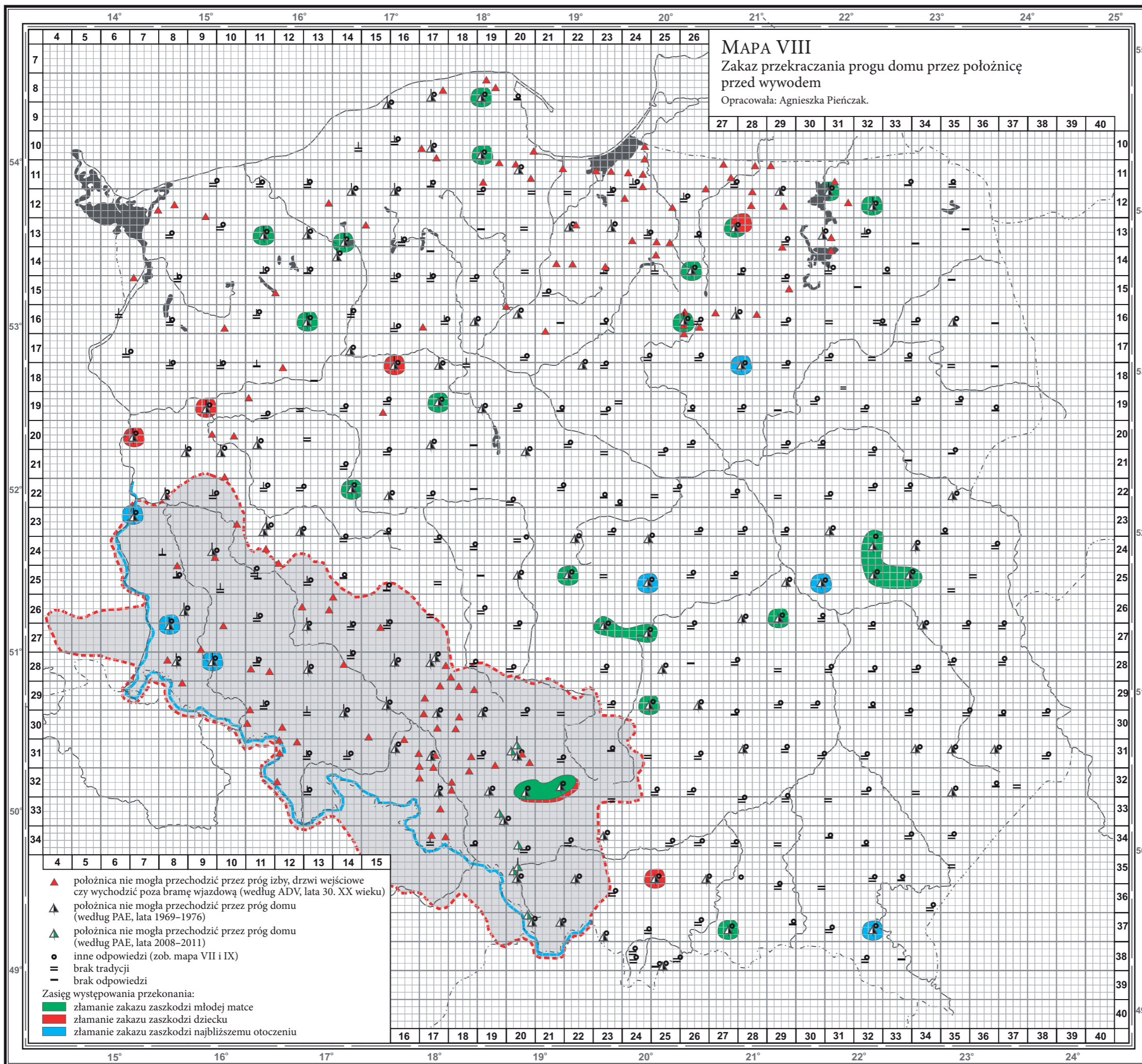
Znajomość zakazu wśród respondentów	Śląsk		Pozostałe obszary Polski		Razem*
	ludność rodzima	ludność przybyła	ludność rodzima	ludność przybyła	
Znany	14	14	55	24	107**
Brak tradycji	7	15	132	27	181
Brak odpowiedzi	4	2	42	6	54
<i>Razem:</i>	25	31	229	57	342

* Pominięto kategorię „inne odpowiedzi”.

** Odpowiedzi uzyskane w 106 wsiach.

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Na Śląsku analizowany zakaz znano w jednakowym zakresie (50%) wśród ludności rodzimej i osiedleńców. W pierwszym przypadku odnotowano go we wschodniej części wyodrębnionego obszaru, gdzie tworzyło trzy niewielkie



PYTANIA KWESTIONARIUSZOWE,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH OPRACOWANO MAPĘ

Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego* (Zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz – notatnik terenowy nr VII. Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969):

„6. Jakie są lub były formy izolacji po położeniu?
b) Wychodzenie za próg chałupy? przez jaki okres?”

Kwestionariusz ankiety *Atlas der deutschen Volkskunde* (Fragebogen IV):

„155. a) Wohin darf die Wöchnerin vor dem ersten Kirchgang (Aussegnung) nicht gehen? (z. B. Keller, Boden, Stall, Brunnen, Nachbar)
b) Welche Grenze darf sie nicht überschreiten? (z. B. Dachtraufe, Gosse, Straße, Kreuzweg, Dorfgrenze)”

UWAGI

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku) i *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976 oraz 2008–2011).

2. Mapa dotyczy okresu od lat 30. XX wieku do początku drugiej dekady XXI wieku. Dane najstarsze (lata 30. XX wieku) zaznaczono na czerwono, najnowsze, z terenu Górnego Śląska (lata 2008–2011) – na zielono.

3. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono kolorem jasnoszarym, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska. (Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA : *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary*. W: *Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*. Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDZ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny*. Z. 4. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).

4. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.

5. Zastosowane skróty: ADV – *Atlas der deutschen Volkskunde*; PAE – *Polski atlas etnograficzny*.

6. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książnik.

enklawy⁴⁰. Zakaz pamiętała także ludność napływowa mieszkająca w rozproszeniu w zachodniej części omawianego rejonu. Wśród tej drugiej grupy znajdowały się osoby przybyłe przeważnie z Kieleckiego, Krakowskiego i Poznańskiego⁴¹ oraz przedwojennych województw kresowych (głównie Tarnopolskie, Lwowskie i Poleskie)⁴². W kilku przypadkach udało się pozyskać informacje dotyczące poprzednich miejsc zamieszkania osiedleńców, dzięki czemu stało się możliwe uzupełnienie zasięgów o nowe dane. Odnotowano narracje świadczące o funkcjonowaniu analizowanego zachowania w poprzednich miejscach zamieszkania osób przybyłych; można stąd wnioskować, że odnosiły się one co najmniej do okresu międzywojennego, może nawet czasów wcześniejszych. Pamiętano, że wspomniana forma izolacji była przed II wojną światową elementem kultury wiejskiej w Krakowskim⁴³ oraz niektórych rejonów Kresów Wschodnich⁴⁴. Jak pod tym względem wyglądała adaptacja osiedleńców do nowych warunków społeczno-kulturowych? Okazuje się, że w nowym miejscu osiedlenia omawiana forma izolacji położnicy była niemal od razu zarzucana⁴⁵ bądź praktykowana przez krótki czas po przybyciu na nowe tereny⁴⁶.

40 Pierwsza z wysp omawianego zasięgu znajduje się w południowo-wschodniej części obszaru (**Istebna** i **Wiślica**, ok. Cieszyna; **Żabnica**, ok. Żywca; **Roczyny**, ok. Wadowic); druga ulokowana jest bardziej w kierunku północno-wschodnim, głównie na Górnym Śląsku (**Wilcza**, ok. Rybnika; **Rudziniec**, ok. Gliwic; **Wieszowa**, ok. Tarnowskich Gór; **Kokotek**, ok. Lublińca; **Golaśza**, ok. Będzina); trzecia na Śląsku Opolskim (**Grabczak** i **Ligota Prószkowska**, ok. Opola; **Wędrynia**, ok. Olesna).

41 **Zawidowice**, ok. Oleśnicy [k 1890 Starokrzepice, ok. Kielc: 1945]; **Piersno**, ok. Środy Śląskiej [k 1935 Skawa, ok. Myślenic; k 1935 Jasieniec, ok. Zwolenia]; **Poświętne**, ok. Bolesławca [k 1906 Bieńkówka, ok. Suchej]; **Osiecznicza**, ok. Krosna Odrzańskiego [Poznańskie], **Kopce**, ok. Gubina [k 1920 Dobrosołowo, ok. Konina; k 1896 Skoków, ok. Puław: 1945].

42 **Głuszyna**, ok. Namysłowa [k 1909 autochtonka; k 1900 ok. Zbaraża – Tarnopolskie]; **Zawidowice**, ok. Oleśnicy [k 1911 Dawidowice – Lwowskie: 1946; k 1929 Lwowskie: 1945]; **Zielenice**, ok. Strzelina [k ? Łoszniów, ok. Trembowli – Tarnopolskie]; **Piersno**, ok. Środy Śląskiej [k 1929 Kołomyja – Stanisławowskie ?; m 1890 Koroszczatyn ?, dawne ZSRR]; **Górczyca**, ok. Lwówka Śląskiego [k 1910 Horodyszczce, ok. Łucka – Wołyńskie]; **Szyszkowa**, ok. Lubania Śląskiego [brak danych]; **Stary Węgliniec**, ok. Zgorzelca [k 1886 Ruda-Kochawina, ok. Żydaczowa – Stanisławowskie]; **Podbrzezie Górne**, ok. Nowej Soli [Tarnopolskie]; **Wrzosy**, ok. Wołowa [k 1918 Paszkowa, ok. Pińska – Poleskie; k 1913 Bośnia, ok. Drohiczyzna – Poleskie]; **Osiecznicza**, ok. Krosna Odrzańskiego [Nowogródzkie].

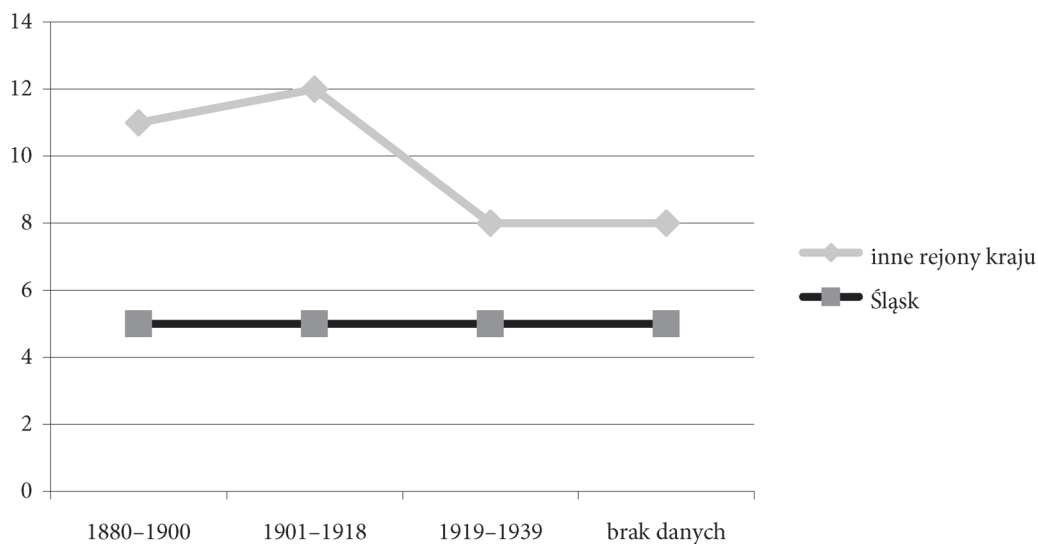
43 *W Bieńkówce dawniej kobiety nie wychodziły z chatupy do chrztu, bo mówili, że grzmiało. Teraz tam już wychodzą, a to tu nawet nie wiedzą o tym, wszystkie zaraz wychodzą* (**Poświętne**, ok. Bolesławca [k 1906 Bieńkówka, ok. Suchej]).

44 *U nas do wywodu z chatupy kobiecie nie wolno było wychodzić, bo szkodzi, tu to chodzą zaraz* (**Stary Węgliniec**, ok. Zgorzelca [k 1886 Ruda-Kochawina, ok. Żydaczowa – Stanisławowskie]). *U nas to nie wychodziła z chatupy przez osiem dni, a po chatupach chodziła dopiero po wywodzie. Sąsiadki nie chciały wpuścić do domu przed wywodem, bo szkodziło to sąsiadowi [mężczyźnie]* (**Górczyca**, ok. Lwówka Śląskiego [k 1910 Horodyszczce, ok. Łucka – Wołyńskie]).

45 Dotyczy to **Idzikowa** (ok. Bystrzycy Kłodzkiej), gdzie po 1945 roku zwyczaj nie był praktykowany.

46 Sytuację taką odnotowano na przykład w miejscowości **Szyszkowa** (ok. Lubania Śląskiego). We wsi w trakcie badań (1970) nie stwierdzono występowania zakazu wychodzenia położnicy poza próg domu; znały go jedynie starsze kobiety spośród osiedleńców, które niedługo, jeszcze w poprzednim miejscu zamieszkania, same podlegały izolacji; młode kobiety

Grupa badawcza obejmująca osoby napływowe znające wzmiankowany zakaz na Śląsku była zróżnicowana pod względem wieku – reprezentowana zarówno przez respondentów najstarszych (urodzonych w okresie 1880–1900), jak i młodszych (każdorazowo po 25%); w części przypadków brakuje na ten temat danych (zob. wykres 5.4). Wspomnienia badanych osób sięgały zapewne różnych czasów, a odnosiły się co najmniej do okresu międzywojennego. W pozostałych częściach kraju odpowiedzi pozytywne o funkcjonowaniu zakazu zebrano przeważnie wśród osób najstarszych, urodzonych w okresie 1880–1918 (ogółem 59%), można więc założyć, że ich pamięć o badanych zjawiskach mogła sięgać jeszcze początku XX stulecia.



Wykres 5.4. Osiedleńcy znający zakaz przekraczania progu domu przez łożnicę według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Śląska i Polski (lata 1969–1976)
Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

W latach 70. ubiegłego stulecia zasięg terytorialny zakazu wychodzenia poza próg domu przez łożnicę był ograniczony przeważnie do niewielkich obszarów centralnej, północno-zachodniej i południowo-wschodniej Polski. Na terenach zamieszkałych przez ludność rodzimą stwierdzono zaledwie kilka większych skupisk (np. północne Kieleckie i Lubelskie). Sporadycznie potwierdzono znajomość tego zwyczaju w kilku wsiach rozproszonych w Gdańskim, Bydgoskiem, Białostockiem, Warszawskim, Kieleckim, Rzeszowskim i Krakowskim.

Zakaz odnotowano także na terenach zamieszkałych przez ludność zróżnicowaną pod względem pochodzenia. Dotyczyło to kilkunastu miejscowości tworzących niewielkie skupiska w Koszalińskim (pas ciągnący się od północnego krańca, przez centrum województwa, aż do jego zachodniej części) i Zielonogórskim (kilka wsi w północno-wschodniej, południowej i zachodniej części obszaru) oraz pojedynczych wsi gdzieś w Poznańskim, Bydgoskiem,

słyszały jedynie o tym zwyczaju z przekazów ustnych, same jednak go nie przestrzegały. Zaraz po przyjeździe na nowe miejsce osiedlenia zdarzały się przypadki zachowania wspomnianej formy izolacji przez kobiety w średnim wieku.

Olsztyńskiem czy Białostockiem. Dane na ten temat pozyskano zarówno od ludności przybyłej z różnych stron kraju (przeważnie Poznańskie, Bydgoskie, Lubelskie i Zielonogórskie)⁴⁷, jak i przesiedlonej z terenów kresowych (głównie Tarnopolskie, rzadziej Nowogródzkie, Poleskie i Wołyńskie)⁴⁸. Precyzyjne określenie składu ludnościowego tych respondentów utrudniają jednak braki w zapisach badaczy⁴⁹.

Również w przypadku omawianego zakazu konfiguracja zasięgu powstałego na mapie, widoczna w formie niewielkich pojedynczych wysp, pozwala wnioskować o jego cofaniu się, a więc stopniowym zaniku w latach 70. ubiegłego wieku. O procesie tym świadczy również to, że w ponad połowie wsi badanych poza Śląskiem zwyczaj nie był znany (55%), w części z nich nie udzielono żadnej informacji (17%). Należy jednak podkreślić, że zakaz ten był bardziej rozpowszechniony aniżeli omawiany poprzednio – pamięć o nim była żywa średnio w co trzeciej eksplorowanej miejscowości (28%). Czy można zatem mówić o reliktowości przekonania również na Śląsku? Znajomość tego zakazu izolacyjnego stwierdzono na tym obszarze w co drugiej z odwiedzanych miejscowości (50%). Jednocześnie w co drugiej wsi śląskiej pozyskano dane negatywne – w jednych nie stwierdzono jego występowania (39%), w pozostałych otrzymano odpowiedź nieprecyzyjną (11%). Powstałe różnice procentowe w stosunku do reszty kraju są wyraźniejsze, co może wskazywać na dysproporcję w zakresie dynamiki zmiany kulturowej obu terenów (zob. wykres 5.5). Na Śląsku wiedza o zakazie przekraczania progu domu przez połoźnicę wydaje się znacznie bardziej żywa w porównaniu do innych rejonów kraju, o czym świadczą relacje respondentów.

W latach 70. XX wieku znikoma okazała się pamięć o interpretacji zwyczaju. Znano niewiele uzasadnień omawianej formy izolacji⁵⁰, co może świadczyć

47 Harsz, ok. Węgorzewa [k 1929 Harsz; k 1920 ok. Olsztyna]; Zalesie, ok. Olecka [k 1928 ok. Suwałk]; Lewiczynek, ok. Nowego Tomysła [Poznańskie]; Kaława, ok. Międzyrzeczka [k 1901 Grójec Mały, ok. Babimostu: 1912; k 1905 Grodziska, ok. Białegostoku: 1946]; Trzebiszewo, ok. Skwierzyny [k lata 20. XX wieku Mościejewo, ok. Międzychodu]; Potulin, ok. Wągrowca [k 1894 Żerniki, ok. Żnina: 1951; m 1898 Będlewo, ok. Poznania: 1939; m 1900 Grabów, ok. Wyrzyska: 1926]; Oleśnica, ok. Chodzieży [m 1900 Gorzewo, ok. Obornik]; Smolniki, ok. Szubina [k 1895 Gołańcz, ok. Wągrowca: 1914]; Wróblów, ok. Wschowy [Poznańskie, Wróblów]; Strączno, ok. Wałcza [k 1922 Lubelskie]; Jelonek, ok. Szczecinka [k 1903; Moszna, ok. Puław; k 1925 Bilno, ok. Aleksandrowa Kujawskiego: 1949; k 1897 ok. Kalisza Pomorskiego: 1949]; Świdwinek, ok. Świdwina [k 1892 Gaj, ok. Mińska Mazowieckiego]; Wałdowo, ok. Miastka [k 1914 Piotrków Trybunalski: 1946; k 1893 Szamotuły: 1929 (z Berlina); k 1917 Niemcy: 1929]; Żydowo, ok. Sławna [m 1905 Mochy, ok. Wolsztyna: 1948; k 1910 Kolsko, ok. Nowej Soli: 1949]; Milikowo, ok. Morąga [k 1888 Budziska, ok. Garwolina].

48 Brzezina, ok. Brzegu [k 1929 Sitarówka, ok. Łucka – Wołyńskie]; Zalesie, ok. Olecka [k 1926 Wysokie Litewskie – Poleskie?]; Walewice, ok. Sulęcina [k 1905, 1915, 1931 Touste/Toustobaby, ok. Podhajec – Tarnopolskie; k 1908, 1915 Hołchocze, ok. Podhajec – Tarnopolskie]; Gałowo, ok. Szczecinka [k 1915 Werwiezno, ok. Kowla – Wołyńskie]; Łęknica, ok. Szczecinka [k 1900 Derewna, ok. Stołpiec – Nowogródzkie; k 1888 ok. Stołpiec – Nowogródzkie].

49 Dotyczy to wsi: Kozłowo, ok. Nidzicy; Przeździek Wielki, ok. Szczytna; Dąbrówka, ok. Pisz; Stare Biskupice, ok. Słubic; Czarna Dąbrówka, ok. Słupska.

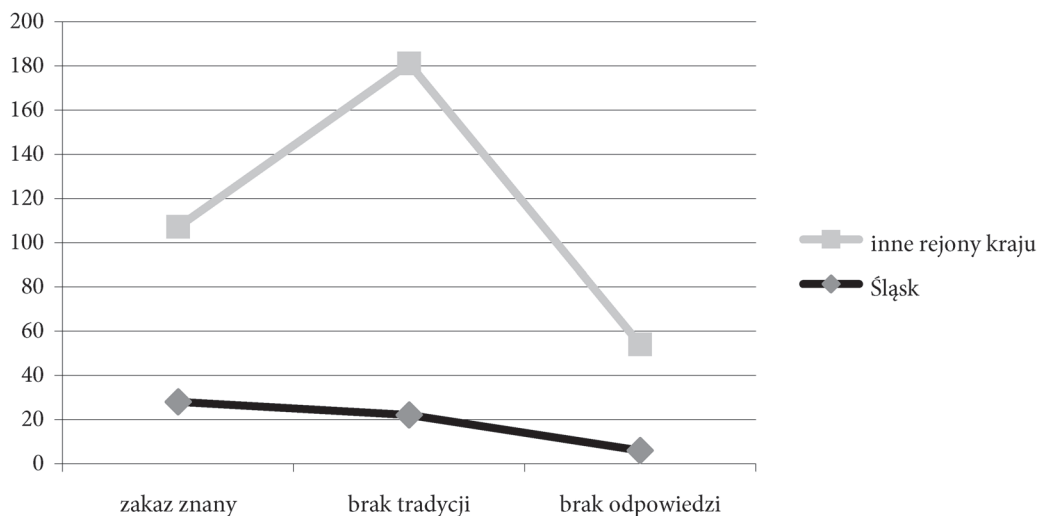
50 *Taki zwyczaj* – odpowiedziano we wsi Głuszyna, ok. Namysłowa [k 1909 Głuszyna], i Wilcza, ok. Rybnika [autochtoni, brak bliższych danych].

o daleko posuniętym procesie zaniku. Zakaz przekraczania progu domu przez kobietę w położu motywowano podobnie jak poprzedni – obawą przed różnorodnymi konsekwencjami dla jej zdrowia i życia. W większym stopniu pojawił się tu jednak swoisty synkretyzm wątków wierzeniowych z racjonalnymi. Przedwczesne opuszczenie domu przez osłabioną położnicę miało powodować przede wszystkim chorobę, wywołaną często wpływem *złego wiatru* (przeciągu) albo też oddziaływaniem różnorodnych sił nieczystych oraz ludzi rzucających uroki. Powyższe wątki były jednak rzadkie w latach 70. XX wieku. Można tu wyodrębnić trzy potencjalne skutki złamania zakazu – mogło być ono groźne dla (w kolejności według liczebności skutków): matki⁵¹, dziecka⁵² lub najbliższego otoczenia⁵³.

51 *Kobieta może zachorować* (**Wieszowa**, ok. Tarnowskich Gór [autochtoni, brak bliższych danych]; **Golaśza**, ok. Będzina [autochtoni, brak bliższych danych]; **Woźniki**, ok. Piotrkowa Trybunalskiego [k 1920 autochtonka; k 1901 ok. Piotrkowa Trybunalskiego: 1924; k 1911 Stradzew, pobliska wieś: 1932]; **Harsz**, ok. Węgorzewa [k 1897 ok. Węgorzewa]; **Świdwinek**, ok. Świdwina [k 1892 Gaj, ok. Mińska Mazowieckiego]). [...] *nie mogła wychodzić, boby ją zawiało* (**Jastrzębia**, ok. Radomia [m 1887 autochton; k 1890 autochton]; **Gułów i Żdźary**, ok. Łukowa [brak danych]). [...] *aby nie złapać cugu i aby wydała* (**Strączno**, ok. Wałcza [k 1922 Lubelskie]). [...] *cug trąci – prędko owieje zły wiatr* (**Zalesie**, ok. Olecka [k 1926 Wysokie Litewskie – Poleskie ?; k 1896 Koroszczyn, ok. Terespoła: 1945]). [...] *bo jak obleci powietrze, to zaszkodzi* (**Rzewuszyce**, ok. Włoszczowy [brak danych]). [...] *żeby się nie poruszyła* (**Orle**, ok. Radziejowa [k 1912 od dawna we wsi]). Ponadto uważano, że grozi to jej śmiercią (**Gałow**, ok. Szczecinka [k 1915 Werwiezno, ok. Kowla – Wołyński]), mogło jej coś zaszkodzić (**Golaśza**, ok. Będzina [autochtoni, brak bliższych danych]; **Wodzierady**, ok. Łasku [k 1913 Wodzierady; k 1925 Wodzierady]; **Krajkowo**, ok. Śremu [k 1884 Brodnica: 1920]), narażona jest na działanie złych sił (**Frycowa**, ok. Nowego Sącza [k 1907 Frycowa]; **Biskupin**, ok. Żnina [k 1902 autochtonka]; **Miodówko**, ok. Olsztyna [autochtoni, brak bliższych danych]; **Garcz**, ok. Kartuz [k 1906 Garcz]), ktoś może ją zauroczyć i straci pokarm (**Wipsowo**, ok. Olsztyna [autochtoni, brak bliższych danych]), jest słaba, chora (**Niebieszczany**, ok. Sanoka [autochtoni, brak bliższych danych]; **Zarzęcín**, ok. Opoczna [autochtoni, brak bliższych danych]; **Paszki Duże**, ok. Radzyna Podlaskiego [autochtoni, brak bliższych danych]), nieczysta (**Kozłowo**, ok. Nidzicy [brak danych]), nikt jej nie powinien widzieć do wyvodu (**Rybno**, ok. Wejherowa [k 1923 Rybno]).

52 Sądono, że *to spadnie na dziecko* (**Potulin**, ok. Wągrowca [m 1900 Grabów ?, ok. Wyrzyska: 1926]). *Zły duch mógł zawiać i zaszkodzić [...] dziecku* (**Golaśza**, ok. Będzina [autochtoni, brak bliższych danych]). Może je ktoś porwać (**Wieszowa**, ok. Tarnowskich Gór [autochtoni, brak bliższych danych]), na przykład: grasujące boginki (**Kornatka**, ok. Myślenic [autochtoni, brak bliższych danych]; **Stare Biskupice**, ok. Słubic [brak danych]), diabeł (**Trzebiszewo**, ok. Skwierzyny [k lata 20. XX wieku Mościejewo, ok. Międzychodu]). Dziecku groziło też coś bliżej nieokreślonego (**Wipsowo**, ok. Olsztyna [autochtoni, brak bliższych danych]); śmierć (**Stare Biskupice**, ok. Słubic [brak danych]).

53 Położnica wychodząca poza próg chałupy przez wywodem mogła również negatywnie wpływać na najbliższe otoczenie (**Węgrzynowice**, ok. Rawy Mazowieckiej [k 1896 ok. Rawy Mazowieckiej: 1925; k 1898, Wiekuszyce ?, ok. Rawy Mazowieckiej: 1923; k 1899: Świniokierz, pobliska wieś: 1930]; **Mchowo**, ok. Przasnysza [brak danych]), sąsiadów (**Górczyca**, ok. Lwówka Śląskiego [k 1910 Horodyszczce, ok. Łucka – Wołyński]), zwierzęta hodowlane (**Łękawica**, ok. Kozienc [k 1902 autochtonka]), a nawet wywoływać burzę (**Stary Węglińiec**, ok. Zgorzelca [k 1886 Ruda-Kochawina, ok. Żydaczowa – Stanisławowski]). Izolacja kobiety w położu, jak argumentowano, wynikała z braku kościelnego błogosławieństwa (**Kopce**, ok. Gubina [k 1896 Skoków, ok. Puław: 1945]); **Niebieszczany**, ok. Sanoka [autochtoni, brak bliższych danych]).



Wykres 55. Zakaz przekraczania progu domu przez położnicę – dynamika zmian kulturowych na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Pierwszemu wyjściu poza próg chałupy czasem musiały towarzyszyć określone zabiegi apotropieczne, znane jeszcze w latach 70. XX wieku we wschodniej części Polski oraz na terenach ościennych. Na Polesiu dawano niegdyś położnicy nóż, aby go zatknęła za spódnicę⁵⁴ lub włożyła pod pachę – w tym drugim przypadku zabezpieczało to przez rzuceniem uroku przez zazdrosnego człowieka⁵⁵. *Jeżeli pierwszy raz wychodzi przez próg na dwór, to musi mieć ze sobą klucz lub sól, bo to broni przed urokami*⁵⁶. Chcąc natomiast ustrzec się przed zawianiem, kobieta w połogu powinna była wyjść na zewnątrz w chustce na głowie⁵⁷, włożyć różaniec na szyję⁵⁸; palono też wokół niej święcone wianki i trzykrotnie obchodzono⁵⁹. Wychodząc poza dom, kropiła się wodą święconą lub zabierała ją z sobą⁶⁰. Niektóre z wymienionych sposobów ochronnych odnotowano na Śląsku w badaniach niemieckich⁶¹. Zakaz wychodzenia z domu (rzadziej mieszkania) został licznie odnotowany szczególnie na Śląsku, w Prusach Wschodnich, Górnej Frankonii i Górnym Palatynacie; dotyczyło to przeważnie południowych obszarów eksploracji ADV⁶².

54 Wrzosa, ok. Wołowa [k 1906 Bośnia, ok. Drohiczyzna – Poleskie].

55 Wrzosa, ok. Wołowa [k 1918 Paszkowa, ok. Pińska – Poleskie; k 1913 Bośnia, ok. Drohiczyzna – Poleskie].

56 Choroszczyńska, ok. Białej Podlaskiej [k 1905 Choroszczyńska].

57 Grabczak, ok. Opola [autochtoni, brak bliższych danych]. We Frycowej, ok. Nowego Sącza, położnica ubierała chustkę na głowę tylko wychodząc wieczorem.

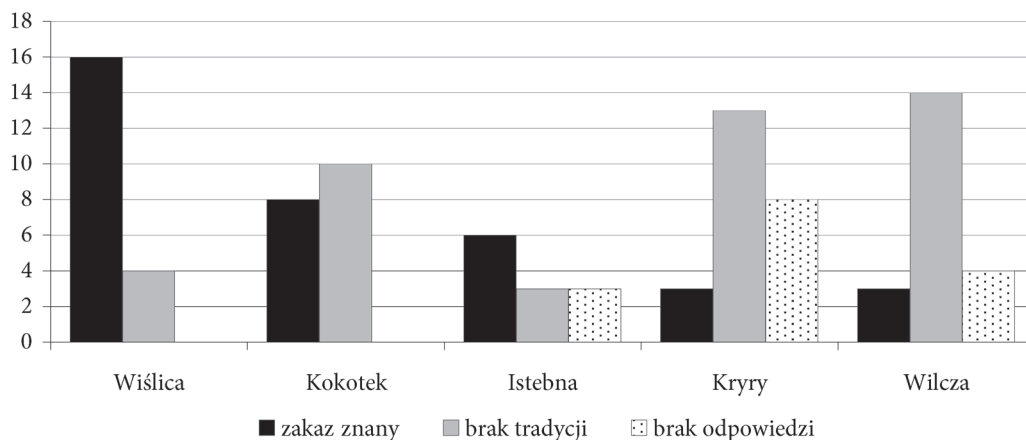
58 Dołha, ok. Radzyna Podlaskiego [k 1890 Puchacze, pobliska wieś].

59 Choroszczyńska, ok. Białej Podlaskiej [k 1929 Dąbrowica, pobliska wieś].

60 Brąswałd, ok. Olsztyna [autochtoni, brak bliższych danych].

61 Brakuje co prawda na ten temat danych z terenu Śląska z końca XIX-wieku i początku XX wieku (zob. np. W. NEHRING: *Über Aberglauben...*, s. 5–6; W. PATSCHOVSKI: *Beiträge zur Schlesischen...*, s. 55; dr KÜHNAU: *Die Bedeutung...*, s. 36–37), wiadomo jednak, że w miejscowościach Schweinitz i Liegnitz (Świdnica i Legnica? – A.P.) w okresie międzywojennym położnica w obawie przed przeziębieniem nie wychodziła (zapewne z domu – A.P.) bez chustki na głowie lub na szyi (zob. W. MENZEL: *Mutter und Kind...*, s. 84).

62 Zob. *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge: Erläuterungen zu den Karten NF 37–48...*, s. 470.



Wykres 5.6. Zakaz przekraczania progu domu przez położnicę – liczba stwierdzeń na Górnym Śląsku (lata 2008–2011)

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Ponowne badania atlasowe, z lat 2008–2011, również wykazały, że omawiany zakaz był znany większej liczbie respondentów kilku górnośląskich wsi aniżeli poprzednio omawiany (38%). We wszystkich eksplorowanych miejscowościach najczęściej jednak wykazywano w tym przypadku brak tradycji (46%), ewentualnie nie odpowiadano (16%) (zob. wykres 5.6). Pojawiające się interpretacje sensu zachowania zwyczaju odnosiły się do bliżej nieokreślonej przeszłości i były związane najczęściej z obawą, że wychodzenie matki z dzieckiem przed chrztem może narazić je na niebezpieczeństwo (np. ze strony nieczystych sił)⁶³, rzadziej – samą położnicę⁶⁴.

63 W Wiślicy zakaz z wcześniejszych przekazów pamiętały respondentki urodzone jeszcze w latach 30. XX wieku: *Zakaz wychodzenia z dzieckiem na pole przed chrztem, bo było ono narażone na czary, uroki. Tak mówiła moja babcia jeszcze (Wiślica, ok. Cieszyna [k ok. 1943 autochtonka]). Mówili, że było ono jeszcze nieodporne na złe moce (Wiślica, ok. Cieszyna [k ok. 1938 autochtonka]). [...] bo coś straszło (Wiślica, ok. Cieszyna [k 1935 autochtonka]). Ja myślę, że to było to było pod tym kątem, żeby ono nie zachorowało. Taki sens to miało chyba, bo innego nie znam. Ja mogłam wychodzić (Wiślica, ok. Cieszyna [k 1939 autochtonka]). Dziecko to się nie wyprowadzało przez sześć tygodni aż do chrztu, a baby chodziły na wywód do kościoła, ale co to było, to nie wiem (Wiślica, ok. Cieszyna [k 1936 autochtonka]).*

W Kokotku i jego najbliższych okolicach zakaz znały najczęściej kobiety urodzone w latach 40. XX wieku, nie potrafiły jednak bliżej wyjaśnić jego znaczenia; oto niektóre z wypowiedzi: *Jak już dziecko było ochrzczone, to już potem kobieta mogła wyjść, chodzić sobie (Kokotek, ok. Lublińca [k 1950 ur. Kośmidry, ok. Lublińca: 1971]). Mama mi opowiadała, że nie wolno z dzieckiem wychodzić aż do chrztu, ale teraz to się już tego nie przestrzega, bo nie chrzci się już tak szybko dzieci, niektórzy to rok prawie czekają, żeby ochrzcić (Kokotek, ok. Lublińca [k ok. 1945 autochtonka]). Jak jo rodziła w 1952, to mi matka mówiła, że póki dziecko nie będzie ochrzczone, to z domu nie wychodzić, że coś temu dziecku zagrozi (Leśnica, ok. Lublińca [k 1919 autochtonka]). Z dzieckiem nie można było wychodzić kiedyś przed chrztem na dwór na przykład, to jeszcze pamiętam, bo jak miałam syna w 1961 roku, to babcia też nie pozwoliła na dwór z dzieckiem wyjść. Mówi: dopiero jak dziecko się ochrzci. Tego to my się trzymali, jak to kiedyś (Kokotek, ok. Lublińca [k ok. 1949 Lubliniec: 1984]).* W Kryrach jedna z przybyłych osób podała, że wychodzenie z dzieckiem przed chrztem mogło grozić opętaniem go przez złe duchy (Kryry, ok. Pszczyny [k 1965 ur. Rybnik: 1987]).

64 W okolicy Istebnej pamiętano, że złamanie zakazu grozi wsi gradobiciem lub powodzią (Istebna, ok. Cieszyna [k 1924 Jaworzynka]), w Wiślicy – bliżej nieokreślonym niebezpieczeństwem (Wiślica, ok. Cieszyna [k 1933 autochtonka]).

Zakaz wychodzenia poza zagrodę

Kolejny zakaz izolacyjny dotyczył wychodzenia przez połoźnicę przed wywodem poza obręb gospodarstwa. Zakaz ten, jak się wydaje, w latach 70. ubiegłego wieku był najbardziej rozpowszechniony i stosunkowo żywotny w badanych społecznościach lokalnych, pod względem zarówno ilościowym, jak i przestrzennym (zob. mapa IX). W omawianym okresie znano go na niemal całym eksplorowanym terytorium Polski. W trakcie prowadzonych prac atlasowych został wymieniony przez respondentów w 228 przypadkach, co stanowi 67% wszystkich odpowiedzi pozyskanych w tym zakresie z różnych stron kraju (zob. tabela 5.5).

Analizowany zakaz odnotowano wyspowo (w formie niewielkich, lecz licznych skupisk) wśród rodzimej ludności (69% ogółu zgromadzonych informacji), zamieszkującej rozległe tereny (począwszy od Białostockiego, poprzez Warszawskie, Kieleckie, Lubelskie, Rzeszowskie, Krakowskie, Kieleckie, aż do Poznańskiego, Bydgoskiego, Gdańskiego oraz Olsztyńskiego). Istotne są także informacje pozyskane od ludności przybyłej w okresie powojennym na obecne ziemie zachodnie i północne (31% ogółu), przeważnie z Bydgoskiego, Poznańskiego, Warszawskiego, Lubelskiego oraz Rzeszowskiego⁶⁵, sporadycznie z terenów kresowych (głównie

65 **Snopki**, ok. Pisz [? 1906 Korzeniste, ok. Kolna]; **Kaława**, ok. Międzyrzecza [k 1901 Grójec Mały, ok. Babimostu: 1912; k 1905 Grodziska, ok. Białegostoku: 1946]; **Trzebiszewo**, ok. Skwierzyny [k lata 20. XX wieku Mościejewo, ok. Międzychodu]; **Potulin**, ok. Wągrowca [k 1894 Żerniki, ok. Żnina; m 1898 Będlewo, ok. Poznania; k 1905 Brzezno Stare, ok. Wąbrzeźna; m 1907 Żelice, ok. Wągrowca; m 1900 Grabów, ok. Wyrzyska]; **Smolniki**, ok. Szubina [k 1893 Tomczyce, ok. Wągrowca: 1920; k 1908 Smolniki; k 1895 Gołańcz, ok. Wągrowca: 1914; m 1904 Kieleckie: 1937; k 1895 Mrocza, ok. Wyrzyska: 1947; m 1892 ok. Żnina: 1921]; **Krąpiewo**, ok. Bydgoszczy [k 1899 Turzyn, ok. Ostrowi Mazowieckiej; k 1929 Turzyn, ok. Ostrowi Mazowieckiej; k 1906, 1912, 1918, 1934 autochtonki]; **Laskowo**, ok. Złotowa [k 1914 ok. Puław; k 1888 ok. Bydgoszczy]; **Drożdżenica**, ok. Sępólna [k 1914 Czersk: 1920; k 1907 Tuchola: 1929; m 1905: ok. Wrześni: 1920; k 1911 Włoszczów, ok. Tucholi: 1939; k 1935 Sępólna: 1935]; **Jakubowo**, ok. Olsztyna [m 1905: ok. Ostrołęki]; **Wróblów**, ok. Wschowy [Poznańskie, Wschowa]; **Sokółsko**, ok. Strzelec Krajeńskich [k 1887 Izabelin, ok. Konina; k 1909 Raszkówka, ok. Mniowa; k 1885 Ziemnice, ok. Pruszkowa; k 1916 Mochnaczka Wyżna, ok. Nowego Sącza]; **Kozin**, ok. Myśliborza [k 1906 ok. Pruszkowa: 1945]; **Mechowo**, ok. Pyrzyce [k 1912 Turowice, ok. Końskich]; **Broczyno**, ok. Wałcza [k 1933 Zagutyń, ok. Sanoka; k 1915 ok. Sosnowca; k 1895 ok. Kuluszek; m 1911 ok. Łowicza]; **Krępsko**, ok. Wałcza [k 1904 ok. Zamościa; k 1895 ok. Mielca]; **Strączno**, ok. Wałcza [k 1922: Lubelskie; k 1925 Niedruż, ok. Płocka; k 1920: Jaktorowo, ok. Chodzieży; k 1910 Kupinin, ok. Koła]; **Lisewo**, ok. Człuchowa [k 1929, 1885: ok. Kozienic; k 1901: ok. Przemyśla]; **Jelonek**, ok. Szczecinka [k 1904 Stara Wieś, ok. Krasnegostawu: 1948; k 1903 Moszna, ok. Puław; k 1925 Bilno, ok. Aleksandrowa Kujawskiego: 1949; k 1897 ok. Kalisza Pomorskiego: 1949]; **Dębsko**, ok. Drawska Pomorskiego [k 1919 Wymysłów, ok. Kutna]; **Żydowo**, ok. Sławna [m 1915 Wojtkowice, ok. Przemyśla; m 1905 Mochy, ok. Wolsztyna: 1948; k 1910 Kolsko, ok. Nowej Soli: 1949]; **Milikowo**, ok. Morąga [k 1888 Budziska, ok. Garwolina]; **Galiny**, ok. Bartoszyce [k 1905 Ciemna Wola, pobliska wieś; k 1922 Brzeziny, ok. Biłgoraj]; **Garbno**, ok. Kętrzyna [k 1905 Ułazów, ok. Lubaczowa]; **Młynarska Wola**, ok. Pasłęka [Warszawskie]; **Komorowo**, ok. Elbląga [k ? ok. Międzychodu]; **Ugoszcz**, ok. Bytowa [k 1922 Chojnice]; **Cecenowo**, ok. Słupska [k 1906 ok. Sieradza: 1948; m 1924 Paszowa, ok. Leska: 1947; k 1905 Paszowa, ok. Leska: 1947; k 1902 ok. Wejherowa: 1947]; **Dębnica Kaszubska**, ok. Słupska [k 1906 Skorczyce, ok. Kraśnika: 1947; k 1915 Dziurdziów, ok. Leska: 1951; k 1913 Starogard Gdański: 1942]; **Objazda**, ok. Słupska [k 1898 Wykno, ok. Piotrkowa Trybunalskiego: 1947; k 1893 Wólka Modrzewiowa, ok. Kielc: 1947].

Wołyńskie, rzadziej Nowogródzkie i Tarnopolskie)⁶⁶; niekiedy identyfikacja badanych pod względem ich pochodzenia była utrudniona⁶⁷.

Tabela 5.5. Zakaz wychodzenia poza zagrodę przez połoźnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

Znajomość zakazu wśród respondentów	Śląsk		Pozostałe obszary Polski		Razem*
	ludność rodzima	ludność przybyła	ludność rodzima	ludność przybyła	
Znany	20	22	138	48	228
Brak tradycji	3	2	35	10	50
Brak odpowiedzi	2	8	49	5	64
<i>Razem:</i>	25	32	222	63	342

* Pominięto kategorię „inne odpowiedzi”.

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

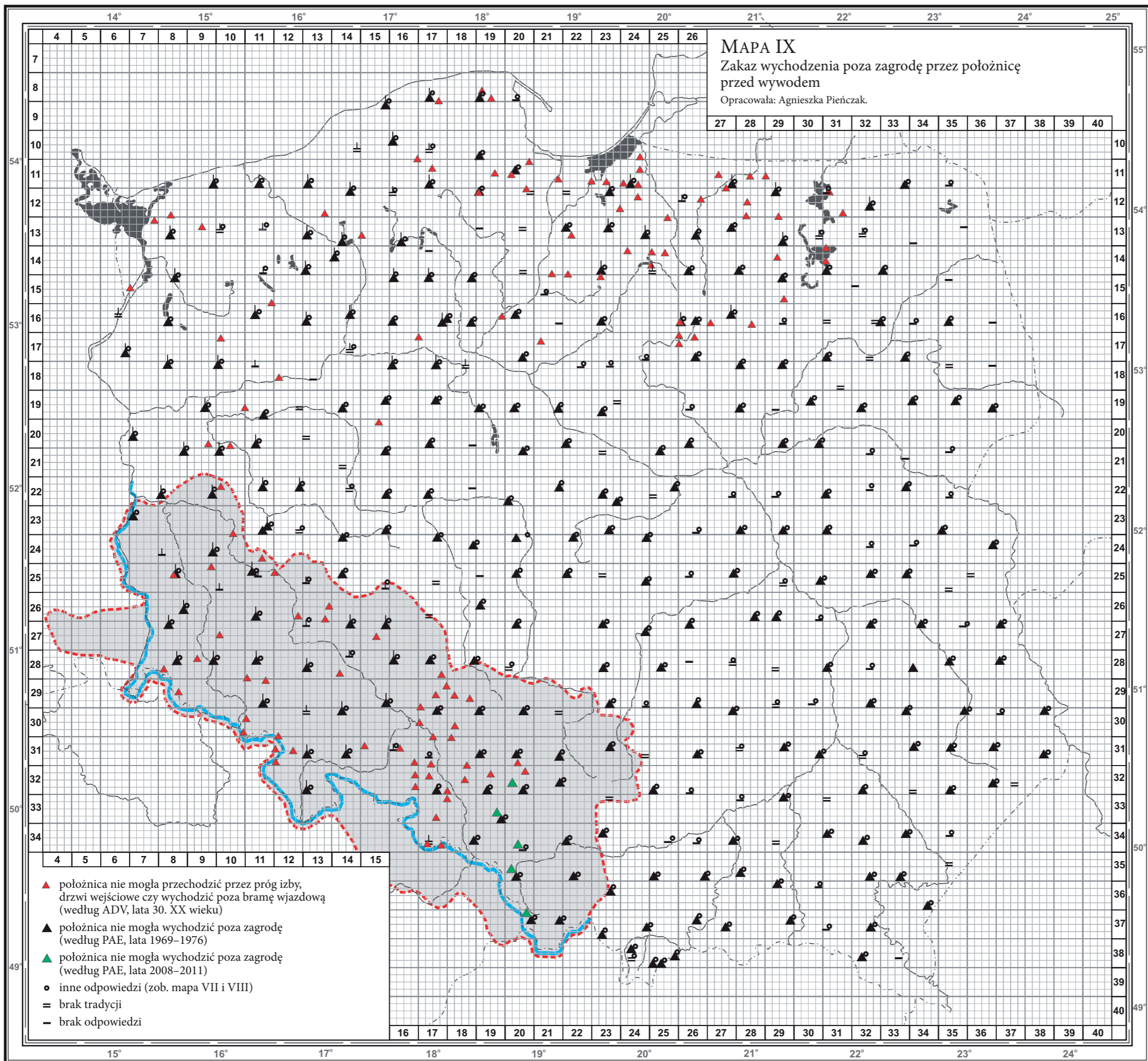
Również na Śląsku uzyskano liczne dane dotyczące występowania w lokalnej tradycji zakazu opuszczania zagrody przez połoźnicę przed wywodem. Pamiętała go zarówno ludność rodzima (48%) mieszkająca na wschodzie terytorium (Katowickie oraz wschodnie Opolskie), jak i ludność napływowa (52%) w zachodniej części obszaru (Wrocławskie i południowe Zielonogórskie). Dane, niekiedy niekompletne, dotyczące pochodzenia osiedleńców⁶⁸ wskazują na to, że szczególnie licznie reprezentowali oni większość dawnych województw kresowych, głównie Lwowskie, Tarnopolskie i Wołyńskie⁶⁹.

66 **Walewice**, ok. Sulęcina [Tarnopolskie]; **Brwice**, ok. Dębna [Milczyce, ok. Rudek – Lwowski]; **Gąbin**, ok. Gryfina [m 1916 Kolonia Ostrów – Wołyńskie; k 1932: Czernikowice ? – Wołyńskie]; **Smogolice**, ok. Stargardu Szczecińskiego [k 1909 Grodno, d. Białostockie]; **Broczyno**, ok. Wałcza [k 1933 Zagutyń, ok. Sanoka; k 1915 ok. Sosnowca; k 1895 ok. Kuluszek; m 1911 ok. Łowicza]; **Krępsko**, ok. Wałcza [k 1922 Krzemieniec – Wołyńskie]; **Gałowo**, ok. Szczecinka [k 1915 Werwiezno, ok. Kowla – Wołyńskie]; **Łęknica**, ok. Szczecinka [k 1900 Derewna, ok. Stołpiec – Nowogródzkie; k 1888 ok. Stołpiec, Nowogródzkie]; **Objazda**, ok. Słupska [k 1903 Kamionka – Tarnopolskie; k 1900 Byczki, ok. Grodna – d. Białostockie: 1947].

67 Dotyczy wsi: **Kozłowo**, ok. Nidzicy; **Przeździek Wielki**, ok. Szczytna; **Zalesie**, ok. Olecka; **Kielpiny**, ok. Wolsztyna; **Lewiczynek**, ok. Nowego Tomysła; **Stare Biskupice**, ok. Słubiec; **Budzieszewice**, ok. Goleniowa; **Rosnowo**, ok. Koszalina; **Pobłocie**, ok. Kołobrzegu; **Ząbrowo**, ok. Iławy); **Słonecznik**, ok. Morąga.

68 Dotyczy wsi: **Idzików**, ok. Bystrzycy Kłodzkiej; **Bukowice i Pawłów Trzebnicki**, ok. Trzebnicy.

69 **Brzezina**, ok. Brzegu [Sitarówka, ok. Łucka – Wołyńskie]; **Zawidowice**, ok. Oleśnicy [k 1911 Dawidowice – Lwowskie: 1946; k 1929 Lwowskie: 1945]; **Mozów**, ok. Sulechowa [k 1895 ok. pow. Kołki – Wołyńskie]; **Lubomin**, ok. Wałbrzycha [k 1900 Żurków, ok. Kołomyi – Stanisławowski]; **Wilcza**, ok. Nowej Rudy [k 1914 Omelno, ok. Sarn – Wołyńskie]; **Słup**, ok. Jawora [k 1899: Achremowce, ok. Brasławia – Wileńskie]; **Starczówek**, ok. Ząbkowic Śląskich [k 1940: Podzameczek, ok. Buczacza – Tarnopolskie]; **Zielenice**, ok. Strzelina [Łoszniów, ok. Trembowli – Tarnopolskie]; **Piersno**, ok. Środy Śląskiej [k 1929 Kołomyja – Stanisławowski]; **Górczyca**, ok. Lwówka Śląskiego [k 1920 Makarewicze, ok. Lidy – Nowogródzkie]; **Stary Węgliniec**, ok. Zgorzelca [m 1904 Ruda-Kochawina, ok. Żydaczowa – Stanisławowski]; **Ogrodzisko**, ok. Lubina [k 1922 Komarniki, ok. Turki – Lwowskie; m 1928 Komarniki, ok. Turki – Lwowski]; **Kurowice**, ok. Głogowa [k 1913: Zaleszczyki – Tarnopolskie; k 1925: ok. Mołodeczna – Wileńskie; k 1924 ok. Sambora – Lwowski]; **Podbrzezie Górne**, ok. Nowej Soli [Tarnopolskie]; **Osiecznica**, ok. Krosna Odrzańskiego [Nowogródzkie].



PYTANIA KWESTIONARIUSZOWE,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH OPRACOWANO MAPĘ
Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego*
(*Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz – notatnik terenowy nr VII.* Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969):
„6. Jakie są lub były formy izolacji po połogu?
e) Wychodzenie poza zagrodę? przez jaki okres?”

Kwestionariusz ankiety *Atlas der deutschen Volkskunde* (*Fragebogen IV*):
„155. a) Wohin darf die Wöchnerin vor dem ersten Kirchgang (Aussegnung) nicht gehen? (z. B. Keller, Boden, Stall, Brunnen, Nachbar)
b) Welche Grenze darf sie nicht überschreiten? (z. B. Dachtraufe, Gosse, traße, Kreuzweg, Dorfgrenze)”

UWAGI

Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku) i *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976 oraz 2008–2011).

2. Mapa dotyczy okresu od lat 30. XX wieku do początku drugiej dekady XXI wieku. Dane najstarsze (lata 30. XX wieku) zaznaczono na czerwono, najnowsze, z terenu Górnego Śląska (lata 2008–2011) – na zielono.

3. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono na szaro, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska.

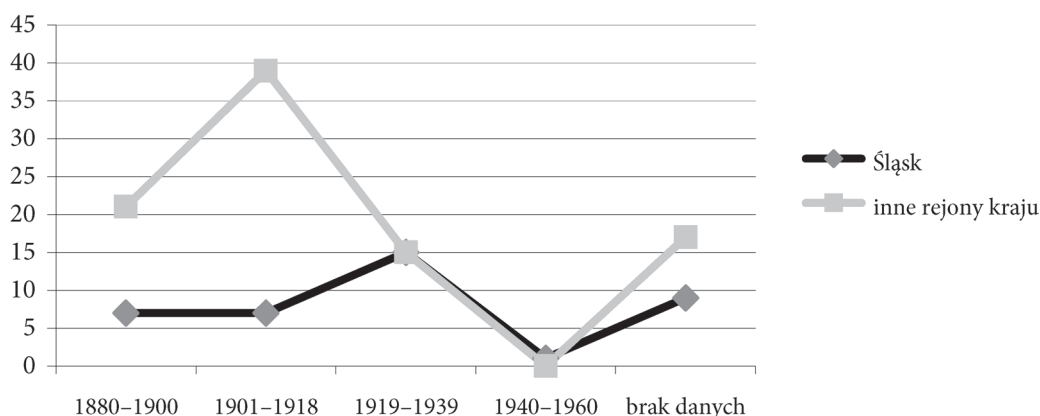
(Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary. W: Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie.* Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDŹ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny. Z. 4.* Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).

4. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.

5. Zastosowane skróty: ADV – *Atlas der deutschen Volkskunde*; PAE – *Polski atlas etnograficzny*.

6. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książnik.

Niektórzy z osadników przybyli również z różnych stron Polski, najczęściej z Poznańskiego, Kieleckiego, Lubelskiego i Rzeszowskiego⁷⁰. Na Śląsku osoby napływowe znające omawiany zakaz były urodzone głównie w okresie międzywojennym, w innych rejonach kraju – przeważnie w pierwszych dwóch dekadach XX wieku (zob. wykres 5.7). Można przypuszczać, że wiele z pozyskanych od nich informacji odnosi się co najmniej do okresu międzywojennego, może nawet czasów wcześniejszych.



Wykres 5.7. Osiedleńcy znający zakaz wychodzenia poza zagrodę przez połoźnicę według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Śląska i Polski (lata 1969–1976)
Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Na ziemiach zachodnich i północnych Polski, głównie na Śląsku, zebrano relacje wspomnieniowe dotyczące poprzednich miejsc zamieszkania osiedleńców, a więc sięgające czasów przedwojennych. Większość z nich odnosi się do sytuacji kulturowej znanej z Kresów Wschodnich⁷¹, inne dotyczą terenów obecnej Polski⁷². Jak w tym przypadku wyglądała adaptacja kulturowa w nowych miejscach

⁷⁰ Zawidowice, ok. Oleśnicy [k 1890 Starokrzepice, ok. Kielc: 1945; k 1903 Czyżowice, ok. Pińczowa]; Piersno, ok. Środy Śląskiej [k 1937 Jaszczurowa, ok. Dębicy; k 1935 Jasieniec, ok. Zwolenia]; Szyszkowa, ok. Lubania Śląskiego [k 1895 Tochołów, ok. Miechowa]; Poświętne, ok. Bolesławca [k 1925 Pańków, ok. Tomaszowa Lubelskiego]; Kurowice, ok. Głogowa [k 1925 ok. Niska; k 1915 ok. Kościana; k 1928 ok. Szamotuł; k 1922 ok. Żyrardowa; k 1937 ok. Gorlic; k 1918 Pęckowo, ok. Czarnkowa: 1940; k 1894 Łagoszów, ok. Głogowa]; Żaganiec, ok. Żagania [Aleksandrów, ok. Biłgoraja]; Osiecznica, ok. Krosna Odrzańskiego [Poznańskie]; Kopce, ok. Gubina [k 1920 Dobrosołowo, ok. Konina; k 1896 Skoków, ok. Puław: 1945].

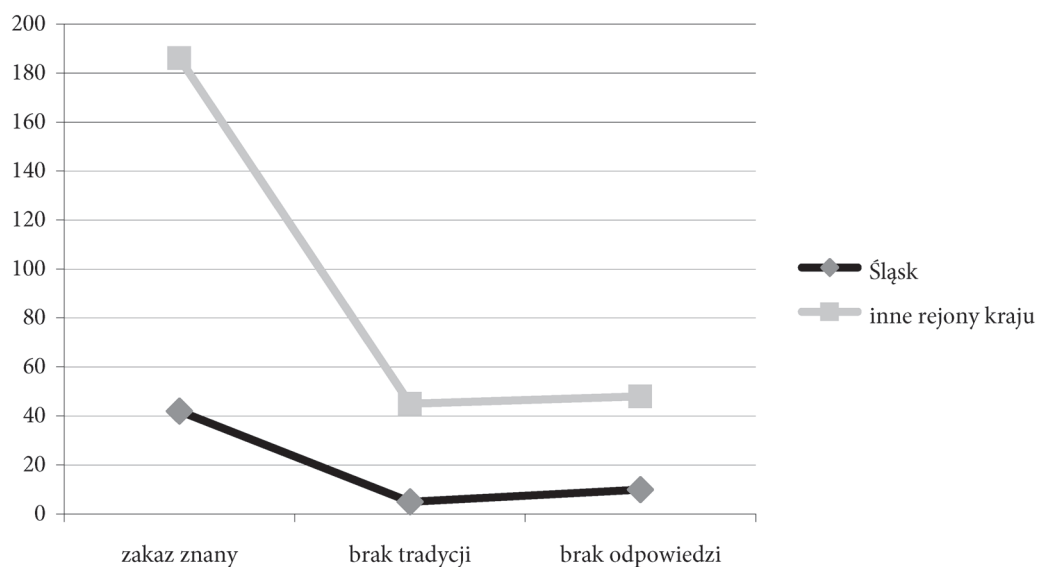
⁷¹ *U nas we wiosce na dwór mogła; za cudze miedze, do drugiego sąsiada nie wolno było jej iść, aż dopóki dziecka nie ochrzciła* (Szyszkowa, ok. Lubania Śląskiego [k 1916 Basiówka, ok. Lwowa – Lwowskie]). *Mogła z domu wychodzić kobieta, ale na wiosce nie wolno było [...]; a dziecku też nie wolno było wychodzić na pole, brać dziecko na pole do chrztu* [przed chrztem – A.P.] (Górczyca, ok. Lwówka Śląskiego [k 1920 Makarewicz, ok. Lidy – Nowogródzkie]). *Wystrzegali się coby za zagrodę nie chodzić, nie można za zagrodę do kogo chodzić* (Smogolice, ok. Stargardu Szczecińskiego [k 1909 Grodno, dawne Białostockie]). *W naszej wsi to przed wywozem kobieta na wioskę nie szła, tylko koło chatupy mogła chodzić. Tu to wcale tego nie uważają* (Stary Węgliniec, ok. Zgorzelca [m 1904 Ruda, ok. Żydaczowa – Stanisławowskie]).

⁷² *Nie wolno było kobiecie wychodzić z chatupy na pole aż do chrztu i do wywozu, tu nie przestrzegają tego. Ja sama wychodziłam* (Poświętne, ok. Bolesławca [k 1925 Pańków, ok. Tomaszowa Lubelskiego]).

zamieszkania? Z nielicznych wypowiedzi wynika, że zakaz wychodzenia przez łożnicę poza zagrodę był praktykowany w nowym miejscu osiedlenia jakiś czas po przybyciu⁷³. Sporadycznie zdarzało się, że stosowano go także w latach 60.⁷⁴ i na początku lat 80. XX wieku wśród kresowych grup osiedleńczych⁷⁵; dotyczyło to najczęściej bardziej zachowawczych grup wiekowych⁷⁶.

Na podstawie obrazu etnograficznego widocznego na mapie można wnioskować o względnej żywotności omawianego przekonania w latach 70. ubiegłego stulecia. Trudno jednak jednoznacznie określić nasilenie jego występowania w badanych miejscowościach, gdyż nie są dostępne dane chronologiczne świadczące o utrzymywaniu się bądź zarzucaniu tej praktyki. Stosunkowo liczne są interpretacje dotyczące różnych konsekwencji złamania omawianego zakazu (powszechne).

Występowanie omawianego zakazu poza terenem Śląska można uznać za częste (65% miejscowości). Rzadko odnotowywano brak funkcjonowania zwyczaju w miejscowej tradycji (16%), podobnie – brak odpowiedzi (19%) (zob. wykres 5.8).



Wykres 5.8. Zakaz wychodzenia poza zagrodę przez łożnicę – dynamika zmian kulturowych na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

73 W miejscowości **Budzieszewice** (ok. Goleniowa) w trakcie badań (1974) nie stwierdzono funkcjonowania zakazu wychodzenia łożnicy poza zagrodę; kobiety przybyłe do wsi po II wojnie światowej przestrzegały go jednak w pierwszych latach po osiedleniu. Podobnie było w okresie powojennym we wsi **Smogolice** (ok. Stargardu Szczecińskiego).

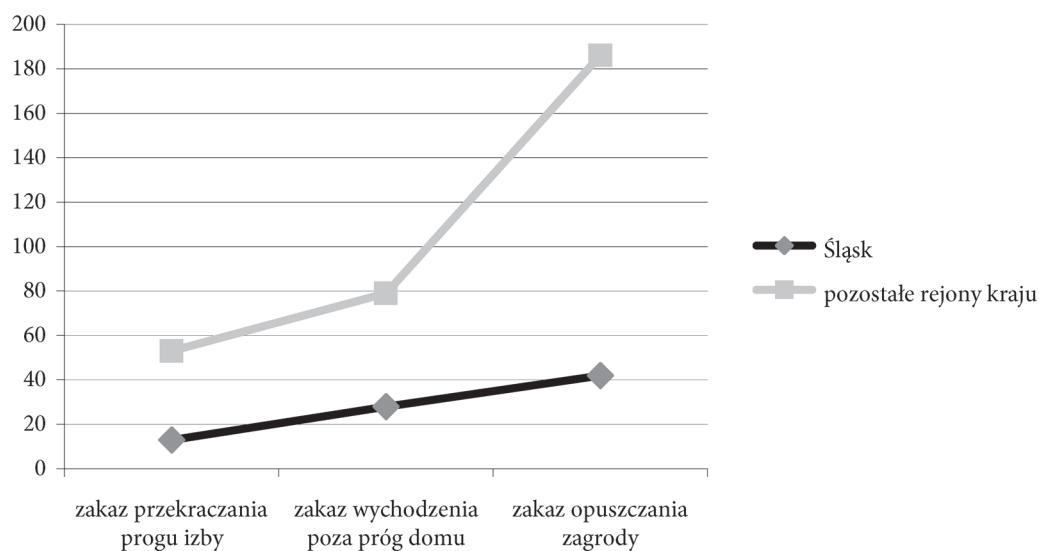
74 Jeszcze w latach 60. XX w. w Starczówku grożono łożnicy, że nieprzestrzeganiem zakazu naraża się na uderzenie pioruna (**Starczówek**, ok. Ząbkowic Śląskich [k 1940 Podzamczek, ok. Buczacza – Tarnopolskie]).

75 W 1970 roku w Ogrodziskach zakaz funkcjonował, choć rzadko (**Ogrodzisko**, ok. Lubina [m 1890, 1923 Okno, ok. Skałatu – Tarnopolskie; k 1897 Ostapie, ok. Skałatu – Tarnopolskie; k 1926 Basiówka, ok. Lwowa – Lwowskie]).

76 W 1974 roku w Mechowie zakaz przestrzegały wyłącznie kobiety w średnim wieku; po porodzie nie udawały się do pobliskich Pyrzyc, nie chodziły do kościoła, do sąsiadki ani do dalej mieszkającej rodziny (**Mechowo**, ok. Pyrzyc [brak danych]).

Czy można mówić o powszechności zakazu również w eksplorowanych wsiach śląskich? Jego znajomość stwierdzono na tym obszarze nieco częściej (74%), prawie w każdej z odwiedzanych miejscowości. W niektórych wsiach respondenci nie znali takiej tradycji (9%) bądź nie udzielili odpowiedzi (17%). Zaobserwowane różnice procentowe są dosyć wyraźne, co może świadczyć o różnym stopniu dynamiki zmiany kulturowej.

Jeżeli zestawimy wszystkie trzy omawiane wcześniej zakazy izolacyjne, okaże się, że są one wobec siebie stosunkowo proporcjonalne ilościowo. W eksplorowanych miejscowościach na Śląsku znajomość zakazu opuszczania gospodarstwa przez kobietę w położu stwierdzono półtora raza częściej niż zakaz opuszczania domu i ponad trzy razy częściej niż zakaz opuszczania przez nią izby, w której odbywał się poród. W pozostałych rejonach kraju proporcje są nieco odmienne; znajomość zakazu opuszczania przez położnicę granic gospodarstwa stwierdzono blisko dwa i pół raza częściej niż znajomość zakazu opuszczania domu oraz trzy i pół raza częściej niż znajomość zakazu przekraczania progu izby, w której rodziła (zob. wykres 5.9).

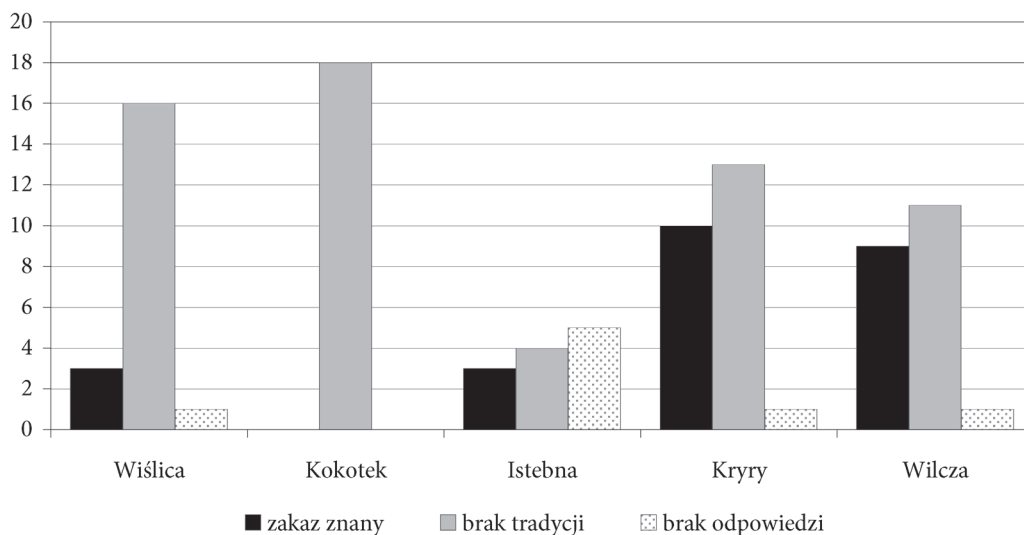


Wykres 5.9. Zakazy izolacyjne dotyczące przekraczania progów przez położnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Na podstawie konfiguracji znaków na mapach VII–IX można wywieść wniosek, że izolacja terytorialna kobiety w położu przez wywodem, ograniczająca się do granic gospodarstwa, należała w przeszłości do zachowań istotnych z punktu widzenia społeczności wiejskiej. Stąd, być może, wynikała obecność tych zakazów w lokalnej tradycji w niektórych z badanych miejscowości jeszcze w latach 70. XX wieku. Wiele z omawianych zwyczajów uległo jednak różnym przeobrażeniom, powodującym ich redukcję bądź z czasem – zanik. Stopniowe rezygnowanie z porodów domowych (z udziałem ludowej, często niewykwalifikowanej akuszerki) na rzecz porodów w placówkach opieki medycznej spowodowało znaczne ograniczenie bądź zupełne zarzucenie izolacji położnicy, w związku z jej dłuższym pobytem w izbie porodowej lub szpitalu.

W latach 2008–2011 przeprowadzono powtórne badania na potrzeby Pracowni Polskiego Atlasu Etnograficznego w kilku wsiach Górnego Śląska, w których zadawano identyczne pytania kwestionariuszowe jak blisko 40 lat wcześniej. Okazało się, że zakaz wychodzenia poza zagrodę w porównaniu do wcześniej analizowanego zakazu opuszczania izby przez położnicę był nieco rzadziej znany (26%). We wszystkich wsiach najczęściej stwierdzano brak tradycji (65%) lub brak odpowiedzi (9%) (zob. wykres 5.10). Narracje respondentów odnosiły się do ograniczeń znanych im wyłącznie z przeszłości, w przypadku złamania zakazu dotyczących najczęściej negatywnych skutków dla samej położnicy⁷⁷.



Wykres 5.10. Zakaz wychodzenia poza zagrodę przez położnicę – liczba stwierdzeń na Górnym Śląsku (lata 2008–2011)

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Zakaz schodzenia do piwnicy

Chcąc ukazać rozległy zasięg występowania zakazu izolacyjnego dotyczącego udawania się przez położnicę przed wywodem do piwnicy, ponownie zestawiałam porównywalne materiały źródłowe PAE i ADV. Mapa *Zakaz schodzenia do piwnicy*

⁷⁷ Wierzyli, że kobieta nie może wychodzić z domu do sklepu, bo będzie ogień, że wojna bydzie, a taki roztomajcie bzdury, i bardzo w to wierzyli (Wiślica, ok. Cieszyna [k 1941 autochtonka]). [Groziło jej] posmykanie, błędzenie przez długą ilość czasu po lesie albo polach i niemożność powrotu do domu (Kryry, ok. Pszczyny [k 1941 Pszczyna: 1975]). [...] godali, że to tam były jakieś tam duchy czy co to tam było, były takie jakieś rozmaite czary, może się jakieś nieszczęście stać, zawsze godali (Kryry, ok. Pszczyny [k 1932 autochtonka]). [...] jakieś nieszczęście może być (Kryry, ok. Pszczyny [k 1932 Goczałkowice: 1940]). [...] kobieta nie szła do miasta, w ogóle do miejsc publicznych (Wiślica, ok. Cieszyna [k 1941 autochtonka]). [...] powinna być w domu, a nie chodzić tam po sklepach czy gdzieś łązić – ze względu na zdrowie (Kryry, ok. Pszczyny [k 1950 autochtonka]). Takiego wychodzenia z dzieckiem, to się raczej unikało. Do chrztu [...] nie wiem dlaczego. Do chrztu, teraz wychodzą, teraz są inne czasy (Wilcza, ok. Rybnika [k 1947 autochtonka]). [...] nie za próg izby, tylko na ulicę po prostu. Bo ja pamiętam, że na ogół wychodziłam. Tylko nie wolno było iść do sklepu, na ulicę po prostu (Wilcza, ok. Rybnika [k 1954 autochtonka]).

przez połoźnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim) obejmuje szeroką perspektywę czasową, poczynsz od pierwszej połowy lat 30. ubiegłego wieku do początku XXI wieku (zob. mapa X). Stanowi syntetyzację wyników prac badawczych prowadzonych w pierw na potrzeby ADV w 1933 roku, później na potrzeby PAE w latach 1969–1976 i porównawczo na Górnym Śląsku w wybranych wsiach w latach 2008–2011. Kanwą skartowania stało się ostatecznie 881 odpowiedzi pozytywne ADV pozyskanych w granicach dawnej Rzeszy Niemieckiej (w tym 187 obejmuje współczesne granice Polski) oraz 55 danych pozytywnych PAE (jedna z nich dotyczy pierwszej dekady XXI stulecia).

Z opracowanej mapy wynika, że zakaz schodzenia przez kobietę w połogu do piwnicy był znany na początku lat 30. ubiegłego wieku stosunkowo powszechnie na różnych obszarach objętych eksploracją ADV, choć w różnym nasileniu. Omawiany zasięg nie jest jednolity pod względem gęstości występowania informacji pozytywnych, można jednak w sporym uproszczeniu przyjąć, że dzieli się on na dwa widoczne skrzydła. Pierwsze skrzydło, północne, rozpoczyna się w północnej części Schlezwika-Holsztynu, dalej, po przerwaniu, przesuwają się w stronę południowo-wschodniej części landu, sięgając północno-zachodniej Meklemburgii, skąd w formie mniejszego pasa ciągnie się do północnej części Brandenburgii, przekraczając granicę z Polską i obejmując następnie sporą część Pomorza Zachodniego, Pomorza Gdańskiego oraz Warmii. W dalszym biegu niewielki już zasięg przekracza północną granicę Polski, kierując się w stronę Litwy. Drugie skrzydło zasięgu jest bardziej rozbudowane, przesuwają się bowiem z terenów północnych Niemiec dalej, na południe, w okolice Hamburga i środkową część Dolnej Saksonii. Na terenach środkowoniemieckich występuje znaczne zagęszczenie odpowiedzi pozytywnych, szczególnie widoczne w sporej części Hesji, Turynгии oraz Saksonii, skąd dalsza część omawianego zasięgu obejmuje tereny północno-zachodnie obecnych Czech oraz Śląsk⁷⁸, występując licznie w jego polskiej części (świadczy o tym 129 punktów badawczych, czyli 69% leżących na terenach dzisiejszej Polski). Następnie zasięg wkracza w czeską część Śląska, wchodząc łukiem w głąb obszaru. Warto zauważyć, że w zachodniej części Niemiec (Nadrenia Północna-Westfalia, Nadrenia-Palatynat, Saara) omawiane przekonanie występuje na całym terenie, choć w rozproszeniu; podobnie sytuacja wygląda na południu kraju (Badenia-Wirtembergia, Górna Bawaria), gdzie zasięg kieruje się w dalszym biegu na południe, w stronę Austrii. Mapa jednoznacznie wskazuje na powszechność analizowanego zakazu terytorialnego w latach 30. XX wieku na znacznych terenach środkowoeuropejskich, w tym całym terenie Śląska.

Druga warta przedstawienia cezura dotyczy stanu zjawiska w trakcie badań atlasowych prowadzonych blisko pół wieku później w ramach prac nad PAE na terenie Polski. Wynika z nich, że analizowany zakaz znano w latach 1969–1976

78 Badacze niemieccy poświadczali to przekonanie na początku XX wieku między innymi na Śląsku, w Bawarii, Czechach, Turynгии, Frankonii oraz paśmie górskim Vogtland (zob. A. WUTTKE: *Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. Dritte Bearbeitung*. Berlin 1900, s. 739 [online]; też dr KÜHNAU: *Die Bedeutung...*, s. 36–37); na Śląsku wspominał o nim w okresie międzywojennym również Wilhelm Menzel (W. MENZEL: *Mutter und Kind...*, s. 84). Trudno wnioskować jednak o stanie XIX-wiecznym na podstawie analizowanych prac (np. W. NEHRING: *Über Aberglauben...*, s. 5–6; W. PATSCHOVSKI: *Beiträge zur Schlesischen...*, s. 55).

w różnych częściach kraju, lecz cechował go zasięg rozproszony. Można wstępnie przyjąć, że już wtedy miał reliktowy charakter (hipoteza ta została zweryfikowana). Z zebranych danych wynika, że w analizowanym okresie pamiętano o nim jedynie w 54 miejscowościach badanych w zakresie obrzędowości rodzinowej (16% ogółu), głównie wśród ludności rodzimej (61%), rzadziej napływowej (39%). Powyższe zależności precyzuje mapa XI: *Zakaz schodzenia do piwnicy przez położnicę przed wywodem*, ilościowo uszczegóławia tabela 5.6.

W latach 70. ubiegłego wieku omawiany zakaz był znany mieszkańcom Śląska, choć stosunkowo rzadko (20%). Ponad trzykrotnie częściej potwierdzono go na tym terenie wśród ludności przybyłej (64%). W pierwszym przypadku zakaz występował w rozproszeniu w kilku miejscowościach zachodniej części terytorium (Zielonogórskie, Wrocławskie oraz Opolskie). Doniesienia o nim pochodzą głównie od ludności przybyłej na te tereny po 1945 roku z Poznańskiego, Kieleckiego oraz Lubelskiego⁷⁹, rzadziej z terenów kresowych⁸⁰. Znała go również ludność rodzima (głównie na Górnym Śląsku), co na mapie tworzy niewielką wyspę znajdującą się poza obszarem wyznaczonym przez badania ADV z 1933 roku⁸¹.

Tabela 5.6. Zakaz schodzenia do piwnicy przez położnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

Znajomość zakazu wśród respondentów	Śląsk		Pozostałe obszary Polski		Razem*
	ludność rodzima	ludność przybyła	ludność rodzima	ludność przybyła	
Znany	4	7	29	14	54
Brak tradycji	13	23	151	39	226
Brak odpowiedzi	4	4	48	4	60
<i>Razem:</i>	21	34	228	57	340

* Pominięto kategorię „inne odpowiedzi”.

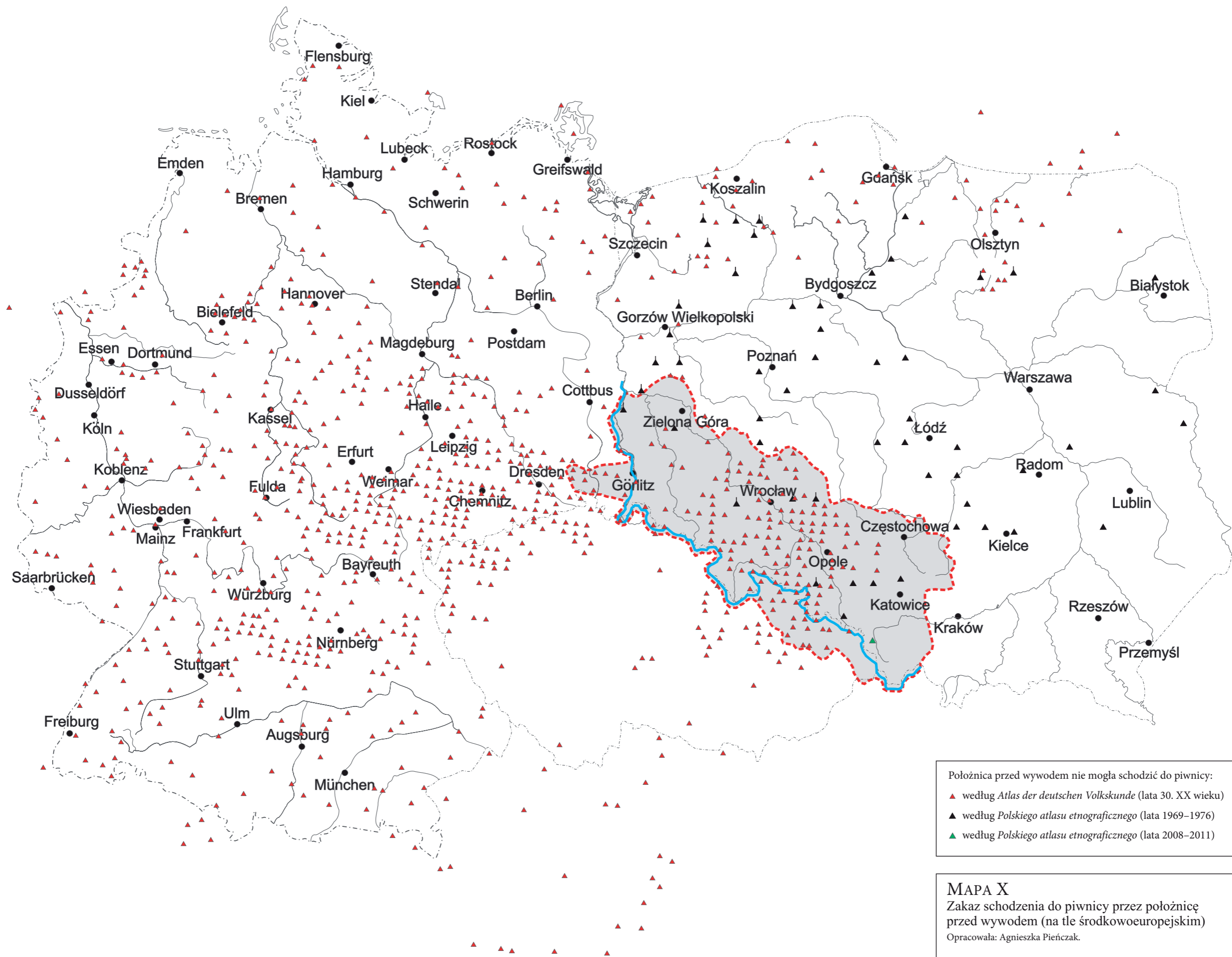
Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Pojawia się jednak pewien problem badawczy – trudno wnioskować, czy wiedza respondentów odnosi się do czasów poprzedniego osiedlenia, czy też dotyczy raczej sytuacji społeczno-kulturowej zastanej przez nich po przyjeździe. Wiadomo jedynie, że indagowane osoby przybyłe na Śląsk były urodzone przeważnie w latach 1880–1900, rzadziej później. Na tej podstawie można przypuszczać, że omawiany zakaz mógł być znany sporej części z nich jeszcze przed przesiedleniem; nie zostało to jednak bliżej udokumentowane w źródłach. Sytuacja pod tym względem wygląda podobnie w przypadku pozostałych rejonów Polski (zob. wykres 5.11).

79 Głuszyna, ok. Namysłowa [Łęczyckie]; Zawidowice, ok. Oleśnicy [k 1890 Starokrzepice, ok. Kielc: 1945]; Osiecznica, ok. Krosna Odrzańskiego [Poznańskie]; Kopce, ok. Gubina [k 1918 Dobrosołowo, ok. Konina; k 1896 Skoków, ok. Puław: 1945].

80 Zawidowice, ok. Oleśnicy [k 1929 Lwowskie; k 1911 Dawidowice – Lwowskie]; Piersno, ok. Środy Śląskiej [m 1890 Koroszczatyn ?, dawne ZSRR]; Podbrzezie Górne, ok. Nowej Soli [Tarnopolskie].

81 Rudziniec, ok. Gliwic; Wieszowa, ok. Tarnowskich Gór; Lubomia, ok. Wodzisławia Śląskiego; Gołąsza, ok. Będzina.



Położnica przed wywodem nie mogła schodzić do piwnicy:
 ▲ według *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku)
 ▲ według *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976)
 ▲ według *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 2008–2011)

MAPA X
 Zakaz schodzenia do piwnicy przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim)
 Opracowała: Agnieszka Pieńczak.

PYTANIA KWESTIONARIUSZOWE,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH OPRACOWANO MAPE

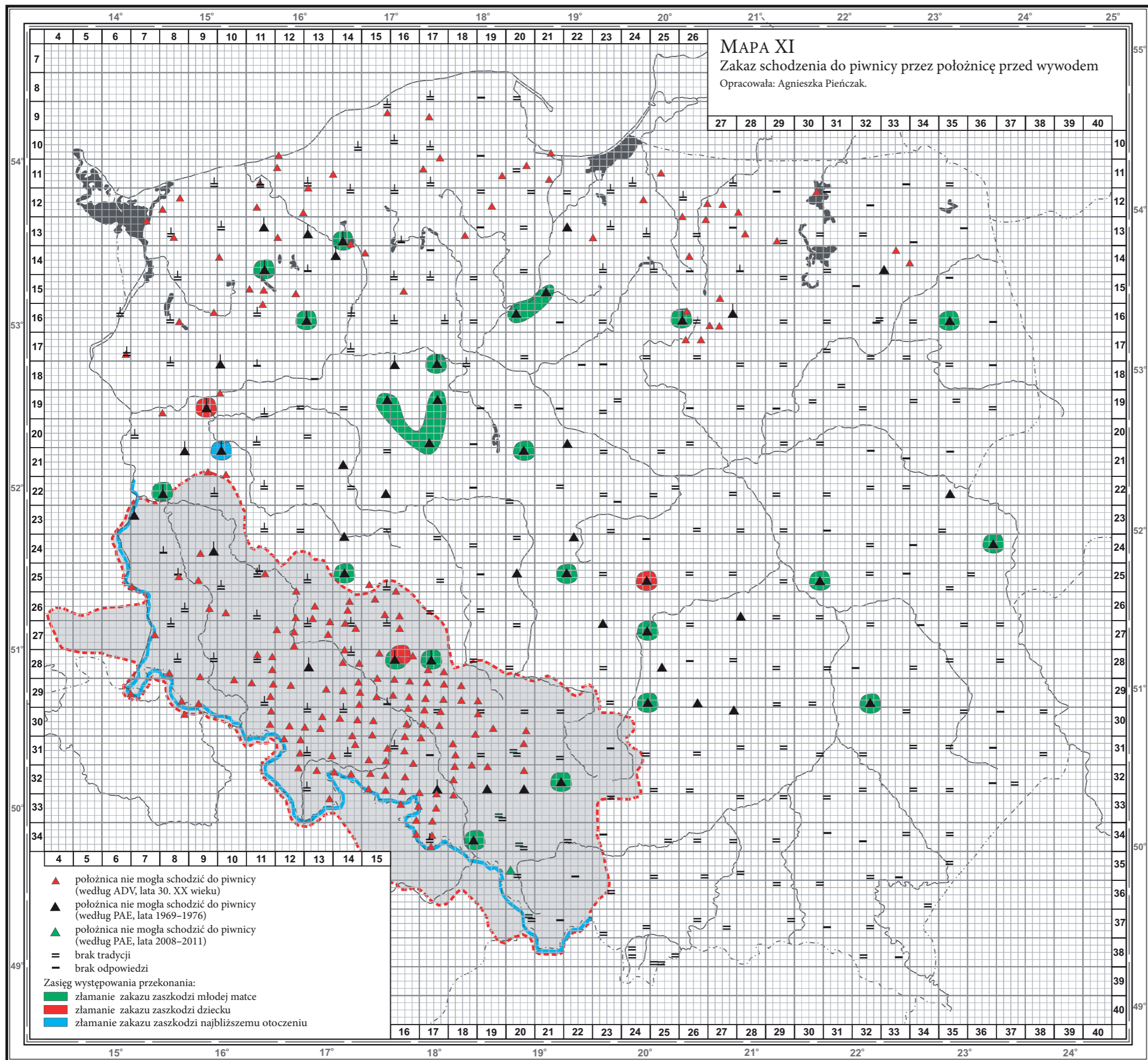
Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego (Zwyczajy, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz – notatnik terenowy nr VII. Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969)*:

„6. Jakie są lub były formy izolacji po połogu?
c) Schodzenie do piwnicy”.

Kwestionariusz ankiety *Atlas der deutschen Volkskunde (Fragebogen IV)*:
„155. a) Wohin darf die Wöchnerin vor dem ersten Kirchgang (Aussegnung) nicht gehen (z. B. Keller, Boden, Stall, Brunnen, Nachbar)
b) Welche Grenze darf sie nicht überschreiten? (z. B. Dachtraufe, Gosse, Straße, Kreuzweg, Dorfgrenze)”.

UWAGI

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku) i *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976 oraz 2008–2011).
2. Mapa dotyczy okresu od lat 30. XX wieku do początku drugiej dekady XXI wieku. Dane najstarsze (lata 30. XX wieku) zaznaczono na czerwono, najnowsze, z terenu Górnego Śląska (lata 2008–2011) – na zielono.
3. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono na szaro, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska.
(Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary. W: Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*. Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDŹ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny*. Z. 4. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).
4. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.
5. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książnik.



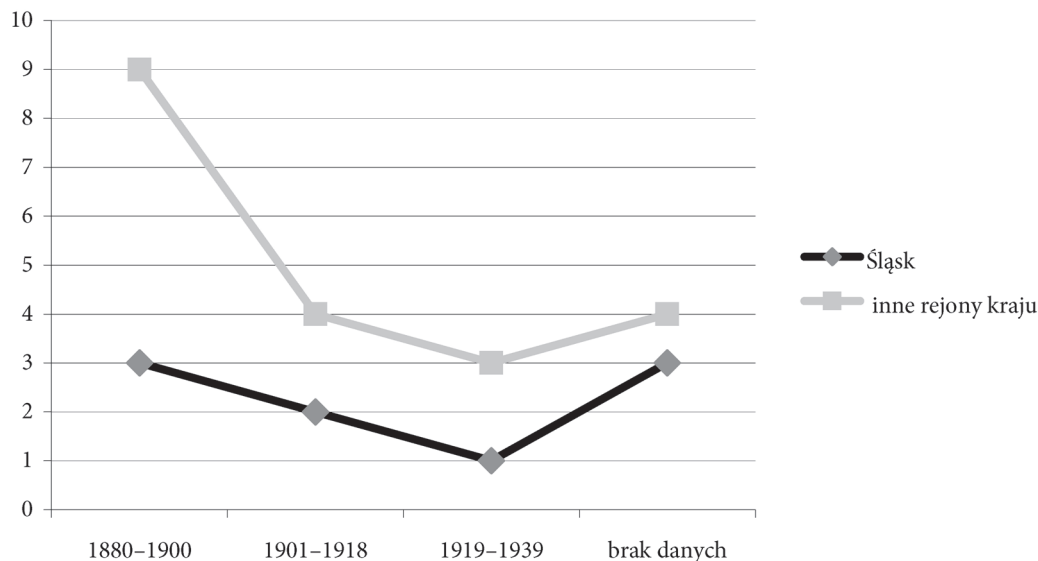
PYTANIA KWESTIONARIUSZOWE,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH OPRACOWANO MAPĘ

Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego* (Zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz – notatnik terenowy nr VII. Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969): „6. Jakie są lub były formy izolacji po połogu? c) Schodzenie do piwnicy”.

Kwestionariusz ankiety *Atlas der deutschen Volkskunde* (Fragebogen IV): „15. a) Wohin darf die Wöchnerin vor dem ersten Kirchgang (Aussegnung) nicht gehen (z. B. Keller, Boden, Stall, Brunnen, Nachbar) b) Welche Grenze darf sie nicht überschreiten? (z. B. Dachtraufe, Gosse, Straße, Kreuzweg, Dorfgrenze)”.

UWAGI

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku) i *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976 oraz 2008–2011).
2. Mapa dotyczy okresu od lat 30. XX wieku do początku drugiej dekady XXI wieku. Dane najstarsze (lata 30. XX wieku) zaznaczono na czerwono, najnowsze, z terenu Górnego Śląska (lata 2008–2011) – na zielono.
3. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono na szaro, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska. (Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary*. W: *Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*. Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDŹ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny*. Z. 4. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).
4. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.
5. Zastosowane skróty: ADV – *Atlas der deutschen Volkskunde*; PAE – *Polski atlas etnograficzny*.
6. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książnik.



Wykres 5.11. Osiedleńcy znający zakaz schodzenia do piwnicy przez położnicę według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Śląska i Polski (lata 1969–1976)
Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Zakaz schodzenia do piwnicy przez kobietę w połogu występował w latach 70. XX wieku także poza Śląskiem, wyspowo, głównie w środkowej Polsce oraz na wschodnich krańcach kraju. Na terenach zamieszkałych przez ludność rodzimą tworzył kilka niewielkich skupisk (przeważnie w Kieleckim i Łódzkim). Sporadycznie zakaz znano w paru wsiach Białostockiego, Warszawskiego, Lubelskiego oraz dalej, w głębi kraju (np. Kieleckie, Poznańskie, Bydgoskie, Gdańskie). Zakaz odnotowano poza Śląskiem również w kilkunastu miejscowościach zamieszkałych przez ludność przybyłą (zob. tabela 5.6), o której wiadomo – poza dwoma przypadkami⁸² – że wywodziła się najczęściej z Lubelskiego, Poznańskiego, Bydgoskiego, Warszawskiego⁸³ oraz terenów kresowych (głównie Nowogródzkie i Tarnopolskie)⁸⁴.

Na podstawie analizy zasięgów powstałych na mapie można stwierdzić, że przyjęta wcześniej hipoteza badawcza wydaje się słuszna – również w tym przypadku mamy do czynienia ze zjawiskiem reliktowym. Zakładam jednak, że niegdyś mogło ono obejmować cały obszar kraju (świadczy o tym rozproszenie w różnych częściach Polski w latach 70. ubiegłego wieku), a także występować poza wschodnimi granicami kraju (zakaz znali przesiedleńcy, zapewne z poprzednich miejsc

82 Dotyczy to wsi: **Kozłowo**, ok. Nidzicy; **Przeździek Wielki**, ok. Szczytna.

83 **Potulin**, ok. Wągrowca [k 1894 Żerniki, ok. Żnina; m 1898 Będlewo, ok. Poznania]; **Smolniki**, ok. Szubina [k 1895: Gołańcz, ok. Wągrowca: 1914; m 1904 Kieleckie: 1937]; **Sokółsko**, ok. Strzelec Krajeńskich [k 1885 Ziernice, ok. Pruszkowa]; **Strączno**, ok. Wałcza [k 1922: Lubelskie]; **Jelonek**, ok. Szczecinka [k 1904 Stara Wieś, ok. Krasnegostawu: 1948; k 1903 Moszna, ok. Puław; k 1925 Bilno, ok. Aleksandrowa Kujawskiego: 1949; k 1897 ok. Kalisza Pomorskiego: 1949]; **Świdwinek**, ok. Świdwina [k 1892 Gaj, ok. Mińska Mazowieckiego]; **Suliszewo**, ok. Drowska Pomorskiego [k 1889 Siemkowice, ok. Wielunia].

84 **Kaława**, ok. Międzyrzeczka [k 1930 Smolanka – Tarnopolskie]; **Trzebiszewo**, ok. Skwierzyny [k Białoruś]; **Walewice**, ok. Sulęcina [Tarnopolskie]; **Gałowo**, ok. Szczecinka [k 1915 Werwiezno, ok. Kowla – Wołyńskie]; **Łęknica**, ok. Szczecinka [k 1900 Derewna, ok. Stołpiec – Nowogródzkie; k 1888 okolice Stołpiec – Nowogródzkie].

zamieszkania). W badanym okresie zakaz w większym stopniu ograniczał się do środkowej części Polski oraz wschodnich i północnych obrzeży kraju. O skali jego zaniku w różnych rejonach (poza Śląskiem) świadczy również to, że w ponad połowie badanych miejscowości przekonanie nie było znane respondentom (67%); w części nie otrzymano na ten temat żadnych informacji (18%). Pamiętano o nim stosunkowo rzadko w prawie co siódmej (15%) badanej wsi (tabela 5.6).

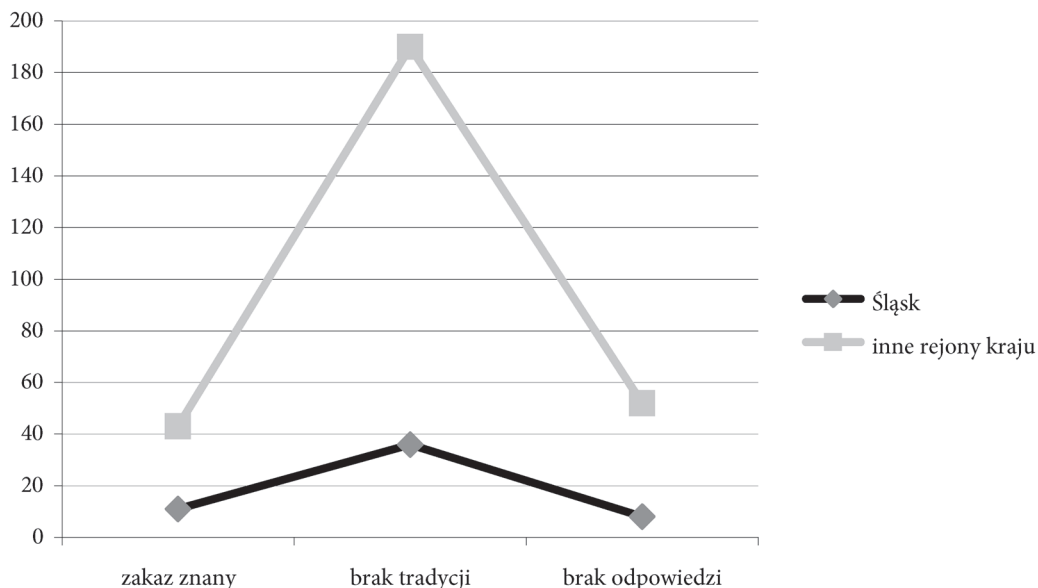
Analiza zebranych informacji w kontekście Śląska pozwala stwierdzić, że znajomość zakazu schodzenia przez kobietę w połogu do piwnicy dotyczy 20% wsi badanych na tym terenie, a więc średnio co piątej z nich. W ponad połowie miejscowości zwyczaju nie znano (65%) bądź brakowało o nim jakichkolwiek danych (15%). Okazuje się więc, że na Śląsku proces zarzucania tego przekonania był podobny jak w pozostałych rejonach kraju (zob. wykres 5.12).

O zanikaniu omawianego zakazu w świadomości respondentów świadczy także znikoma liczba jego interpretacji. Te zebrano podczas badań w nieco ponad połowie wsi, w których znano ten zakaz izolacyjny (55%). W latach 70. ubiegłego wieku wiedza respondentów ograniczała się do trzech głównych motywów, mianowicie złamanie zakazu mogło zaszkodzić (w kolejności według liczby wskazań odnotowanych przez badaczy): a) matce⁸⁵, b) dziecku⁸⁶, c) najbliższemu otoczeniu⁸⁷.

85 Argumentowano: *Szkodzą jej zapachy, stąpanie i żeby się nie zruszyła* (Kopce, ok. Gubina [k 1896 Skoków, ok. Puław]; *aby nie złapać cugu i aby wydała* (Strączno, ok. Wałcza [k 1922: Lubelskie]); *aby się nie poruszyła* (Orle, ok. Radziejowa [k 1912 Koło]); *mogła się otrząsnąć* (Głuszyna, ok. Namysłowa [Łęczyckie]); *mogłaby się strzęchnić* (Grabniak, ok. Garwolina [k 1892 Koziec ?, ok. Ryków]); *aby się jej nic nie stało* (Suliszewo, ok. Drawaska Pomorskiego [k 1889 Siemkowie, ok. Wielunia]); *Musiła nie chodzić tak zaraz po piwnicach, może się coś stać, człowiek jest wrażliwy zaraz po połogu* (Lubochnia, ok. Gniezna [brak danych]); *może jej co złego zaszkodzić* (Wodzierady, ok. Łasku [brak danych]); *mogło wszystko szkodzić samej kobiecie* (Choroszczyńska, ok. Białej Podlaskiej [brak danych]); jest osłabiona (Zarzęcin, ok. Opoczna [brak danych]; Ochodza, ok. Wągrowca [m 1909 autochton; ? 1921 autochton]; Osiecznica, ok. Krosna Odrzańskiego [Poznańskie]); mogła dostać krwotoku (Wabcz, ok. Chełmna [k 1899 Lindwiec, sąsiednia wieś: 1902]; Gałowo, ok. Szczecinka [k 1915 Werwiezno, ok. Kowla – Wołyńskie]); szkodziło jej to (Zakrzewo, ok. Rawicza [brak danych]); zrywał się wiatr, który mógł ją strącić (Lubomia, ok. Wodzisławia Śląskiego [brak danych]); mogła zachorować (Wyżnica, ok. Kraśnika [m 1903 autochton; k 1904 autochtonka]); mogła umrzeć (Zawidowice, ok. Oleśnicy [k 1890 Starokrzepice, ok. Kielc: 1945; k 1911 Dawidowice ?, Lwowskie: 1946; k 1929 Lwowskie: 1945]; Węgrowo, ok. Grudziądzka [brak danych]; Kozłowo, ok. Nidzicy [brak danych]); obawiano się o jej zdrowie (Rzewuszyce, ok. Włoszczowy [brak danych]; Smolniki, ok. Szubina [k 1895: Gołańcz, ok. Wągrowca: 1914; m 1904 Kieleckie: 1937]; Kopisk, ok. Białegostoku [brak danych]); grożą jej złe siły (Goląsza, ok. Będzina [brak danych]; Biskupin, ok. Żnina [k 1902 autochtonka]).

86 Stwierdzano: dziecko *będzie się źle karmić* (Trzebiszewo, ok. Skwierzyny [k Białoruś]); *będzie obciążłe* (Węgrzynowice, ok. Rawy Mazowieckiej [k 1896 Mierzno, ok. Rawy Mazowieckiej: 1925; k 1899 Świniokierz, pobliska wieś: 1930]); umrze (Zawidowice, ok. Oleśnicy [k 1890 Starokrzepice, ok. Kielc: 1945; k 1911 Dawidowice – Lwowskie: 1946; k 1929 Lwowskie: 1945]).

87 Sądzono, że złamanie zakazu wywoła pożar domu (Kaława, ok. Międzyrzecza [k 1930 Smolanka – Tarnopolskie]).



Wykres 5.12. Zakaz schodzenia do piwnicy przez położnicę – dynamika zmian kulturowych na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Dodajmy jednak, że również badania ankietowe ADV prowadzone w okresie międzywojennym, a więc znacznie wcześniej, nie przyniosły zbyt wielu danych dotyczących negatywnych skutków złamania wzmiankowanego zakazu, jeśli wziąć pod uwagę liczbę przebadanych wtedy miejscowości. Można tu jednak wskazać zbliżoną zasadę intensywności występowania interpretacji: złamanie zakazu najczęściej miało być niebezpieczne dla matki, rzadziej dla jej dziecka bądź najbliższego otoczenia. Z danych niemieckich wynika, że podobnie jak w Polsce, zakaz uzasadniały głównie konsekwencje natury zdrowotnej (odnotowano je tylko w kilku przypadkach poza obecnymi granicami naszego kraju): wilgoć i chłód panujący w piwnicy mógł spowodować chorobę położnicy, zejście mogło skutkować wypadaniem włosów, utratą słuchu, upadkiem czy też przestraszeniem się kobiety. Często wspomniano również o możliwym negatywnym wpływie sił demonicznych, złych duchów czyhających w tym miejscu na zagrożoną położnicę⁸⁸. Schodzenie do piwnicy mogło szkodzić dziecku – stawało się złodziejem, szło do więzienia albo bywało lęklive⁸⁹. W materiale polskim nie odnotowano żadnych ze środków ochronnych, znanych wcześniej ludności niemieckiej, stosowanych w przypadku konieczności udania się do młodej matki do piwnicy, takich jak: ubranie chustki na głowę⁹⁰, nałożenie marynarki i kapelusza męża, modlitwa, sto-

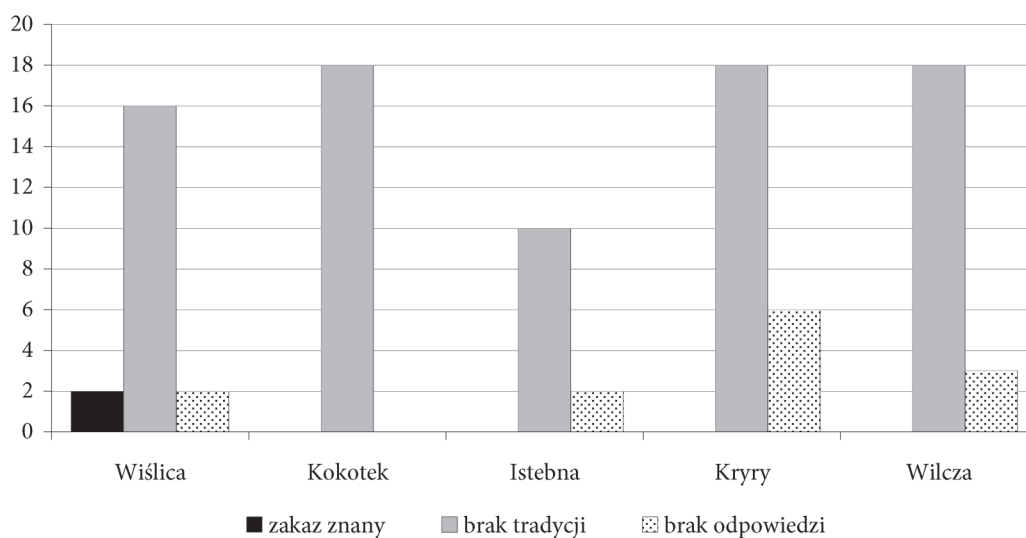
88 Tłumaczenie własne. W oryginale: „In den Keller [...] darf sie nicht allein gehen [...] weil von diesem Örttern her die bösen Geister die stärkste Gewalt über den Menschen haben” (W. MENZEL: *Mutter und Kind...*, s. 84. Cyt. za: P. DRECHSLER: *Sitte, Brauch...* Cz. 1, s. 204).

89 Zob. *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge: Erläuterungen zu den Karten NF 37–48...*, s. 470–471.

90 Jeden ze środków ochronnych, o którym na początku XX wieku wspominał Adolf Wuttke (A. WUTTKE: *Der deutsche Volksaberglaube...*, s. 379) oraz dr Kühnau (dr KÜHNAU: *Die Bedeutung...*, s. 36–37), było nałożenie na głowę *Tischtuch* (obrusu? – A.P.).

sowanie święconych ziół, rzucanie ostro zakończonym kamieniem⁹¹. Brak takiej wiedzy w analizowanym okresie również może potwierdzać tezę o reliktowym charakterze omawianego przekonania w Polsce.

Warto prześledzić także zmiany kulturowe widoczne w trakcie prowadzenia najnowszych badań atlasowych w wybranych wsiach górnośląskich (lata 2008–2011). Co się zmieniło w tym zakresie w stosunku do okresów wcześniejszych? Okazało się, że zakaz schodzenia przez połoźnicę do piwnicy znało niewielu indagowanych (2%). We wszystkich eksplorowanych wsiach najczęściej udzielano odpowiedzi „brak tradycji” (84%), rzadziej zaznaczano „brak odpowiedzi” (14%) (zob. wykres 5.13). W świadomości informatorów zatarły się również dawne interpretacje sensu funkcjonowania zakazu; w jednym przypadku zdawkowo oświadczone, że schodzenie do piwnicy w połogu to *ciężka praca*⁹². Tym bardziej nie znano apotropaicznych sposobów zapobiegania potencjalnym zagrożeniom wynikającym ze złamania zakazu. W odniesieniu do pierwszej dekady XXI wieku można mówić o niemal całkowitym zaniku omawianego zakazu w świadomości badanych mieszkańców Górnego Śląska, bez względu na ich pochodzenie.



Wykres 5.13. Zakaz schodzenia do piwnicy przez połoźnicę – liczba stwierdzeń na Górnym Śląsku (lata 2008–2011)

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Zakaz wchodzenia na strych

Materiały źródłowe oraz mapy *Polskiego atlasu etnograficznego* i *Atlas der deutschen Volkskunde* dają podstawę do próby określenia dynamiki zmian kulturowych w zakresie funkcjonowania zakazu wchodzenia przez połoźnicę na strych, również w szerszym kontekście. Dzięki temu opracowałam mapę XII, zatytułowaną *Zakaz wchodzenia na strych przez połoźnicę przed wywoodem (na tle*

⁹¹ Zob. *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge: Erläuterungen zu den Karten NF 37–48...*, s. 471.

⁹² Wiślica, ok. Cieszyna [k 1935 autochtonka].

środkowoeuropejskim), która obejmuje równie szeroką perspektywę czasową, co poprzednia. Spaja ona wyniki prac badawczych prowadzonych na potrzeby ADV na początku lat 30. XX w., później PAE w latach 1969–1976 i 2008–2011 (Górny Śląsk). Na mapie zestawiałam dane pozytywne zebrane w 1933 roku w 468 miejscowościach sieci badawczej ADV (w tym 156 w granicach obecnej Polski) oraz informacje z PAE potwierdzające ten wątek na terenie kraju w drugiej połowie XX wieku i czasach późniejszych (66 wsi).

Z przedwojennych badań niemieckich wynika, że analizowany zakaz był znany na sporej części terytorium eksplorowanego w ramach prac nad ADV, jednak w różnym nasileniu. Omawiane przekonanie w zwartej formie pojawia się na mapie najczęściej w centralnej części Niemiec, w szczególności przechodząc z jednej strony łukiem od południowej części Dolnej Saksonii, przez wschodnią Hesję, część północnej Turynгии i środkowo-zachodniej Saksonii, z drugiej strony kierując się ze wschodniej części Nadrenii Północnej-Westfalii do południowej i wschodniej części Dolnej Saksonii. Poza tymi dwiema większymi wyspami zakaz występuje również, sporadycznie, na północy terytorium (północna część Brandenburgii, południowa Meklemburgia i Przednie Pomorze), w kierunku północnym wyłącznie w rozproszeniu (północna część Dolnej Saksonii i Szlezwik-Holsztyn). Sytuacja wygląda podobnie w południowej części Niemiec, gdzie zakaz pojawia się w postaci niewielkich wysepek, nie tworzących większych skupisk (Badenia-Wirtembergia, Bawaria). Z Saksonii natomiast zasięg wkracza dalej w północno-zachodnie terytoria czeskie, dociera również od strony południowej do polskiej części Śląska⁹³ (tworzy zwarte skupisko widoczne szczególnie w centralnej części terytorium, co może wynikać, jak w poprzednim przypadku, z zagęszczenia siatki niemieckiej na tym terenie). Warto podkreślić, że dane świadczące o znajomości omawianego przekonania zebrano na Śląsku w 103 punktach badawczych widocznych na mapie ADV, co stanowi znaczną część (66%) wszystkich informacji ADV obejmujących terytorium Polski. Zakaz odnotowano również poza Śląskiem, w zachodniej i północnej części kraju (północne Pomorze Zachodnie, niewielki skrawek Pomorza Gdańskiego, Warmii oraz Mazur). Zakaz wchodzenia na strych przez połoźnicę znano także na terenach czeskich sąsiadujących z polską częścią Śląska oraz w głębi Austrii.

Późniejsze badania atlasowe na terenie Polski, prowadzone w latach 70. XX wieku, pozwalają przypuszczać, że omawiany zakaz zanikał stopniowo w świadomości mieszkańców badanych miejscowości. Znano go jeszcze w latach 1969–1976 w różnych częściach kraju, choć zjawisko miało zasięg rozproszony (pamiętano o nim w 67 przypadkach, co stanowi 20% uzyskanych odpowiedzi pozytywnych); dotyczyło to przeważnie ludności rodzimej (69%). Reliktowość tę obrazuje mapa XIII: *Zakaz wchodzenia na strych przez połoźnicę przed wywodem* oraz tabela 5.7.

93 Podobnie jak zakaz schodzenia do piwnicy, zakaz wchodzenia kobiety w połoźnicę na strych stwierdzono na początku XX wieku między innymi na Śląsku, w Bawarii, Czechach, Turynгии, Frankonii oraz paśmie górskim Vogtland (zob. A. WUTTKE: *Der deutsche Volksglaube...*, s. 379; dr KÜHNAU: *Die Bedeutung...*, s. 36–37), w okresie międzywojennym na Śląsku (zob. W. MENZEL: *Mutter und Kind...*, s. 84). Brak informacji na ten temat w dostępnych opracowaniach utrudnia wnioskowanie o stanie XIX-wiecznym (np. W. NEHRING: *Über Aberglauben...*, s. 5–6; W. PATSCHOVSKI: *Beiträge zur Schlesienschen...*, s. 55).

Omawiany zakaz na Śląsku częściej znała ludność rodzima (62%) niż ta przybyła z różnych stron Polski oraz z za jej wschodnich granic (38%) (zob. tabela 5.7). W pierwszym przypadku występował w rozproszeniu w zachodniej części terytorium w kilku miejscowościach w Zielonogórskim, Wrocławskim oraz Opolskim. Uzyskane dane zebrano wśród ludności przybyłej z Kieleckiego i Lubelskiego⁹⁴ oraz Kresów Wschodnich⁹⁵; w trzech przypadkach pochodzenie osiedleńców nie jest bliżej znane⁹⁶. W przypadku ludności rodzimej znajomość zakazu ograniczała się do kilku wsi, tworząc na mapie dwie małe enklawy⁹⁷.

Tabela 5.7. Zakaz wchodzenia przez połoźnicę na strych – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

Znajomość zakazu wśród respondentów	Śląsk		Pozostałe obszary Polski		Razem*
	ludność rodzima	ludność przybyła	ludność rodzima	ludność przybyła	
Znany	10	6	36	15	67**
Brak tradycji	10	21	148	38	217
Brak odpowiedzi	1	7	43	6	57
<i>Razem:</i>	21	34	227	59	341

* Pominięto kategorię „inne odpowiedzi”.

** Odpowiedzi uzyskane w 66 wsiach.

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Na Śląsku osoby przybyłe znające omawiany zakaz były urodzone przeważnie w latach 1880–1900, rzadziej później; nieco inaczej było w innych rejonach kraju (zob. wykres 5.14). W kilku przypadkach brakuje na ten temat dokładniejszych danych.

W latach 70. ubiegłego stulecia zakaz wchodzenia na strych przez połoźnicę występował również w innych częściach Polski, tworząc niewielkie wyspy, przeważnie w południowo-wschodniej i centralnej części kraju (głównie Kieleckie oraz Łódzkie), zamieszkaną przez ludność rodzimą (71% wsi); sporadycznie jego znajomość stwierdzono w Lubelskim, Warszawskim, Białostockim, Olsztyńskim i Bydgoskim. O istnieniu zakazu wspominała również ludność przybyła na obecne ziemie zachodnie i północne (29%), przeważnie z Bydgoskiego i Lubelskiego⁹⁸,

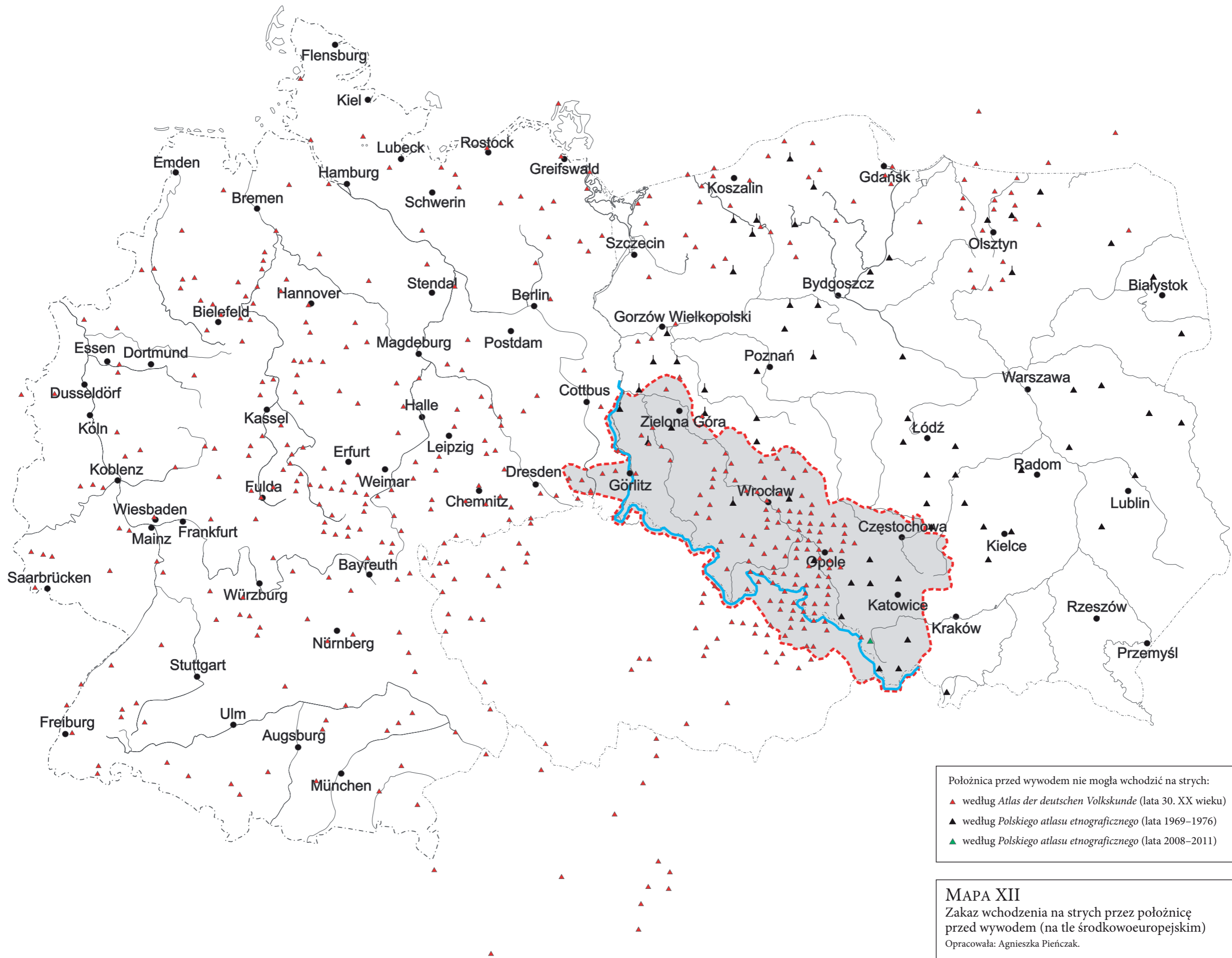
94 Zawidowice, ok. Oleśnicy [k 1890 Starokrzepice, ok. Kielc: 1945]; Kopce, ok. Gubina [k 1896 Skoków, ok. Puław: 1945].

95 Zawidowice, ok. Oleśnicy [k 1911 Dawidowice Lwowskie: 1946; k 1929 Lwowskie: 1945]; Piersno, ok. Środy Śląskiej [m 1890 Koroszczatyn ?, dawne ZSRR].

96 Dotyczy to wsi: Stare Kotkowice, ok. Prudnika; Podbrzezie Górne, ok. Nowej Soli; Żaganiec, ok. Żagania.

97 Pierwsza z nich leży w północno-wschodniej części rejonu (Rudziniec, ok. Gliwic; Wieszowa, ok. Tarnowskich Gór; Kokotek, ok. Lublińca; Gołasza, ok. Będzina), druga, mniejsza, znajduje się bardziej w południowej części obszaru (Istebna, ok. Cieszyna; Żabnica, ok. Żywca; Roczyny, ok. Wadowic).

98 Kaława, ok. Międzyrzecza [k 1901 Grójec Mały, ok. Babimostu: 1912]; Potulin, ok. Wągrowca [k 1894 Żerniki, ok. Żnina; m 1898 Będlewo, ok. Poznania]; Smolniki, ok. Szubina [k 1895 Gołańcz, ok. Wągrowca: 1914; m 1904 Kieleckie: 1937]; Wróblów, ok. Wschowy [Poznańskie, Wschowa]; Strączno, ok. Wałcza [k 1922: Lubelskie]; Lisewo, ok. Człuchowa [k 1885: okolice Kozienic]; Jelonek, ok. Szczecinka [k 1904 Stara Wieś, ok. Krasnegostawu: 1948; k 1903 Moszna, ok. Puław; k 1925 Bilno, ok. Aleksandrowa Kujawskiego: 1949; k 1897



PYTANIA KWESTIONARIUSZOWE,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH OPRACOWANO MAPĘ

Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego (Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz – notatnik terenowy nr VII. Oprac. J. GAJEK.*

Wrocław 1969):

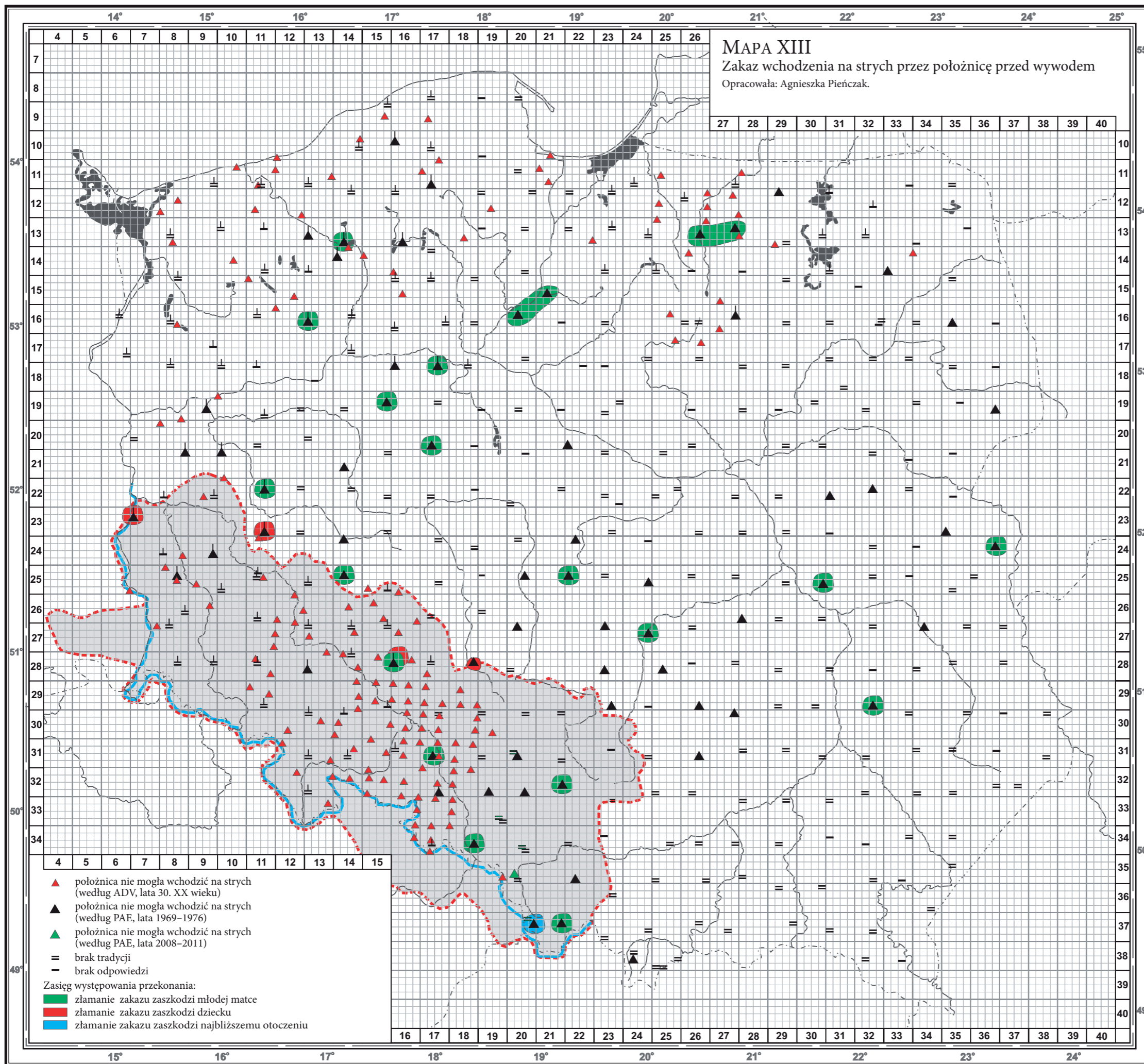
„6. Jakie są lub były formy izolacji po połogu?
d) Wychodzenie na strych? przez jaki okres?”

Kwestionariusz ankiety *Atlas der deutschen Volkskunde (Fragebogen IV):*

„155. a) Wohin darf die Wöchnerin vor dem ersten Kirchgang (Aussegnung) nicht gehen (z. B. Keller, Boden, Stall, Brunnen, Nachbar)
b) Welche Grenze darf sie nicht überschreiten? (z. B. Dachtraufe, Gosse, Straße, Kreuzweg, Dorfgrenze)”

UWAGI

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku) i *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976 oraz 2008–2011).
2. Mapa dotyczy okresu od lat 30. XX wieku do początku drugiej dekady XXI wieku. Dane najstarsze (lata 30. XX wieku) zaznaczono na czerwono, najnowsze, z terenu Górnego Śląska (lata 2008–2011) – na zielono.
3. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono na szaro, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska.
(Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary. W: Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie.* Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDŹ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny.* Z. 4. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).
4. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.
5. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książnik.



PYTANIA KWESTIONARIUSZOWE,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH OPRACOWANO MAPĘ

Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego* (Zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz – notatnik terenowy nr VII. Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969):
„6. Jakie są lub były formy izolacji po położeniu?
d) Wychodzenie na strych? przez jaki okres?”

Kwestionariusz ankiety *Atlas der deutschen Volkskunde* (Fragebogen IV):
„155. a) Wohin darf die Wöchnerin vor dem ersten Kirchgang (Aussegnung) nicht gehen (z. B. Keller, Boden, Stall, Brunnen, Nachbar) b) Welche Grenze darf sie nicht überschreiten? (z. B. Dachtraufe, Gosse, Straße, Kreuzweg, Dorfgrenze).”

UWAGI

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku) i *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976 oraz 2008–2011).
2. Mapa dotyczy okresu od lat 30. XX wieku do początku drugiej dekady XXI wieku. Dane najstarsze (lata 30. XX wieku) zaznaczono na czerwono, najnowsze, z terenu Górnego Śląska (lata 2008–2011) – na zielono.
3. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono na szaro, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska. (Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary*. W: *Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*. Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDŹ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny*. Z. 4. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).
4. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.
5. Zastosowane skróty: ADV – *Atlas der deutschen Volkskunde*; PAE – *Polski atlas etnograficzny*.
6. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książnik.

a także terenów kresowych⁹⁹. W kilku przypadkach brakuje danych o pochodzeniu omawianej grupy respondentów¹⁰⁰.



Wykres 5.14. Osiedleńcy znający zakaz wchodzenia na strych przez połoźnicę według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Śląska i Polski (lata 1969–1976)
Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Jak wynika z badań atlasowych, również w tym przypadku mamy do czynienia ze zjawiskiem reliktowym, obejmującym niegdyś cały obszar kraju. Świadczy o tym jego widoczne rozproszenie w Polsce w latach 70. XX wieku. Omawiany zakaz funkcjonował zapewne na wschodnich terenach II Rzeczypospolitej, choć w materiale źródłowym informacji potwierdzających ten fakt jest niewiele. Wiemy, że w nowym miejscu osiedlenia omawiana forma izolacji połoźnicy była szybko zarzucana przez przesiedleńców¹⁰¹. W badanym okresie zakaz ograniczał się głównie do południowo-wschodniej i środkowej części Polski oraz wschodnich i północnych obrzeży kraju. O jego zanikaniu w eksplorowanych wsiach (poza Śląskiem) świadczy również to, że w wielu przypadkach nie stwierdzono jego występowania (65%) bądź nie uzyskano o nim jakiegokolwiek informacji (17%). O zakazie w różnych stronach kraju pamiętano stosunkowo rzadko – w prawie co szóstej (18%) badanej wsi (tabela 5.7). Z analizy danych dotyczących Śląska wynika, że znajomość zakazu stwierdzono na tym terenie w 29% badanych wsi, a więc średnio w co trzeciej z nich. W ponad połowie miejscowości zwyczaj nie był znany (56%); w części punktów badawczych nie udzielono odpowiedzi (15%)

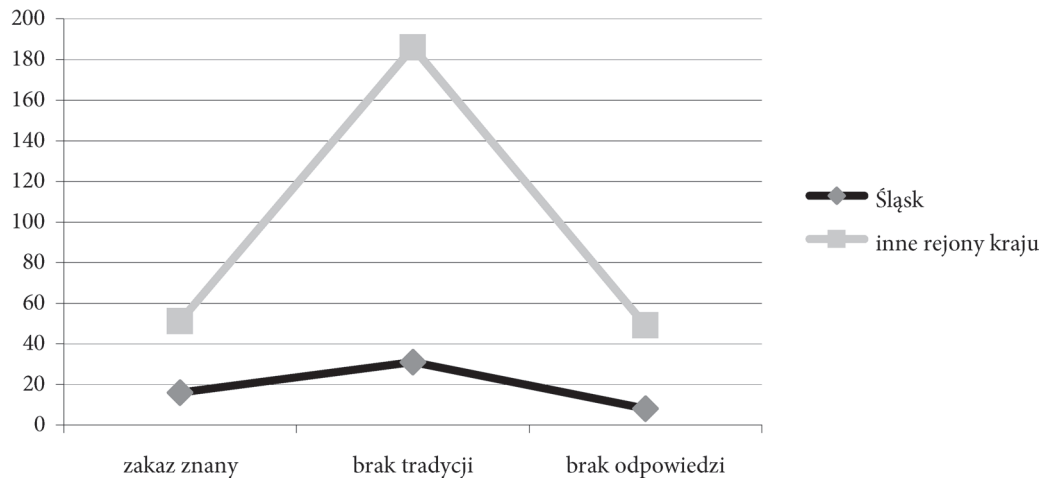
ok. Kalisza Pomorskiego: 1949]; Ugoszcz, ok. Bytowa [k 1909 Sokal – Lwowskiej]; Dębica Kaszubska, ok. Słupska [k 1915 Dziurdziów, ok. Leska: 1951].

99 Gałowo, ok. Szczecinka [k 1915 Werwieżno, ok. Kowla – Wołyńskie]; Łęknica, ok. Szczecinka [k 1900 Derewna, ok. Stołpiec – Nowogródzkie; k 1888 okolice Stołpiec, Nowogródzkie].

100 Dotyczy wsi: Przeździek Wielki, ok. Szczytna; Kiełpiny, ok. Wolsztyna; Trzebiszewo, ok. Skwierzyny; Walewice, ok. Sulęcina.

101 Dotyczy to na przykład wsi Idzików, ok. Bystrzycy Kłodzkiej, gdzie po 1945 roku zwyczaj nie był praktykowany.

(zob. wykres 5.15). Powstałe rozbieżności procentowe pomiędzy oboma obszarami są już zauważalne, co może wskazywać na odmiennie przebiegający proces zmian kulturowych (na Śląsku zanikanie zwyczaju nieco wolniejsze).



Wykres 5.15. Zakaz wchodzenia na strych przez położnicę – dynamika zmian kulturowych na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

O reliktowym charakterze omawianego zakazu świadczy nadto niewielka liczba jego interpretacji. Zebrano je podczas badań w mniej niż połowie wsi, w których stwierdzono jego występowanie w lokalnej tradycji (39%). W latach 70. ubiegłego wieku pamiętano jeszcze, że złamanie zakazu zaszkodzi (w kolejności według liczby odnotowanych wskazań): a) matce¹⁰², b) dziecku¹⁰³, c) najbliższemu

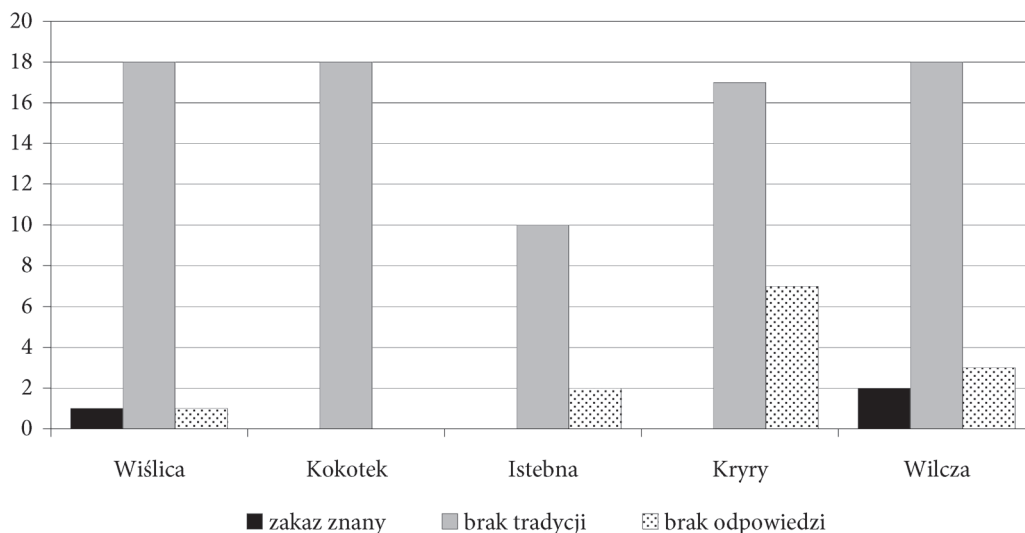
¹⁰² Argumentowano: *Dawniej to nie mogła iść pod strzechę, aż się wywiodła, tak mówili, że jak jedna poszła pod strzechę, to jak ją uniosło w obłoki, że ledwie złapali (Żabnica, ok. Żywca [brak danych]); aby nie złapać cugu i aby wydała (Strączno, ok. Wałcza [k 1922 Lubelskie]); mogłaby się porujnować (Kiełpiny, ok. Wolsztyna [brak danych]), mogłaby się strzęchnąć (Grabniak, ok. Garwolina [k 1892 Koziec ?, ok. Ryków]); mogła dostać krwotoku (Zarzęcin, ok. Opoczna [brak danych]; Wabcz, ok. Chełmna [k 1899 Lindwiec, sąsiednia wieś: 1902]); może ją zawiąć, cug złapać (Wodzierady, ok. Łasku; Gałowo, ok. Szczecinka [k 1915 Werwiezno, ok. Kowla – Wołyńskie]); szkodziło kobiecie (Zakrzewo, ok. Rawicza [brak danych]; Choroszczyńska, ok. Białej Podlaskiej [brak danych]); tyż nie można, niejedna się czuje silna, to bez jakieś cztery dni (Lubochnia, ok. Gniezna [brak danych]); była jeszcze słaba (Ochodza, ok. Wągrowca [m 1909 autochton; ? 1921 autochton]); mogła umrzeć (Zawidowice, ok. Oleśnicy [k 1890 Starokrzepice, ok. Kielc: 1945; k 1911 Dawidowice – Lwowskie: 1946; k 1929 Lwowskie: 1945]; Węgrowo, ok. Grudziądza [brak danych]); obawiano się o jej zdrowie (Wyżnica, ok. Kraśnika [m 1903 autochton; k 1904 autochtonka]; Smolniki, ok. Szubina [k 1895: Gołańcz, ok. Wągrowca: 1914; m 1904 Kieleckie: 1937]); bo jej się zrobią dwa schody i zleci (Ligota Prószkowska, ok. Opola [brak danych]); zrywał się wiatr, który mógł ją strącić (Lubomia, ok. Wodzisławia Śląskiego [brak danych]); grożą jej złe siły (Gołasza, ok. Będzina; Brąswałd, ok. Olsztyna; Wipsowo, ok. Olsztyna [w każdej ze wsi brak dokładniejszych danych]).*

¹⁰³ Argumentowano: dziecko może zostać porwane przez demona (Kopce, ok. Gubina [k 1896 Skoków, ok. Puław]); mogły mu zaszkodzić czarownice (Gola, ok. Olesna [brak danych]); dziecko źle się chowa (Wróblów, ok. Wschowy [Poznański]); może umrzeć (Zawidowice, ok. Oleśnicy [k 1890 Starokrzepice, ok. Kielc: 1945; k 1911 Dawidowice ? – Lwowskie: 1946; k 1929 Lwowskie: 1945]).

otoczeniu¹⁰⁴. Również we wcześniejszych materiałach niemieckich odnotowano negatywne konsekwencje złamania zakazu dla matki i dziecka, inaczej jednak skonkretyzowane¹⁰⁵.

Sporadyczne odpowiedzi uzyskane na ten temat w badaniach na potrzeby ADV nie zostały poświadczane, blisko pół wieku później, w trakcie prac nad PAE; podobnie jak potencjalne środki ochronne stosowane w tej niebezpiecznej sytuacji (np. noszenie chustki na głowie, marynarki męża, posiadanie przy sobie czegoś poświęconego).

Jak zatem wygląda w świetle badań atlasowych ostatni analizowany przekrój czasowy (lata 2008–2011)? Czy obserwujemy przemiany w zakresie omawianego zjawiska? W tym okresie zakaz był zarzucony – pamiętało o nim niewielu respondentów (3%). We wszystkich eksplorowanych wsiach przekonania najczęściej już nie znano (84%), rzadziej został odnotowany brak odpowiedzi (13%) (zob. wykres 5.16). W zasadzie żaden z respondentów nie podał motywów dotyczących stosowania zakazu (w jednym przypadku stwierdzono, że *to ciężka praca*¹⁰⁶) ani ewentualnych zabiegów apotropaicznych.



Wykres 5.16. Zakaz wchodzenia na strych przez położnicę – liczba stwierdzeń na Górnym Śląsku (lata 2008–2011)

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Zakaz czerpania wody ze studni

Chcąc ukazać możliwie szeroki zasięg występowania zakazu dotyczącego czerpania wody ze studni przez położnicę przed wywodem ponownie zestawiałam porównywalne materiały źródłowe wyekscerpowane z dwóch omawianych atlasów

104 Sądono, że w przypadku złamania zakazu *grom w chałupę uderzy* (Istebna, ok. Cieszyna [k 1887 autochtonka]).

105 Położnica mogła spotkać na swej drodze złe duchy, dziecko natomiast mogło zostać złodziejem, być lękliwe, mogło spaść czy złamać nogę (zob. *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge: Erläuterungen zu den Karten NF 37–48...*, s. 471).

106 Wiślica, ok. Cieszyna [k 1935 autochtonka].

narodowych. Na mapie XIV: *Zakaz czerpania wody ze studni przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim)* znajdują się informacje pozytywne pochodzące ze 118 wsi sieci badawczej PAE oraz 811 miejscowości sieci ADV (w tym 176 obejmujących obszar Polski); te drugie zebrano w latach 30. ubiegłego wieku. Zaczniemy od omówienia występowania analizowanego zjawiska w okresie międzywojennym na terenach środkowoeuropejskich.

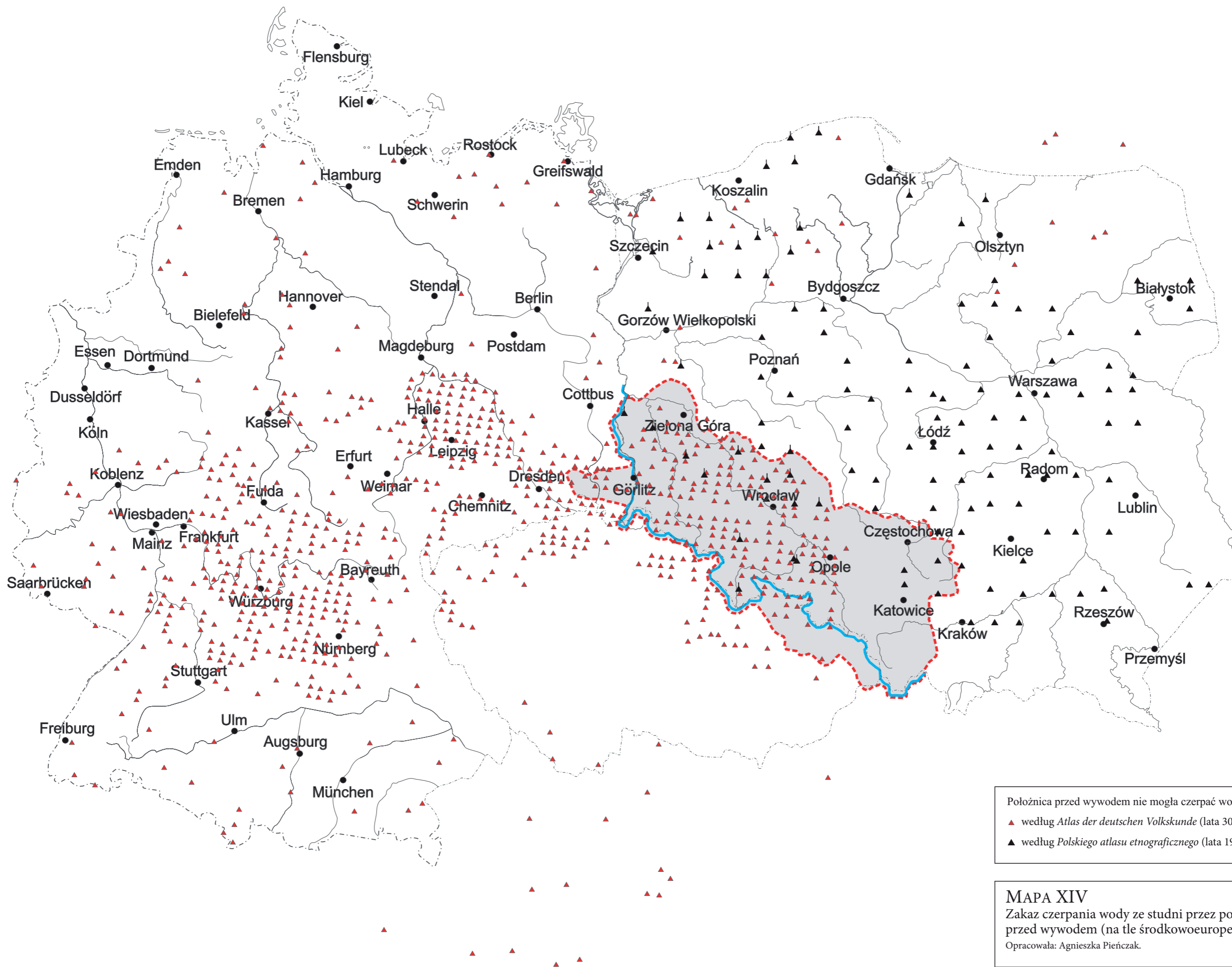
Zakaz udawania się do studni przez położnicę występował na całym terenie objętym eksploracją ADV, jednak w różnym nasileniu na poszczególnych obszarach. Na mapie ADV najliczniej występuje w sporej części centralnych i południowych Niemiec, gdzie tworzy zwarty pas ciągnący się od zachodniej części Nadrenii-Palatynatu, Hesji, Badenii-Wirtembergii, poprzez Turynię i Saksonię na wschodzie, wchodzący następnie na południu w górną i środkową Frankonię. Sporadycznie pojawia się na południu Niemiec czy na północy kraju, w różnych stronach Dolnej Saksonii oraz Meklemburgii-Pomorza Przedniego (okolice Schwerina, Lubeki, Rostoku, Greifswaldu); występuje ponadto w środkowej części Saksonii-Anhalt i w południowo-zachodniej Brandenburgii¹⁰⁷. Na badanych terenach omawiany zakaz nie tworzy wyraźnych skupisk.

Zasięg zakazu czerpania wody ze studni przez kobietę w połogu przekracza terytoria niemieckie, docierając wyraźnie w północne Czechy oraz południowo-zachodnią Polskę. W polskiej części Śląska dominuje jako zwarte skupisko, podobnie jak po stronie czeskiej (co może wynikać, jak w poprzednim przypadku, z zagęszczenia siatki niemieckiej na tym terenie). Znajomość omawianego przekonania stwierdzono w 154 punktach badawczych na Śląsku, widocznych na mapie, co stanowi większość (87%) wszystkich informacji ADV prezentowanych na obecnych terenach zachodniej i północnej Polski. W pozostałych rejonach zakaz pojawia się w rozproszeniu jedynie w kilkunastu przypadkach – w niewielkiej części Pomorza Zachodniego, na zachód od Bydgoszczy, w okolicach Gorzowa Wielkopolskiego, a także gdzieś na Warmii i Mazurach.

Niewiele mniej danych pozytywnych odnośnie występowania omawianego zakazu zebrano podczas badań terenowych prowadzonych na potrzeby PAE w latach 70. XX wieku. Wydaje się, że w tym okresie był on żywoniejszy aniżeli poprzednio omawiane (nawet pomimo niekompletności zebranych danych). W analizowanym okresie odnotowano go w rozproszeniu w różnych częściach kraju (zob. mapa XV). W kwestionariuszu badawczym PAE nie zawarto konkretnego pytania dotyczącego zakazu nabierania wody ze studni przez położnicę przed wywodem, pojawiły się jednak podczas badań liczne narracje na ten temat, w tym te wskazujące na negatywne konsekwencje dla gospodarstwa w przypadku naruszenia obwarowania (118 wsi, czyli 35% wszystkich badanych przypadków; zob. tabela 5.8). Pomimo, że obraz etnograficzny widoczny na mapie powstał w wyniku analizy informacji pozyskanych spontanicznie, jest stosunkowo wyraźny¹⁰⁸.

107 Zakaz znano na początku XX wieku na Śląsku (również w okresie międzywojennym; zob. MENZEL: *Mutter und Kind...*, s. 85) oraz w Turynii, Frankonii i Bawarii (zob. A. WUTTKE: *Der deutsche Volksaberglaube...*, s. 379; dr KÜHNAU: *Die Bedeutung...*, s. 36). Nie dysponujemy danymi świadczącymi o jego funkcjonowaniu pod koniec XIX wieku (np. W. NEHRING: *Über Aberglauben...*, s. 5–6; W. PATSCHOVSKI: *Beiträge zur Schlesischen...*, s. 55).

108 Pytanie dotyczące omawianego zakazu nie znalazło się w kwestionariuszu badawczym; inaczej ilość uzyskanych danych zapewne byłaby większa.



Położnica przed wywodem nie mogła czerpać wody ze studni:
 ▲ według *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku)
 ▲ według *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976)

MAPA XIV
 Zakaz czerpania wody ze studni przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim)
 Opracowała: Agnieszka Pieńczak.

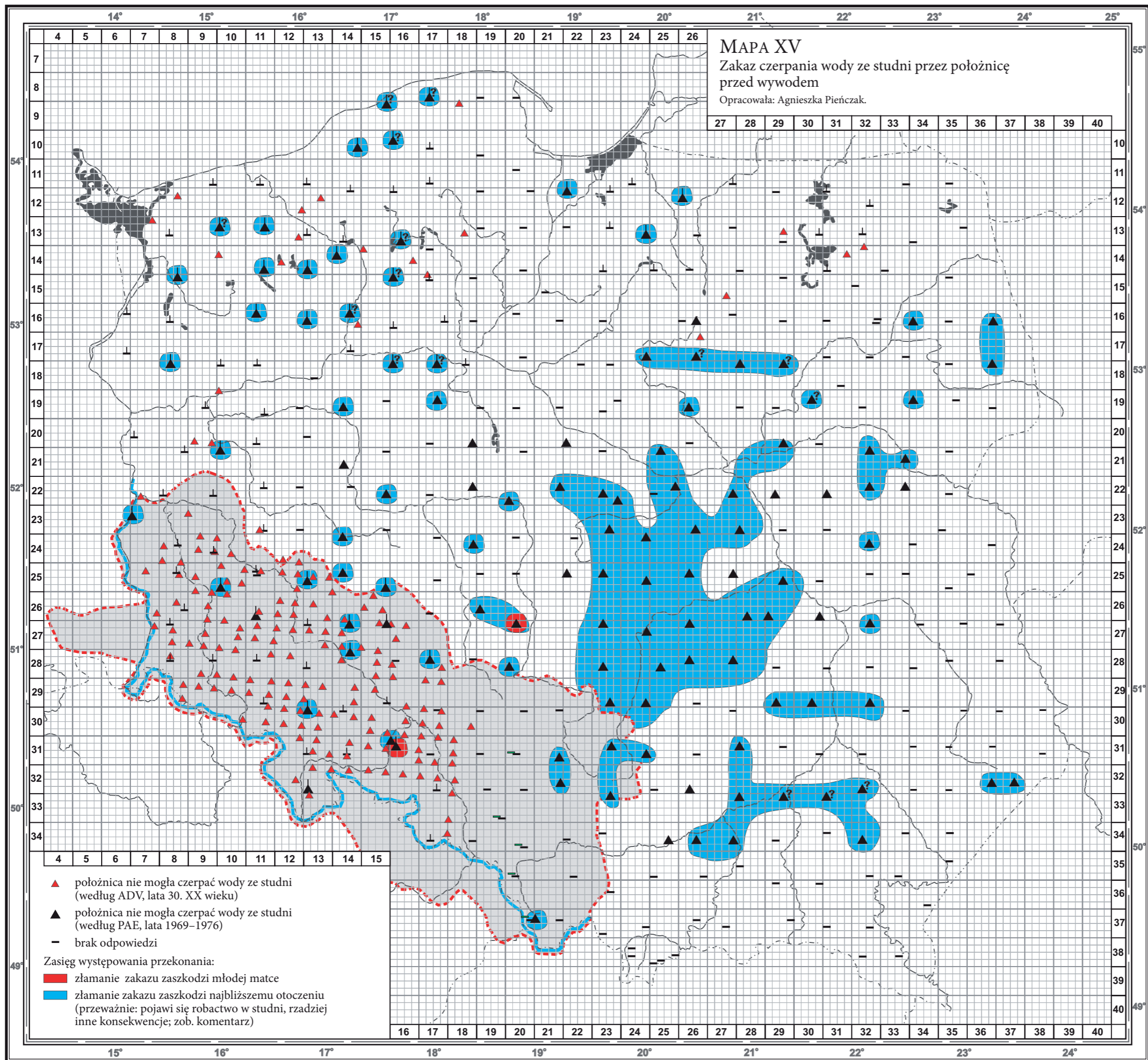
PYTANIA KWESTIONARIUSZOWE,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH OPRACOWANO MAPĘ

Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego (Zwyczajy, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz – notatnik terenowy nr VII. Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969, rozdz. 3: Zakazy i nakazy izolacyjne w okresie rozwiązania i po rozwiązaniu, s. 10–15):*
Odpowiedzi spontaniczne.

Kwestionariusz ankiety *Atlas der deutschen Volkskunde (Fragebogen IV):*
„155. a) Wohin darf die Wöchnerin vor dem ersten Kirchgang (Aussegnung) nicht gehen (z. B. Keller, Boden, Stall, Brunnen, Nachbar)
b) Welche Grenze darf sie nicht überschreiten? (z. B. Dachtraufe, Gosse, Straße, Kreuzweg, Dorfgrenze)”.

UWAGI

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku) i *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976). Nie pomieszczono na niej danych z materiałów *Polskiego atlasu etnograficznego*, których podstawą są badania z lat 2008–2011, ponieważ w badaniach tych nie uzyskano odpowiedzi dotyczących zakazu czerpania wody przez położnicę przed wywodem.
2. Mapa dotyczy okresu od lat 30. XX wieku do początku drugiej dekady XXI wieku. Dane najstarsze (lata 30. XX wieku) zaznaczono na czerwono.
3. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono na szaro, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska.
(Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary. W: Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*. Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDŹ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny*. Z. 4. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).
4. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.
5. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Księżnik.



PYTANIA KWESTIONARIUSZOWE,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH OPRACOWANO MAPĘ

Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego* (Zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz – notatnik terenowy nr VII. Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969, rozdz. 3: Zakazy i nakazy izolacyjne w okresie rozwiązania i po rozwiązaniu, s. 10–15):
Odpowiedzi spontaniczne.

Kwestionariusz ankiety *Atlas der deutschen Volkskunde* (Fragebogen IV):
„15. a) Wohin darf die Wöchnerin vor dem ersten Kirchgang (Aussegnung) nicht gehen (z. B. Keller, Boden, Stall, Brunnen, Nachbar) b) Welche Grenze darf sie nicht überschreiten? (z. B. Dachtraufe, Gosse, Straße, Kreuzweg, Dorfgrenze)“.

UWAGI

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku) i *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976 oraz 2008–2011).
2. Mapa dotyczy okresu od lat 30. XX wieku do początku drugiej dekady XXI wieku. Dane najstarsze (lata 30. XX wieku) zaznaczono na czerwono, najnowsze, z terenu Górnego Śląska (2008–2011) – na zielono.
3. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono na szaro, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska. (Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary*. W: *Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*. Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDŹ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny*. Z. 4. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).
4. Pytajnik oznacza informację niejednoznaczną lub niepewną. Zasięgi zawierające takie znaki są zatem przybliżone.
5. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.
6. Zastosowane skróty: ADV – *Atlas der deutschen Volkskunde*; PAE – *Polski atlas etnograficzny*.
7. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książnik.

Jeszcze w latach 70. XX wieku zakaz obejmował swym zasięgiem spore obszary południowo-wschodniej i centralnej części kraju, zamieszkane przez ludność rodzimą. Niemal zupełnie nie występował wzdłuż wschodnich i południowo-wschodnich granic, o czym świadczą liczne informacje negatywne. Dane potwierdzające jego funkcjonowanie pochodzą również od ludności przybyłej, wywodzącej się przeważnie z Lubelskiego, Łódzkiego i Poznańskiego¹⁰⁹ oraz terenów kresowych (głównie Tarnopolskie)¹¹⁰; niekiedy pochodzenie osiedleńców nie jest wiadome¹¹¹.

Analizowany zakaz izolacyjny w latach 70. ubiegłego wieku był znany również na Śląsku, częściej wśród osiedleńców (71%) niż ludności rodzimej (29%) (tabela 5.8). W pierwszym przypadku przekonanie pojawia się w rozproszeniu w zachodniej części terytorium w kilku miejscowościach w Zielonogórskim, Wrocławskim oraz Opolskim, głównie wśród przybyszów z różnych stron Polski¹¹², rzadziej terenów kresowych¹¹³. W przypadku ludności rodzimej znajomość zakazu ograniczała się do kilku wsi, tworząc na mapie niewielkie skupisko¹¹⁴. Znanym był on także ludności niemieckiej (z Niemczonyj?) mieszkającej jeszcze w niektórych okolicach Śląska¹¹⁵.

109 **Kaława**, ok. Międzyrzecza [k 1901 Grójec Mały, ok. Babimostu: 1912]; **Potulin**, ok. Wągrowca [m 1898 Będlewo, ok. Poznania]; **Smolniki**, ok. Szubina [k 1893 Tomczyce, ok. Wągrowca: 1920]; **Kozin**, ok. Myślborza [k 1910 Krzykosy, ok. Koła]; **Broczyno**, ok. Wałcza [k 1933 Zagutyń, ok. Sanoka]; **Strączno**, ok. Wałcza [k 1922: Lubelskie; k 1925 Niedruż, ok. Płocka; k 1920: Jaktorowo, ok. Chodzież; k 1910 Kupinin, ok. Koła]; **Lisewo**, ok. Człuchowa [k 1929 1885: ok. Kozienic]; **Jelonek**, ok. Szczecinka [k 1904 Stara Wieś, ok. Krasnegostawu: 1948]; **Dębsko**, ok. Drawska Pomorskiego [k 1907: Bachów, ok. Przemyśla; k 1915 Rozpucie, ok. Przemyśla; k 1919 Wymysłów, ok. Kutna; ? 1922 Raclawice – Krakowskie]; **Suliszewo**, ok. Drawska Pomorskiego [m 1912 Gołędzkie, ok. Kutna]; **Świdwinek**, ok. Świdwina [k 1915 Radzymin, ok. Warszawy]; **Piaski Łobezkie**, ok. Łobez [k 1917 Lubelskie]; **Gwiazdowo**, ok. Sławna [k 1910 Pątnów, ok. Wielunia]; **Lubomino**, ok. Lidzbarka Warmińskiego [k ? Łuzki, ok. Radzyna Podlaskiego]; **Cecenowo**, ok. Słupska [k 1906 ok. Sieradza: 1948; m 1924 Paszowa, ok. Leska: 1947]; **Dębica Kaszubska**, ok. Słupska [k 1906 Skorczyce, ok. Kraśnika: 1947; k 1913 Starogard Gdański: 1942; k 1903 Osówka, ok. Iłży]; **Objazda**, ok. Słupska [k 1898 Wykno, ok. Piotrkowa Trybunalskiego: 1947; k 1893 Wólka Modrzewiowa, ok. Kielc: 1947].

110 **Kaława**, ok. Międzyrzecza [k 1930 Smolanka – Tarnopolskie]; **Krępsko**, ok. Wałcza [k 1922 Krzemieniec – Wołyńskie]; **Objazda**, ok. Słupska [k 1903 Kamionka – Tarnopolskie: 1961, Kieleckie].

111 **Słonecznik**, ok. Morąga; **Tralewo**, ok. Malborka; **Smogolice**, ok. Stargardu Szczecińskiego.

112 **Głuszyna**, ok. Namysłowa [Łęczyckie]; **Idzików**, ok. Bystrzyca Kłodzkiej [k 1920 Adamek, ok. Końskich]; **Szymanów**, ok. Wrocławia [Lubelskie, Krakowskie]; **Piotrowice**, ok. Szprotawy [k 1924 Dębniałki, ok. Kalisza]; **Kopce**, ok. Gubina [k 1896 Skoków, ok. Puław: 1945].

113 **Grabin**, ok. Niemodlina [Wołyńskie]; **Ogrodzisko**, ok. Lubina [k 1920 Komarniki, ok. Turki – Lwowskie].

114 Znajduje się ono w północno-wschodniej części rejonu (**Golaśza**, ok. Będzina; **Wojślawice**, ok. Myszkowa; **Ślężany**, ok. Włoszczowy); zasięg uzupełnia nadto wieś na Śląsku Opolskim (**Grabin**, ok. Niemodlina).

115 **Grabin**, ok. Niemodlina [k 1914 autochtonka]. W metryczce zapisano, że respondentka jest całkowicie z Niemczoną Ślązaczka, mówiącą słabo po polsku do tego stopnia, że wywiad prowadzono częściowo z pomocą tłumacza. Również we wsi **Guzowice** (ok. Milicza) osiedleńcy podali, że *Niemcy też w to wierzyli*.

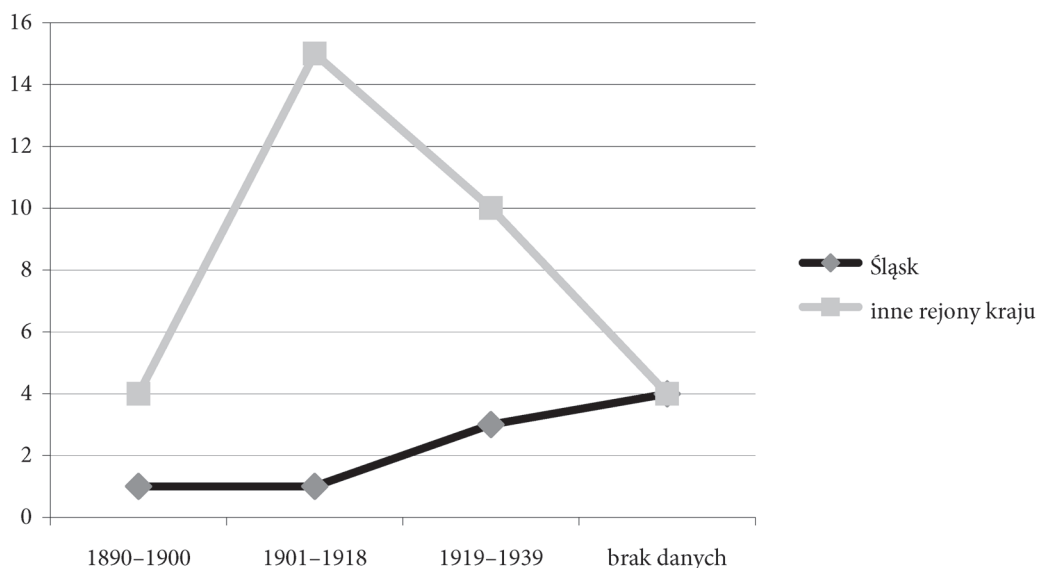
Tabela 5.8. Zakaz czerpania wody ze studni przez położnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

Znajomość zakazu wśród respondentów	Śląsk		Pozostałe obszary Polski		Razem*
	ludność rodzima	ludność przybyła	ludność rodzima	ludność przybyła	
Znany	5	12	79	22	118
Brak tradycji	–	–	–	–	–
Brak odpowiedzi	17	22	146	38	223
<i>Razem:</i>	22	34	225	60	341

* Pominięto kategorię „inne odpowiedzi”.

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Na Śląsku respondenci osiedleńcy znający omawiany zakaz byli urodzeni przeważnie w okresie międzywojennym, rzadziej wcześniej; w innych rejonach Polski odpowiedzi pozyskano głównie od urodzonych w dwóch pierwszych dekadach XX wieku (zob. wykres 5.17).



Wykres 5.17. Osiedleńcy znający zakaz czerpania wody ze studni przez położnicę według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Śląska i Polski (lata 1969–1976)
Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Zakaz nabierania wody ze studni przez położnicę był więc stosunkowo popularny, niegdyś zapewne znany w całej Polsce, a więc również poza obszarem badawczym ADV w okresie międzywojennym. Świadczy o tym jego rozproszenie w różnych częściach kraju w latach 70. ubiegłego stulecia. Poświadczono go również na Kresach Wschodnich (brak dokładniejszej lokalizacji). Wiadomo jednak, że omawiana forma izolacji położnicy była względnie szybko zarzucana przez przesiedleńców w nowym miejscu osiedlenia¹¹⁶. Wnioskowanie o zanikaniu bądź żywotności analizowanego zjawiska w różnych stronach kraju (poza Śląskiem)

¹¹⁶ Dotyczy to np. wsi Idzików (ok. Bystrzycy Kłodzkiej), gdzie po 1945 roku zwyczaj nie był praktykowany.

utrudniają liczne braki w odpowiedziach (65%). Należy jednak podkreślić, że o wzmiankowanym zakazie pamiętano na tych obszarach stosunkowo często – w blisko co trzeciej (35%) badanej wsi (tabela 5.8). Znajomość zakazu stwierdzono, nieco rzadziej, również na Śląsku (w ponad co trzeciej wsi), o czym świadczy 30% odpowiedzi respondentów. W zbliżonym zakresie, jak poprzednio, odpowiedzi nie udzielono (70%)¹¹⁷. Powstałe rozbieżności procentowe pomiędzy obydwoma obszarami są widoczne, co może wskazywać na nierównomiernie przebiegający proces zmiany kulturowej. Trudno jednak to udowodnić z powodu braku jednoznacznych informacji od respondentów, które świadczyłyby o procesie zarzucania omawianych tradycji.

Odmienne natomiast niż w poprzednich przypadkach, w całej Polsce w latach 70. XX wieku respondenci przytaczali jednorodną interpretację konsekwencji złamania analizowanego zakazu przez położnicę: pojawienie się w studni robactwa (87% ogółu pozytywnych odpowiedzi), co zostało szeroko odnotowane również wśród ludności napływowej z różnych stron Polski i spoza jej wschodnich granic (zob. mapa XV)¹¹⁸. W kilku przypadkach ogólnikowo podano, że złamanie zakazu groziło zanieczyszczeniem¹¹⁹, *popsuciem się wody*¹²⁰, wyschnięciem studni¹²¹, a nawet sprowadzeniem nieszczęścia na wieś¹²². Jedynie w dwóch przypadkach respondenci wspomnieli, że kobieta w położu przynosząca wodę ze studni mogła sama sobie zaszkodzić¹²³. Podobne interpretacje znane były ludności niemieckiej

117 Uzyskano odpowiedzi spontaniczne, stąd braki w zapisach badaczy.

118 Przekonanie znała również ludność napływowa we wsiach: **Głuszyna**, ok. Namysłowa [Łęczyckie]; **Potulin**, ok. Wągrowca [m 1898 Będlewo, ok. Poznań]; **Smolniki**, ok. Szubina [k 1893 Tomczyce, ok. Wągrowca: 1920]; **Laskowo**, ok. Złotowa [k 1888 ok. Bydgoszczy]; **Słonecznik**, ok. Morağa [brak danych]; **Tralewo**, ok. Malborka [brak danych]; **Szymanów**, ok. Wrocławia [Lubelskie, Krakowskie]; **Piotrowice**, ok. Szprotawy [k 1924 Dębniałki, ok. Kalisz]; **Pawłów Trzebnicki**, ok. Trzebnicy [brak danych]; **Ryczeń**, ok. Góry Śląskiej [brak danych]; **Kopce**, ok. Gubina [k 1896 Skoków, ok. Puław]; **Smogolice**, ok. Stargardu Szczecińskiego [brak danych]; **Kozin**, ok. Myśliborza [k 1910 Krzykosy, ok. Koła]; **Broczyno**, ok. Wałcza [k 1933 Zagutyń, ok. Sanoka]; **Krępsko**, ok. Wałcza [k 1922 Krzemieniec – Wołyńskie]; **Strączno**, ok. Wałcza [k 1922: Lubelskie]; **Lisewo**, ok. Człuchowa [k 1929 1885 ok. Kozienic]; **Guzowice**, ok. Milicz [brak danych]; **Jelonek**, ok. Szczecinka [k 1904 Stara Wieś, ok. Krasnegostawu: 1948]; **Dębsko**, ok. Drawska Pomorskiego [k 1907 Bachów, ok. Przemyśla; k 1915 Rozpucie, ok. Przemyśla; k 1919 Wymysłów, ok. Kutna; ? 1922 Raclawice – Krakowskie]; **Suliszewo**, ok. Drawska Pomorskiego [m 1912 Gołędzkie, ok. Kutna]; **Świdwinek**, ok. Świdwina [k 1918 Ostrołęka]; **Piaski Łobezkie**, ok. Łobez [k 1917 Lubelskie]; **Gwiazdowo**, ok. Sławna [k 1910 Pątnów, ok. Wielunia]; **Lubomino**, ok. Lidzbarka Warmińskiego [k ? Łuzki, ok. Radzyna Podlaskiego]; **Cecenowo**, ok. Słupska [k 1906 ok. Sieradza: 1948; m 1924 Paszowa, ok. Leska: 1947]; **Dębica Kaszubska**, ok. Słupska [k 1906 Skorczyce, ok. Kraśnika: 1947; k 1913 Starogard Gdański: 1942; k 1903 Osówka, ok. Iłży]; **Objazda**, ok. Słupska [k 1903 Kamionka – Tarnopolskie; k 1898 Wykno, ok. Piotrkowa Trybunalskiego: 1947; k 1893 Wólka Modrze-wiowa, ok. Kielc: 1947].

119 **Kluki**, ok. Mińska Mazowieckiego [autochtoni brak bliższych danych]; **Kanigowo**, ok. Nidzicy [autochtoni brak bliższych danych]; **Ogrodzisko**, ok. Lubina [k 1920 Komarniki, ok. Turki – Lwowski].

120 **Grabin**, ok. Niemodlina [k 1914 autochtonka]; **Strączno**, ok. Wałcza [k 1925 Niedruż, ok. Płocka].

121 **Istebna**, ok. Cieszyna [k ? autochtonka].

122 **Kaława**, ok. Międzyrzecza [k 1930 Smolanka – Tarnopolskie].

123 **Grabin**, ok. Niemodlina [Wołyńskie]; **Szklana Huta**, ok. Sieradza [k 1885 autochtonka].

(z Niemczonę?) zamieszkującej Dolny Śląsk w okresie międzywojennym: taka woda stawała się zanieczyszczona¹²⁴, zarobaczona¹²⁵, śmierdząca¹²⁶ czy nawet wysychała¹²⁷. Liczne odpowiedzi pozyskane na obszarze niemieckim wskazują na popularność wspomnianych przekonań dotyczących nieczystości wody. Niewiele natomiast w materiale niemieckim znalazło się informacji o konsekwencjach złamania zakazu dotyczących dziecka – wskutek niewłaściwego postępowania matki mogło stracić wzrok¹²⁸ czy utonąć¹²⁹. W materiale polskim nie pojawiło się – poświadczone przez ADV na Śląsku – przekonanie, że w celu zapobieżenia nieszczęściu położnica winna przed nacerpnięciem wody wrzucić do studni lub pompy nieco soli¹³⁰.

Zakaz czerpania wody ze studni na terenach niemieckich był stosunkowo żywy jeszcze w 1930 roku, choć od 1880 roku obserwowano jego stopniowe zarzucanie, co zapewne miało związek między innymi z tworzeniem sieci wodociągowej¹³¹.

Co można powiedzieć o stanie analizowanego zjawiska w kolejnym przedziale czasowym (lata 2008–2011) na Górnym Śląsku? Niewiele, ponieważ ten dawniej dosyć popularny wątek nie pojawił się w narracjach respondentów badanych wsi górnośląskich¹³².

Zakaz odwiedzania sąsiadów

Do sporządzenia kolejnej mapy ponownie wykorzystano dane z obydwu atlasów – *Atlas der deutschen Volkskunde* oraz *Polskiego atlasu etnograficznego* (zob. mapa XVI). Zestawiono na niej dane pozytywne z 86 wsi sieci PAE w całej Polsce oraz liczniejsze informacje pozyskane z miejscowości objętych badaniami na potrzeby ADV w latach 30. ubiegłego wieku (1664 punkty, z czego 338 znajdowało się na terenach obecnej Polski). W okresie międzywojennym zakaz odwiedzania sąsiadów przez położnicę przed wywodem był powszechny; znano go na całym terenie objętym eksploracją ADV, w zbliżonym nasileniu na poszczególnych obszarach (obejmuje rozległe tereny niemieckie, północne i wschodnie terytoria obecnych

124 Informacja dotyczy Świdnicy i Koźuchowa (zob. W. MENZEL: *Mutter und Kind...*, s. 85. Cyt. za: P. DRECHSLER: *Sitte, Brauch...* Cz. 1, s. 204).

125 Informacja dotyczy miejscowości o niemieckiej nazwie Ossig (Osiek? – A.P.) (zob. W. MENZEL: *Mutter und Kind...*, s. 85).

126 Dotyczy Gór Izerskich, Siekierczyzna, Ścinawy, Legnicy, Strzelina (zob. ibidem).

127 Zob. P. DRECHSLER: *Sitte, Brauch...* Cz. 1, s. 205.

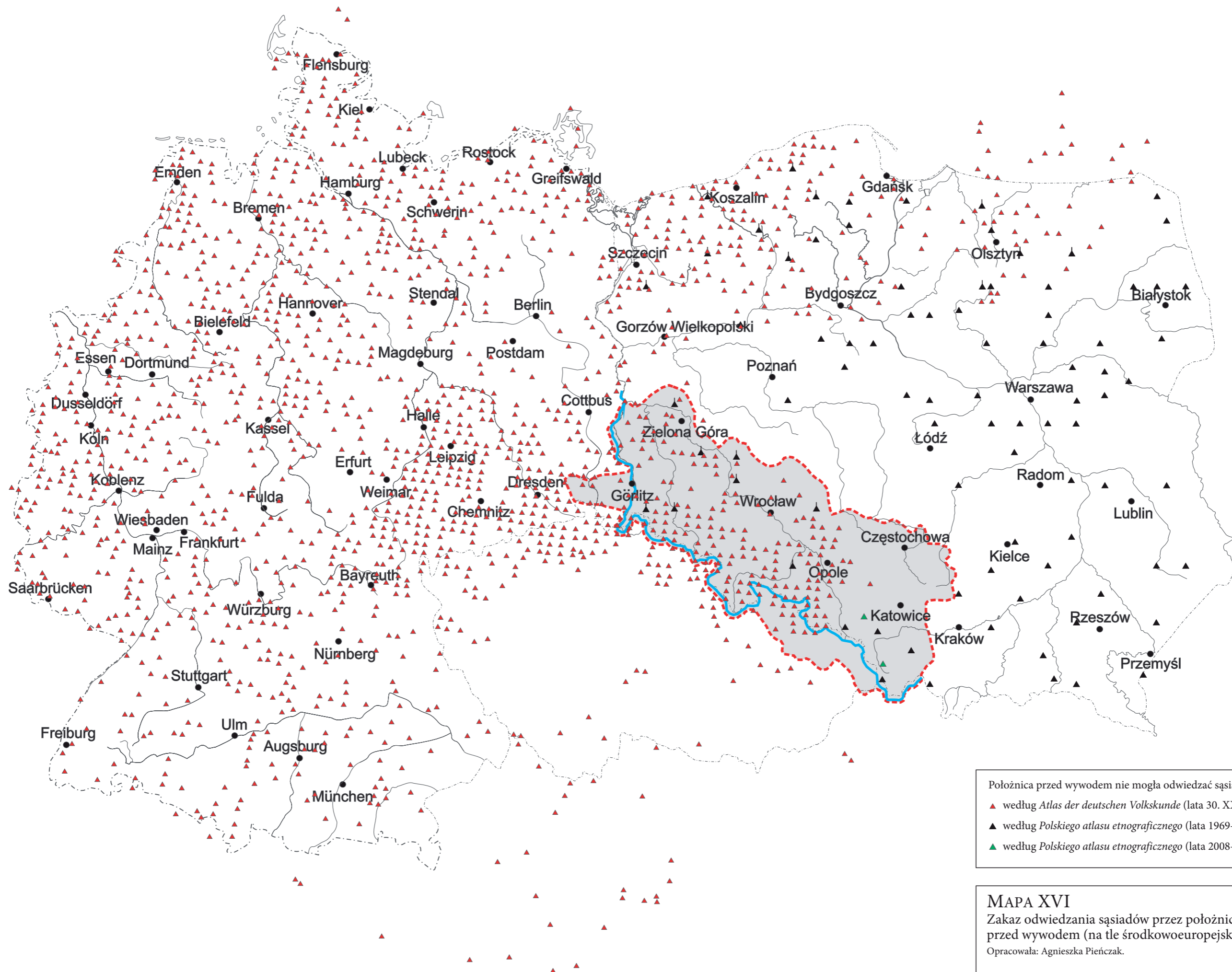
128 Dotyczy miejscowości Altenesch (zob. *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge: Erläuterungen zu den Karten NF 37–48...*, s. 476).

129 Dotyczy miejscowości Grümpen, Velden (zob. ibidem).

130 Przekonanie powszechne; wspominał o nim w kontekście Śląska Paul Drechsler (P. DRECHSLER: *Sitte, Brauch...* Cz. 1); poświadczone również w komentarzu do ADV (zob. *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge: Erläuterungen zu den Karten NF 37–48...*, s. 478, tab. 7). Zwyczaj ten był nadto znany na sporym obszarze wzdłuż rzeki Elby (w północno-zachodnim i zachodnim kierunku od Drezna), współwystępuje z praktyką wrzucania w tym celu pieniędzy przez położnicę; nie funkcjonował jednak dalej na terenach niemieckich.

131 Ibidem, s. 479.

132 W znacznym stopniu jest to spowodowane brakiem stosownego pytania w kwestionariuszu badawczym.



Poloźnica przed wywodem nie mogła odwiedzać sąsiadów:

- ▲ według *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku)
- ▲ według *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976)
- ▲ według *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 2008–2011)

MAPA XVI
 Zakaz odwiedzania sąsiadów przez poloźnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim)
 Opracowała: Agnieszka Pieńczak.

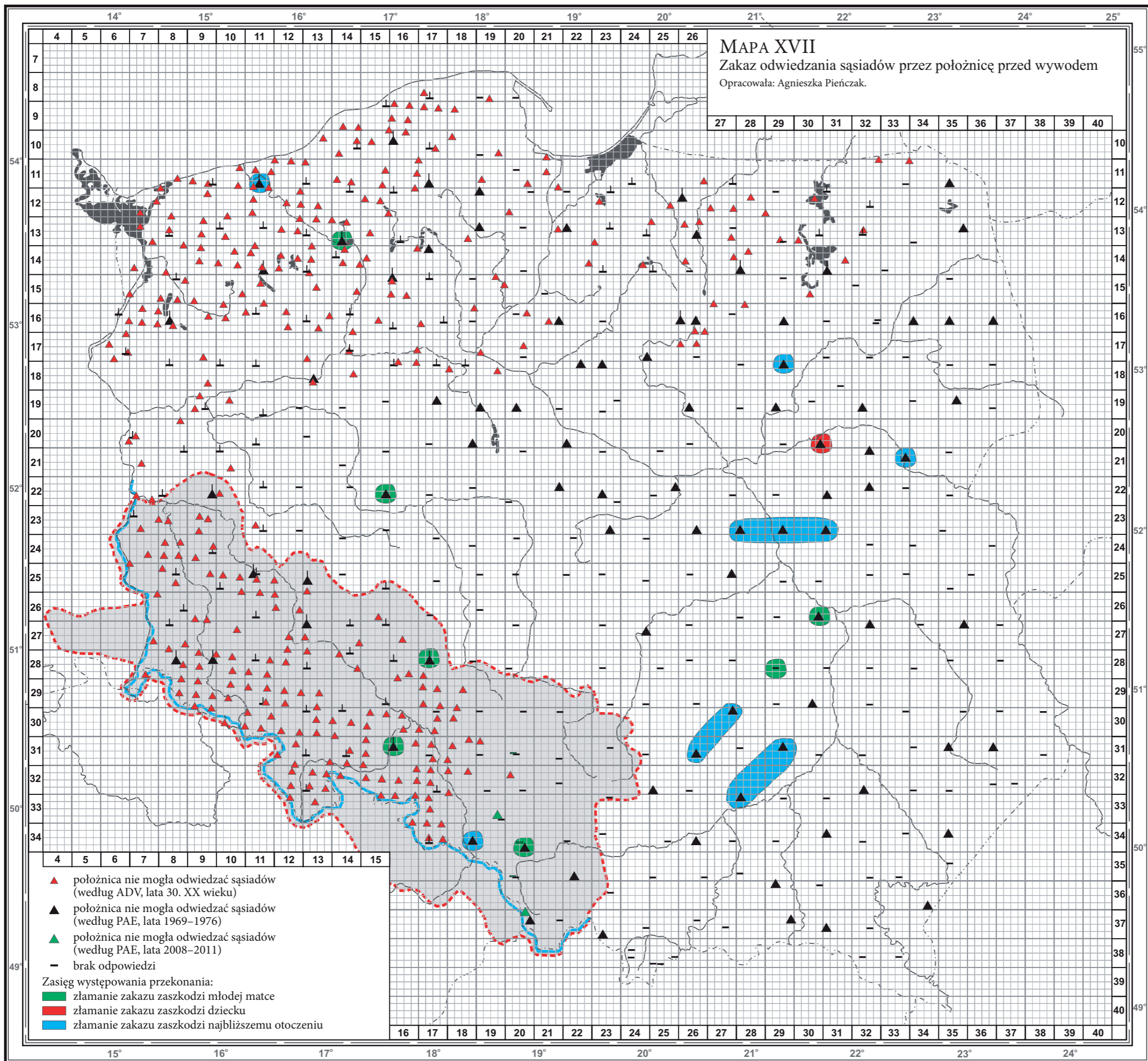
PYTANIA KWESTIONARIUSZOWE,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH OPRACOWANO MAPĘ

Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego (Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz – notatnik terenowy nr VII. Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969, rozdz. 3: Zakazy i nakazy izolacyjne w okresie rozwiązania i po rozwiązaniu, s. 10–15):*
Odpowiedzi spontaniczne.

Kwestionariusz ankiety *Atlas der deutschen Volkskunde (Fragebogen IV):*
„155. a) Wohin darf die Wöchnerin vor dem ersten Kirchgang (Aussegnung) nicht gehen (z. B. Keller, Boden, Stall, Brunnen, Nachbar)
b) Welche Grenze darf sie nicht überschreiten? (z. B. Dachtraufe, Gosse, Straße, Kreuzweg, Dorfgrenze)”.

UWAGI

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku) i *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976, 2008–2011) i zawiera tylko dane pozytywne.
2. Mapa dotyczy okresu od lat 30. XX wieku do początku drugiej dekady XXI wieku. Dane najstarsze (lata 30. XX wieku) zaznaczono na czerwono, najnowsze, z terenu Górnego Śląska (2008–2011) – na zielono.
3. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono na szaro, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska.
(Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary. W: Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie.* Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDŹ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny.* Z. 4. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).
5. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Księżnik.



PYTANIA KWESTIONARIUSZOWE,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH OPRACOWANO MAPĘ

Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego* (Zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz – notatnik terenowy nr VII. Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969, rozdz. 3: Zakazy i nakazy izolacyjne w okresie rozwiązywania i po rozwiązaniu, s. 10–15):
Odpowiedzi spontaniczne.

Kwestionariusz ankiety *Atlas der deutschen Volkskunde* (Fragebogen IV):
„15. a) Wohin darf die Wöchnerin vor dem ersten Kirchgang (Aussegnung) nicht gehen (z. B. Keller, Boden, Stall, Brunnen, Nachbar) b) Welche Grenze darf sie nicht überschreiten? (z. B. Dachtraufe, Gosse, Straße, Kreuzweg, Dorfgrenze)”.
Odpowiedzi spontaniczne.

UWAGI

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku) i *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976 oraz 2008–2011).
2. Mapa dotyczy okresu od lat 30. XX wieku do początku drugiej dekady XXI wieku. Dane najstarsze (lata 30. XX wieku) zaznaczono na czerwono, najnowsze, z terenu Górnego Śląska (lata 2008–2011) – na zielono.
3. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono na szaro, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska. (Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary*. W: *Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*. Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDŹ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny*. Z. 4. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).
4. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.
6. Zastosowane skróty: ADV – *Atlas der deutschen Volkskunde*; PAE – *Polski atlas etnograficzny*.
7. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Księżnik.

Czech oraz sporą część północnej oraz południowo-zachodniej Polski)¹³³. Jego znajomość stwierdzono również w 147 punktach badawczych na Śląsku, co stanowi blisko połowę (43%) wszystkich danych z ADV dotyczących obszaru Polski (wynika to być może z zagęszczenia siatki ADV).

Zakaz odwiedzania sąsiadów przez kobietę w połogu stosunkowo licznie pojawia się na mapie na Pomorzu Zachodnim, w mniejszym nasileniu – w Wielkopolsce, Mazurach i Warmii. Jego zasięg wykracza również poza północne granice Polski, sięgając dalej, w głąb obwodu kaliningradzkiego oraz Litwy. Zakaz ten w latach 70. XX wieku wydaje się jednak zanikający w stosunku do poprzednio omawianego okresu badawczego.

Cenne są stosunkowo liczne narracje respondentów potwierdzających występowanie omawianego zwyczaju w badanych społecznościach lokalnych (86 wsi, czyli 25% ogółu miejscowości; zob. tabela 5.9). Dzięki temu widoczny na mapie obraz etnograficzny może wskazywać na jego dawną popularność, pomimo pozornej niekompletności danych (zob. mapa XVII)¹³⁴. Zakaz odnotowano poza Śląskiem jeszcze w latach 70. XX wieku (spore obszary południowo-wschodniej, wschodniej i centralnej Polski oraz niewielkie skupiska w jej zachodniej części). Informacje o nim pozyskano przeważnie od ludności rodzimej (85%), rzadziej od osiedleńców (15%)¹³⁵; pochodzenie tych drugich niekiedy nie jest bliżej znane¹³⁶.

Tabela 5.9. Zakaz odwiedzania sąsiadów przez położnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

Znajomość zakazu wśród respondentów	Śląsk		Pozostałe obszary Polski		Razem*
	ludność rodzima	ludność przybyła	ludność rodzima	ludność przybyła	
Znany	4	8	63	11	86
Brak tradycji	–	–	–	–	–
Brak odpowiedzi	18	25	162	49	254
<i>Razem:</i>	22	33	225	60	340

* Pominięto kategorię „inne odpowiedzi”.

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

133 Jeden z badaczy niemieckich poświadczył funkcjonowanie zakazu pod koniec XIX wieku na Górnym Śląsku: „Położnica nie powinna chodzić do innych ludzi” (W. PATSCHOVSKI: *Beiträge zur Schlesischen...*, s. 55); kolejny o nim nie wspomniał (W. NEHRING: *Über Aberglauben...*, s. 6–7). Zakaz stwierdzono jednak na Śląsku w okresie międzywojennym (W. MENZEL: *Mutter und Kind...*, s. 83), można zatem przypuszczać, że znano go również wcześniej.

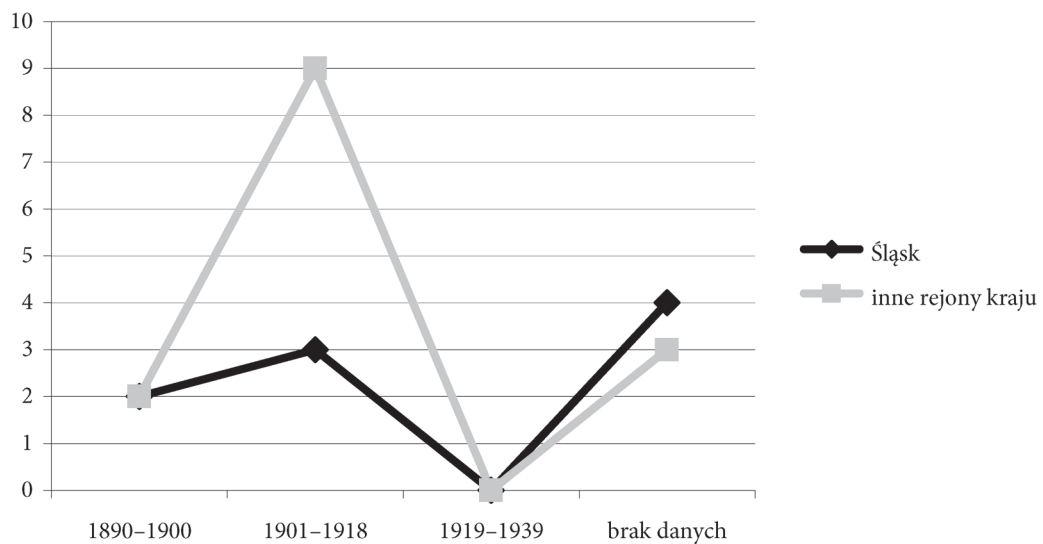
134 Liczba pozytywnych informacji byłaby większa, gdyby pojawiło się stosowne pytanie w kwestionariuszu badawczym PAE.

135 Ludność przeważnie wywodząca się z Łódzkiego i Rzeszowskiego oraz Kresów Wschodnich: **Grom**, ok. Szczytna [k ? Wołyński]; **Snopki**, ok. Pisz [? 1906 Korzeniste, ok. Kolna]; **Laskowo**, ok. Złotowa [k 1888 ok. Bydgoszczy]; **Mechowo**, ok. Pyrzyc [k 1912 Turówce, ok. Końskich]; m 1912 Gołędzkie, ok. Kutna]; **Suliszewo**, ok. Drawska Pomorskiego [k 1913 Lipa, ok. Przemyśla]; **Pobłocie**, ok. Kołobrzegu [k 1887 Czerników ?, dawne ZSRR; k 1901 Silnica – Łódzkie]; **Ugoszcz**, ok. Bytowa [k 1909 Sokal – Lwowski]; **Dębica Kaszubska**, ok. Słupska [k 1906 Skorczyce, ok. Kraśnika: 1947; k 1915 Dziurdziów, ok. Leska: 1951; k 1913 Starogard Gdański: 1942].

136 Dotyczy wsi: **Gałowo**, ok. Szczecinka; **Lubomino**, ok. Lidzbarka Warmińskiego.

Z mapy wynika, że omawiane przekonanie rzadko występowało wśród śląskiej ludności rodzimej (33%), poza kilkoma miejscowościami w południowym Kato-wickiem. W większości dane pozytywne pozyskano od ludności przybyłej (67%), w tym z obszarów kresowych, zamieszkującej po osiedleniu przeważnie zachodnią część analizowanego obszaru¹³⁷; w dwóch przypadkach brak danych o pochodzeniu przybyszów¹³⁸. Uzyskane informacje to zapewne przeniesienia, dotyczą raczej tradycji kulturowej typowej dla terenów wschodnich.

Na Śląsku osoby przybyłe znające omawiany zakaz były urodzone przeważnie w latach 1901–1918, rzadziej wcześniej; w pozostałych rejonach Polski odpowiedzi pozytywne pozyskano najczęściej w podobnej grupie wiekowej. W kilku przypadkach dane nie są kompletne (zob. wykres 5.18).



Wykres 5.18. Osiedleńcy znający zakaz odwiedzania sąsiadów przez położnicę według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Śląska i Polski (lata 1969–1976)

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Można założyć, że omawiany zwyczaj należał w przeszłości do popularnych przekonań związanych z położnicą. Zapewne znano go również na Kresach Wschodnich, gdyż wspominali o nim przesiedleńcy z tych terenów. Podczas badań prowadzonych poza Śląskiem najczęściej stwierdzono brak odpowiedzi (74%), co nie dziwi, jeśli wziąć pod uwagę, że były to dane pozyskane spontanicznie. O wzmiankowanym zakazie pamiętano średnio w co czwartej wsi (26%) (zob. tabela 5.9). W nieco mniejszym stopniu był znany na Śląsku (22% badanych wsi), gdzie, podobnie jak poprzednio, najczęściej nie udzielono odpowiedzi (78%)¹³⁹. Powstałe rozbieżności procentowe pomiędzy obydwooma obszarami nie są spore,

137 Grabin, ok. Niemodlina [Wołyńskie]; Głuszyna, ok. Namysłowa [Tarnopolskie]; Mo-zów, ok. Sulechowa [k 1895 Taras, ok. Kołek – Wołyńskie]; Górczyca, ok. Lwówka Śląskiego [k 1881 Kotów – Tarnopolskie]; Szyszkowa, ok. Lubania Śląskiego [k 1916 Basiówka, ok. Lwo-wa]; Wrzosy, ok. Wołowa [k 1906 1913 Bośnia, ok. Drohiczyna – Poleskie].

138 Dotyczy to wsi: Kurowice, ok. Głogowa; Ryczeń, ok. Góry Śląskiej.

139 Uzyskano odpowiedzi spontaniczne, stąd spora liczba braków w zebranych infor-macjach.

trudno jednak wnioskować w tym przypadku o procesie zmiany kulturowej bez danych jednoznacznie świadczących o braku występowania tego zakazu.

O zanikaniu zakazu odwiedzania przez położnicę sąsiadów świadczy również niewielka liczba jego interpretacji. Zebrano je podczas badań zaledwie w jednej piątej wsi, w których go odnotowano (21%). W latach 70. ubiegłego wieku pamiętano jedynie, że złamanie zakazu zaszkodzi (w kolejności według liczby odnotowanych wskazań): a) najbliższemu otoczeniu¹⁴⁰, b) matce¹⁴¹, c) dziecku¹⁴². Sam zakaz argumentowano nieczystością położnicy¹⁴³, nie podawano bliższych wyjaśnień¹⁴⁴.

140 Argumentowano: *Szkodzi sąsiadom przez zetknięcie, przynosi im nieszczęście, np. kłopoty z gospodarką, nieszczęścia osobiste itd.* (**Pobłocie**, ok. Kołobrzegu [k 1887 Czerników ?, dawne ZSRR; k 1901 Silnica – Łódzkie]); [...] *gdy udawała się do innego zabudowania czy sąsiadów, zamykano przed nią drzwi, gdyż uważano, że ma ją w swoich rękach zły duch, który po takich odwiedzinach może zostać u nich* (**Lubomia**, ok. Wodzisławia Śląskiego [brak danych]); *groziła nieszczęściem dla sąsiadów, stąd unikali wtedy położnicy* (**Borsowice**, ok. Jędrzejowa [brak danych]); [...] *boby im się cały czas w gospodarstwie źle wiodło* (**Wilków**, ok. Kielc [brak danych]); [...] *do chałupy jak przyszła kobieta przed wywodem, to coś złego tam zawsze było w chałupie albo w oborze, tak mama mówili* (**Szczaki**, ok. Piaseczna [k 1900 autochtonka]); *mogła szkodzić ludziom, dlatego nie chodziła do sąsiadów – chyba, że nie miał kto iść, to musiała, ale wystrzegala się chodzić* (**Welnin**, ok. Buska [k 1901 autochtonka]); *mogła przynieść nieszczęście obcym osobom* (**Mamino**, ok. Makowa Mazowieckiego [brak danych]); *Jak poszła do sąsiadów, to nie chcieli takiej baby wpuścić, bo szkodziła zwierzętom, były jałowe* (**Całowanie**, ok. Otwocka [m 1903 autochton]); *przynosiło to jakieś nieszczęście* (**Szczeglice**, ok. Staszowa [brak danych]); *groziło bydłu* (**Chyżyny**, ok. Mińska Mazowieckiego [brak danych]); *zaszkodzić mogła sąsiadowi, przynosząc mu nieszczęście* (**Minczewo**, ok. Siemiatycz [brak danych]).

141 Sądono, że kobieta zachoruje (**Brodowo**, ok. Środy [m 1906 autochton; k 1893 Brzeźno, ok. Środy; k 1935 Komorniki, ok. Środy; k 1902 Dziecmierowo, ok. Śremu]), może sobie zaszkodzić (**Grabin**, ok. Niemodlina [Wołyńskie]), czyhają na nią złe moce (**Gałowo**, ok. Szczecinka [brak danych]), coś będzie ją straszyciło (**Kryry**, ok. Pszczyny [k 1899 autochtonka]), zostanie zauroczona (**Gródek**, ok. Zwolenia [k 1899 autochtonka]); mówiono także, że nie jest jeszcze zdrowa (**Głuszyna**, ok. Namysłowa [Tarnopolskie]).

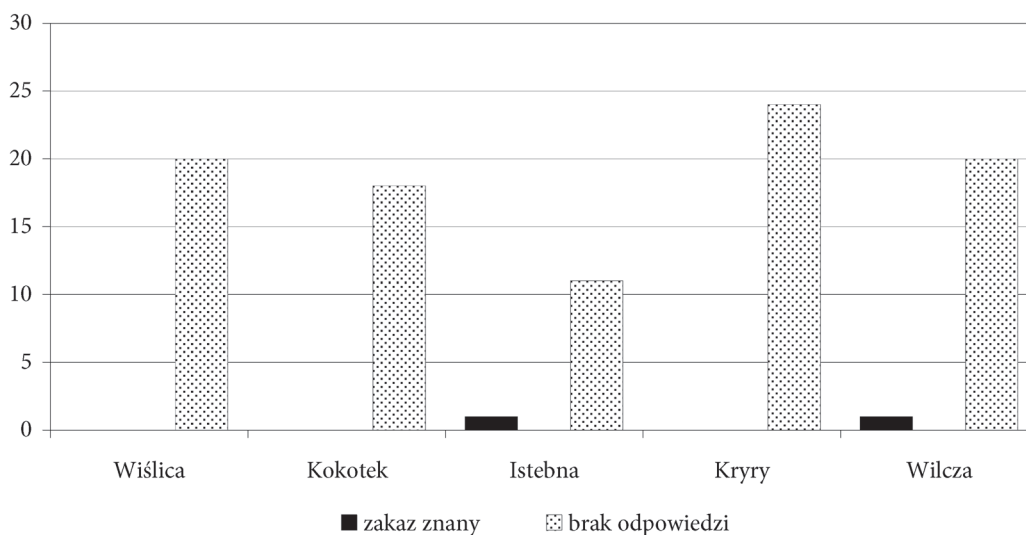
142 W jednym przypadku stwierdzono: *Żeby nie wchodziła pod inne dachy przed wywodem, to niedobre dla dziecka* (**Burakowskie**, ok. Węgrowa [k 1892 Tuchlin, sąsiednia wieś; m 1874 autochton]).

143 Kobieta nie przyjęła komunii świętej, stąd nie wolno jej było chodzić *po wsi, do znajomych* (**Suliszewo**, ok. Drawska Pomorskiego [k 1913 Lipa, ok. Przemyśla; m 1912 Gołędzkie, ok. Kutna]); [...] *była nieczysta, nie może nikomu zaszkodzić, ale nie wypada jej chodzić do innych zagród, po prostu nie przystoi* (**Ryczeń**, ok. Góry Śląskiej [brak danych]); [...] *nie może iść do innej chaty i do kościoła też nie może iść, aż ksiądz oprowadzi po sześciu tygodniach* (**Wrzosy**, ok. Wołowa [k 1918 Paszkowa, ok. Pińska – Poleskie; k 1913 Bośnia, ok. Drohiczyzna – Poleskie]); *jest nieczysta* (**Jasionka**, ok. Krosna [brak danych]; **Biskupin**, ok. Żnina [k 1887 Józwin, ok. Konina]; **Czarna Woda**, ok. Starogardu [k 1889 autochtonka]); *do pięciu tygodni kobieta nieczysta, teraz też tak mówią i do cerkwi nie może wejść, ale do sąsiadów teraz chodzą, dawniej nie, że nieczysta mówili, jeszcze z dziesięć lat temu nie kazali do sąsiadów* (**Bartne**, ok. Gorlic [brak danych]); *jest „niepoświęcona”* (**Kanigowo**, ok. Nidzicy [brak danych]).

144 *Nie wolno jej chodzić po innych domach* (**Krojanty**, ok. Chojnic [k 1909 Wiele]); [...] *nie przechodzić do wywodu przez obcy próg* (**Barkoczyn**, ok. Kościerzyny [k 1924 Liniewko, sąsiednia wieś: 1938]); [...] *jak ja pamiętam, to do sąsiadki kobieta po urodzeniu dziecka nie szła aż do wywodu* (**Roczyny**, ok. Wadowic [k 1911 Andrychów]); [...] *z izby tak wychodziła, na wieś do sąsiadki, na pole nie szła, zabraniali że to niedobrze* (**Wola Owsiana**, ok. Kutna [k 1895, Jastrzębia, ok. Kutna]); *Aż do wywodu nie mogła iść na zabawę, do kościoła, do sąsiadki też nie. Nigdzie nie mogła iść, koło domu chodziła, na swoje pole mogła iść* (**Kozietyły**,

Sposobem ochronnym było zamykanie drzwi przed kobietą w położu bądź unikanie kontaktu z nią.

Również w materiałach niemieckich pojawiły się negatywne konsekwencje złamania zakazu, dotyczące obecności przy położnicy złego ducha; wierzono, że mogła ona „odebrać” mleko krowom i przynieść nieszczęście do odwiedzonego domu¹⁴⁵, jej wizyta nie była zatem mile widziana¹⁴⁶. Przydatna do ochrony była stojąca za drzwiami miotła¹⁴⁷ lub różga, którą ją odpędzano¹⁴⁸. Generalnie na całym obszarze objętym badaniami na potrzeby ADV sądzono, że wizyta położnicy spowoduje nieszczęście u sąsiadów (powszechnie), między innymi padnięcie bydła, rozbicie porcelany i garnków, pożar, chorobę czy śmierć w gospodarstwie¹⁴⁹. Niektóre z tych konsekwencji znano również w Polsce jeszcze cztery dekady później (zob. przypis 140).



Wykres 5.19. Zakaz odwiedzania sąsiadów przez położnicę – liczba stwierdzeń na Górnym Śląsku (lata 2008–2011)

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

ok. Grójca [k 1907 autochtonka]); *U nas we wiosce na dwór mogła, za cudze miedze, do drugiego sąsiada nie wolno było jej iść aż dopóki dziecka nie ochrzciła* (Szyszkowa, ok. Lubania Śląskiego [k 1916 Basiówka, ok. Lwowa – Lwowski]); nie mogła wychodzić poza własną zagrodę – do sąsiadów, nie powinna chodzić po innych domach do wsi; w swoim obejściu mogła chodzić i pracować (Mozów, ok. Sulechowa [Wileńskie]); *kobieta u nas to po porodzie aż do wyvodu nie chodziła do sąsiadek* (Górczyca, ok. Lwówka Śląskiego [k 1881 Kotów – Tarnopolskie]); [...] *nie powinna chodzić na inne progi* (Ciszkowo, ok. Czarnkowa [k ? Polajewo: 1926]).

145 Dotyczy Gór Izerskich i okolic miejscowości Thiemendorf, Neumarkt, Groß Wartenberg (obecne Tymowa, Środa Śląska, Syców? – A.P.) (zob. W. MENZEL: *Mutter und Kind...*, s. 83).

146 Dotyczy np. miejscowości Groß-Iser (dawne Skalno w Górach Izerskich? – A.P.) (zob. ibidem, s. 84).

147 Ibidem, s. 84.

148 Dotyczy miejscowości Friedland (może Mioszów na Dolnym Śląsku lub Korfantów na Górnym Śląsku? – A.P.) (ibidem, s. 84).

149 Zob. *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge: Erläuterungen zu den Karten NF 37–48...*, s. 483.

Jaki kształt miało zjawisko w trzecim badanym przekroju czasowym (lata 2008–2011), jaki jest jego obraz uzyskany w powtórnych badaniach atlasowych? Czy można w tym zakresie obserwować przemiany w analizowanych wsiach górnośląskich? O jego dawnym występowaniu pamiętało tylko dwoje respondentów, w Istebnej i Wilczy (2%); we wszystkich miejscowościach najczęściej nie udzielono odpowiedzi (98%) (zob. wykres 5.19). Zakaz odwiedzania sąsiadów przez położnicę zarzucono zatem w lokalnej tradycji.

Zakaz udawania się na zabawy wiejskie

Następna z opracowanych map również przedstawia, w jaki sposób można porównywać z sobą oba omawiane atlasy etnograficzne (zob. mapa XVIII). Zestawiono na niej informacje pozytywne pochodzące z dziesięciu punktów badawczych siatki PAE oraz podobne dane z miejscowości objętych badaniami niemieckimi na początku lat 30. XX wieku (434 punkty widoczne na mapie). Jak wynika z kartogramu, w okresie międzywojennym zakaz udawania się położnicy przed wywodem na zabawy wiejskie (najczęściej okolicznościowe spotkania, połączone z muzyką i tańcem) był stosunkowo powszechny, jednak pojawiał się w różnym nasileniu na obszarach uwzględnionych w ADV. Przeważał głównie na terenach północno- i środkowoniemieckich, tworząc dwa większe skupiska (pierwsze obejmujące okolice Rostoku, część Saksonii-Anhalt, zachodnią część Brandenburgii, północną Turyngię oraz Hesję [okolice Kassel], drugie – rozległe tereny Szlezwika-Holsztynu, północną i środkową część Dolnej Saksonii); na południu występował w rozproszeniu. Zasięg zjawiska wchodził następnie od strony wschodniej Meklemburgii i Pomorza Przedniego na zachodnie i północne terytoria polskie, głównie Pomorze Zachodnie, północną część Pomorza Gdańskiego, okolice Bydgoszczy; sporadycznie odnotowano je na ziemi lubuskiej i w Wielkopolsce. Częściej jednak zakaz był znany na Śląsku, głównie w zachodniej jego części¹⁵⁰ (jego znajomość stwierdzono tutaj w 50 miejscowościach ADV, czyli 54% wszystkich znajdujących się na terenie obecnej Polski)¹⁵¹. W niewielkim zakresie znano go również poza północnymi granicami kraju (zob. mapa XVIII).

Pytanie dotyczące omawianego zakazu nie pojawiło się w kwestionariuszu PAE poświęconym obrzędowości narodzinowej, stąd względnie niewielka liczba po-

150 O omawianym zakazie pod koniec XIX wieku i na początku XX wieku nie wspominał żaden z analizowanych w pracy autorów niemieckich (W. NEHRING: *Über Aberglauben...*, s. 6–7; W. PATSCHOVSKI: *Beiträge zur Schlesischen...*, s. 55; dr KÜHNAU: *Die Bedeutung...*, s. 36–37); pisał o nim dopiero w okresie międzywojennym W. MENZEL. Badacz podał, że na Śląsku w okolicach Opoln i Raudten (Opola i Rudna? – A.P.) położnica nie mogła uczestniczyć w zabawach wiejskich połączonych z tańcem czy iść na wesele; nie podaje jednak bliższej interpretacji tego faktu (zob. W. MENZEL: *Mutter und Kind...*, s. 84).

151 Warto podkreślić, że największa koncentracja informacji niemieckich potwierdzających analizowany zakaz występuje na obszarze Szlezwika-Holsztyna, Górnego Śląska oraz północno-zachodnich Czech (zob. *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge: Erläuterungen zu den Karten NF 37–48...*, s. 482). Również Bystroń, odwołując się do wcześniejszych badaczy, ogólnikowo podał: „jeżeli kobieta przed wywodem gdzieś wstąpi, powoduje niezgodę, np. w gospodarstwie [Czechy, Morawy]” (zob. J.S. BYSTROŃ: *Słowiańskie obrzędy rodzinne*. Kraków 1916, s. 40).

zyskanych danych. Badani rzadko wspominali o funkcjonowaniu przekonania w miejscowej tradycji (3% ogółu miejscowości; zob. tabela 5.10), z powodu niekompletności informacji trudno zatem wnioskować o jego realnej powszechności¹⁵². Znajomość zakazu stwierdzono w latach 70. XX wieku wyłącznie w dwóch miejscowościach w południowo-zachodniej części kraju¹⁵³ oraz w jednej na północy, zamieszkaanej przez respondentkę przybyłą z Kieleckiego (do tego obszaru odnosi się również podana informacja; zob. mapa XIX)¹⁵⁴. Z badań wynika, że częściej znała go ludność rodzima (67%) aniżeli napływowa (33%).

Tabela 5.10. Zakaz udawania się na zabawy wiejskie przez położnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

Znajomość zakazu wśród respondentów	Śląsk		Pozostałe obszary Polski		Razem*
	ludność rodzima	ludność przybyła	ludność rodzima	ludność przybyła	
Znany	6	1	2	1	10
Brak tradycji	–	–	–	–	–
Brak odpowiedzi	16	32	225	57	330
<i>Razem:</i>	22	33	227	58	340

* Pominięto kategorię „inne odpowiedzi”.

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Zastanawia jednak, że przekonanie częściej odnotowano na Śląsku, głównie wśród rodzimej ludności górnośląskiej (86%)¹⁵⁵; w przypadku jednej wsi dotyczyło osadników przybyłych najprawdopodobniej z najbliższych okolic (14%)¹⁵⁶. Pozyskane na tym terenie dane źródłowe dotyczą zatem śląskiej tradycji kulturowej. To, że w latach 70. XX wieku zakaz tu funkcjonował, świadczy o jego dawnej popularności, wskazywanej przez badaczy niemieckich.

Przypuszczam zatem, że zakaz udawania się przez położnicę na zabawy wiejskie na Górnym Śląsku mógł w przeszłości należeć do przekonań typowych dla tego terenu. Podczas badań prowadzonych poza Śląskiem w większości wsi (99%) nie otrzymano na jego temat żadnych informacji¹⁵⁷ – o zakazie pamiętano wyłącznie w trzech miejscowościach (zob. tabela 5.10). Jego występowanie stwierdzono nieco

152 Liczba pozytywnych informacji byłaby większa, gdyby pytanie zostało ujęte w kwestionariuszu.

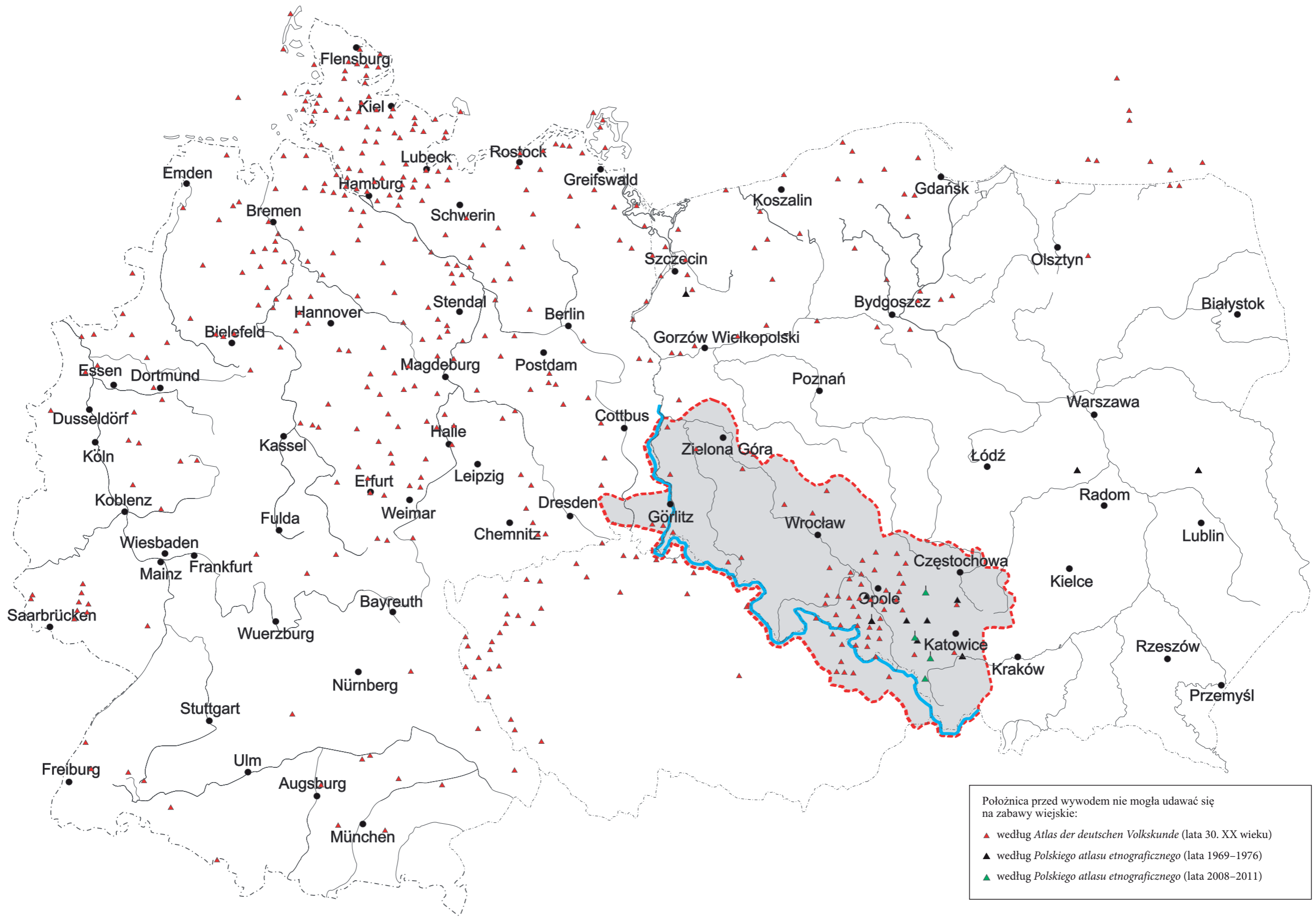
153 **Kozietuły**, ok. Grójca [k 1907 autochtonka]; **Paszki Duże**, ok. Radzunia Podlaskiego [k 1906 autochtonka].

154 Stwierdzono: *Na podwórko tak, mogła wychodzić (położnica – A.P.); [...] ale daleko od zagrody nie, na zabawę, do kościoła nie, do sąsiadki, ale blisko, dalej nie mogła chodzić (Mechowo, ok. Pyrzyc [k 1912 Turowice, ok. Końskich]).*

155 Zasięg widoczny na mapie tworzy rozgałęzioną wyspę, złożoną z kilku wsi znajdujących się na Górnym Śląsku bądź w jego najbliższych granicach (**Ligota Prószkowska**, ok. Opola; **Lubomia**, ok. Wodzisławia Śląskiego; **Wilcza**, ok. Rybnika; **Rudziniec**, ok. Gliwic; **Wieszowa**, ok. Tarnowskich Gór; **Babice**, ok. Oświęcimia; **Wojślawice**, ok. Myszkowa).

156 Dotyczy wsi **Stare Kotkowice** (ok. Prudnika). Uzyskana informacja może pochodzić od osób przybyłych z pobliskich Biedrzychowic i Krapkowic bądź autochtonów (brak dokładniejszych danych w kwestionariuszu).

157 Zabrakło między innymi stosownego pytania w kwestionariuszu.



Położnica przed wywodem nie mogła udawać się na zabawy wiejskie:

- ▲ według *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku)
- ▲ według *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976)
- ▲ według *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 2008–2011)

MAPA XVIII
 Zakaz udawania się na zabawy wiejskie przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim)
 Opracowała: Agnieszka Pieńczak.

PYTANIA KWESTIONARIUSZOWE,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH OPRACOWANO MAPĘ

Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego (Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz – notatnik terenowy nr VII. Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969, rozdz. 3: Zakazy i nakazy izolacyjne w okresie rozwiązania i po rozwiązaniu, s. 10–15):*
Odpowiedzi spontaniczne.

Kwestionariusz ankiety *Atlas der deutschen Volkskunde (Fragebogen IV):*
„155. c) Welche besonderen altherkömmlichen Vorsichtsmaßnahmen beachtet die Wöchnerin sonst vor dem ersten Kirchgang?“

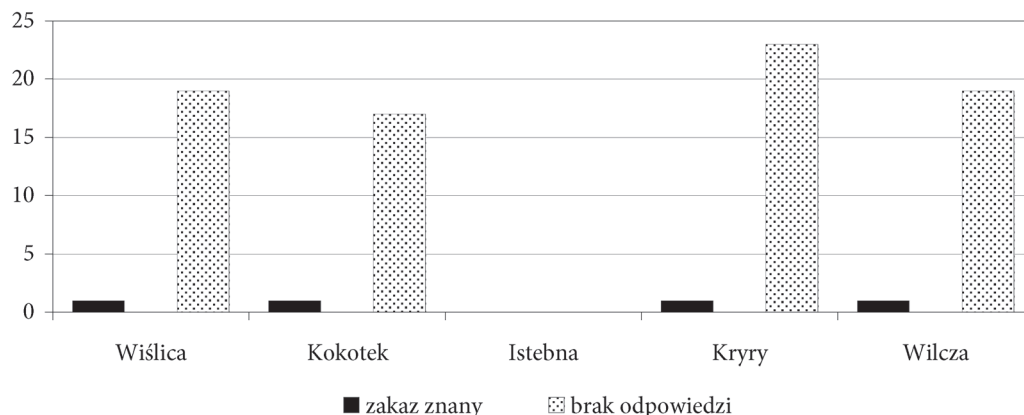
UWAGI

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Atlas der deutschen Volkskunde* (lata 30. XX wieku) i *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976 oraz 2008–2011) i zawiera tylko dane pozytywne.
2. Mapa dotyczy okresu od lat 30. XX wieku do początku drugiej dekady XXI wieku. Dane najstarsze (lata 30. XX wieku) zaznaczono na czerwono, najnowsze, z terenu Górnego Śląska (2008–2011) – na zielono.
3. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono na szaro, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska.
(Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary. W: Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie.* Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDŹ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny.* Z. 4. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).
4. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.
5. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książnik.

częściej na Śląsku (13% badanych wsi), podobnie jednak jak w innych rejonach kraju częściej respondenci nie udzielali żadnej odpowiedzi (87%). Powstałe różnice procentowe pomiędzy porównywanymi obszarami są zauważalne, nie można jednak dokładniej wnioskować o procesie zmiany kulturowej (nie ma dokładniejszych danych świadczących jednoznacznie o braku występowania zjawiska w lokalnej tradycji).

Interesująca wydaje się natomiast kwestia interpretowania przez respondentów potencjalnych skutków złamania wzmiankowanego zakazu. W latach 70. ubiegłego wieku pamiętano, że udanie się przez połoźnicę na zabawę zaszkodzi najbliższemu otoczeniu; tylko na Górnym Śląsku we wszystkich badanych przypadkach oświadczano, że jej uczestnictwo w zabawie spowoduje bójkę czy kłótnię¹⁵⁸. W pozostałych rejonach kraju znano zakaz, lecz nie podano żadnych konsekwencji groźących w przypadku jego nieprzestrzegania. Zakładam, że mógł być on wcześniej znany w niektórych częściach Polski (skoro pamiętano o nim jeszcze w niektórych wsiach centralnej i południowo-wschodniej części kraju), ale jego interpretacje odnotowane w badaniach dotyczą raczej Górnego Śląska (teza ta może zostać zweryfikowana dzięki późniejszym danym etnologicznym uzyskanym na tym terenie).

Co można zatem powiedzieć o stanie analizowanego zjawiska w latach 2008–2011 na terenie Górnego Śląska? Czy w badanych miejscowościach obserwujemy jego żywotność czy też raczej zanik? Z analizy danych wynika, że zakaz był w tym okresie znany niewielu mieszkańcom – o jego dawnym występowaniu w każdej z eksplorowanych wsi (poza Istebną) pamiętało zaledwie 5% respondentów. W każdym przypadku uzyskana odpowiedź pochodziła od jednego rozmówcy. We wszystkich wsiach najczęściej stwierdzono brak odpowiedzi (95%), co wynika raczej z braku stosownego pytania w kwestionariuszu badawczym aniżeli ze skąpej wiedzy informatorów (zob. wykres 5.20). Należy podkreślić, że za każdym razem pojawiała się identyczna jak w latach 70. XX wieku interpretacja złamania omawianego zakazu, co świadczy o względnej żywotności badanych treści w świadomości mieszkańców Górnego Śląska.



Wykres 5.20. Zakaz udawania się na zabawy wiejskie przez połoźnicę – liczba stwierdzeń na Górnym Śląsku (lata 2008–2011)

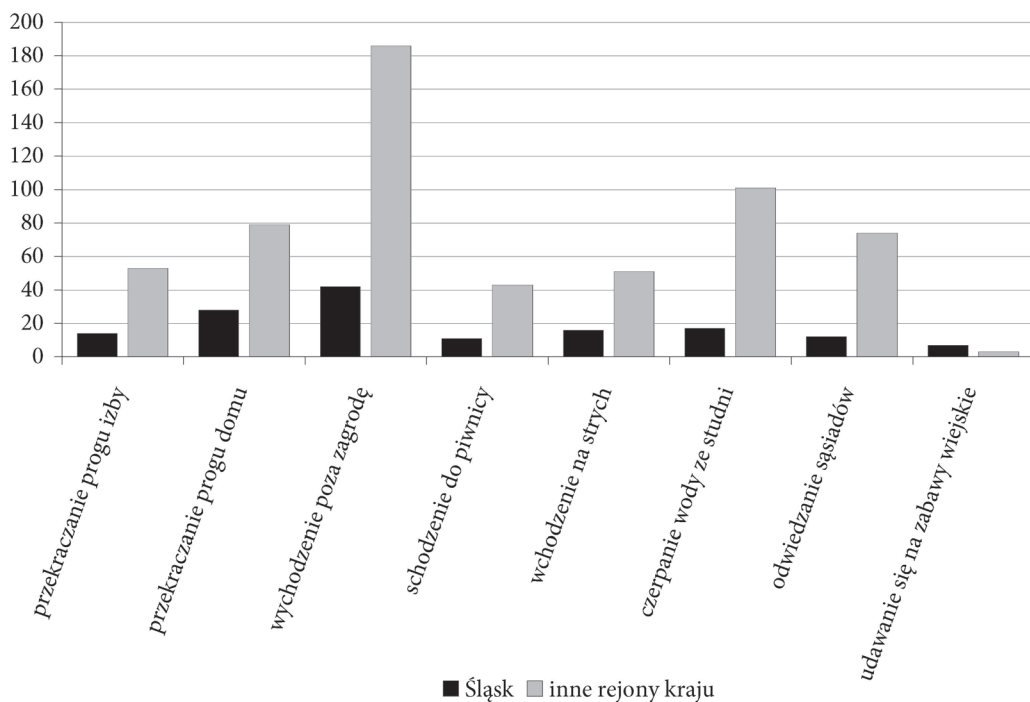
Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

¹⁵⁸ Na terenach objętych badaniami ADV w okresie międzywojennym wskazywano wyłącznie tę interpretację (zob. *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge: Erläuterungen zu den Karten NF 37–48...*, s. 482).

Częstotliwość występowania analizowanych zakazów izolacyjnych

Zamierzone przeze mnie ustalenie, które obszary kraju cechują się mniejszą, a które większą częstotliwością występowania omawianych zakazów, wymagało opracowania kolejnych kilku zestawień obrazujących istniejące relacje (mapa i wyjaśniające ją wykresy), stanowiących istotne podsumowanie osiągniętych wyników badawczych. Wynika z nich, że w Polsce najczęściej pamiętano o jednym bądź dwóch zakazach izolacyjnych obowiązujących kobietę w połogu (zob. mapa XX); dotyczy to 199 miejscowości na niemal całym terytorium Polski, z których 15% znajduje się w granicach Śląska. W mniejszym stopniu stwierdzono znajomość trzech lub czterech zakazów izolacyjnych (ogółem 72 wsie, głównie południowo-wschodnia Polska; 15% z nich leży na Śląsku), najrzadziej – pięciu lub sześciu zakazów (34 miejscowości, przeważnie w środkowej części kraju; w tym 29% na terytorium Śląska).

Zakazy izolacyjne obowiązujące położnicę znano ogółem w 305 miejscowościach, a więc w większości wsi badanych w latach 70. XX wieku pod względem obrzędowości narodzinowej (90%), wśród ludności zarówno rodzimej, jak i napływowej. Na Śląsku, podobnie jak w innych rejonach kraju, pamiętano najczęściej o jednym lub dwóch zakazach tego typu (poza Górnym Śląskiem, gdzie w świadomości mieszkańców wsi funkcjonowało ich z reguły więcej); może to świadczyć o mniej więcej zbliżonym procesie zarzucania różnych form izolacji popołogowej położnicy.

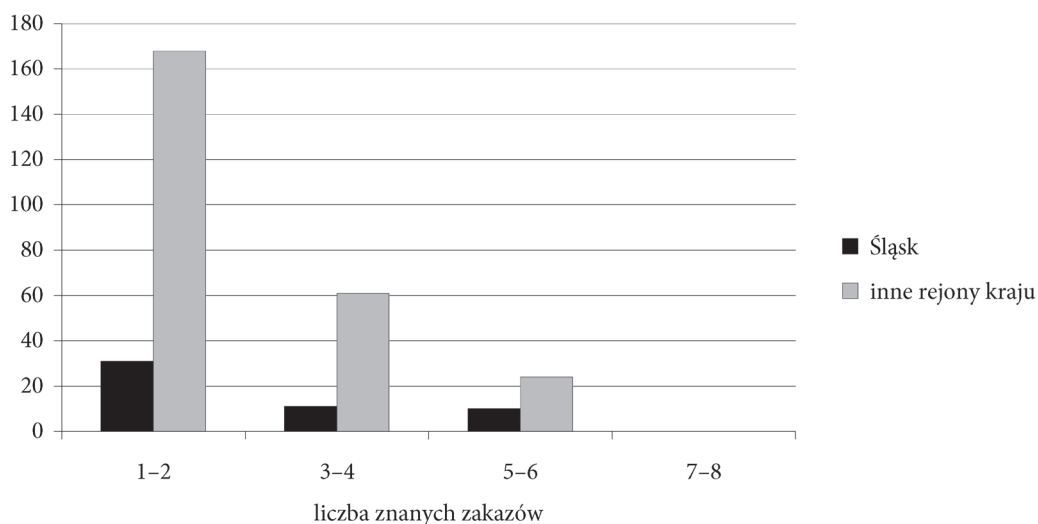


Wykres 5.21. Występowanie wybranych zakazów izolacyjnych – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

W narracjach respondentów z lat 70. ubiegłego stulecia najczęściej pojawiał się zakaz wychodzenia położnicy przed wywodem poza zagrodę (dotyczy to zarówno Śląska, jak i reszty kraju), najrzadziej natomiast pamiętano o ograniczeniu związanym z udawaniem się kobiety w połogu na zabawy wiejskie (zob. wykres 5.21). Przypomnę jednak, że w przypadku trzech ostatnich zakazów widniejących na wykresie liczba danych jest przybliżona (odpowiedzi spontaniczne), nie oddaje to zatem właściwej skali występowania omawianych przekonań.

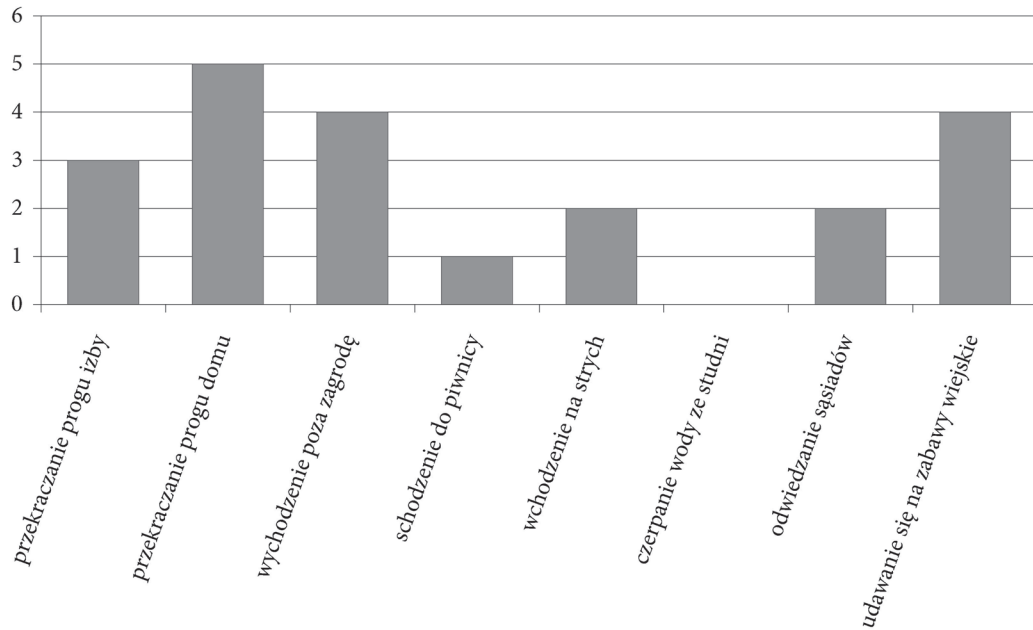
Zależności ilościowe przedstawia również ostatnia mapa, dotycząca próby określenia częstotliwości występowania wybranych zakazów izolacyjnych obowiązujących położnicę (zob. mapa XX). Opracowałam ją wyłącznie na podstawie danych atlasowych z lat 70. XX wieku, gdyż materiały ADV nie są w tym zakresie porównywalne. Mapa jest swoistym podsumowaniem ogólnopolskich badań atlasowych nad obrzędowością narodzinową, gdyż zaznaczyłam na niej łączną liczbę zakazów izolacyjnych dotyczących położnicy w poszczególnych wsiach (zamieszkałych zarówno przez autochtonów, jak i przez osiedleńców). W żadnej z badanych miejscowości nie stwierdzono występowania wszystkich ośmiu omawianych zakazów izolacyjnych (może to wynikać między innymi ze spontanicznego charakteru niektórych pozyskanych danych). W analizowanym okresie na Śląsku, jak również w innych rejonach kraju, najczęściej pamiętano o jednym lub dwóch tego typu zakazach, najrzadziej o pięciu lub sześciu z nich (zob. wykres 5.22). Stan ten niewątpliwie wskazuje na redukcję znaczenia izolacji popołogowej położnicy w latach 70. ubiegłego stulecia na całym eksplorowanym terytorium.



Wykres 5.22. Częstotliwość występowania wybranych zakazów izolacyjnych na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976)

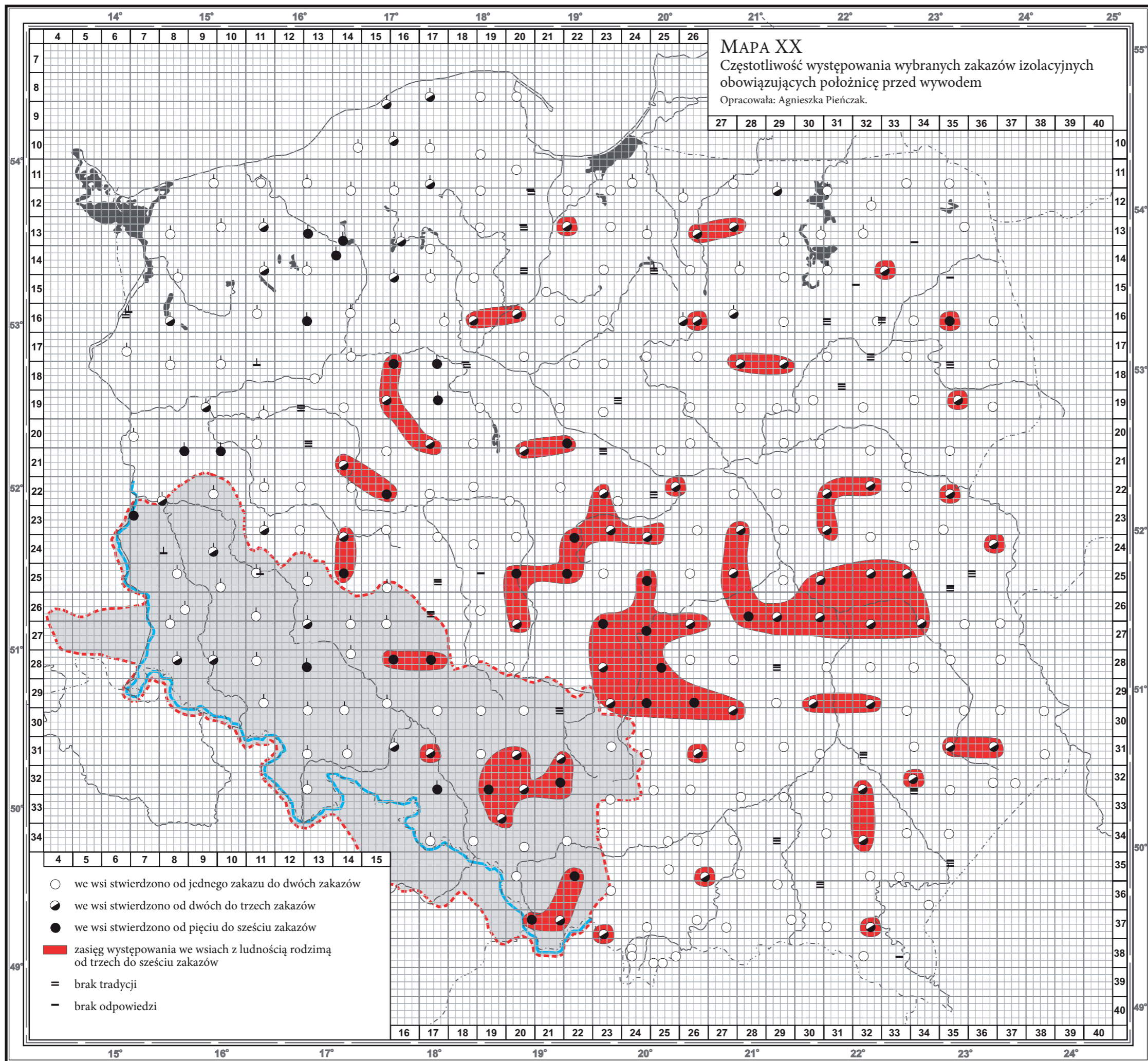
Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Analizowane zjawiska kulturowe znano szczerkowo na przełomie pierwszej i drugiej dekady XXI wieku (lata 2008–2011), odnoszono je jednak do bliżej nieokreślonej przeszłości (zob. tabela 6.1). W narracjach respondentów pojawiły się fragmentaryczne dane świadczące o dawnej znajomości zakazu przekraczania progu domu przez położnicę, zabrakło jednak informacji o zakazie czerpania przez nią wody ze studni. Najwięcej zakazów izolacyjnych pamiętano jeszcze w tym okresie



Wykres 5.23. Występowanie wybranych zakazów izolacyjnych na Górnym Śląsku – liczba stwierdzeń (lata 2008–2011)
Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

w Wiślicy i Wilczy (sześć), mniej w Istebnej, Kokotku i Kryrach (trzy). Podobnie jak w poprzednim okresie badawczym w żadnej z eksplorowanych wsi nie stwierdzono występowania wszystkich ośmiu zakazów omawianych w książce.



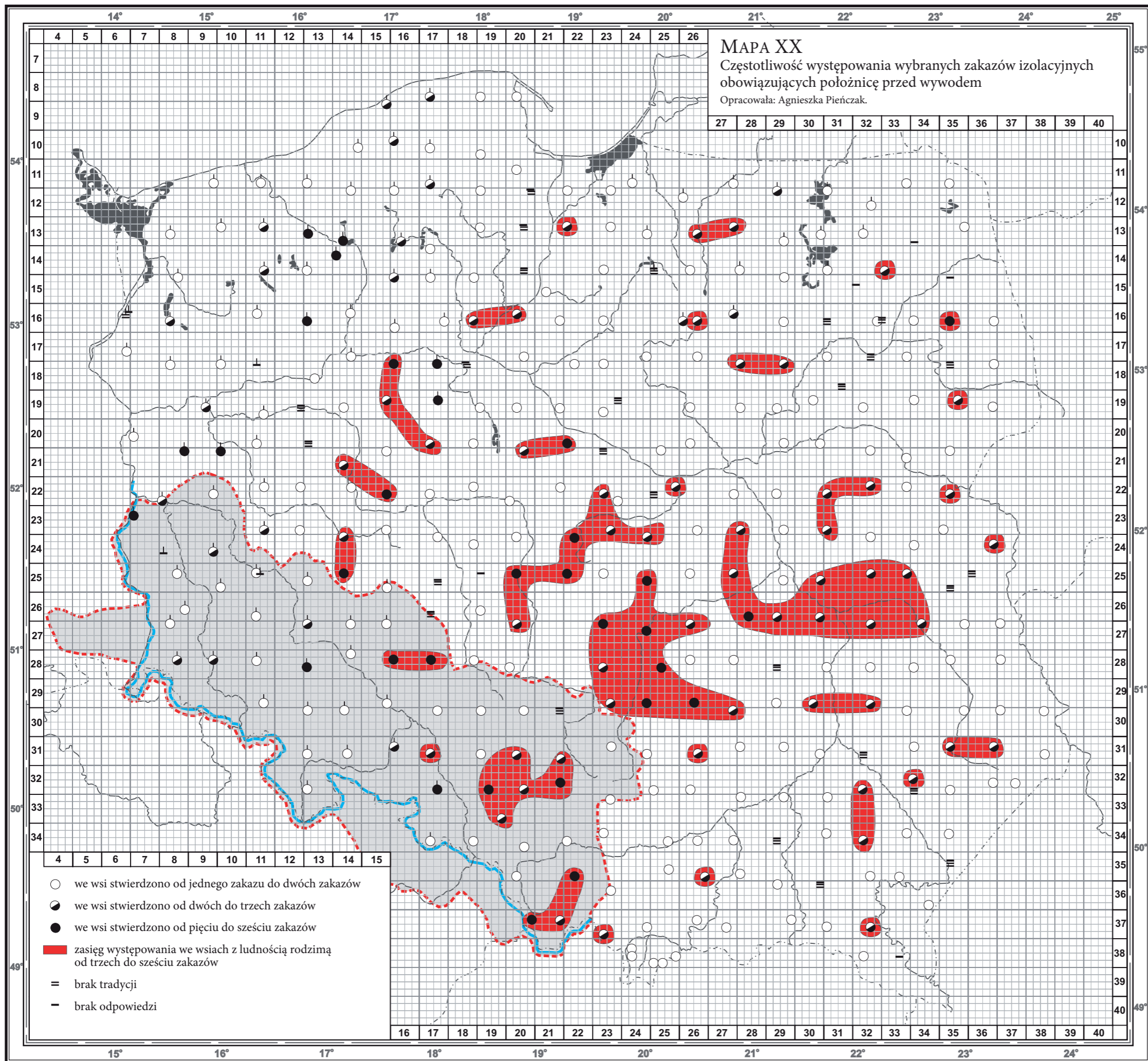
PYTANIA KWESTIONARIUSZOWE,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH OPRACOWANO MAPĘ

Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego (Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz – notatnik terenowy nr VII. Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969)*:

„6. Jakie są lub były formy izolacji po połogu?
a) Wychodzenie za próg izby? przez jaki okres?
b) Wychodzenie za próg chałupy? przez jaki okres?
c) Schodzenie do piwnicy?
d) Wychodzenie na strych? przez jaki okres?
e) Wychodzenie poza zagrodę? przez jaki okres?
f) Inne zakazy – nie objęte pytaniami kwestionariusza, a podane przez informatorów?”

UWAGI

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976) i stanowi syntezę danych zawartych w mapach VI–XIX.
2. Mapa dotyczy lat 70. XX wieku.
3. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono na szaro, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska. (Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary. W: Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*. Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDZ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny. Z. 4*. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).
4. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.
5. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książnik.



PYTANIA KWESTIONARIUSZOWE,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH OPRACOWANO MAPĘ

Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego (Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz – notatnik terenowy nr VII. Oprac. J. GAJEK. Wrocław 1969):*

„6. Jakie są lub były formy izolacji po połogu?
a) Wychodzenie za próg izby? przez jaki okres?
b) Wychodzenie za próg chałupy? przez jaki okres?
c) Schodzenie do piwnicy?
d) Wychodzenie na strych? przez jaki okres?
e) Wychodzenie poza zagrodę? przez jaki okres?
f) Inne zakazy – nie objęte pytaniami kwestionariusza, a podane przez informatorów?”

UWAGI

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1969–1976) i stanowi syntezę danych zawartych w mapach VI–XIX.
2. Mapa dotyczy lat 70. XX wieku.
3. Przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono na szaro, oddzielając go od reszty obszaru czerwoną linią przerywaną; niebieska linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska. (Zob. K. HEFFNER, B. SOLGA: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary. W: Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*. Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDZ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 140; *Polski atlas etnograficzny. Z. 4*. Red. J. GAJEK. Warszawa 1971, mapa 244 i 250).
4. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.
5. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książnik.

Zakończenie

O czym opowiadają nam mapy etnograficzne? Autorzy prac pisanych według założeń metody etnogeograficznej odtwarzają genezę badanych zjawisk czy artefaktów, a jednocześnie odnajdują przyczyny zróżnicowania kultury badanych obszarów, posługując się przy tym atlasami dotyczącymi interesujących ich obszarów. Podjęto także kilka prób opracowania konkretnego zagadnienia w świetle paru atlasów, chronologicznie rzecz biorąc, były to: występowanie i geneza rezginii w Europie¹, formy cepów w środkowej Europie², niektóre potrawy i nazwy posiłków na obszarze od Węgier aż po Mazury na północy³, wierzenia o postaciach przynoszących dzieci⁴. Także autorzy niektórych map w *Polskim atlasie etnograficznym* wykorzystali skartowania zamieszczone w *Atlas der deutschen Volkskunde*; wymieńmy tu Jerzego Grocholskiego (kopice) i Barbarę Jankowską (kołyski). I choć osiągnięte wyniki są interesujące, to autorzy tych opracowań nie zwrócili większej uwagi na chronologię analizowanych zjawisk ani zróżnicowanie etniczne badanych obszarów.

Zachodnie i częściowo północne obszary Polski doczekały się opracowań na mapach *Atlas der deutschen Volkskunde* i *Polskiego atlasu etnograficznego* oraz wielu atlasów lokalnych, jak *Atlas der Pommerschen Volkskunde*, *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, *Atlas językowy Śląska* i innych⁵. Szczególnie interesujące są dwa pierwsze, a to z tego powodu, że ADV dotyczy między innymi tradycyjnej kultury Śląska, Pomorza Zachodniego oraz Warmii i Mazur według stanu w pierwszej połowie lat 30. XX wieku, natomiast w PAE został zarejestrowany stan powojenny – po napływie polskich osadników z centrum kraju i Kresów Wschodnich. Przybysze, zwłaszcza z terenów kresowych, przynosili z sobą nieraz

1 Z. KŁODNICKI: *Rezgynie w Europie*. „Lud” 1974, t. 58, s. 73–85.

2 M. TROJAN: *Dreschflegel in Europa. Methodische Probleme einer Karte*. „Ethnologia Europea” 1983, t. 13, s. 203–226.

3 R. STOLIČNÁ: *The Ethnographic Atlases of Poland, Slovakia and Hungary – Possibilities of Comparison*. „Slovenský národopis” 2000, t. 48, s. 83–92.

4 S. ŻWAK: „Polski Atlas Etnograficzny” i „Atlas der deutschen Volkskunde” – możliwości studiów porównawczych. Na przykładzie wątków wierzeniowych na Śląsku, wyjaśniających, skąd się biorą dzieci. „Lud” 2002. T. 86, s. 213–228.

5 Zob. rozdział pierwszy.

archaiczne elementy obrzędowości narodzinowej (w tym niektóre z omawianych form izolacji położnicy), które w nowym miejscu osiedlenia szybko zarzucali⁶. W wyniku tych migracji oblicze kulturowe Śląska nie odmieniło się więc gruntownie.

W książce podjęłam się próby ukazania specyfiki rozległego obszaru badawczego (między Renem a Bugiem, a nawet Zbruczem), zróżnicowanego kulturowo i etnicznie. Od wieków stanowił on strefę przesyconą zachodnimi wpływami kulturowymi, będącymi rezultatem dyfuzji kulturowych⁷ oraz osadnictwa niemieckiego, flamandzkiego i holenderskiego, w niewielkim stopniu czeskiego. Po II wojnie światowej osadnicy polscy idący od wschodu nieśli więc z sobą dorobek kulturowy całego tego obszaru, choć zapewne niektóre elementy były dawniejszego, wschodniego pochodzenia (można nawet mówić o pewnej orientalizacji kulturowej ziem zachodnich, która nastąpiła po 1945 roku). Należy pamiętać, że w badaniach na potrzeby ADV zwracano uwagę na tradycyjną kulturę Niemców, a na wschodnich pograniczach III Rzeszy (Śląsk, Mazury, Warmia) w XIX i pierwszych dziesięcioleciach XX wieku wiele rodzin polskich można było uznać za zniemczone. W materiałach ADV, na mapach nowej serii (zredagowanej między innymi przez Matthiasa Zendera), widać, że obok osadników z głębi Niemiec, z ich odmiennością kulturową, są też śląscy autochtoni, mówiący po niemiecku, ale kontynuujący lokalne zwyczaje i obrzędy dawnego pochodzenia. Podkreślić trzeba także, że trudno wprost porównywać mapy, które dzieli między innymi czas gromadzenia materiałów – w przypadku ADV są to lata 1930–1935, podczas gdy badania PAE przypadły na lata 1969–1976. Okazuje się jednak, że skupienie się na różnicach chronologicznych między mapami obydwu atlasów pozwala na odczytanie procesu zmiany kulturowej. Dodatkowe i bardzo dokładne badania w wybranych wsiach górnośląskich w latach 2008–2011 umożliwiły wprowadzenie trzeciego przekroju chronologicznego. Trud opracowania map odnoszących się do całego obszaru polskiego, jak również środkowoeuropejskiego, ze szczególnym zwróceniem uwagi na Górny Śląsk, zaowocował realizacją zakładanych celów badawczych.

Zestawienie map dotyczących zakazów izolacyjnych obowiązujących położnicę, pionierskich pod względem formy i treści, opartych na archiwalnych materiałach *Polskiego atlasu etnograficznego* oraz opublikowanych wcześniej w *Atlas der deutschen Volkskunde*⁸, umożliwi interpretacje dotyczące dynamiki zmian kultury ludowej w perspektywie przestrzennej i chronologicznej, choć z pewnymi ograniczeniami. Zaproponowana przeze mnie forma analizy badawczej dotyczy wyłącznie wybranych aspektów obrzędowości narodzinowej, stąd też na jej podstawie nie można dokonywać generalizacji, formułować wniosków, które byłyby

6 Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku obrzędowości weselnej (zob. np. A. PIĘŃCZAK: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 2: *Rola i znaczenie swata w kojarzeniu małżeństw*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI. Cieszyn–Wrocław 2007, s. 153).

7 Zob. K. MOSZYŃSKI: *Niektóre przyczyny zróżnicowania kultury ludowej w Polsce*. „Lud Słowiański” 1938, t. 4, dział B: „Etnografia”, s. 65B–117B [online]. Adres internetowy – zob. bibliografia.

8 *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge*, z. 6. Red. M. ZENDER. G. GROBER-GLÜCK, H.L. COX, G. WIEGELMANN. Marburg 1977.

adekwatne do wszystkich zjawisk kultury tradycyjnej. Wskazuje ona jednak na to, że takie studia porównawcze są możliwe, jeśli zachowa się dwa istotne warunki – względnej zgodności tematycznej i typologicznej obu źródeł. Nadto w przypadku analizowanego zagadnienia, ze względu na szeroki obszar objęty eksploracją terenową, wykorzystanie omawianych atlasów narodowych daje zdecydowanie lepsze wyniki badawcze aniżeli korzystanie z danych wyekscerpowanych z atlasów etnograficznych czy dialektologicznych o znaczeniu regionalnym. Te drugie są przydatne raczej do analiz dotyczących mniejszych terytoriów, szczególnie w zakresie słownictwa gwarowego, mogą więc służyć doprecyzowaniu zasięgów (zob. rozdział 1). Badania udowodniły nadto, że wiele z zagadnień pomieszczonych we wspomnianych opracowaniach nie ma swoich odpowiedników w pozostałych atlasach, co z pewnością zawęży pole potencjalnych studiów porównawczych (ograniczenia tematyczne). Przypuszczam, że jeżeli na przykład w *Atlasie językowym Śląska* obok określeń gwarowych akuszerki wiejskiej⁹ znalazłaby się mapa poświęcona ludowym nazwom połoźnicy, wiedza ta mogłaby być skonfrontowana z dostępnymi materiałami atlasowymi, dając podstawę do dalszych rozważań o specyfice tego obszaru w kontekście omawianych zachowań obrzędowych.

Obydwa źródła etnograficzne wydają się również interesujące z perspektywy prac porównawczych z użyciem metody etnogeograficznej, wymagają jednak swobodnego podejścia badawczego – rzetelnego zapoznania się z zawartością obu atlasów pod względem ilościowym i tematycznym, ze szczególnym zwróceniem uwagi na zbliżone klasyfikacje materiałowe. Pierwsze utrudnienia pojawiają się w momencie przenoszenia porównywalnych treści z kart atlasu niemieckiego, z powodu odmiennej siatki podkładowej oraz niewspółmiernej w stosunku do PAE liczby pomieszczonych informacji. Problem ten rozwiązałam w niniejszej pracy dwójako; po pierwsze – wykorzystałam trzy specjalnie przystosowane mapy podkładowe łączące obszary uwzględnione w obu atlasach, po drugie – zastosowałam konsekwentnie zasadę przenoszenia z każdego z 36 pól widocznych na kartogramach ADV wyłącznie jednej reprezentatywnej informacji (dzięki temu została ograniczona liczba danych na mapach). Dzięki tym zabiegom zestawienie na syntetycznych kartach kilkuset informacji z ADV i PAE stało się nie tylko możliwe, ale też stosunkowo precyzyjne. Stanowi to więc istotny wkład do przyszłych badań etnogenetycznych nad kulturą tradycyjną, ukazaną na kartach obydwu omawianych atlasów. Kolejnym elementem dokonanej analizy była selekcja map pod względem tematycznym. Decydująca była tu przede wszystkim zbliżona klasyfikacja materiału źródłowego w obu atlasach, ewentualnie modyfikacja – w miarę możliwości – układu legendy planowanych skartowań według istniejących w ADV (dotyczy map poświęconych zakazom czerpania wody ze studni, odwiedzania sąsiadów oraz udawania się połoźnicy na zabawy wiejskie). W rezultacie opracowałam mapy w miarę spójne tematycznie, stanowiące podstawę dalszej analizy badawczej.

Zestawienie na prezentowanych mapach trzech okresów pozwoliło wysunąć nadto kilka istotnych wniosków dotyczących rozmieszczenia geograficznego,

⁹ Zob. A. ZARĘBA: *Atlas językowy Śląska*. T. 4. Cz. 1: *Mapy 501–750*. Warszawa–Kraków 1974, mapa 721.

częstotliwości oraz chronologii występowania analizowanych elementów kulturowych związanych z położnicą, w szczególności na terenie Górnego Śląska.

Aspekt przestrzenny. Zasięgi większości zjawisk wyekscerpowanych z ADV, obrazujących stan kultury wiejskiej w pierwszej połowie lat 30. XX wieku, widoczne na mapach, są z reguły rozległe i każdorazowo dotyczą oprócz rdzenia terytorium dawnej Rzeszy Niemieckiej również jej rubieży, a więc między innymi sporej części obecnych ziem zachodniej i północnej Polski. Można je zatem w większości uznać za zjawiska dawne, świadczące o swoistej wspólnocie kulturowej obszarów środkowoeuropejskich. Nadto zasięgi występowania zakazów izolacyjnych dotyczących położnicy stwierdzone w latach 70. XX wieku w wielu przypadkach wykraczają w kierunku wschodnim i północnym poza obszary dawnej eksploracji ADV na tzw. ziemiach zachodnich i północnych (w tym Śląsk), co pozwala przypuszczać, że charakteryzowały przed II wojną światową nie tylko ten obszar, ale również resztę kraju. Świadczyć to może o ich dawnej powszechności na polskim obszarze językowym (zob. mapa XX).

Nieco inaczej sytuacja wygląda w przypadku odnotowanego w materiałach ADV zakazu uczestniczenia położnicy w zabawach wiejskich, które miało grozić awanturami i bójkami. Przekonanie to w latach 70. ubiegłego stulecia było typowe dla terenów zachodniej Europy oraz Górnego Śląska. Reliktowo występowało też gdzieś w centralnej części Polski, ale zatarła się tu jego interpretacja. W skali ogólnopolskiej zatem zakaz ten charakteryzuje przede wszystkim Górny Śląsk, częściej pojawiając się w relacjach mieszkańców tego terenu, nawet w czasach współczesnych, co świadczy o pewnej ciągłości kulturowej.

Aspekt ilościowy. Omawiane w książce zjawiska kulturowe w latach 70. XX wieku pojawiały się w relacjach respondentów stosunkowo często. Przypuszczam, że był to w zasadzie ostatni moment na badanie obrzędowości narodzinowej, w tym zakazów izolacyjnych obowiązujących położnicę. Zachowania te wówczas były już rzadko praktykowane przez mieszkańców wsi, część z nich uległa redukcji wskutek różnorodnych przemian społeczno-kulturowych i ogólnej modernizacji życia wiejskiego (np. rozpowszechniane się porodów szpitalnych ograniczyło nie tylko rolę dawnej akuszerki wiejskiej, ale też izolację kobiety w domu; rozwój sieci wodociągowej doprowadził do likwidacji wielu studni, a tym samym – zaniku wierzeń z nią związanych, między innymi dotyczących okresu połogu). W świadomości respondentów zachowały się niektóre z dawniej respektowanych zakazów, kojarzone przez nich niemal zawsze z nieokreśloną przeszłością.

Aspekt chronologiczny. Wiele z zakazów izolacyjnych znanych na Górnym Śląsku trudno dziś określić chronologicznie; spróbowałam jednak przedstawić ich funkcjonowanie w tradycji kulturowej mieszkańców wybranych wsi górnośląskich na podstawie trzech wyodrębnionych przeze mnie przedziałów czasowych (zob. tabela 6.1).

Co wynika z zestawienia w tabeli, pomimo jego widocznej niekompletności, wynikającej głównie z ułomności ludzkiej pamięci? Niektóre z zakazów, w tym zakaz wychodzenia położnicy poza próg domu, znano w badanych wsiach co najmniej od 1936 roku, a więc z całą pewnością długo przed wybuchem II wojny światowej. Z wypowiedzi niektórych respondentów wynika, że zakaz ten stopniowo rugowano z praktyki społecznej pod koniec lat 50. i z początkiem lat 60.

Tabela 6.1. Chronologia występowania wybranych zakazów izolacyjnych na Górnym Śląsku (do 2011 roku)

Zakaz izolacyjny stosowany wobec położnicy przed wywodem	Do połowy lat 60. XX wieku						Lata 1969–1970						Lata 2008–2011					
	Wiślica	Kokotek	Istebna	Kryry	Wilcza	Wiślica	Kokotek	Istebna	Kryry	Wilcza	Wiślica	Kokotek	Istebna	Kryry	Wilcza			
1. Zakaz wychodzenia poza próg izby	-	-	-	-	-	=		-	=	=		=		=				
2. Zakaz wychodzenia poza próg domu	co najmniej od 1939 r. do co najmniej 1957 r.	co najmniej od 1945 r. do 1961 r.	do lat 60. XX w. (?)	-	co najmniej od 1936 r.				=	zanik w latach 80. XX w.	=							
3. Zakaz wychodzenia poza zagrodę	-	-	-	-	-				zanika		=							
4. Zakaz schodzenia do piwnicy	-	-	-	-	-	=	=	=	=		=	=	=	=	=			
5. Zakaz wchodzenia na strych	-	-	-	-	-	=			=		=			=				
6. Zakaz czerpania wody ze studni	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
7. Zakaz odwiedzania sąsiadów	-	-	-	-	-	-	-	-	zanika	-	-	-	-	-	-			
8. Zakaz udawania się na zabawy wiejskie	-	co najmniej do 1950 r.	-	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-				

Objaśnienia:

1. Tabela obejmuje trzy okresy widoczne na mapach *Polskiego atlasu etnograficznego*: najstarszy, bliżej nieokreślony okres, trwający mniej więcej do drugiej połowy lat 60. XX wieku (możliwie tak daleko, jak sięga pamięć informatorów), drugi, obejmujący lata 1969–1970 (relacje respondentów dotyczące I fazy badań), oraz trzeci – lata 2008–2011 (relacje respondentów dotyczące II fazy badań).
2. W tabeli ciemnoszarym kolorem zaznaczono praktykowanie omawianych przekonań, jasnoszarym – ich zanik; pozioma kreska oznacza brak odpowiedzi, znak równości – brak tradycji występowania. Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

XX wieku. W drugim analizowanym okresie (1969–1970) w kulturze badanych wsi panował swoisty synkretyzm – część zakazów funkcjonowała, inne odeszły w przeszłość. Wydaje się, że najbardziej zachowawcze w tym zakresie były wsie stanowiące rdzeń Górnego Śląska (Kokotek, Kryry oraz Wilcza); zanik omawianych przekonań odnotowano w przypadku dwóch miejscowości Śląska Cieszyńskiego (Istebna i Wiślica). Trudno ocenić, czy mamy tu do czynienia z ogólną prawidłowością, wymagałoby to szerzej zakrojonych badań. Wątpliwości nie nasuwa natomiast trzeci okres, przypadający na lata 2008–2011 – wyraźnie widać jednolitość pod względem stopnia znajomości analizowanych zakazów izolacyjnych. We wszystkich górnośląskich miejscowościach badane wątki, o ile zostały w nich stwierdzone, są już jedynie elementem dawnego dziedzictwa kulturowego.

Analizowane zjawiska kulturowe okazały się powszechne nie tylko w różnych rejonach Polski, ale również na terenach środkowej i zachodniej Europy, poddanych w latach 30. XX wieku eksploracji w ramach prac nad ADV. Świadczą o tym stosunkowo rozległe zasięgi występowania niemal wszystkich uwzględnionych zakazów. Nie były one typowe tylko dla Śląska, funkcjonowały również na terenach ościennych. Kultura Śląska, również po II wojnie światowej, wykazuje liczne podobieństwa w zakresie kultury wiejskiej do pozostałych obszarów uwzględnionych w obu atlasach narodowych. Mapy etnograficzne PAE i ADV pozwalają stwierdzić, że Śląsk z całą pewnością jest odwiecznym obszarem przejściowym, na który omawiane wątki mogły docierać bezpośrednio z terenów zachodniej Europy bądź poprzez Czechy i Morawy. Od XII wieku sprzyjało temu mieszane, polsko-niemieckie podłoże osadnicze.

Cywilizacyjny pejzaż środkowej Europy w dobie nowożytnej to bardziej rozwinięta strefa zachodnia (obszary niemiecki i czeski) oraz opóźniona wschodnia (obszar polski i słowacki). Obraz wygląda jednak inaczej, gdy analizie poddaje się kulturę tradycyjną wsi od doliny Renu po Bug. Na mapach obydwu atlasów, jeśli je krytycznie zestawimy, widać jeszcze ten dawniejszy krajobraz kulturowy. Trudno tu dostrzec wyraźniejsze granice czy nawet rubieże. Rozliczne procesy osadnicze przyniosły z sobą nie tyle nowe formy, ile odmiany dawniejszych zwyczajów, wierzeń i przekonań.

A N E K S I

Miejscowości, w których prowadzono badania
nad obrzędowością narodzinową
na potrzeby *Polskiego atlasu etnograficznego*

W aneksie pomieszczono 340 miejscowości stałej sieci badawczej *Polskiego atlasu etnograficznego*, w których prowadzono badania nad polską obrzędowością narodzinową w latach 1969–1976 (I faza badań). Pogrubieniem wyróżniono 55 wsi zlokalizowanych na terenie Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach). Dodatkowo gwiazdką zaznaczono pięć wsi górnośląskich, w których badania powtórzono w latach 2008–2011 (II faza badań). Sygnatury i nazwy miejscowości zostały wcześniej zweryfikowane w zakresie ich poprawności.

Lp.	Nazwa wsi	Sygnatura wsi	Rok prowadzenia badań	Osoba prowadząca badania
1	Babice (ok. Oświęcimia)	22.34.IX	1970	J. Grocholski
2	Babice Stare (ok. Pruszkowa)	27.22.XII	1974	B. Jankowska
3	Barkoczyn (ok. Kościerzyny)	19.12.I	1974	J. Grocholski
4	Bartne (ok. Gorlic)	29.37.VIII	1973	B. Jankowska
5	Białków Górny (ok. Koła)	20.22.XIII	1969	K. Jagieła
6	Biskupice Stare (ok. Słubic)	7.20.IX	1971	M. Kurek
7	Biskupin (ok. Żnina)	17.19.VII	1974	H. Waśniowska, H. Zawierucha
8	Bobowo (ok. Starogardu)	20.13.VII	1975	T. Przała
9	Bogoria (ok. Sandomierza)	30.31.XII	1969	B. Zaniewski
10	Boleszczyn (ok. Turka)	20.24.II	1973	K. Zielnica
11	Borszowice (ok. Jędrzejowa)	26.31.XI	1972	A. Sepioła
12	Brąswałd (ok. Olsztyna)	26.13.XI	1974	J. Bohdanowicz
13	Broczyno (ok. Wałcza)	13.14.XIII	1975	H. Waśniowska
14	Brodowo (ok. Środy)	15.22.XII	?	A. Czyżewska
15	Brwice (ok. Dębna)	6.17. XII/XV	1971	J. Herbisz
16	Brzegi (ok. Nowego Targu)	25.38.XIV	1969	B. Jankowska
17	Brzezina (ok. Brzegu)	15.29.XVI	1971	Z. Kłodnicki
18	Brzozowica Mała (ok. Radzyna Podlaskiego)	34.24.V	1974	W. Jarzab
19	Brzustowa (ok. Lipna)	21.19.XII	1971	T. Karwicka
20	Budki (ok. Szydłowca)	27.28.VIII	1972	J. Czaja
21	Budzieszewice (ok. Goleniowa)	8.13.X	1974	B. Jankowska
22	Budzów (ok. Suchej)	23.36.VII	1971	B. Jankowska

23	Bukowice (ok. Trzebnicy)	15.27.IV	1970	Z. Kłodnicki
24	Burakowskie (ok. Węgrowa)	30.20.XVI	1969	J. Grocholski
25	Całowanie (ok. Otwocka)	29.23.XV	1974	B. Jankowska
26	Cecenowo (ok. Słupska)	17.8.XIV	1975	A. Czyżewska
27	Chmielno (ok. Kartuz)	19.10.XIII	1971	B. Grzędzicki
28	Choroszczyzna (ok. Białej Podlaskiej)	36.24.VIII	1971	J. Klimkowicz
29	Chyżyny (ok. Mińska Mazowieckiego)	31.23.XIII	1974	K. Kuriata
30	Ciche (ok. Nowego Targu)	24.38.VI	1970	O. Chrobak
31	Cieciory (ok. Kolna)	31.16.IX	1970	J. Pianka
32	Ciszkowo (ok. Czarnkowa)	13.18.X	?	K. Zielnica
33	Czarna (ok. Dębicy)	31.34.V	1971	S. Sitko
34	Czarna Dąbrówka (ok. Słupska)	17.10.X	1975	D. Kotowicz
35	Czarna Woda (ok. Starogardu)	19.13.V	1974	Z. Kłodnicki
36	Dąbrowa (ok. Żuromina)	24.17.XVI	?	W. Sokołówna
37	Dąbrówka (ok. Biłgoraja)	34.32.XIII	1973	U. Lehr
38	Dąbrówka (ok. Pisz)	30.13.XII	1975	J. Gierucki
39	Dąbrówka Leśna (ok. Obornik)	14.19.X	1974	K. Zielnica
40	Dęba (ok. Puław)	32.27.III	1974	D. Kawka
41	Dębica Kaszubska (ok. Słupska)	16.10.V	1975	A. Czyżewska
42	Dębsko (ok. Drawska Pomorskiego)	11.16.VI	1975	H. Zawierucha
43	Dołha (ok. Radzyna Podlaskiego)	35.23.XIII	1975	H. Chwedoruk
44	Drożdzenica (ok. Sępólna)	17.15.II	1975	K. Szałaśna
45	Durąg (ok. Ostródy)	25.14.XIII	1970	A. Osowska
46	Dybów (ok. Sokołowa Podlaskiego)	32.21.III	1969	J. Grocholski
47	Dzianisz (ok. Nowego Targu)	24.38.X	1970, 1975	T. Cikowski, B. Jankowska
48	Dzierążnia (ok. Kazimierzy Wielkiej)	26.32.XIV	1972	B. Golda
49	Dzierżązna (ok. Sieradza)	20.25.VI	1969	J. Pawłowska
50	Faustynowo (ok. Ciechanowa)	26.19.X	1975	Z. Kłodnicki
51	Flesze (ok. Grajewa)	33.14.XIII	1971	W. Kielczewska
52	Frycowa (ok. Nowego Sącza)	27.37.XI	1970	B. Jankowska
53	Futoma (ok. Rzeszowa)	32.35.XV	1974	G. Pępek
54	Galiny (ok. Bartoszyce)	27.11.XVI	1975?	K. Zielnica
55	Gałowo (ok. Szczecinka)	14.13.XIV	1970	S. Recheć
56	Garbno (ok. Kętrzyna)	29.12.II	1975?	K. Zielnica
57	Gąbin (ok. Gryfic)	9.11.XVI	1975	E. Parossa
58	Giżynek (ok. Rypina)	22.18.III	1971	T. Karwicka
59	Głuchów (ok. Chmielnika)	28.31.V	1973	J. Kozik
60	Głuszyna (ok. Namysłowa)	17.28.VI	1970	J. Bohdanowicz
61	Gniewczyzna (ok. Przeworska)	33.34.VIII	1974	D. Pruchnik
62	Gola (ok. Olesna)	18.28.VIII	1971	Z. Kłodnicki
63	Goląsza (ok. Będzina)	21.32.XII	1970	G. Boryszewska
64	Golczowice (ok. Olkusza)	23.33.III	1972	J. Honkisz
65	Gostkowo (ok. Pułtusk)	29.19.X	1975	Z. Kłodnicki
66	Górczyca (ok. Lwówka Śląskiego)	9.28.VIII	1970	B. Jankowska
67	Grabczak (ok. Opola)	17.30.III	1970	J. Bohdanowicz
68	Grabina (ok. Niemodlina)	16.31.V	1970	J. Bohdanowicz
69	Grabniak (ok. Garwolina)	30.25.XII	1971	J. Flont
70	Grabnik (ok. Ełku)	32.13.X	1975	J. Gierucki
71	Grom (ok. Szczytna)	28.14.XIII	1970	J. Bohdanowicz

72	Gródek (ok. Zwolenia)	30.26.XVI	1969	S. Rosiński
73	Gułów (ok. Łukowa)	32.25.VII	1974	W. Jarząb
74	Guzowice (ok. Milicza)	15.25.XVI	1971	J. Bohdanowicz
75	Gwiazdowo (ok. Sławna)	14.10.XII	1975	D. Kotowicz
76	Harsz (ok. Węgorzewa)	31.12.I	1975	J. Gierucki
77	Horodyszczce (ok. Włodawy)	36.25.V	1971	E. Krupski
78	Horoszki Małe (ok. Łosic)	35.22.X	1974	W. Jarząb
79	Idzików (ok. Bystrzyca Kłodzkiej)	13.32.XIII	1970	Z. Kłodnicki
80	Istebna (ok. Cieszyna)*	20.37.VIII	1969	B. Jankowska
81	Iwiec (ok. Tucholi)	18.15.IV	1975	K. Szałaśna
82	Jakubowo (ok. Olsztyna)	29.13.XV	1975	K. Zielnica
83	Janków (ok. Kalisza)	18.24.VIII	1972	W. Ruda
84	Jasionka (ok. Krosna)	31.37.IX	1974	H. Sapjuk
85	Jastkowice (ok. Tarnobrzegu)	32.31.X	1969	B. Zaniewski
86	Jastrzębia (ok. Radomia)	29.26.XIV	1969	S. Rosiński
87	Jata (ok. Niska)	32.32.XIV	1969	B. Zaniewski
88	Jaźwiny (ok. Dębicy)	29.34.X	1974	H. Sapjuk
89	Jegliniec (ok. Sejn)	35.11.XIV	1975	Z. Kłodnicki
90	Jelonek (ok. Szczecinka)	14.14.V	1975	K. Janusz
91	Jezioro (ok. Ostrowa Wielkopolskiego)	17.26.XIV	1969	J. Bohdanowicz
92	Jędrzejów (ok. Łodzi)	23.25.VI	1975	B. Jankowska
93	Kacwin (ok. Nowego Targu)	25.38.XII	1970	B. Jankowska
94	Kaliski (ok. Łosic)	33.22.VIII	1974	K. Kuriata
95	Kalwaria Paławska (ok. Przemyśla)	34.36.XV	1974	D. Pruchnik
96	Kaława (ok. Międzyrzecza)	10.21.I	1976	M. Palczatko
97	Kanigowo (ok. Nidzicy)	26.16.XI	?	W. Sokołówna
98	Karwowo (ok. Łomży)	32.16.XII	1972	A. Bargłowski
99	Kiełpiny (ok. Wolsztyna)	11.22.VII	1971	M. Kurek
100	Kluki (ok. Mińska Mazowieckiego)	31.22.IX	1969	J. Grocholski
101	Kłudzie (ok. Lipska)	31.28.IX	1972	J. Palka
102	Kocierzew (ok. Łowicza)	25.22.IX	1971	M. Mielczarek
103	Kocierzowy (ok. Radomska)	23.28.X	1974	H. Sapjuk
104	Kokotek (ok. Lublińca)*	20.31.X	1969	S. Łysik
105	Komańcza (ok. Sanoka)	32.38.X	1973	J. Palka
106	Komorowo (ok. Elbląga)	23.12.III	1975	K. Zielnica
107	Komorów (ok. Kolbuszowej)	31.33.I	1969	B. Zaniewski
108	Konopki (ok. Łomży)	32.16.XII	1974	Z. Kłodnicki
109	Kopce (ok. Gubina)	7.23.V	1973	B. Filipowska
110	Kopisk (ok. Białegostoku)	35.16.X	1969	W. Gacuta
111	Kornatka (ok. Myślenic)	25.35.XIII	1970	B. Jankowska
112	Korytów (ok. Grodziska Mazowieckiego)	26.23.XV	1975	B. Jankowska
113	Kościerzyna Mały (ok. Wyrzyska)	16.16.XIII	1976	A. Czyżewska
114	Kowalewo (ok. Kościana)	12.22.VIII	1974	K. Zielnica
115	Kozietuły (ok. Grójca)	27.25.VIII	1975	B. Jankowska
116	Kozin (ok. Myśliborza)	8.18.II	1975	A. Budziszewska
117	Kozłowo (ok. Nidzicy)	26.16.IX	1970	J. Ducka
118	Krajkowo (ok. Śremu)	14.22.VII	1974	K. Zielnica
119	Krąpiewo (ok. Bydgoszczy)	17.16.XII	1974	D. Gumienna, K. Ogielska
120	Kręgi Stare (ok. Wyszkowa)	29.20.XV	1974	Z. Kłodnicki

121	Krępsko (ok. Wałcza)	14.16.VII	1975	M. Początko
122	Krojanty (ok. Chojnic)	17.14.II	1974	Z. Kłodnicki
123	Krusza Duchowna (ok. Inowrocławia)	19.19.IX	1975	Z. Kłodnicki
124	Kryry (ok. Pszczyny)*	20.34.XV	1970	J. Grocholski
125	Krzycko Wielkie (ok. Leszna)	12.23.XVI	1972	H. Biernacka, W. Czapran
126	Krzywa (ok. Sokółki)	35.15.II	1970	W. Gacuta
127	Książnica Śląska (ok. Dzierżoniowa)	13.30.I	1970	Z. Kłodnicki
128	Kurowice (ok. Głogowa)	11.25.VI	1975	J. Nawalany
129	Kuźnica Grabowska (ok. Ostrzeszowa)	19.26.IX	1971	B. Jankowska
130	Laskowo (ok. Złotowa)	16.15.I	1975	M. Początko
131	Leksyn (ok. Płocka)	25.21.II	1974	W. Sokołówna
132	Lewiczynek (ok. Nowego Tomyśla)	11.20.XIV	1971	M. Kurek
133	Lichwin (ok. Tarnowa)	28.35.IX/XIII	1971	B. Wróbel
134	Ligota Prószkowska (ok. Opola)	17.31.X	1970	J. Bohdanowicz
135	Lipnica Dolna (ok. Bochni)	26.35.XVI	1972	A. Jaklińska
136	Lipnica Wielka (ok. Nowego Targu)	23.37.XIV	1969	B. Jankowska
137	Lisewo (ok. Człuchowa)	16.13.XIV	1975	M. Początko
138	Lubochnia (ok. Gniezna)	17.20.XIV	1974	U. Marczak
139	Lubojna (ok. Częstochowy)	21.30.IV	1969	K. Jagieła
140	Lubomia (ok. Wodzisławia Śląskiego)	18.34.XII	1970	E. Szweda
141	Lubomin (ok. Wałbrzycha)	11.29.XV	1970	J. Grocholski
142	Lubomino (ok. Lidzbarka Warmińskiego)	26.12.V	1975	K. Zielnica
143	Lubotyń (ok. Ostrołęki)	31.18.XV	1971	C. Chmielewski
144	Lucień (ok. Gostynina)	23.21.II	1972	T. Klimkiewicz
145	Łaziska (ok. Strzelec Opolskich)	19.31.IX	1970	J. Bohdanowicz
146	Łąka (ok. Rzeszowa)	32.34.X	1970	J. Urban
147	Łączyn (ok. Ostrołęki)	31.17.XIII	1975	W. Sokołówna
148	Łękawica (ok. Kozienc)	29.25.XI	1969	S. Rosiński
149	Łęki Strzyżowskie (ok. Krosna)	30.36.IV	1974	H. Sapjuk
150	Łęknica (ok. Szczecinka)	13.13.IX	1975	K. Janusz
151	Łukowa (ok. Biłgoraja)	35.32.XIV	1973	Z. Zieleźnik
152	Łukowica (ok. Limanowej)	26.37.VII	1970	H. Górecka
153	Łysaków (ok. Mielca)	29.33.III	1969	B. Zaniewski
154	Mała Wieś (ok. Radomska)	23.29.XV	1974	H. Sapjuk
155	Mamino (ok. Makowa Mazowieckiego)	29.18.III	1974	W. Sokołówna
156	Maziły (ok. Tomaszowa Lubelskiego)	36.32.XII	1971	Ł. Fedczyna
157	Mąkolice (ok. Łowicza)	23.23.XV	1974	B. Jankowska
158	Mchowo (ok. Przasnysza)	28.18.I	1975	K. Zielnica
159	Mechowo (ok. Pyrzyce)	8.16.X	1974	B. Jankowska
160	Mętów (ok. Lublina)	34.28.IX	1974	D. Kawka
161	Michałów (ok. Kalisza)	19.25.V	1971	B. Jankowska
162	Milewo (ok. Grajewa)	32.15.V	1973	T. Orłowska
163	Milikowo (ok. Morąga)	23.13.VII	1975	K. Zielnica
164	Minczewo (ok. Siemiatycz)	33.21.VIII	1970	W. Gacuta
165	Miodówko (ok. Olsztyna)	26.14.XIV	1974	J. Bohdanowicz
166	Mistrzewice (ok. Sochaczewa)	25.22.VIII	?	B. Jankowska
167	Młynarska Wola (ok. Pasłęka)	24.11.XIV	1975	K. Zielnica
168	Modliszewice (ok. Końskich)	26.28.VI	1974	K. Jagieła
169	Modła (ok. Głogowa)	11.25.VI	1972	?

170	Moniatycze (ok. Hrubieszowa)	38.30.III	1974	H. Słomska
151	Mozów (ok. Sulechowa)	9.22.XII	1975	J. Bohdanowicz
172	Murzasichle (ok. Nowego Targu)	25.38.XIII	1969	B. Jankowska
173	Myśliwiec (ok. Wąbrzeźna)	21.16.XII	1975	Z. Kłodnicki
174	Nasiedle (ok. Głubczyc)	17.34.X	1970	J. Grocholski
175	Niebieszczany (ok. Sanoka)	32.37.XI	1973	J. Palka
176	Nienadowa (ok. Przemyśla)	33.35.XV	1974	D. Pruchnik
177	Nosów (ok. Opatowa)	29.29.XIV	1970	S. Raczyński
178	Nowa Wieś (ok. Moniek)	34.16.IX	1973	Z. Kłodnicki
179	Nowa Wieś (ok. Szamotuł)	12.19.XII	1974	K. Zielnica
180	Nowa Wola (ok. Lubartowa)	34.27.II	1972	I. Pydyś
181	Nowoberezowo (ok. Hajnówki)	36.19.XII	1969	J. Grocholski
182	Obidowa (ok. Nowego Targu)	24.37.XII	1970	B. Jankowska
183	Objazda (ok. Słupska)	15.9.IV	1975	A. Czyżewska
184	Ochodza (ok. Wągrowca)	15.19.VIII	1974	H. Waśniowska, H. Zawierucha
185	Ogrodzisko (ok. Lubina)	11.26.XIV	1970	J. Grocholski
186	Okszów (ok. Chełma)	37.28.V	1974	H. Słomska
187	Oleśnica (ok. Chodzieży)	14.17.XV	1971	S. Surma
188	Olszanka (ok. Suwałk)	33.11.XVI	1975	K. Kuriata
189	Orle (ok. Radziejowa)	20.21.III	1971	C. Zielińska
190	Osiczyna (ok. Krasnegostawu)	37.30.I	1974	B. Sitarz
191	Osiecznica (ok. Krosna)	8.22.IX	1971	M. Kurek
192	Osiek (ok. Ciechanowa)	28.19.IX	1971	Z. Zębala
193	Osowa (ok. Włodawy)	37.27.I	1974	H. Słomska
194	Pacholeta (ok. Gryfina)	6.16.VIII	1971	B. Garstecka
195	Panki (ok. Kłobucka)	20.30.III	1969, 1970	K. Jagieła, Ł. Wartak
196	Papowo Toruńskie (ok. Torunia)	20.17.XV	1975	Z. Kłodnicki
197	Parzęczew (ok. Łęczycy)	22.24.II	1972	K. Kowalczyk
198	Paszki Duże (ok. Radzyna Podlaskiego)	33.25.VIII	1974	S. Kirsch
199	Pawłów Trzebnicki (ok. Trzebnicy)	14.27.III	1970	J. Bohdanowicz
200	Pątnów (ok. Wielunia)	20.28.IX	1969	K. Jagieła
201	Piaski (ok. Sierpca)	23.19.VIII	1974	W. Sokołówna
202	Piaski Łobezkie (ok. Łobez)	10.13.V	1975	D. Tracz
203	Piersno (ok. Środy Śląskiej)	13.28.IX	1970	J. Gryzik
204	Piotrowice (ok. Szprotawy)	10.25.XIII	1970	J. Grocholski
205	Płaska (ok. Augustowa)	35.13.VIII	1975	Z. Kłodnicki
206	Płochocinek (ok. Świecia)	20.14.XV	1971	B. Krotoszyńska
207	Pniewo (gm. Bedlno, ok. Kutna)	23.22.XVI	1970	W. Wójcik
208	Pniewo (gm. Chodecz, ok. Kutna)	21.22.VIII	1969	K. Jagieła
209	Poblocie (ok. Kołobrzegu)	11.11.XIV/XV	1975	E. Parossa
210	Podbrzezie Górne (ok. Nowej Soli)	9.24.XII	1971	M. Kurek
211	Podnieśno (ok. Siedlec)	32.22.VII	1969	J. Grocholski
212	Pokrzydowo (ok. Brodnicy)	23.16.X	1969	W. Sokołówna
213	Pomigacze (ok. Białegostoku)	35.18.II	1973	Z. Kłodnicki
214	Poświętne (ok. Bolesławca)	8.26.XII	1970	B. Jankowska
215	Potok (ok. Opatowa)	30.29.XV	1971	S. Rej
216	Potulin (ok. Wągrowca)	16.18.I	1974	A. Mączyńska, A. Czyżewska
217	Prądocin (ok. Inowrocławia)	18.18.III	1971	E. Borkowska
218	Pręgowo (ok. Gdańska)	20.11.VI	1974?	J. Grocholski

219	Prokopów (ok. Pleszewa)	17.24.III	?	K. Zielnica
220	Promnik (ok. Kielc)	26.29.XV	1972	J. Palka
221	Promno (ok. Poznania)	15.21.IV	1974	K. Zielnica
222	Pruślin (ok. Ostrowa Wielkopolskiego)	17.25.XI	1970, 1975?	I. Kwiecień, J. Bohdanowicz
223	Przedświt (ok. Ostrowi Mazowieckiej)	30.19.VII	1969	W. Sokołówna
224	Przewłoka (ok. Parczewa)	35.25. XIV	1971	J. Abramczuk
225	Przeździeń Wielki (ok. Szczytna)	27.16.VIII	1971	D. Gęsicki
226	Pszczołów (ok. Łowicza)	24.24.IV	1971	J. Szewczyk
227	Radzice Duże (ok. Opoczna)	26.27.II	1969, 1970	M. Jastrzębska, P. Skrzypek
228	Radzymin (ok. Płońska)	26.20.XIV	1974	W. Sokołówna
229	Rataje (ok. Wrześni)	17.22.X	1975?	K. Zielnica
230	Regnów (ok. Rawy Mazowieckiej)	26.25.VI	1975	B. Jankowska
231	Reszki (ok. Ełku)	34.13.XIII	1975	K. Kuriata
232	Roczyny (ok. Wadowic)	22.35.XIV	1969, 1970	B. Jankowska, K. Talar
233	Rosnowo (ok. Koszalina)	13.11.XIII	1973	J. Rajces
234	Rudziniec (ok. Gliwic)	19.32.XIV	1969	S. Łysik
235	Rybno (ok. Wejherowa)	19.8.XIII	1975	Z. Kłodnicki
236	Ryczeń (ok. Góry Śląskiej)	13.25.IX	1970	J. Bohdanowicz
237	Rzewuszyce (ok. Włoszczowy)	24.29.XVI	1971	H. Świerczewski
238	Sarbinowo (ok. Strzelec Krajeńskich)	11.18.II	?	?
239	Sędzin (ok. Aleksandrowa Kujawskiego)	20.19.X	1975	J. Bohdanowicz
240	Siemowo (ok. Gostynia)	14.24.II	?	A. Mączyńska
241	Siostrzyców (ok. Lublina)	35.28.VI	1974	Z. Kłodnicki
242	Słonecznik (ok. Morąga)	24.13.XII	1974	J. Bohdanowicz
243	Słup (ok. Jawora)	11.28.VI	1970	J. Grocholski
244	Słupia (ok. Jędrzejowa)	24.31.XII	1972	B. Dzierżek
245	Smogolice (ok. Stargardu Szczecińskiego)	8.15.III	1974	B. Jankowska
246	Smolniki (ok. Szubina)	17.18.III	1974	A. Mączyńska, A. Czyżewska
247	Snopki (ok. Pizsa)	31.14.XIII	1975	W. Sokołówna
248	Sokółsko (ok. Strzelec Krajeńskich)	10.18.I	1975	A. Budziszewska
249	Spychowo (ok. Szczytna)	29.15.III	1970	K. Zielnica
250	Starczówek (ok. Ząbkowic Śląskich)	14.31.X/XI	1970	Z. Kłodnicki
251	Stare Garbowo (ok. Wysokiego Mazowieckiego)	33.17.XVI	1971	H. Choiński
252	Stare Kotkowice (ok. Prudnika)	17.32.XV	1970	J. Grocholski
253	Starosiedlice (ok. Iłży)	29.28.X	1973	Z. Zieleźnik
254	Stary Węgliniec (ok. Zgorzelca)	8.27.II	1970	B. Jankowska
255	Starzechowice (ok. Końskich)	25.28.X	1970	Z. Kosmala
256	Stawce (ok. Krasnegostawu)	33.30.IV	1974	D. Kawka
257	Strączno (ok. Wałcza)	13.16.IX	1975	H. Zawierucha
258	Stronno (ok. Bydgoszczy)	18.16.XII	1974	D. Gumienna, K. Ogielska
259	Stubienko (ok. Radymna)	35.35.VI	1971	J. Dobrowolski
260	Suków (ok. Radomia)	28.26.XIII	1969	S. Rosiński
261	Suliszewo (ok. Drawska Pomorskiego)	11.14.XV	1975	H. Waśniowska
262	Szczaki (ok. Piaseczna)	28.23.XIII	1974	B. Jankowska
263	Szczeglice (ok. Staszowa)	29.31.VII	1975?	B. Jankowska
264	Szczerbęciny (ok. Tczewa)	20.12.IV	1974	S. Cieśla
265	Szerzyny (ok. Jasła)	29.36.II	1973	B. Jankowska
266	Szklana Huta (ok. Sieradza)	20.27.II	1969, 1971	J. Pawłowska, Z. Pawlak
267	Sztumska Wieś (ok. Sztumu)	22.13.V	1975	T. Przała

268	Szydłowo (ok. Mławy)	26.17.XV	1975?	W. Sokołówna
269	Szymanów (ok. Wrocławia)	14.28.III	1970	J. Bohdanowicz
270	Szyszkowa (ok. Lubania Śląskiego)	8.28.VII	1970	B. Jankowska
271	Ślężany (ok. Włoszczowy)	23.31.VII	1974	H. Sapiuk
272	Świbna (ok. Żar)	8.24.IX	?	J. Bohdanowicz
273	Świdwinek (ok. Świdwina)	11.13.VII	1975	D. Tracz
274	Świerże (ok. Ostrowi Mazowieckiej)	32.19.X	1975	Z. Kłodnicki
275	Tłuchowo (ok. Lipna)	23.19.X/XIV	1972	T. Pawłowski
276	Topolany (ok. Białegostoku)	36.18.IV	1969	W. Gacuta
277	Tralewo (ok. Malborka)	22.12.I	1974	S. Cieśla
278	Trzebiszewo (ok. Skwierzyny)	9.19.XI	1971	M. Kurek
279	Ugoszcz (ok. Bytowa)	17.11.XIV	1975	M. Początko
280	Wabcz (ok. Chełmna)	20.16.VI	1974	Z. Kłodnicki
281	Walewice (ok. Sulęcina)	8.21.IV	1971	M. Kurek
282	Wałdowo (ok. Miastka)	16.12.I	1975	D. Kotowicz
283	Welnin (ok. Buska Zdroju)	28.33.I	1975	B. Jankowska
284	Wędrynia (ok. Olesna)	19.30.I	1969	K. Jagieła
285	Węglew (ok. Konina)	18.22.VIII	1974	U. Marczak
286	Węgrowo (ok. Grudziądz)	21.15.X	1972	H. Jędrzejewski
287	Węgrzynowice (ok. Rawy Mazowieckiej)	24.25.XII	1975?	Z. Póltorak, L. Rozmus
288	Wierzchlesie (ok. Sokółki)	36.16.XII	1970	W. Gacuta
289	Wieszowa (ok. Tarnowskich Gór)	20.32.XV	1970	S. Łysik
290	Wilcza (ok. Nowej Rudy)	13.31.IX	1970	Z. Kłodnicki
291	Wilcza (ok. Rybnika)*	19.33.XVI	1969	S. Łysik
292	Wilczyna (ok. Szamotuł)	13.20.IX	1975?	K. Zielnica
293	Wilków (ok. Kielc)	27.30.IV	1972	M. Maj
294	Wipsowo (ok. Olsztyna)	27.13.VIII	1971	J. Depka
295	Wirkowice (ok. Zamościa)	35.30.IV	1974	Z. Kłodnicki
296	Wiry (ok. Poznania)	14.21.X	1975?	K. Zielnica
297	Wisznów (ok. Hrubieszowa)	38.31.XI	1974	H. Słomska
298	Wiślica (ok. Cieszyna)*	20.35.XIV	1969	B. Jankowska
299	Wodzierady (ok. Łasku)	22.25.V	1969	J. Pawłowska
300	Wojciechowo (ok. Jarocina)	15.23.XVI	1974	K. Zielnica
301	Wojślawice (ok. Myszkowa)	21.31.XII/XVI	1970	S. Łysik
302	Wola Filipowska (ok. Chrzanowa)	23.34.VI	1970	L. Gaj
303	Wola Nakonowska (ok. Włocławka)	22.20.XIII	1970	Z. Pietrzykowska
304	Wola Owsiana (ok. Kutna)	23.22.X	1975	B. Jankowska
305	Wola Podleśna (ok. Miechowa)	25.32.XIII	1973	B. Dzierżek
306	Wola Radłowska (ok. Brzeska)	27.34.XII	1972	L. Grajny
307	Wołkowyja (ok. Leska)	33.38.XI	1974	J. Palka
308	Woronie (ok. Bielska Podlaskiego)	35.19.VII	1969	J. Grocholski
309	Woźniki (ok. Piotrkowa Trybunalskiego)	23.27.II	1974	Z. Póltorak, L. Rozmus
310	Wójcin (ok. Mogilna)	18.20.XVI	1974	U. Marczak
311	Wólka Łabuńska (ok. Zamościa)	36.31.VIII	1973	U. Lehr
312	Wronów (ok. Bełżyc)	32.28.XI	1974	D. Kawka
313	Wróblów (ok. Wschowy)	11.23.XV	1971	M. Kurek
314	Wrzosy (ok. Wołowa)	13.27.I	1969	J. Bohdanowicz
315	Wyciąże (ok. Krakowa)	25.34.XI	1972	R. Goduła
316	Wyrzyki (ok. Zambrowa)	32.17.XV	1974	Z. Kłodnicki

317	Wyżnica (ok. Kraśnika)	32.29.XV	1970	S. Skorusa
318	Wyżyce (ok. Bochni)	26.34.XI	1972	H. Pajek
319	Zakrocz (ok. Rypina)	23.18.II	1970	T. Karwicka
320	Zakrzewo (ok. Rawicza)	14.25.VI	1969, 1970	J. Bohdanowicz, W. Tomczak
321	Zalesie (ok. Olecka)	32.12.XI	1975	K. Kuriata
322	Zalesie (ok. Siemiatycz)	35.21.II	1970	W. Gacuta
323	Załużce Stare (ok. Włodawy)	35.27.IV	1974	Z. Kłodnicki
324	Zapałów (ok. Jarosławia)	35.34.VI	1974	J. Gerlach-Kłodnicka
325	Zarzęcin (ok. Opoczna)	24.27.VIII	1969	M. Jastrzębska
326	Zatom Stary (ok. Międzyzochu)	11.19.XV	1971	M. Kurek
327	Zawady (ok. Tomaszowa Lubelskiego)	37.32.XI	1974	J. Gerlach-Kłodnicka
328	Zawidowice (ok. Oleśnicy)	16.28.V	1974	K. Janusz
329	Ząbrowo (ok. Iławy)	23.14.XIV	1974	J. Bohdanowicz
330	Zdunek (ok. Ostrołęki)	29.16.XI	1975?	W. Sokołówna
331	Zdzisławice (ok. Janowa Lubelskiego)	34.31.V	1973	U. Lehr
332	Zielenice (ok. Strzelina)	14.30.II	1971	J. Bohdanowicz
333	Żabnica (ok. Żywca)	21.37.VIII	1969	B. Jankowska
334	Żaganiec (ok. Żagania)	8.25.VII	1971	J. Bohdanowicz
335	Żdzary (ok. Łukowa)	32.24.VII	1974	W. Jarząb
336	Żelistrzewo (ok. Pucka)	20.8.XIV	1975	J. Grocholski
337	Żochy Stare (ok. Wysokiego Mazowieckiego)	34.19.V	1974	K. Kuriata
338	Żurawka (ok. Otwocka)	29.22.X	1974	B. Jankowska
339	Żurawnica (ok. Zamościa)	35.31.VI	1973	Z. Zieleźnik
340	Żydowo (ok. Sławna)	14.12.III	1975	E. Parossa

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE.

Charakterystyka informatorów we wsiach śląskich zamieszkałych przez ludność napływową (badania na potrzeby *Polskiego atlasu etnograficznego*)

Aneks zawiera dane na temat respondentów przybyłych na Śląsk z różnych stron kraju oraz Kresów Wschodnich (głównie w wyniku powojennych przesiedleń). Uwzględniłam w nim wyłącznie respondentów, których wypowiedzi dotyczyły obrzędowości narodzinowej. Większość z miejscowości będących poprzednim miejscem ich zamieszkania znajduje się w obecnych granicach Polski; zaopatrzyłam je w sygnatury określające położenie geograficzne. Dzięki zestawieniu tych informacji określiłam główne kierunki, z których osiedleńcy przybywali w okresie powojennym (zob. ilustracja 4.2). Niektóre z niepewnych nazw zweryfikowałam na podstawie wykazu miejscowości, z których pochodziła ludność osiadła na terenie województwa opolskiego w latach 1945–1950 (zob. E. DWORZAK, M. GOC: *Pochodzenie terytorialne ludności napływowej i geografia powojennych osiedleń na wsi opolskiej. Zestawienie danych źródłowych z zachowanych rejestrów osiedlonych i protokołów przekazania gospodarstw*. „Opolski Rocznik Muzealny”, t. 18, cz. 2. Opole 2011, s. 429–493). W kilku wątpliwych przypadkach postawiłam przy nazwach znak zapytania.

Lp.	Sygnatura wsi	Miejsce zamieszkania aktualne podczas badań na potrzeby PAE	Miejsce urodzenia	Płeć	Rok urodzenia lub wiek	Rok osiedlenia się na Śląsku		
1	7.23.V	Kopce (ok. Gubina)	Dobrosołowo (ok. Konina)	k	1918	–		
				k	1920	–		
			Skoków (ok. Puław)	k	1896	1945		
2	8.22.IX	Osiecznica (ok. Krosna Odrzańskiego)	Jurkowo (ok. Kościana)	k	1901	–		
			ok. Konina	k	1898	–		
			Osiek (ok. Kościana)	k	1932	1951		
			Turek	m	1898	–		
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>					
			Jeziorno (Nowogródzkie)	k	1914	1946		
			Nowa Mysz (ok. Baranowicz, Nowogródzkie)	k	1911	1946		
			Podbrodzie (ok. Święcian, Wileńskie)	k	1918	1957		

3	8.24.IX	Świbna (ok. Żar)	Klęka (ok. Jarocina)	k	ok. 65 lat	-	
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>				
			Wileńskie	k	60 lat	-	
				k	72 lata	-	
				k	86 lat	-	
			Zawadówka (ok. Podhajec, Tarnopolskie)	k	ok. 60 lat	-	
k	ok. 60 lat	-					
4	8.25.VII	Żaganiec (ok. Żagania)	Aleksandrów (ok. Biłgoraja)	k	1903	-	
				k	1921	-	
				k	1923	-	
5	8.26.XII	Poświętne (ok. Bolesławca)	Bieńkówka (ok. Suchej)	k	1906	-	
			Leszcze (ok. Kolbuszowej)	m	1930	-	
			Margonin (ok. Chodzieży)	k	1902	-	
			Pańków (ok. Tomaszowa Lubelskiego)	k	1925	-	
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>				
			Tarnopolskie	m	1887	-	
6	8.27.II	Stary Węgliniec (ok. Zgorzelca)	Biała (ok. Suchej)	k	1914	-	
			Bzinica Stara (ok. Lublińca)	m	1888	1945	
			Kaczkowo (ok. Żnina)	m	-	-	
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>				
			Ruda-Kochawina (ok. Żydaczowa, Stanisławowskie)	m	1900	-	
				k	1886	-	
k	1931	-					
7	8.28.VII	Szyszkowa (ok. Lubania Śląskiego)	Tochołów (ok. Miechowa)	k	1895	-	
				k	1926	-	
			Wojślawice (ok. Chełma Lubelskiego)	k	1938	-	
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>				
			Basiówka (ok. Lwowa, Lwowskie)	k	1916	-	
			Sylmierz (ok. Święcian, Wileńskie)	k	1897	-	
8	9.22.XII	Mozów (ok. Sulechowa)	ok. Biedruska	k	1904	-	
			Julia (ok. Konina)	k	1905	-	
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>				
			ok. Kołek (Wołyńskie)	k	1895	-	
			Wileńskie	k	1900	-	
9	8.28.VII	Szyszkowa (ok. Lubania Śląskiego)	Dolina (ok. Czortkowa, Tarnopolskie)	k	1895	-	
			Ogniany (?, Tarnopolskie)	k	1903	-	
			Tarnawka (ok. Czortkowa, Tarnopolskie)	k	1914	-	
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>				
10	9.28.VIII	Górczyca (ok. Lwówka Śląskiego)	ok. Puław	k	1915	-	
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>				
			Boremel (ok. Dubna, Wołyńskie)	m	1908	-	
			Horodyszczce (ok. Łucka, Wołyńskie)	k	1910	-	
			Kotów (Tarnopolskie)	k	1881	-	
				k	1921	-	
			Makarewicze (ok. Lidy, Nowogródzkie)	k	1920	-	
			Oborowo (ok. Kosowa Poleskiego, Poleskie)	k	1921	-	

11	10.25.XIII	Piotrowice (ok. Szprotawy)	Dębniałki (ok. Kalisza)	k	1924	–			
			Florynka (ok. Nowego Sącza)	m	1906	–			
				k	1906	–			
				m	1931	–			
			Lichwin (ok. Tarnowa)	k	1898	–			
			Lipe (ok. Kalisza)	m	1904	–			
			Skrajnia (ok. Kalisza)	k	1904	–			
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>						
			Postołówka (ok. Kopczyniec, Tarnopolskie)	k	1913	–			
12	11.25.VI	Kurowice (ok. Głogowa)	ok. Gorlic	k	1937	1959			
			ok. Kościana	k	1915	1947			
			Łagoszów (ok. Głogowa)	k	1954	–			
			Pęckowo (ok. Czarnkowa)	k	1918	1940			
			ok. Szamotuł	k	1928	1946			
			ok. Żyrardowa	k	1922	1945			
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>						
						Mołodeczno (Wileńskie)	k	1925	1957
						Sambor (Lwowskie)	k	1924	1945
						Zaleszczyki (Tarnopolskie)	k	1913	1945
13	11.25.VI	Modła (ok. Głogowa)	Limanowa	k	1912	–			
14	11.26.XIV	Ogrodzisko (ok. Lubina)	Zakrzyn (ok. Kalisza)	k	1914	–			
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>						
			Basiówka (ok. Lwowa, Lwowskie)	k	1926	–			
			Komarniki (ok. Turki, Lwowskie)	k	1920	–			
				k	1922	–			
				m	1928	–			
			Okno (ok. Skałatu, Tarnopolskie)	m	1890	–			
				m	1923	–			
Ostapie (ok. Skałatu, Tarnopolskie)	k	1897	–						
15	11.28.VI	Słup (ok. Jawora)	ok. Kolbuszowej	k	1905	–			
			Osowa (ok. Jędrzejowa)	k	1895	–			
			Przewrotne (ok. Rzeszowa)	m	1929	–			
				k	1937	–			
			ok. Jędrzejowa	k	1931	–			
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>						
						Achremowce (ok. Braślavia, Wileńskie)	k	1899	–
						Stanisławowskie	k	1928	–
			Zawidowice (Lwowskie)	k	1914	–			
16	11.29.XV	Lubomin (ok. Wałbrzycha)	Borów (ok. Kraśnika)	k	1928	–			
			ok. Kraśnika	m	1920	–			
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>						
			Huta Stara (ok. Buczacza, Tarnopolskie)	k	1914	–			
			Monasterzyska (ok. Buczacza, Tarnopolskie)	k	1913	–			
				m	1913	–			
Żurków (ok. Kołomyi, Stanisławowskie)	k	1900	–						

17	13.25.IX	Ryczeń (ok. Góry Śląskiej)	Chomętowo (ok. Płocka)	k	1900	-		
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>					
			Jakowicze (ok. Prużany, Poleskie)	k	1910	-		
			Krzywobłoty (ok. Prużany, Poleskie)	k	1888	-		
18	13.27.I	Wrzosey (ok. Wołowa)	<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>					
			Bośnia (ok. Drohiczyna, Poleskie)	m	1901	-		
				k	1906	-		
				k	1913	-		
			Janów (Poleskie)	k	1887	-		
			Paszkowa (ok. Pińska, Poleskie)	k	1918	-		
19	13.28.IX	Piersno (ok. Środy Śląskiej)	Jasieniec (ok. Zwoleń)	k	1935	-		
			Jaszczurowa (ok. Dębicy)	k	1937	-		
			Skawa (ok. Myślenic)	k	1935	-		
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>					
			Buczacz (ok. Barysza, Tarnopolskie)	k	1921	-		
			Kołomyja (Stanisławowskie?)	k	1929	-		
			Koroszczatyn (?, dawne ZSRR)	k	1890	-		
20	13.30.I	Książnica Śląska (ok. Dzierżoniowa)	Boków (ok. Końskich)	m	1925	1946		
			Ertmansdorf (k. Wierzbicy, ok. Namysłowa)	k	1904	1930		
			Huciska (ok. Końskich)	k	1929	1945		
				k	1932	1945		
21	13.31.IX	Wilcza (ok. Nowej Rudy)	Kłodne (ok. Limanowej)	m	1900	-		
			Skrzętla (ok. Nowy Sącz)	k	1905	-		
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>					
			Omelno (ok. Sarn, Wołyńskie)	k	1914	-		
			Wileńskie	k	ok. 1925	-		
22	13.32.XIII	Idzików (ok. Bystrzycy Kłodzkiej)	Wołyńskie	k	1929	-		
			Adamek (ok. Końskich)	k	1920	-		
			ok. Limanowej	m	-	-		
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>					
23	14.27.III	Pawłów Trzebnicki (ok. Trzebnicy)	Dryszczów (ok. Podhajec, Tarnopolskie)	k	ok. 1900	-		
			Kieleckie	m	1900	-		
			ok. Kłobucka	k	1898	-		
			Zwierzyniec (ok. Kłobucka)	k	1912	-		
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>					
24	14.28.III	Szymanów (ok. Wrocławia)	ok. Łucka (Wołyńskie)	k	1893	-		
			Hamernia (ok. Tomaszowa Lubelskiego)	k	1905	-		
			Igołomia (ok. Krakowa)	k	1900	-		
			Majdan (ok. Tomaszowa Lubelskiego)	k	1903	-		
				k	1906	-		
			ok. Miechowa	k	1880	-		
			ok. Nowego Sącza	k	-	-		
Nowiny (ok. Tomaszowa Lubelskiego)	k	-	-					

25	14.30.II	Zielenice (ok. Strzelina)	<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>			
			Komorów (ok. Buczacza, Tarnopolskie)	k	1901	–
			Łoszniów (ok. Trembowli, Tarnopolskie)	k	1885	–
				k	1896	–
				k	1903	–
k	1921	–				
26	14.31.X/XI	Starczówek (ok. Ząbkowic Śląskich)	<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>			
			Dźwinogród (ok. Buczacza, Tarnopolskie)	m	1905	–
			Janów (ok. Kopczyńiec, Tarnopolskie)	k	1914	–
			Podlesie (ok. Buczacza, Tarnopolskie)	m	1936	–
			Petlikowce Stare (ok. Buczacza, Tarnopolskie)	m	1920	–
				k	1922	–
			Podzameczek (ok. Buczacza, Tarnopolskie)	k	1922	–
				k	1940	–
27	15.25.XVI	Guzowice (ok. Milicza)	Bestwin (ok. Krotoszyna)	k	1897	–
			Cieszków (ok. Milicza)	k	1899	–
			Smoszew (ok. Krotoszyna)	k	1910	–
			Zduny (ok. Krotoszyna)	k	–	1921
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>			
			Gołogóry (ok. Złoczowa, Tarnopolskie)	k	1890	1919
28	15.27.IV	Bukowice (ok. Trzebnicy)	<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>			
			Maczkowce (ok. Łucka, Wołyńskie)	k	ok. 1915	–
				k	1931	–
			Siemkowice (ok. Podhajec, Tarnopolskie)	k	1936	1960
29	15.29.XVI	Brzezina (ok. Brzegu)	<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>			
			Sitarówka (ok. Łucka, Wołyńskie)	k	1891	–
				k	1924	–
30	16.28.V	Zawidowice (ok. Oleśnicy)	Czyżowice (ok. Kielc)	k	1903	1945
			Dankowice (ok. Częstochowy)	k	1911	1943
			ok. miejscowości Lipsk/Lipisko (?)	k	1909	1945
			Starokrzepice (ok. Kielc)	k	1890	1945
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>			
			Dawidowice (?, Lwowskie)	k	1911	1946
			Lwowskie	k	1929	1945
31	16.31.V	Grabina (ok. Niemodlina)	Rzymkowice (ok. Niemodlina)	k	1905	1932
			<i>Obszary poza granicami Polski</i>			
			Leszówka (ok. Zdołbunowa, Wołyńskie)	k	1905	–
			ok. Łucka (Wołyńskie)	k	1906	–
Ołyka (ok. Łucka, Wołyńskie)	k	1898	–			

32	17.28.VI	Głuszyna (ok. Namysłowa)	Jantoniów (ok. Opatowa)	m	1894	1914			
			ok. Łęczycy	k	1905	-			
				k	ok. 1935	-			
				k	ok. 1930	-			
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>						
			ok. Zbaraża (Tarnopolskie)	k	1895	-			
k	1900	-							
33	17.32.XV	Stare Kotkowice (ok. Prudnika)	Biedrzychowice (ok. Prudnika)	k	1930	1956			
			Walce (ok. Krapkowic)	k	1909	1932			
34	17.34.X	Nasiedle (ok. Głubczyc)	Brzeziny (ok. Myszkowa)	k	1923	-			
			Moczydło (ok. Myszkowa)	m	1918	-			
			<i>Obszary poza obecnymi granicami Polski</i>						
			Budyłów (ok. Kozowa, Tarnopolskie)	m	-	-			
			Kukizów (ok. Lwowa, Lwowskie)	m	1884	-			
			Porchowa (ok. Buczacza, Tarnopolskie)	m	1935	-			
			Stanisławówka (ok. Żółkwi, Lwowskie)	k	1900	-			
				k	1900	-			

Źródła i bibliografia

Źródła

Instytut Historii Kultury Materialnej PAN (obecnie: Instytut Archeologii i Etnologii PAN). Materiały zdeponowane w cieszyńskiej Pracowni Polskiego Atlasu Etnograficznego w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej, Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego, zebrane według kwestionariusza *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury społecznej i duchowej. Kwestionariusz-notatnik terenowy nr VII* (Oprac. J. Gajek. Wrocław 1969) w 340 wsiach – punktach badawczych PAE w latach 1969–1976.

WARDZIŃSKA A.: „Katalog magii Rudolfa. Próba oceny przydatności źródła z XIII w. do badań nad tradycyjną kulturą Śląska”. Praca magisterska napisana pod kierunkiem dr. hab. prof. UŚ Zygmunta Kłodnickiego. Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji. Cieszyn 2007.

Bibliografia

Zastosowane skróty

„Komentarze do PAE” – „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”.

MAAE – „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”.

PiME – „Prace i Materiały Etnograficzne”.

WISŁA – „Wisła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny”.

ZWAK – „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”.

ADAMY H.: *Die Schlesischen Ortsnamen, ihre Entstehung und Bedeutung*. Breslau 1888 [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=9787&from=publication> [data dostępu: 23.07.2014].

Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski. T. 7: *Kultura społeczna. Folklor obrzędowy i muzyczno-taneczny*. Cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 576–655*. T. 8: *Dom – zagroda*. Cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 656–701*. T. 9: *Lecznictwo ludowe – magia*. Cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 764–834*. Red. Z. SOBIERAJSKI. Wrocław–Warszawa–Kraków–Poznań 1992–2001.

Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich. Z. 1. Cz. 1: *Mapy* (1964); Z. 5. Cz. 1: *Mapy* (1968); *Suplement do zeszytów I–VI* (1969). Oprac. Zespół Zakładu Słowianoznawstwa pod kierownictwem Z. STIEBERA. Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1969.

Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Erläuterungen zur 1. Lieferung NF 1–12. Red. M. ZENDER. Marburg 1959.

- Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge: Erläuterungen zu den Karten NF 37–48 und 54–56c, 65–69d, 70–72c, 73–76a, b.* T. 2. Red. M. ZENDER, G. GROBER-GLÜCK, H.L. COX, G. WIEGELMANN. Marburg 1966–1982.
- Atlas der deutschen Volkskunde.* Z. 1–6. Red. H. HARMJANZ, E. RÖHR. Leipzig 1936–1940.
- Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge.* Z. 1: Karte 1–12 (1958). Z. 2: Karte 13–24 (1959). Z. 3: Karte 25–36 (1962). Z. 4: Karte 37–48 (1965). Z. 5: Karte 49–60 (1973). Z. 6: Karte 61–72 (1977). Z. 7: Karte 73–84 (1979). Red. M. ZENDER (od z. 4 też G. GROBER-GLÜCK, H.L. COX, G. WIEGELMANN). Marburg 1958–1979.
- BAHLCKE J., GAWRECKI D., KACZMAREK R.: *Wstęp. W: Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu.* Red. EIDEM. Gliwice 2011, s. 9–14.
- BAHLCKE J.: *Górny Śląsk – studium przypadku powstawania regionów historycznych, wyobrażeń o obszarach kulturowych, historiograficznych koncepcji przestrzeni.* W: *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu.* Red. J. BAHLCKE, D. GAWRECKI, R. KACZMAREK. Gliwice 2011, s. 17–37.
- BAZIELICH B.: *Wstęp. W: Kultura ludowa sercem Śląska.* Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1988, s. 5–11.
- BIEGELEISEN H.: *Matka i dziecko w obrzędach, wierzeniach i zwyczajach ludu polskiego.* Lwów 1927.
- BISEK-GRĄŻ M.: *Dziedzictwo kulturowe Wałbrzyskiego. Wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne.* W: „Dziedzictwo Kulturowe”. T. 5. Red. T. SMOLIŃSKA. Wrocław 2007.
- BITTNER-SZEWCHYKOWA H.: *Dziecko wiejskie.* „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, t. 9. Kraków 1984.
- BOGATYŃSKI W.: *Nowotarszczyzna.* „Lud” 1912, t. 18, s. 58–78 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/publication/105607> [data dostępu: 31.07.2015].
- BOHDANOWICZ J., SOKOŁÓWNA W.: *Etnograficzne prace atlasowe w Europie.* „Etnografia Polska” 1990, t. 24, s. 139–158.
- BOHDANOWICZ J., SZYMAŃSKI A.: *Polski atlas etnograficzny. Podstawy źródłowe, osiągnięcia perspektywy.* „Etnografia Polska”, t. 29, z. 1, s. 125–128.
- BOHDANOWICZ J.: *Analogie słowiańskie i odrębności kultury ludowej Pomorza Zachodniego w świetle atlasowych opracowań etnograficznych.* „Lud” 1966, t. 50, s. 526–556.
- BOHDANOWICZ J.: *Specyfika kultury ludowej Śląska w świetle Polskiego atlasu etnograficznego.* W: *Kultura ludowa sercem Śląska.* Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1988, s. 144–160.
- BOHDANOWICZ J.: *Polski Atlas Etnograficzny – wykładnia zadań i metod pracy.* W: *Rolnictwo i hodowla – część I.* W: „Komentarze do PAE”. T. 1. Red. J. BOHDANOWICZ. Wrocław 1993, s. 7–32.
- BOŻEK L., CHMARZYŃSKI G., GŁADYSZ M.: *Region cieszyński.* W: *Górny Śląsk. Dział drugi.* Red. K. POPIOŁEK et al. Poznań 1959, s. 362–497.
- BRENCZ A.: *Wielkopolska jako region etnograficzny.* W: „Etnologia i Antropologia Kulturowa”, nr 18. Poznań 1996.
- BRODA J.: *Zwyczaje i wierzenia związane z chrzcinami dziecka (Jaworze Dolne).* „Lud” 1978, t. 62, s. 203–204.
- BRÜCKNER A.: *Encyklopedia staropolska.* T. 1: A–M. Warszawa 1990 [pierwodruk: Warszawa 1937].
- BUJAK F.: *Żmija – wieś powiatu limanowskiego: stosunki gospodarcze i społeczne.* Kraków 1903 [online]. Internet Archive: <https://archive.org/details/miacawiepowiatuobujagoog> [data dostępu: 04.08.2015].
- BUKOWSKA-FLOREŃSKA I.: *Rodzina na Górnym Śląsku.* Katowice 2007.
- BURGSTALLER E.: *Institut für Landeskunde von Oberösterreich.* „Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines” 1970 (115b), s. 125–126 [online]. http://www.landesmuseum.at/pdf_frei_remote/JOM_115b_0125-0126.pdf [data dostępu: 13.07.2015].
- BYSTROŃ J.S.: *Słowiańskie obrzędy rodzinne.* Kraków 1916.
- BYSTROŃ J.S.: *Wstęp do ludoznawstwa polskiego.* W: „Biblioteka Socjologiczna”. T. 5. Warszawa–Poznań 1939.
- BYSTROŃ J.S.: *Etnografia Polski.* Poznań 1947.
- CERCHA S.: *Przebieczany – wieś w powiecie wielickim.* MAAE 1900, t. 14, s. 81–210.

- CHMARZYŃSKI G., GŁADYSZ M., ZIEMBA S.: *Region bytomsko-katowicki*. W: *Górny Śląsk. Dział drugi*. Red. K. POPIOŁEK et al. Poznań 1959, s. 6–153.
- CHMIELIŃSKA A.: *Księżacy (Łowiczenie)*. W: „Biblioteczka Geograficzna »Orbis«”. Seria 3. T. 9. Kraków 1925 [online]. Krośnieńska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.kbc.krosno.pl/dlibra/docmetadata?id=1179&from=publication> [data dostępu: 04.08.2015].
- CICHÁ I. et al.: *Olza – od pramene po ujście*. Český Těšín 2000.
- CISEK M.: *Materyjały etnograficzne z miasteczka Żołyni w powiecie Przemyskim*. ZWAK 1893, t. 13, s. (54)–(83) [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=14615&from=publication> [data dostępu: 27.07.2015].
- CISZEWSKI S.: *Lud rolniczo-górnicy z okolic Sławkowa, w powiecie Olkuskim*. ZWAK 1886, t. 10, s. (187)–(336) [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=14619&from=publication> [data dostępu: 27.07.2015].
- CISZEWSKI S.: *Lud rolniczo-górnicy z okolic Sławkowa, w powiecie Olkuskim*. ZWAK 1887, t. 11, s. (1)–(129) [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=14668&from=publication> [data dostępu: 27.07.2015].
- CISZEWSKI S.: *Notatka etnograficzna z okolic Stawiszyna, w pow. Kaliskim*. WISŁA 1889, t. 3, z. 2, s. 279–286 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/86706?tab=1> [data dostępu: 22.07.2014].
- Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego [online]. <http://www.archiwumpae.us.edu.pl/items/search> [data dostępu: 8.08.2015].
- CZYŻEWICZ S.: *Wiązanka wierzeń i przesądów ludu z okolic Buczkowa i Okulic, tudzież Mokrzysk-Bucza*. „Lud” 1907, t. 13, s. 324–330.
- DĄBROWSKA S.: *Lecznictwo ludowe*. WISŁA 1902, t. 16, z. 3, s. 425–429 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/86736?tab=1> [data dostępu: 3.08.2015].
- DĄBROWSKA S.: *Wieś Żabno i jej mieszkańcy (Pow. Krasnostawski, gubernia Lubelska)*. WISŁA 1904, t. 18, z. 5, s. 331–346 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=239454&from=FBC> [data dostępu: 3.08.2015].
- DEJNA K.: *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*. Z. 1, mapy 1–200 (1962). Z. 3, mapy 321–440 (1964). Z. 5, mapy 561–680 (1968). Łódź 1962–1968.
- DELAVEAUX L.: *Górale beskidowi zachodniego pasma Karpat. Rys etnograficzny zwyczajów i obyczajów włościan okolic Żywca*. Kraków 1851 [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=50718&from=FBC> [data dostępu: 4.08.2015].
- DIAKOWSKA E., KŁODNICKI Z.: *Demony porywające i odmieniające dzieci*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*. W: „Komentarze do PAE”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIĘŃCZAK. Wrocław–Cieszyn 2010, s. 176–262.
- DIAKOWSKA-KOHUT E.: *Obca kobieta, jako zwiastun śmierci*. „Zeszyty Wiejskie” 2011, t. 16, s. 168–177.
- DIAKOWSKA-KOHUT E.: *Ostatnia droga duszy – między obrzędem wyłączenia ze społeczności żyjących a włączeniem do społeczności umarłych*. W: *Droga w języku i kulturze*. Red. J. ADAMOWSKI, K. SMYK. Lublin 2011, s. 129–139.
- DIAKOWSKA-KOHUT E.: *Odwiedzanie i obdarowywanie położnicy oraz jej dziecka*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe*. T. 9. Cz. 2: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z matką i dzieckiem*. W: „Komentarze do PAE”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIĘŃCZAK. Cieszyn–Wrocław 2013, s. 100–166.
- Die Termine des Jahresfeuer in Europa. Erläuterungen zur Verbreitungskarte*. T. 1: *Forschungen zum ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer*. Red. M. ZENDER. Göttingen 1980.
- DOBROWOLSKA A.: *Uwagi o rubieżach etnograficznych w centralnej Europie*. „Etnografia Polska” 1967, t. 11, s. 62–84.
- DOMAGALSKA M.: *Chrzestnik*. „Lud” 1904, t. 10, s. 94–95 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=120641&from=publication> [data dostępu: 30.07.2015].
- DRECHSLER P.: *Sitte, Brauch und Volksglaube in Schlesien*. Cz. 1. Leipzig 1903.

- DRECHSLER P.: *Sitte, Brauch und Volksglaube in Schlesien*. Cz. 2. Leipzig 1906 [online]. Internet Archive: <https://archive.org/details/sittebrauchundvoodrecgoog> [data dostępu: 25.07.2014].
- DROZDOWSKA W.: *Wierzenia w Klonowej w powiecie sieradzkim. Wierzenia, praktyki i zwyczajne związane z urodzinami*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1960, t. 21, s. 149–165.
- DROŻDŹ A., PIEŃCZAK A.: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 1: *Od zalotów do ślubu cywilnego*. W: „Komentarze do PAE”. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław–Cieszyn 2004.
- DROŻDŹ A., PIEŃCZAK A.: *Wybrane elementy obrzędu zaślubin na pograniczu polsko-słowackim*. W: *Uczeń na pograniczu polsko-słowackim*. Red. I. NOWAKOWSKA-KEMPNA. Bielsko-Biała 2007, s. 193–205.
- DROŻDŹ A.: *Pomoc wzajemna. Współdziałanie społeczne i pomoc sąsiedzka*. T. 7. W: „Komentarze do PAE”. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław–Cieszyn 2002.
- DROŻDŹ A.: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 3: *Współdziałanie społeczności wiejskiej podczas obrzędu weselnego (druga połowa XIX wieku i XX wiek)*. W: „Komentarze do PAE”. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław–Cieszyn 2009.
- DROŻDŹ A.: *Na szlakach kultury. Życie i dzieło Profesora Zygmunta Kłodnickiego*. W: *Etnologiczne i antropologiczne obrazy świata – konteksty i interpretacje. Prace ofiarowane Profesorowi Zygmuntowi Kłodnickiemu w 70. rocznicę urodzin*. Red. H. RUSEK, A. PIEŃCZAK. Cieszyn–Katowice 2011, s. 14–32.
- DROŻDŹ A.: *Possibilities of using ethnographic maps in the study of the process of change in traditional culture in Poland – a case study of the expansion and disappearance of cradles*. „Ethnologia Europae Centralis” 2011, t. 10, s. 29–42.
- DROŻDŹ A.: *Kołysanie diabła... – zwyczaje wierzeniowe jako przykład niematerialnego dziedzictwa kulturowego*. „Nauka” 2013, nr 1, s. 129–148.
- DWORAKOWSKI S.: *Zwyczaje rodzinne w powiecie wysoko-mazowieckim*. W: „Prace Etnologiczne”. T. 3. Warszawa 1935.
- DWORZAK E., GOC M.: *Pochodzenie terytorialne ludności napływowej i geografia powojennych osiedleń na wsi opolskiej. Zestawienie danych źródłowych z zachowanych rejestrów osiedlonych i protokołów przekazania gospodarstw*. „Opolski Rocznik Muzealny” 2011, t. 18, cz. 2.
- DYAKOWSKI B.: *Lecznictwo ludowe*. WISŁA 1899, t. 13, s. 43 [online]. Biblioteka Cyfrowa UMCS: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=5365&from=publication> [data dostępu: 2.08.2015].
- Etnografický Atlas*. T. 1. Oprac. J. VAŘEKA, H. LAUDOVÁ, V. ŠMELHAUS. W: „Opera Ethnologica”. Nr 8. Praha 1971; T. 2. Oprac. V. SCHEUFLER. W: „Opera Ethnologica”. Nr 12. Praha 1988.
- Etnografický Atlas Čech, Morawy a Slezska*. T. 3: *Řemeslná, domácká a manufakturní výroba a obchod v Čechach v letech 1752–1756*. Oprac. Z. MARTINEK. Praha 2000.
- Etnografický Atlas Slovenska*. Red. S. KOVAČEVIČOVÁ. Bratislava 1990.
- FEDEROWSKI M.: *Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy – jego zwyczaje, wierzenia, obrzędy, poudania, gusła, zabobony, pieśni, zabawy, przysłowia, zagadki i właściwości mowy*. W: „Biblioteka Wisły”. T. 1. Warszawa 1888 [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/doccontent?id=11862&from=FBC> [data dostępu: 17.07.2014].
- FEDEROWSKI M.: *Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy – jego zwyczaje, wierzenia, obrzędy, poudania, gusła, zabobony, pieśni, zabawy, przysłowia, zagadki i właściwości mowy*. „Biblioteka Wisły”. T. 2. Warszawa 1889 [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/doccontent?id=11862&from=FBC> [data dostępu: 17.07.2014].
- FISCHER A.: *Lud polski. Podręcznik etnografii Polski*. Lwów–Warszawa–Kraków 1926.
- FISCHER A.: *Etnografia słowiańska*. Z. 3: *Polacy*. Lwów–Warszawa 1934 [reprint: Poznań 2000].
- FISCHER A.: *Kaszubi na tle etnografii Polski*. W: F. LORENTZ, A. FISCHER, T. LEHR-SPLAWIŃSKI: *Kaszubi. Kultura ludowa i język*. W: „Balticum”. Z. 8. Toruń 1934, s. 1–110 [online]. Federacja Bibliotek Cyfrowych: <http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=4831&from=FBC> [data dostępu: 17.07.2014].
- GAJEK J.: *Etnograficzne zróżnicowanie obszaru Polski*. W: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*. Red. M. BIERNACKA et al. W: „Biblioteka Etnografii Polskiej”. Nr 32. Wrocław 1976, s. 143–177.
- GAJEK J.: *Studia nad etnograficzną regionalizacją Polski*. „Lud” 1962, t. 47, s. 153–204.

- GAJ-PIOTROWSKI W.: *Kultura społeczna ludu z okolic Rozwadowa*. W: PiME. T. 26. Wrocław 1967.
- GANCARZ N.: *Brzozowa – wiek później. Zmiana kulturowa w obrzędowości narodzin i śmierci*. W: „Archiwum Etnograficzne”. T. 45. Red. J. KAMOCKI. Wrocław 2007.
- GANSINIEC R.: *Recenzja Katalogu magii Rudolfa opracowanego przez E. Karwota*. „Lud” 1958, t. 43, s. 314–323.
- GAWĘLEK F.: *Przesady, zabobony, środki lecznicze i wiara ludu w Radłowie w pow. Brzeskim*. MAAE 1910, t. 11, s. 48–106 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/publication/105588> [data dostępu: 22.07.2014].
- GERLICH H., GERLICH M.: *Kultura ludowa*. W: *Kultura Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego. Studia i szkice*. Red. M. FAZAN, A. LINERT. Katowice 1982, s. 374–394.
- GERLICH H.: *Narodziny, zaślubiny, śmierć*. Katowice 1984.
- GLOGER Z.: *Pieśni przy chrzcinach i pogrzebie na Podlasiu nadnarwiańskim*. WISŁA 1889, t. 3, z. 3, s. 607–614.
- GLOGER Z.: *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. T. 1: A–D. Warszawa 1972 [reprint: Warszawa 1900–1903].
- GLOGER Z.: *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. T. 3: K–P. Warszawa 1972 [reprint: Warszawa 1900–1903].
- GŁADYSZ M.: *Kultura ludu śląskiego*. W: *Górny Śląsk*. Red. K. POPIOŁEK et al. W: „Ziemie Staropolski”. T. 5. Cz. 1. Poznań 1959, s. 453–522.
- Główny Urząd Statystyczny [online]. <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx> [data dostępu: 26.07.2015].
- Gmina Pilchowice [online]. <http://pilchowice.pl/gmina/mieszkanicy/> [data dostępu: 8.08.2015].
- GOŁĘBIEWSKI Ł.: *Lud polski: jego zwyczaje, zabobony*. Lwów 1984 [online]. Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych: <http://rcin.org.pl/dlibra/docmetadata?id=1393&from=publication> [data dostępu: 25.07.2014].
- GONET S.: *Szczegóły z wierzeń ludu (okolice Andrychowa)*. „Lud” 1897, t. 3, s. 140–142 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/publication/105607> [data dostępu: 30.07.2015].
- GONET S.: *Rozmaitości ludoznawcze ze Suchej (pow. Żywiec)*. „Lud” 1908, t. 14, s. 368–370 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/publication/105607> [data dostępu: 31.07.2015].
- GÓRSZCZYK A.: *Pisarzowa*. W: *Materiały etnograficzne z powiatu limanowskiego*. W: „Archiwum Etnograficzne”. Nr 30. Z. 2. Red. P. KALECIAK. Wrocław 1971, s. 53–69.
- GRALEWSKI M.: *O imionach używanych u ludu polskiego w ziemi łęczyckiej*. ZWAK 1877, t. 1, s. (97)–(100) [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=11274&from=publication> [data dostępu: 28.07.2015].
- GRUSZKA S.: *Zabiegi magiczne wpływające na płodność oraz prognozy i wróżby o przyszłej płci dziecka*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*. W: „Komentarze do PAE”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIEŃCZAK. Wrocław–Cieszyn 2010, s. 9–50.
- GUSTAWICZ B.: *O ludzie Podduklańskim w ogólności, a Iwoniczanach w szczególności*. „Lud” 1900, t. 6, z. 1, s. 36–80 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/publication/105607> [data dostępu: 30.07.2015].
- GUSTAWICZ B.: *O ludzie Podduklańskim w ogólności, a Iwoniczanach w szczególności. Część wtóra*. „Lud” 1900, t. 6, z. 2, s. 126–157 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/publication/105607> [data dostępu: 30.07.2015].
- GUSTAWICZ B.: *O góralach podbabiogórskich. Wrażenia i spostrzeżenia ludoznawcze*. „Lud” 1906, t. 12, s. 3–34 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=120669&from=publication> [data dostępu: 30.07.2015].
- GUSTAWICZ B.: *Gniotek*. „Lud” 1909, t. 15, s. 358–360 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/publication/105607> [data dostępu: 31.07.2015].
- HEFFNER K., SOLGA B.: *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary*. W: *Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*. Red. R. GŁADKIEWICZ, T. SOŁDRA-GWIŹDŹ, M.S. SZCZEPAŃSKI. Opole–Wrocław 2012, s. 127–142.

- Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu.* Red. J. BAHLCKE, D. GAWRECKI, R. KACZMAREK. Gliwice 2011.
- HORODOWSKA-GADKOWSKA H., STRZYŻEWSKA-ZAREMBA A.: *Atlas gwar mazowieckich*. T. 1. Cz. 1: *Mapy*. Wrocław 1971.
- HORODOWSKA-GADKOWSKA H., STRZYŻEWSKA-ZAREMBA A.: *Wstęp*. W: *Atlas gwar mazowieckich*. T. 1. Cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 1–50*. Wrocław 1971, s. 5–17.
- HRADECKA S.: *Przyczynki do wierzeń ludu w Wierzbanowy. Pow. Wieliczka*. „Lud” 1903, t. 9, s. 64–68 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/publication/105607> [data dostępu: 30.07.2015].
- JANCZAK J.: *Dzieje stosunków etnicznych na Śląsku*. W: *Śląsk – etniczno-kulturowa wspólnota i różnorodność*. Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1995, s. 23–29.
- JANKOWSKA B.: *Zapowiedzi śmierci*. W: *Zwyczajy, obrzędy i wierzenia pogrzebowe*. T. 5. W: „Komentarze do PAE”. Red. J. BOHDANOWICZ, Z. KŁODNICKI. Wrocław 1999, s. 13–50.
- JASKŁOWSKI W.J.: *Wieś Mnichów (w powiecie jędrzejowskim)*. WISŁA 1904, t. 18, z. 2–3, s. 73–88 [online]. Biblioteka Cyfrowa UMCS: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/publication?id=21950&tab=3> [data dostępu: 3.08.2015]; z. 4, s. 177–205: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=239453&from=FBC> [data dostępu: 3.08.2015].
- JASTRZĘBOWSKI S.: *Lecznictwo ludowe*. WISŁA 1894, t. 8, s. 582–583 [online]. Biblioteka Cyfrowa UMCS: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=5043&from=publication> [data dostępu: 1.08.2015].
- JASTRZĘBOWSKI S.: *Lecznictwo ludowe*. WISŁA 1895, t. 9, s. 588–591 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=305901&from=publication> [data dostępu: 2.08.2015].
- JAWORCZAK A.: *Wieś Dąbrówki, powiat Łańcut*. Lwów 1936 [online]. Podkarpacka Biblioteka Cyfrowa: <http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/doccontent?id=2639&from=FBC> [data dostępu: 4.08.2015].
- JENŐ B. et al.: *Magyar néprajzi atlasz*. T. 9. Budapest 1992.
- Jest nas coraz więcej*. „Nowiny Suszeckiej Gminy” nr 2 (235), luty 2014, s. 5 [online]. http://www.suszec.pl/img/users/2410062/spyra/files/20140330_Gazeta_nowiny_suszeckie_2014/sklad_luty_1.pdf [data dostępu: 7.01.2016].
- JOSTOWA W.: *Działalność magiczna związana z narodzeniem dziecka na polskiej Orawie*. „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, t. 8. Red. A. KOWALSKA-LEWICKA. Kraków 1983, s. 99–103.
- KACZMAREK R.: *Ludzie – stosunki demograficzne, struktura społeczna, podziały wyznaniowe, etniczne i narodowościowe*. W: *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*. Red. J. BAHLCKE, D. GAWRECKI, R. KACZMAREK. Gliwice 2011, s. 39–56.
- KANTOR J.: *Czarny Dunajec. Monografia etnograficzna*. MAAE 1907, t. 9, s. 17–229.
- KAPUŚCIŃSKI M.: *Niektóre imiona chrzestne*. „Lud” 1897, t. 3, s. 163–164 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/publication/105607> [data dostępu: 30.07.2015].
- KARWICKA T.: *Rola współczesnej obrzędowości dorocznej i rodzinnej w życiu mieszkańców wsi Polski północnej*. „Lud” 1980, t. 64, s. 205–213.
- KARWOT E.: *Katalog magii Rudolfa. Źródło etnograficzne XIII wieku*. W: „Prace Etnologiczne”. T. 4. Wrocław 1955, s. 116–117.
- KAUSCHKE J.: *Hochzeitgebräuche im polnischen Oberschlesien unter dem gemeinen Bolte, gegen das Ende des 18sten Jahrhunderts*. „Schlesische Provinzialblätter” 1788, t. 8 (October), s. 334–339 [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/publication?id=2212&tab=3> [data dostępu: 25.07.2014].
- KAUSCHKE J.: *Über die Erziehung des gemeinen Mannes in Oberschlesien (Fortlebung)*. „Schlesische Provinzialblätter” 1792, t. 14 (October), s. 305–317 [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/publication?id=2212&tab=3> [data dostępu: 25.07.2014].
- KETLICZ M.: *Lecznictwo ludowe*. „Lud” 1902, t. 8, z. 1, s. 57–58 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/publication/105607> [data dostępu: 30.07.2015].
- KLAPPER J.: *Schlesische Volkskunde auf kulturgesichtlicher Grundlage*. Breslau 1925.
- KŁODNICKI Z.: *Rezginie w Europie*. „Lud” 1974, t. 58, s. 73–85.

- KŁODNICKI Z.: *Die Dynamik des Wandels der traditionellen Sachkultur in Polen*. W: *Wandel des Volkskultur in Europa. Festschrift für Günter Wiegelmann zum 60. Geburtstag*. Red. N.-A. BRINGÉUS. W: „Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland”. Z. 60. Cz. 1. Münster 1988, s. 325–347.
- KŁODNICKI Z.: *Tradycyjne rybołówstwo śródlądowe w Polsce: zarys historii sposobów, narzędzi i urzędzeń rybackich w świetle metody retrogresywnej*. Wrocław 1992.
- KŁODNICKI Z.: *Przestrzenne ujęcie zjawisk kulturowych (Z myślą o „Karcie kulturowej rzeki”)*. „Rzeki. Kultura – Cywilizacja – Historia” 1994, t. 3, s. 45–60.
- KŁODNICKI Z.: *Tak zwana rubież etnogeograficzna, a problem genezy przestrzennego zróżnicowania kultury ludowej w Polsce*. „Lud” 1994, t. 77, s. 47–68.
- KŁODNICKI Z.: *Zróżnicowanie kulturowe Śląska w świetle skartowań etnograficznych (Atlas der deutschen Volkskunde)*. W: *Śląsk – etniczno-kulturowa wspólnota i różnorodność*. Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1995, s. 83–90.
- KŁODNICKI Z.: *Dolny Śląsk na tle ziem polskich*. W: *Śląsk, Schlesien, Slezsko. Przenikanie kultur*. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław 2000, s. 93–111.
- KŁODNICKI Z.: *Kultura duchowa i społeczna wsi dolnośląskiej w świetle map Atlas der deutschen Volkskunde*. W: *Śląsk, Schlesien, Slezsko. Przenikanie kultur*. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław 2000, s. 43–64.
- KŁODNICKI Z.: *Metoda retrogresywna jako metoda interdyscyplinarna. Przyczynek metodyczny*. W: *Etnos a materialna kultura*. Red. E. KREKOVIČ. Bratislava 2000, s. 84–92.
- KŁODNICKI Z.: *Etnograficzne atlasy krajów środkowej Europy (Możliwości studiów porównawczych)*. W: *Etnológia a kultúrne dedičstvo. Zborník venovaný S. Kovačevičovej*. Red. O. DANĽOVÁ, R. STOLIČNÁ. Bratislava 2001, s. 56–66.
- KŁODNICKI Z.: *Metoda geograficzna i retrogresywna w badaniach nad genezą tradycyjnej kultury*. W: *Miejsca znaczące i wartości symboliczne*. „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2001, t. 5, s. 153–166.
- KŁODNICKI Z.: *Polski atlas etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy*. „Lud” 2001, t. 85, s. 239–275.
- KŁODNICKI Z.: *Folklor śląski w „Atlas der deutschen Volkskunde”*. W: *Z dziejów i dorobku folklorystyki śląskiej (do 1939 roku)*. Red. J. POŚPIECH, T. SMOLIŃSKA. Opole 2002, s. 111–133.
- KŁODNICKI Z.: *Geograficzne zróżnicowanie tradycyjnej kultury w Polsce. Uwagi o rubieżach kulturowych*. W: „Archiwum Etnograficzne”. T. 41. Red. Z. KŁODNICKI, H. RUSEK. Wrocław 2003, s. 247–256.
- KŁODNICKI Z.: *Polski atlas etnograficzny – stan prac*. „Ethnologia Europae Centralis” 2005, t. 7, s. 100–105.
- KŁODNICKI Z.: *Zróżnicowanie tradycyjnej kultury w Polsce a zachodnie wpływy cywilizacyjne*. W: *Regiony, granice, rubieże. Tom w darze dla Profesora Mariana Pokropka*. Red. L. MRÓZ, M. ZOWCZAK, K. WASZCZYŃSKA. Warszawa 2005, s. 31–70.
- KŁODNICKI Z.: *Przedmowa*. W: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*. W: „Komentarze do PAE”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIĘCZAK. Wrocław–Cieszyn 2010, s. 5–8.
- KŁODNICKI Z.: *Miejsce Polskiego Atlasu Etnograficznego w etnologii Polski i Europy*. W: *Regiony etnografii. Szkice dedykowane Profesorowi Andrzejowi Brenczowi w 70. rocznicę urodzin*. Red. J. SCHMIDT. Poznań 2013, s. 83–105.
- KŁOSEK E.: *Stan i wyniki badań nad kulturą ludową Śląska do II wojny światowej*. W: *Kultura ludowa sercem Śląska*. Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1988, s. 70–93.
- KŁOSEK E.: *„Swoi” i „obcy” na Górnym Śląsku od 1945 roku*. Wrocław 1994.
- KNIE J.G.: *Alphabetisch–statistisch–topographische Übersicht alter Dörfer, Städte und anderen Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien*. Wrocław 1845 [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/doccontent?id=808&from=FBC> [data dostępu: 24.07.2014].
- KOELLING H.E.: *Absonderliche Sitten, Gebräuche und Anschauungen des oberchlesischen Volkes mit besonderer Berücksichtigung des Kreises Kreuzburg und seiner evang. Bewohner*. „Mitteilungen der Schlesische Gesellschaft für Volkskunde” 1902, t. 5, z. 9, nr 1, s. 74–85 [online]. Internet Archive: <https://archive.org/stream/mitteilungenderoivolkgoog#page/n86/mode/2up> [data dostępu: 25.07.2014].

- KOLBERG O.: *Krakowskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 7. Cz. 3. Wrocław–Poznań 1962 [reprint, pierwodruk: Kraków 1874].
- KOLBERG O.: *Lubelskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 16. Cz. 1. Wrocław–Poznań 1962 [reprint, pierwodruk: Kraków 1883].
- KOLBERG O.: *Lubelskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 17. Cz. 2. Wrocław–Poznań 1962 [reprint, pierwodruk: Kraków 1884].
- KOLBERG O.: *W. Ks. Poznańskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 15. Cz. 7. Wrocław–Poznań 1962 [reprint, pierwodruk: Kraków 1882].
- KOLBERG O.: *Krakowskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 6. Cz. 2. Wrocław–Poznań 1963 [reprint, pierwodruk: Kraków 1873].
- KOLBERG O.: *Mazowsze*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 24. Cz. 2. Wrocław–Poznań 1963 [reprint, pierwodruk: Kraków 1885].
- KOLBERG O.: *Mazowsze*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 26. Cz. 3. Wrocław–Poznań 1963 [reprint, pierwodruk: Kraków 1887].
- KOLBERG O.: *W. Ks. Poznańskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 9. Cz. 1. Wrocław–Poznań 1963 [reprint, pierwodruk: Kraków 1875].
- KOLBERG O.: *W. Ks. Poznańskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 10. Cz. 2. Wrocław–Poznań 1963 [reprint, pierwodruk: Kraków 1876].
- KOLBERG O.: *W. Ks. Poznańskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 11. Cz. 3. Wrocław–Poznań 1963 [reprint, pierwodruk: Kraków 1877].
- KOLBERG O.: *Chełmskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 33. Wrocław–Poznań 1964 [reprint, pierwodruk: Kraków 1890].
- KOLBERG O.: *Chełmskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 34 [z materiałów pośmiertnych wydał I. KOPERNICKI]. Wrocław–Poznań 1964 [reprint, pierwodruk: Kraków 1891].
- KOLBERG O.: *Kaliskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 23. Cz. 1. Wrocław–Poznań 1964 [reprint, pierwodruk: Kraków 1890].
- KOLBERG O.: *Łęczyckie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 22. Wrocław–Poznań 1964 [reprint, pierwodruk: Kraków 1889].
- KOLBERG O.: *Mazowsze*. „Dzieła Wszystkie”. T. 27. Cz. 4. Wrocław–Poznań 1964 [reprint, pierwodruk: Kraków 1888].
- KOLBERG O.: *Mazowsze*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 28. Cz. 5. Wrocław–Poznań 1964 [reprint, pierwodruk: Kraków 1890].
- KOLBERG O.: *Przemyskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 35. [Z materiałów pośmiertnych wydał I. KOPERNICKI. Przedm. I. KOPERNICKI]. Wrocław–Poznań 1964 [reprint, pierwodruk: Kraków 1891].
- KOLBERG O.: *Radomskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 20. Cz. 1. Wrocław–Poznań 1964 [reprint, pierwodruk: Kraków 1887].
- KOLBERG O.: *Radomskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 21. Cz. 2. Wrocław–Poznań 1964 [reprint, pierwodruk: Kraków 1888].
- KOLBERG O.: *Pomorze*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 39. Wrocław–Poznań 1965. [Z rękopisów oprac. J. KĄDZIOŁKA, D. PAWŁAKOWA. Red. tekstów gwarowych M. GRUCHMANOWA, Z. ZAGÓRSKI. Red. J. BURSZTA].
- KOLBERG O.: *Kaliskie i Sieradzkie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 46. Wrocław–Poznań 1967. [Z rękopisów oprac. J. LISAKOWSKI, W. SOBISIAK. Red. D. PAWŁAK, A. SKRUKWA].
- KOLBERG O.: *Tarnowskie-Rzeszowskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 48. Wrocław–Poznań 1967. [Z rękopisów oprac. J. BURSZTA, B. LINETTE. Red. J. BURSZTA].
- KOLBERG O.: *Góry i Podgórze*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 44. Cz. 1. Wrocław–Poznań 1968. [Z rękopisów oprac. Z. JASIEWICZ, D. PAWŁAK. Red. E. MILLER].
- KOLBERG O.: *Mazowsze*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 41. Cz. 6. Wrocław–Poznań 1969. [Z rękopisów oprac. A. PAWŁAK, M. TARKO, T. ZDANCEWICZ. Red. M. TARKO].
- KOLBERG O.: *Mazowsze*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 42. Cz. 7. Wrocław–Poznań 1970. [Z rękopisów oprac. A. PAWŁAK, M. TARKO, T. ZDANCEWICZ. Red. M. TARKO].
- KOLBERG O.: *Sanockie-Krośnieńskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 51. Cz. 3. Wrocław–Poznań 1973. [Z rękopisów opracował T. SKULINA. Red. A. SKRUKWA].

- KOLBERG O.: *Sanockie-Krośnieńskie*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 49. Cz. 1. Wrocław–Poznań 1974. [Z rękopisów oprac. B. LINETTE, T. SKULINA. Red. A. SKRUKWA].
- KOLBERG O.: *Kujawy*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 3. Cz. 1. Wrocław–Poznań 1978.
- KOLBERG O.: *Chełmskie – suplement do tomów 33 i 34*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 82. Poznań 2004 [online]. Polona: <http://polona.pl/item/14274661/1/> [data dostępu: 26.07.2015].
- KOLBERG O.: *Krakowskie. Suplement do tomów 5–8*. „Dzieła Wszystkie”. T. 73. Cz. 2. Poznań 2005.
- KOLBERG O.: *Radomskie. Suplement do tomów 20 i 21*. „Dzieła Wszystkie”. T. 77. Cz. 2. Poznań 2005 [online]. Polona: <http://polona.pl/item/21121178/8> [data dostępu: 26.07.2015].
- KOLBERG O.: *Przemyskie. Suplement do tomu 35*. W: „Dzieła Wszystkie”. T. 83. Cz. 2. Poznań 2011 [online]. Polona: <http://polona.pl/item/21121183/6/> [data dostępu: 26.07.2015].
- KOLBUSZOWSKI E.: *Materyały do medycyny i wierzeń ludowych według opowiadań Demka Żemely w Zaborzu w pow. rawskim*. „Lud” 1896, t. 2, s. 157–163 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=118715&from=publication> [data dostępu: 30.07.2015].
- KOŁODZIEJCZYK E.: *Z Andrychowa (Luźne notatki)*. „Lud” 1910, t. 16, s. 79–86 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/publication/105607> [data dostępu: 31.10.2015].
- KOPP P., PIEŃCZAK A.: *Rodzice chrzestni*. W: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*. W: „Komentarze do PAE”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIEŃCZAK. Wrocław–Cieszyn 2010, s. 263–321.
- KORDECKI M., SMOLORZ D.: *Atlas historyczny. Górny Śląsk w XX wieku. Zbiór map edukacyjnych*. Gliwice–Opole 2013.
- KORTA W.: *Historia Śląska do 1763 roku*. Warszawa 2003.
- KORZENIOWSKA W.: *Codzienność społeczności wsi rejencji opolskiej w aspekcie zachodzących przemian (1815–1914)*. Opole 1993.
- KOSIŃSKI W.: *Zapiski etnologiczne zebrane w Jurkowie i okolicy*. WISŁA 1890, t. 4, s. 48–68 [online]. Federacja Bibliotek Cyfrowych: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/doccontent?id=5042&from=FBC> [data dostępu: 26.07.2015].
- KOSIŃSKI W.: *Niektóre zabobony i przesady ludu polskiego z okolic Makowa i Andrychowa*. ZWAK 1891, t. 15, s. (46)–(52).
- KOSIŃSKI W.: *Materyały etnograficzne zebrane w różnych okolicach Galicyi zachodniej*. MAAE 1904, t. 7, s. 3–86 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/publication/105588> [data dostępu: 28.07.2015].
- KOWALSKA A., ZAREMBA A.: *Atlas gwar mazowieckich*. T. 9. Cz. 1: *Mapy 400–450*. Wrocław 1989.
- KOWALSKA A., ZAREMBA A.: *Atlas gwar mazowieckich*. T. 10. Cz. 1: *Mapy 451–500*. Wrocław 1992.
- KOWALSKI P.: *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*. Warszawa 2007.
- KRZYŻANOWSKI J.: „Lud”. W: *Słownik folkloru polskiego*. Red. J. KRZYŻANOWSKI. Warszawa 1965, s. 208–209.
- KRZYŻANOWSKI J.: „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”. W: *Słownik folkloru polskiego*. Red. J. KRZYŻANOWSKI. Warszawa 1965, s. 221–222.
- KRZYŻANOWSKI J.: *Metoda geograficzno-historyczna*. W: *Słownik folkloru polskiego*. Red. J. KRZYŻANOWSKI. Warszawa 1965, s. 227–228.
- KRZYŻANOWSKI J.: „Wisła”. W: *Słownik folkloru polskiego*. Red. J. KRZYŻANOWSKI. Warszawa 1965, s. 440.
- KRZYŻANOWSKI J.: „Zaranie Śląskie”. W: *Słownik folkloru polskiego*. Red. J. KRZYŻANOWSKI. Warszawa 1965, s. 461–462.
- KRZYŻANOWSKI J.: „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”. W: *Słownik folkloru polskiego*. Red. J. KRZYŻANOWSKI. Warszawa 1965, s. 463.
- Księga miast, gmin i powiatów województwa śląskiego 2006*. Red. G. GRZEGOREK. Katowice 2006.

- KÜHNAU dr: *Die Bedeutung des Brotes in Haus und Familie*. „Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde” 1901, z. 8, nr 2, s. 25–44. W: *Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde*. T. 4. Oprac. F. VOGT. Breslau 1901. [online]. American Libraries: <https://archive.org/details/mitteilungendero2volkgooog> [data dostępu: 12.01.2015].
- KUKIER R.: *Zwyczajne urodzinowe z terenu Krajny Złotowskiej*. „Lud” 1965, t. 49, s. 400–402.
- KUKIER R.: *Kaszubi bytowscy. Zarys monografii etnograficznej*. Gdynia 1968.
- Kultura ludowa sercem Śląska*. Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1988.
- KWAŚNIEWICZ K.: *Atlas der deutsche Volkskunde. Neue Folge* (rec.). „Lud” 1960, t. 46, cz. 1, s. 425–427.
- KWAŚNIEWICZ K.: *Zwyczajne i obrzędy rodzinne*. W: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*. Red. M. BIERNACKA, M. FRANKOWSKA, W. PAPROCKA. T. 2. Wrocław 1981, s. 89–126.
- LATOSIŃSKI J.: *Monografia miasteczka Wilamowic. Na podstawie źródeł autentycznych napisał Józef Latosiński kierownik szkoły*. Kraków 1909 [online]. Biblioteka Cyfrowa UMCS: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=7463&from=publication> [data dostępu: 4.08.2015].
- LEBEDA [PIEŃCZAK] A.: *Wiedza i wierzenia ludowe*. T. 6. W: „Komentarze do PAE”. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław–Cieszyn 2002.
- LEHR U.: *Obrzędowość rodzinna*. W: *Podhale. Tradycja we współczesnej kulturze wsi*. Red. D. TYLKOWA. W: „Biblioteka Etnografii Polskiej”. Nr 55. Kraków 2000, s. 305–347.
- LIGĘZA J.: *Śląska kultura ludowa*. W: „Polski Śląsk”. Seria 2 (5). Katowice–Wrocław 1948.
- LISSOWSKI L.: *Lecznictwo ludowe*. WISŁA 1893, t. 7, z. 2, s. 371–374 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=147671&from=publication> [data dostępu: 1.08.2015].
- LORENTZ F.: *Zarys etnografii kaszubskiej*. W: F. LORENTZ, A. FISCHER, T. LEHR-SPLAWIŃSKI: *Kaszubi. Kultura ludowa i język*. W: „Balticum”. Z. 8. Toruń 1934, s. 1–86 [online]. Federacja Bibliotek Cyfrowych: <http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=4831&from=FBC> [data dostępu: 17.07.2014].
- ŁADOGÓRSKI T.: *Demograficzny obraz Górnego Śląska w epoce feudalnej*. W: *Górny Śląsk. Prace i materiały geograficzne*. Red. A. WRZOSEK. Kraków 1955, s. 215–245.
- ŁADOGÓRSKI T.: *Ludność Śląska na przełomie dwóch epok*. W: *Historia Śląska*. T. 3: 1850–1918. Cz. 1: 1850–1890. Red. S. MICHALKIEWICZ. Wrocław 1976, s. 21–61.
- ŁĘGA W.: *Ziemia chełmińska*. W: PiME. T. 17. Wrocław 1961.
- ŁĘGA W.: *Ziemia malborska. Kultura ludowa*. W: „Balticum”. Z. 6. Toruń 1933.
- MAGIERA J.F.: *Wierzenia ludowe w okolicy Sułkowic (powiat myślenicki)*. WISŁA 1900, t. 14, z. 1, s. 55–61 [online]. Biblioteka Cyfrowa: UMCS: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/publication/21166?tab=1> [data dostępu: 3.08.2015].
- MAGIEROWSKI L.: *Przyczynek do wierzeń ludowych*. „Lud” 1897, t. 3, s. 142–146 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/publication/105607> [data dostępu: 30.07.2015].
- MALECZYŃSKA E., HECK R.: *Historia Śląska*. T. 1: *Do roku 1763*. Cz. 2: *Od połowy XIV do trzeciej ćwierci XVI w*. Red. K. MALECZYŃSKI. Wrocław 1961, s. 5–36.
- MALECZYŃSKI K.: *Śląsk w okresie od połowy XII do połowy XIV w*. W: *Historia Śląska*. T. 1: *Do roku 1763*. Cz. 1: *Do połowy XIV w*. Red. K. MALECZYŃSKI. Wrocław 1960, s. 238–617.
- MALECZYŃSKI K.: *Śląsk w okresie od schyłku IX do połowy XII w*. W: *Historia Śląska*. T. 1: *Do roku 1763*. Cz. 1: *Do połowy XIV w*. Red. K. MALECZYŃSKI. Wrocław 1960, s. 145–237.
- MASZYŃSKI P.: *Przyczynki do folkloru z pod Warszawy*. WISŁA 1896, t. 10, z. 2, s. 316–317 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=147675&from=FBC> [data dostępu: 2.08.2015].
- MATYAS K.: *Nasze sioło. Studjum etnograficzne*. WISŁA 1893, t. 7, z. 1, s. 97–155 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=147670&from=FBC> [data dostępu: 1.08.2015].
- MENZEL W.: *Mutter und Kind im schlesischen Volksglauben und Brauch*. Breslau 1938.
- MILEWSKA A.: *Medycyna ludowa*. WISŁA 1891, t. 5, z. 2, s. 420–424 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=146537&from=publication> [data dostępu: 31.07.2015].

- MOSZYŃSKI K.: *Kultura ludowa Słowian*. T. 1: *Kultura materialna*. Kraków 1929 [reprint, Warszawa 2010].
- MOSZYŃSKI K., BYTNARÓWNA M., KLIMASZEWSKA J.: *Atlas kultury ludowej w Polsce*. Z. 2. Kraków 1935.
- MOSZYŃSKI K., KLIMASZEWSKA J.: *Atlas kultury ludowej w Polsce*. Z. 1. Kraków 1934.
- MOSZYŃSKI K., KLIMASZEWSKA J.: *Atlas kultury ludowej w Polsce*. Z. 3. Kraków 1936.
- MOSZYŃSKI K.: *Niektóre przyczyny zróżnicowania kultury ludowej w Polsce*. „Lud Słowiański” 1938, t. 4, dział B: „Etnografia”, s. 65B–117B [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=114612&from=FBC> [data dostępu: 26.10.2014].
- MOSZYŃSKI K.: *Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii*. Wrocław–Kraków–Warszawa 1958.
- MOSZYŃSKI K.: *Kultura ludowa Słowian*. T. 2: *Kultura duchowa*. Cz. 1. Warszawa 1967.
- NADMORSKI dr: *Urządzenia społeczne, zwyczaje i gwara na Malborskiem*. WISŁA 1889, t. 3, z. 4, s. 717–754 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/86706?tab=1> [data dostępu: 22.07.2014].
- NASZ A.: *Wpływ śląsko-łużyckiej rubieży leśnej na dynamikę procesów etnograficznych*. „Sobótka” 1958, R. 13, nr 3, s. 365–408.
- NASZ A.: *Przemiany kulturowo–społeczne widoczne we wsi dolnośląskiej*. W: *Wieś dolnośląska*. W: PiME. T. 20. Red. A. NASZ. Wrocław 1970.
- NEHRING W.: *Über Aberglauben, Gebräuche, Sagen und Märchen in Oberschlesien. Erster Bericht*. „Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde”, z. 3, nr 1, s. 3–18. W: *Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde*. T. 2. Oprac. F. VOGT, O. JIRICZEK. Breslau 1897 [online]. American Libraries: <https://archive.org/details/mitteilungendero2vol/kgooq> [data dostępu: 12.01.2015].
- NIEŚLANIK F.: *Materiały ludoznawcze z Lipowca*. „Zaranie Śląskie” 1930, R. 6, z. 1, s. 41–43; R. 6, z. 3, s. 158–160.
- NYREK A.: *Uwarunkowania historyczne rozwoju kultury ludowej na Śląsku*. W: *Kultura ludowa sercem Śląska*. Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1988, s. 12–27.
- Od wieńca adwentowego do dożynkowego czyli tradycje, zwyczaje i obrzędy powiatu gliwickiego*. Red. J. ŚWIEBODA, M. FISZER-RĘBISZ, E. PIESZKA. Gliwice 2012.
- OGRODOWSKA B.: *Zwyczaje, obrzędy i tradycje w Polsce. Mały słownik*. Warszawa 2001.
- ONDRUSZ J.: *Obrzędy i zwyczaje*. W: *Płyniesz Olzo... Zarys kultury duchowej ludu cieszyńskiego*. Red. D.K. KADŁUBIEC. Ostrawa 1970, s. 191–212.
- ORLIK Z.J.: *Wierność korzeniom. Wczoraj i dziś gminy Suszec*. Suszec 2004.
- PABIAN B.: *Dziedzictwo kulturowe Częstochowskiego. Wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne*. W: „Dziedzictwo Kulturowe”. T. 2. Red. T. SMOLIŃSKA. Wrocław 2005.
- Parafia Najświętszej Maryi Panny Królowej Lubliniec Kokotek* [online]. http://www.kuria.gliwice.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=190:parafia-najswietszej-maryi-panny-krolowej-lubliniec-kokotek&catid=99&Itemid=726 [data dostępu: 7.01.2016].
- PARCZEWSKA M.: *Lecznictwo ludowe*. WISŁA 1896. T. 10, z. 2, s. 342–344 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=147675&from=FBC> [data dostępu: 28.07.2015].
- PATSCHOVSKY W.: *Beiträge zur Schlesischen Volkskunde aus dem Liebauer Thal*. „Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde” 1897, z. 4, nr 3, s. 35–74. W: *Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde*. T. 2. Oprac. F. VOGT, O. JIRICZEK. Breslau 1897 [online]. American Libraries: <https://archive.org/details/mitteilungendero2vol/kgooq> [data dostępu: 12.01.2015].
- PAWŁOWSKA J.: *Niektóre zwyczaje górali podhalańskich we wsi Krajanów (powiat Nowa Ruda)*. W: PiME. T. 23. Opole 1963, s. 309–336.
- PAWŁOWSKA J.: *Dolnośląska wieś. Prace w powiecie milickim w latach 1945–1960 (studium etnograficzne)*. PiME. T. 25. Cz. II: *Kultura duchowa i społeczna*. Red. J. GAJEK. Wrocław 1968.
- PAWŁOWSKA J.: *Wieś warmińska Brąswałd w województwie olsztyńskim w latach 1945–1967*. „Archiwum Etnograficzne”. T. 32. Red. H. BURHARD. Wrocław 1987.

- PEUCKERT W.E.: *Schlesische Volkskunde*. Leipzig 1928.
- PIEŃCZAK A., DIAKOWSKA E.: *Magia Alkmeny w polskiej obrzędowości narodzinowej i pogrzebowej (w świetle badań Polskiego atlasu etnograficznego)*. „Ethnologia Europae Centralis” 2011, t. 10, s. 43–54.
- PIEŃCZAK A., DIAKOWSKA E.: *Polski Atlas Etnograficzny – dawne i współczesne badania dziedzictwa kulturowego wsi polskiej*. „Ethnologia Europae Centralis” 2013, t. 11, s. 63–69.
- PIEŃCZAK A.: *Zwyczaj i obrzędy weselne*. T. 8. Cz. 2: *Rola i znaczenie swata w kojarzeniu małżeństw*. W: „Komentarze do PAE”. Red. Z. KŁODNICKI. Cieszyn–Wrocław 2007.
- PIEŃCZAK A.: *Sposoby rozpoznawania domniemanych czarownic (w świetle badań Polskiego Atlasu Etnograficznego)*. „Lud” 2008, t. 92, s. 215–233.
- PIEŃCZAK A.: *Dorobek Pracowni Polskiego Atlasu Etnograficznego w Cieszynie*. „Twórczość Ludowa” 2009, r. 24, nr 3–4, s. 39–43.
- PIEŃCZAK A.: *Postawy mieszkańców wsi. Z badań terenowych w Kokotku koło Lublińca*. „Twórczość Ludowa” 2009, r. 24, nr 3–4, s. 57–59.
- PIEŃCZAK A.: *Badania etnologiczne w Suszcu i Kryrach (pow. Pszczyna)*. „Twórczość Ludowa” 2010, r. 25, nr 3–4, s. 99–100.
- PIEŃCZAK A.: *Dziedzictwo kulturowe w świadomości mieszkańców Istebnej – obrzędowość urodzinowa w procesie przemian*. W: *Dziedzictwo kulturowe jako klucz do tożsamości pogranicza polsko-czeskiego na Śląsku Cieszyńskim. Kulturní dědictví jako klíč k identitě česko-polského pohraničí*. „Bibliotheca Ethnologia Ethnografie Centralis”. T. 1. Red. H. RUSEK, A. PIEŃCZAK, J. SZCZYRBOWSKI. Cieszyn–Katowice–Brno 2010, s. 355–369.
- Пенчак А.: *Картографирование явлений культуры: «Комментарии к польскому этнографическому атласу», «Живая Старина»* 2010 (4), s. 60–63.
- PIEŃCZAK A.: *Rola i znaczenie pożywienia w życiu kobiety ciężarnej*. W: *Historie kuchenne. Rola i znaczenie pożywienia w kulturze*. „Bibliotheca Ethnologia Ethnografie Centralis”. T. 2. Red. R. STOLIČNÁ, A. DROŹDŹ. Cieszyn–Katowice–Brno 2010, s. 215–235.
- PIEŃCZAK A.: *Stan prac Polskiego atlasu etnograficznego nad kulturą ludową Suszca i Kryr (druga połowa XX wieku)*. W: *Architektura drewniana pogranicza polsko-słowackiego. Kultura i dziedzictwo kulturowe jako filar współczesnego rozwoju oraz kształtowania dobrobytu społecznego*. Red. K. SZENDERA, W. SZENDERA. Suszec 2010, s. 7–17.
- PIEŃCZAK A.: *Stan badań Polskiego Atlasu Etnograficznego nad obrzędowością narodzinową*. W: *Między kulturą ludową a masową: historia, teraźniejszość i perspektywy badań*. Red. T. SMOLIŃSKA. Kraków–Opole 2010, s. 121–134.
- PIEŃCZAK A.: *Food in the life of a pregnant woman – an analysis of the studies for the Polish Ethnographic Atlas*. W: *Dilemmas of old and contemporary culture in ethnographical and anthropological discourse*. „Bibliotheca Ethnologiae Europae Centralis”. T. 3. Red. H. RUSEK. Cieszyn–Katowice 2011, s. 146–154.
- PIEŃCZAK A.: *Metoda etnogeograficzna w badaniach atlasowych ośrodka wrocławskiego i cieszyńskiego – kontynuacja i zmiana*. „Zeszyty Wiejskie” 2011, t. 16, s. 154–167.
- PIEŃCZAK A.: *Specyfika materiałów źródłowych Polskiego atlasu etnograficznego*. W: *Etnologiczne i antropologiczne obrazy świata – konteksty i interpretacje. Prace ofiarowane Profesorowi Zygmuntowi Kłodnickiemu w 70. rocznicę urodzin*. Red. H. RUSEK, A. PIEŃCZAK. Cieszyn–Katowice 2011, s. 41–61.
- PIEŃCZAK A.: *Żywotność praktyk magicznych na przykładzie sposobów ochrony dzieci przed urokiem (przygotowano z materiałów „Polskiego Atlasu Etnograficznego”)*. W: *Etnologia na granicy. Dorobek ośrodka etnologicznego UŚ*. „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2011, t. 11, s. 231–243.
- PIEŃCZAK A.: *Czynności magiczne ułatwiające poród*. W: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe*. T. 9. Cz. 2: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia związane z matką i dzieckiem*. W: „Komentarze do PAE”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIEŃCZAK. Cieszyn–Wrocław 2013, s. 67–77.
- PIEŃCZAK A.: *Zwyczaj związane z karmieniem dziecka piersią*. W: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe*. T. 9. Cz. 2: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia związane z matką i dzieckiem*. W: „Komentarze do PAE”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIEŃCZAK. Cieszyn–Wrocław 2013, s. 78–99.

- PIEŃCZAK A.: *Możliwości interpretacyjne Polskiego atlasu etnograficznego i Atlas der deutschen Volkskunde – obrzędowość narodzinowa na Śląsku*. „Ethnologia Europae Centralis” 2015, t. 12, s. 153–171.
- PIEŃCZAK A.: *The Polish Ethnographic Atlas – research achievements and prospects*. „Ethnologia Actualis. The Journal of Ethnographical Research” 2015, t. 15, nr 2, s. 81–94 [online]. <http://www.degruyter.com/view/j/eas.2015.15.issue-2/eas-2015-0018/eas-2015-0018.xml> [data dostępu: 19.02.2016].
- PLICHTA P.: *Lecznictwo ludowe*. WISŁA 1895, t. 9, s. 421–423 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=305901&from=publication> [data dostępu: 02.08.2015].
- POBRATYMIĘC [pseud.]: *Środki lecznicze i ich nazwy aptekarskie u ludu. (Z powiatu myślenickiego)*. „Lud” 1899, t. 5, s. 164–166 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/publication/105607> [data dostępu: 30.07.2015].
- PODŻORSKI K.: *Zakazy i nakazy obowiązujące kobietę ciężarną*. W: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe*. T. 9. Cz. 2: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z matką i dzieckiem*. W: „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIEŃCZAK. Cieszyn–Wrocław 2013, s. 8–66.
- POKROPEK M.: *Atlas sztuki ludowej i folkloru w Polsce*. Warszawa 1978.
- POKROPEK M.: *Metoda etnogeograficzna*. W: *Metody etnologii*. Red. E.Z. SZULC. Warszawa 1981, s. 61–85.
- POLACZEK S.: *Z podań i wierzeń ludowych zapisanych we wsi Rudawie pod Krakowem*. WISŁA 1891, t. 5, z. 3, s. 624–635 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=146538&from=publication> [data dostępu: 31.07.2015].
- Polski atlas etnograficzny*. Z. 1, mapy 1–57 (1964). Z. 2, mapy 58–129 (1965). Z. 3, mapy 130–190 (1967). Z. 4, mapy 191–250 (1971). Z. 5, mapy 251–304 (1974). Z. 6, mapy 305–355 (1981). Red. J. GAJEK. Warszawa 1964–1981.
- Polski atlas etnograficzny. Zeszyt próbny*. Red. J. GAJEK. Wrocław 1958, mapy 1–17.
- Polski atlas etnograficzny. Zeszyt próbny*. Red. J. GAJEK. Wrocław 1958.
- PONIATOWSKI S.: *Etnografja Polski*. W: *Wiedza o Polsce*. T. 3. Oprac. S. PONIATOWSKI. Warszawa 1932, s. 191–334.
- POŚPIECH J.: *Dzieje folklorystyki niemieckiej na Śląsku (do 1939 r.)*. W: *Kultura ludowa sercem Śląska*. Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1988, s. 94–117.
- POTKAŃSKI K.: *Z wierzeń i przesądów ludu na Podhalu*. „Lud” 1905, t. 11, s. 51–54 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=120668&from=publication> [data dostępu: 30.07.2015].
- PRZYBYŁA-DUMIN A.: *Lecznictwo i wierzenia magiczne*. W: *Ludowe tradycje. Dziedzictwo kulturowe ludności rodzimej w granicach województwa śląskiego*. Red. T. SMOLIŃSKA. W: „Dziedzictwo Kulturowe”. T. 4. Wrocław–Katowice 2009, s. 205–215.
- PSZCZÓŁKOWSKA J.: *Chrzest, zaślubiny i pogrzeb we wsi Czajkowie (parafja Wołodynie, pow. siedlecki)*. WISŁA 1903, t. 17, s. 302–310 [online]. Podkarpacka Biblioteka Cyfrowa: <http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/doccontent?id=11288&from=FBC> [data dostępu: 3.08.2015].
- REICHAN J., WOŹNIAK K.: *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*. Kraków 2004.
- RIEGER J.: *Indeks wyrazów do „Atlasu językowego dawnej Łemkowszczyzny” Z. Stiebiera*. Łódź 1966.
- ROKOSSOWSKA Z.: *Zamawianie jako środek leczniczy*. WISŁA 1892, t. 6, z. 2, s. 421–423 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=146680&from=FBC> [data dostępu: 1.08.2015].
- RONISZ W.: *Lecznictwo ludowe*. WISŁA 1896, t. 11, z. 1, s. 111 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=147739&from=FBC> [data dostępu: 2.08.2015].
- ROSTWOROWSKA M.: *Zderzenie kultur na Dolnym Śląsku*. W: *Kultura ludowa sercem Śląska*. Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1988, s. 161–172.
- RYBANT S.: *Średniowieczne opactwo cystersów w Rudach*. W: „Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”. Seria A. Nr 195. Wrocław 1997.
- RYBICKI P.: *O badaniu socjograficznym Śląska*. Katowice 1938.

- RYBICKI P.: *Rozwój ludności Górnego Śląska od początku XIX wieku do pierwszej wojny światowej*. W: *Górny Śląsk. Prace i materiały geograficzne*. Red. A. WRZOSEK. Kraków 1955, s. 249–304.
- SALONI A.: *Lud rzeszowski. Materiały etnograficzne*. MAAE 1908, t. 10, s. 50–344.
- SARNOWSKA H.: *Lecznictwo ludowe*. WISŁA 1895, t. 9, s. 401–402 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=305901&from=publication> [data dostępu: 2.08.2015].
- SAWICKA S.: *Lecznictwo ludowe*. WISŁA 1903, t. 17, s. 607–608 [online]. Podkarpacka Biblioteka Cyfrowa: <http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/doccontent?id=11288&from=FBC> [data dostępu: 3.08.2015].
- SCHLENGER H.: *Methodische und Technische Grundlagen des Atlas der deutschen Volkskunde*. Berlin 1934.
- SIARKOWSKI W.: *Materyjały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*. ZWAK 1879, t. 3, s. (3)–(61) [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/90552?tab=1> [data dostępu: 28.07.2015].
- SIARKOWSKI W.: *Materyjały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa*. ZWAK 1885, t. 9, s. (3)–(72) [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=10814&from=publication> [data dostępu: 28.07.2015].
- SIARKOWSKI W.: *Lecznictwo ludowe*. WISŁA 1891, t. 5, z. 4, s. 903–904 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=146678&from=publication> [data dostępu: 31.07.2015].
- SIARKOWSKI W.: *Lecznictwo ludowe*. WISŁA 1892, t. 6, z. 3, s. 663–664 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=146681&from=FBC> [data dostępu: 1.08.2015].
- SIMONIDES D.: *Od kolebki do grobu. Śląskie wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne w XIX wieku*. Opole 1988.
- SIMONIDES D.: *Stan i metody badań śląskiej kultury ludowej ludności rodzimej (kultura duchowa i społeczna)*. W: *Śląska kultura ludowa (stan badań, studia i szkice)*. Red. D. SIMONIDES. Opole 1989, s. 7–26.
- SIMONIDES D.: *Wstęp*. W: *Kultura ludowa śląskiej ludności rodzimej*. Red. D. SIMONIDES, P. KOWALSKI. Wrocław–Warszawa 1991, s. 5–6.
- SIMONIDES D.: *Mądrość ludowa. Dziedzictwo kulturowe Śląska Opolskiego*. W: „Dziedzictwo Kulturowe”. T. 3. Red. T. SMOLIŃSKA. Wrocław 2007.
- SKOWRONEK I.: *Zwyczaje i obrzędy rodzinne*. W: *Monografia powiatu myślenickiego*. T. 2: *Kultura ludowa*. Kraków 1970, s. 233–258.
- SKRZYŃSKA K.: *Wieś Krynice w Tomaszowskiem*. WISŁA 1890, t. 4, z. 1, s. 79–112 [online]. Federacja Bibliotek Cyfrowych: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/doccontent?id=5042&from=FBC> [data dostępu: 27.07.2015].
- SŁOMKA J.: *Pamiętniki włościanina. Od pańszczyzny do dni dzisiejszych*. Na podstawie wydania z 1929 roku. Warszawa 1983.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 3. Warszawa 1882 [online]. Federacja Bibliotek Cyfrowych: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_III/ [data dostępu: 14.04.2014].
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 4. Warszawa 1883 [online]. Federacja Bibliotek Cyfrowych: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_IV/ [data dostępu: 14.04.2014].
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 13. Warszawa 1893 [online]. Federacja Bibliotek Cyfrowych: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_XIII/453 [data dostępu: 14.04.2014].
- SMOLEŃCÓWNA K.: *Chłopskie dziecko*. WISŁA 1890, t. 4, z. 1, s. 48–68 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=146535&from=FBC> [data dostępu: 26.07.2015].
- SOBIERAJSKI Z.: *Przebieg pracy nad Atlasem*. W: *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*. Red. Z. SOBIERAJSKI, J. BURSZA. T. 1: *Gospodarstwo domowe – pożywienie*. Cz. 2: *Wstęp do całości – wykazy i komentarze do map 1–115*. Wrocław 1979, s. 9–19.

- SOBIERAJSKI Z.: *Wstęp*. W: *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*. Red. Z. SOBIERAJSKI, J. BURSZTA. T. 1: *Gospodarstwo domowe – pożywienie*. Cz. 2: *Wstęp do całości – wykazy i komentarze do map 1–115*. Wrocław 1979, s. 5–6.
- SPYRA A.: *Kultura ludowa regionu pszczyńskiego*. Pszczyna 1981, skan 110 [online]. Federacja Bibliotek Cyfrowych: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/doccontent?id=10458&from=FBC> [data dostępu: 17.07.2014].
- STANISZEWSKA Z.: *Wieś Studzianki. Zarys etnograficzny*. WISŁA 1902, t. 16, z. 2, s. 162–195 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/86736?tab=1> [data dostępu: 3.08.2015]; z. 4, s. 490–505: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=147918&from=publication>; z. 6, s. 603–634: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/86736?tab=1>.
- STASZCZAK Z.: *Niektóre nawiązania słowiańskie w tradycyjnej kulturze ludowej Śląska w świetle danych Atlas der deutschen Volkskunde*. W: *Wieś dolnośląska*. W: PiME. T. 20. Red. A. NASZ. Wrocław 1970, s. 233–264.
- STASZCZAK Z.: *Einige slawische Gemeinsamkeiten in der traditionellen Volkskultur Schlesiens anhand der Angaben des „Atlas der deutschen Volkskunde“*. „Ethnologia Slavica” 1973, t. 4, s. 43–65.
- STASZCZAK Z.: *Etnograficzne przesłanki wyznaczania pogranicz etnicznych*. „Lud” 1975, t. 59, s. 63–74.
- STASZCZAK Z.: *Pogranicze polsko-niemieckie jako pogranicze etnograficzne*. W: „Seria Etnografia”. Nr 8. Red. A. JĘDRZEJCZAK. Poznań 1978.
- STASZCZAK Z.: *Stan przygotowania Etnologicznego Atlasu Europy*. „Lud” 1979, t. 63, s. 219–234.
- STASZCZAK Z.: *Metoda etnogeograficzna*. W: *Słownik etnologiczny – terminy ogólne*. Red. EADEM. Warszawa–Poznań 1987, s. 232–233.
- Statystyka demograficzna gminy Skoczów w latach 2008–2013*. Oprac. Wydział Spraw Obywatelskich i Obronnych UM Skoczów na podstawie danych z Ewidencji Ludności Gminy Skoczów, s. 4 [online]. http://www.skoczow.pl/media/upload/s/t/statystyka_demograficzna_2008_2013.pdf [data dostępu: 08.08.2015].
- STIEBER Z.: *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*. Z. 1. Łódź 1956.
- STIEBER Z.: *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*. Z. 6. Łódź 1962.
- STIEBER A.: *Wstęp*. W: *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich. Tom wstępny*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 7–20.
- STOLIČNÁ R.: *The Ethnographic Atlases of Poland, Slovakia and Hungary – Possibilities of Comparison*. „Slovenský národopis” 2000, t. 48, s. 83–92.
- STOMMA L.: *Stan badań nad obrzędowością polską od połowy XVIII w. Część I. Analiza statystyczna bazy materiałowej*. „Etnografia Polska” 1975, t. 19, z. 1, s. 83–92.
- STUDNICKI G.: *Ludové zvyky a obyčeje na Těšínském Slezsku – Obrzędowość doroczna i rodzinna na Śląsku Cieszyńskim*. Český Těšín 2011.
- SULISZ J.: *Zapiski etnograficzne z Ropczyc*. „Lud” 1906, t. 12, s. 57–81 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=120669&from=publication> [data dostępu: 30.07.2015].
- SUMCOW M.: *Boginki-mamuny*. WISŁA 1891, t. 5, z. 3, s. 572–587 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=146538&from=publication> [data dostępu: 31.07.2015].
- SZROMBA-RYSOWA Z.: *Wieś Dzierżysławice. Z etnograficznych badań stacjonarnych w 1958–1959 r.* „Etnografia Polska” 1961, t. 4, s. 316–322.
- SZROMBA-RYSOWA Z.: *Moja wieś opolska. Z etnograficznych badań w Dzierżysławicach koło Głogówka*. „Etnografia Polska” 1989, t. 33, z. 2, s. 65–82.
- SZUBERTOWA M.: *Dary i świadczenia obrzędowe*. W: PiME. T. 8–9. Red. J. GAJEK, K. ZAWISTOWICZ-ADAMSKA. Łódź–Lublin 1950–1951, s. 581–596.
- SZUBERTOWA M.: *Obrzędy i zwyczaje związane z narodzinami dziecka*. W: PiME. T. 8–9. Red. J. GAJEK, K. ZAWISTOWICZ-ADAMSKA. Łódź–Lublin 1950–1951, s. 597–616.
- SZYFER A.: *Ludowe zwyczaje, obrzędy, wierzenia i wiedza*. W: *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*. Red. J. BURSZTA. Wrocław 1976, s. 407–440.

- ŚWIBÓWNA E.: *Zwyczaje, przepowiednie i zabobony*. „Zaranie Śląskie” 1929, R. 5, z. 2, s. 98–100 [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/publication?id=4036&tab=3> [data dostępu: 17.07.2014].
- ŚWIĘTEK J.: *Lud nadrabski (od Gdowa po Bochnię). Obraz etnograficzny*. Kraków 1893 [online]. Pomorska Biblioteka Cyfrowa: <http://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=21986&from=FBC> [data dostępu: 04.08.2015].
- ŚWIĘTEK J.: *Z nad Wisłoka. Rysy etnograficzne ze wsi Białobrzegi w powiecie łańcuckim (do-kończenie)*. „Lud” 1902, t. 8, s. 354–368 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/publication/105607> [data dostępu: 30.07.2015].
- TARKO M.: *Zwyczaje i obrzędy narodzinowe*. W: *Kultura ludowa Wielkopolski*. T. 3. Red. J. BURSZA. Poznań 1967, s. 89–124.
- TOEPPEN M.: *Wierzenia mazurskie*. WISŁA 1892, t. 6, z. 1, s. 145–184 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=146679&from=publication>; z. 2, s. 391–420: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=146680&from=FBC>; z. 4, s. 758–797: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=146682&from=FBC> [data dostępu: 1.08.2015].
- TOMEŠ J.: *Obyčeje*. W: *Těšínsko*. Cz. 3. Red. J. ŠTIKA, I. STOLAŘIK. Ostrava 2001, s. 41–174.
- TOPOLSKI J.: *Metodologia historii*. Warszawa 1984.
- TROJAN M.: *Dreschflegel in Europa. Methodische Probleme eiener Karte*. „Ethnologia Europea” 1983, t. 13, s. 203–226.
- UDZIELA M.: *Przyczynki do medycyny ludowej*. „Lud” 1905, t. 11, s. 394–401 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=120668&from=publication> [data dostępu: 30.07.2015].
- UDZIELA S.: *Materyjały etnograficzne zebrane z miasta Ropczyc i okolicy*. ZWAK 1886, t. 10, s. (75)–(156) [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=14619&from=publication> [data dostępu: 27.07.2015].
- UDZIELA S.: *Lud polski w powiecie Ropczyckim w Galicyi*. ZWAK 1890, t. 14, s. (1)–(136) [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=14583&from=publication> [data dostępu: 27.07.2015].
- UDZIELA S.: *Świat nadzmysłowy ludu krakowskiego mieszkającego po prawym brzegu Wisły*. WISŁA 1898, t. 12, z. 3, s. 409–437 [online]. Biblioteka Cyfrowa UMCS: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/doccontent?id=5355&from=FBC> [data dostępu: 2.08.2015].
- UDZIELA S.: *Świat nadzmysłowy ludu krakowskiego mieszkającego po prawym brzegu Wisły. Część II*. WISŁA 1900, t. 14, z. 3, s. 253–272 [online]. Biblioteka Cyfrowa UMCS: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/publication?id=21166&tab=3>; z. 5, s. 713–723: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/publication?id=21166&tab=3> [data dostępu: 3.08.2015].
- UDZIELA S.: *Śląsk Górny: materiały etnograficzne zebrane z papierów pośmiertnych przez Oskara Kolberga* [odbitka z tomu 8 MAAE]. Kraków 1906 [online]. Federacja Bibliotek Cyfrowych: <http://polona.pl/item/10927636/4/> [data dostępu: 25.07.2014].
- ULANOWSKA S.: *Niektóre materyjały etnograficzne we wsi Łukówcu (mazowieckim)*. ZWAK 1884, t. 8, s. (247)–(323) [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=14688&from=publication> [data dostępu: 27.07.2015].
- ULANOWSKA S.: *Wśród ludu krakowskiego*. WISŁA 1887, t. 1, z. 2, s. 69–73 [online]. Biblioteka Cyfrowa UMCS: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=5155&from=publication> [data dostępu: 31.07.2015].
- WANDA G.-B.: *Lecznictwo ludowe*. WISŁA 1896, t. 10, z. 4, s. 843–844 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=147675&from=FBC> [data dostępu: 2.08.2015].
- WASILEWSKI Z.: *Przyczynek do etnografii Krakowiaków*. WISŁA 1892, t. 6, z. 1, s. 184–204 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=146679&from=publication> [data dostępu: 1.08.2015].
- WĄS G.: *Dzieje Śląska od 1526 do 1806 roku*. W: *Historia Śląska*. Red. M. CZAPLIŃSKI. Wrocław 2002, s. 117–248.

- WERYHO W.: *Z medycyny ludowej*. WISŁA 1888, t. 2, z. 2, s. 604–606 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=146533&from=FBC> [data dostępu: 26.07.2015].
- WESOŁOWSKA H.: *Etnograficzne badania na Dolnym Śląsku w okresie XL–lecia PRL*. W: *Wieś dolnośląska*. Red. U. SAGAN. W: PiME. T. 21. Red. S. BĄK. Wrocław 1989, s. 13–26.
- WESOŁOWSKA H.: *Zwyczaje i obrzędy rodzinne*. W: *Folklor Górnego Śląska*. Red. D. SIMONIDES. Katowice 1989, s. 95–169.
- WESOŁOWSKA H.: *Zwyczaje i obrzędy rodzinne*. W: *Kultura ludowa śląskiej ludności rodzimej*. Red. D. SIMONIDES, P. KOWALSKI. Wrocław–Warszawa 1991, s. 228–260.
- WESOŁOWSKA H.: *Współczesne zwyczaje rodzinne na Dolnym Śląsku*. W: *Współczesne oblicze kultury ludowej na Śląsku*. Red. B. BAZIELICH. Wrocław 1992, s. 157–171.
- WESOŁOWSKA H.: *Zwyczaje i obrzędy*. W: *Dziedzictwo kulturowe Dolnego Śląska*. Red. B. BAZIELICH, Z. KŁODNICKI. W: „Dziedzictwo Kulturowe”. T. 1. Red. Z. KŁODNICKI. Wrocław 1996, s. 337–359.
- WIATROWSKI L.: *Stosunki demograficzne na wsi i w miastach górnośląskich*. W: *Studia nad społeczeństwem Górnego Śląska w XIX i na początku XX wieku*. T. 2. Red. L. WIATROWSKI. W: „Acta Universitatis Wratislaviensis”. Nr 925. Wrocław 1988, s. 39–64.
- WITANOWSKI M.R.: *Lud wsi Stradomia pod Częstochową*. ZWAK 1893, t. 17, s. 14–135 [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=15088&from=publication> [data dostępu: 28.07.2015].
- WITOWT W.: *Leki ludowe ze wsi Płudy pow. Radzyńskiego*. „Lud” 1906, t. 12, s. 264–268 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=120669&from=publication> [data dostępu: 30.07.2015].
- WOJCIECHOWSKA A.: *Obrzędowość rodzinna*. W: *Stare i nowe w kulturze wsi koszańskiej*. Red. J. BURSZTA. Poznań 1964, s. 170–207.
- WOJCIECHOWSKI T.: *Chrobacya. Rozbiór Starożytności Słowiańskich*. Kraków 1873.
- Wójt Gminy informuje. „Nasza Trójwieś”, nr 1 (258), R. 21 (2015), s. 3 [online]. http://www.istebna.eu/media/upload/n/t/nt_01_2015.pdf [data dostępu: 7.01.2016].
- WRONKOWSKA I.: *Zwyczaje urodzinowe*. „Literatura Ludowa” 1963, R. 7, nr 4, s. 29–32.
- WRÓBLEWSKI T.: *Wspólne elementy w ludowych kulturach środkowej Europy*. Poznań 1964.
- WRÓBLEWSKI T.: *Pogranicze polsko-niemieckie w świetle materiałów etnograficznych*. „Lud” 1966, t. 50, s. 431–466.
- WUTTKE A.: *Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. Dritte Bearbeitung*. Berlin 1900 [online]. Internet Archive: <https://archive.org/stream/derdeutschevolkoowuttgoog#page/n138/mode/2up> [data dostępu: 4.08.2015].
- Z.A.K.: *Lecznictwo ludowe*. WISŁA 1894, t. 8, s. 353–354 [online]. Biblioteka Cyfrowa UMCS: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=5043&from=publication> [data dostępu: 1.08.2015].
- Z.S.: *Dalsze przyczynki do etnografii Wielkopolski*. MAAE 1912, t. 12, s. 3–187 [online]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/applet?mimetype=image/x.djvu&sec=false&handler=djvu_html5&content_url=/Content/121288/index.djvu [data dostępu: 6.05.2016].
- ZADROŻYŃSKA A.: *Powtarzać czas początku*. Cz. 2: *O polskiej tradycji obrzędów ludzkiego życia*. Warszawa 1988.
- ZALESKI K.: *Lecznictwo ludowe*. WISŁA 1903, t. 17, s. 368 [online]. Podkarpacka Biblioteka Cyfrowa: <http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/doccontent?id=11288&from=FBC> [data dostępu: 3.08.2015].
- ZANIBAL R.: *Materjały Księstwa Cieszyńskiego. Powieści, osobliwości, lud i jego obyczaje itp.* „Zaranie Śląskie” 1931, R. 7, z. 3–4, s. 217–222 [online]. Śląska Biblioteka Cyfrowa: <http://www.sbc.org.pl/dlibra/publication?id=4316&tab=3> [data dostępu: 18.07.2014].
- ZARĘBA A.: *Kwestionariusz do Atlasu językowego Śląska*. Katowice 1961.
- ZARĘBA A.: *Gwara Siołkowic*. W: *Stare i Nowe Siołkowice*. Cz. 2. Red. M. GŁADYSZ. Katowice 1966, s. 20–55.
- ZARĘBA A.: *Atlas językowy Śląska*. T. 1 (1969). T. 4. Cz. 1: *Mapy 501–750* (1974). T. 4. Cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 501–750* (1974). Warszawa–Kraków 1969–1974.

- ZAWILIŃSKI R.: *Przesądy i zabobony z ust ludu w różnych okolicach zebrane*. ZWAK 1892, t. 16, s. (252)–(267) [online]. Biblioteka Cyfrowa UMCS: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docm-etadata?id=1708&from=publication> [data dostępu: 28.07.2015].
- ZAWISTOWICZ-ADAMSKA K.: „Lud” Kolberga jako źródło badań nad obrzędowością ludu polskiego. „Lud” 1955, t. 42, cz. 1, s. 322–412.
- ZIELIŃSKI G.J.: *Lecznictwo ludowe*. „Wisła” 1899, t. 13, s. 436–437.
- ZOWADA R.: *Babka, babcia w obrzędowości narodzinowej*. W: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*. W: „Komentarze do PAE”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIEŃCZAK. Wrocław–Cieszyn 2010, s. 51–82.
- Zwyczaj, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*. W: „Komentarze do PAE”. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIEŃCZAK. Wrocław–Cieszyn 2010.
- Zwyczaj, obrzędy i wierzenia narodzinowe*. T. 9. Cz. 2: *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia związane z matką i dzieckiem*. Red. Z. KŁODNICKI, A. PIEŃCZAK. W: „Komentarze do PAE”. Wrocław–Cieszyn 2013.
- Zwyczaj, obrzędy i wierzenia pogrzebowe*. T. 5. W: „Komentarze do PAE”. Red. J. BOHDANOWICZ, Z. KŁODNICKI. Wrocław 1999.
- ŻWAK S.: „Polski Atlas Etnograficzny” i „Atlas der deutschen Volkskunde” – możliwości studiów porównawczych. Na przykładzie wątków wierzeniowych na Śląsku, wyjaśniających, skąd się biorą dzieci. „Lud” 2002, t. 86, s. 213–228.

Indeks nazw osobowych

A

Abramczuk J. 196
Adamowski Jan 207
Adamy Heinrich 105, 205
Anderson Walter 15

B

Bahlcke Joachim 12, 54–56, 206, 210
Bandtkie Jerzy Samuel 80
Bargłowski A. 193
Bazielich Barbara 47, 53, 54, 63, 79, 83, 86,
87, 91, 206, 210, 211, 214, 215, 217, 221
Biegeleisen Henryk 73, 206
Biernacka H. 194
Biernacka Maria 44, 76, 208, 214
Bisek-Graż Monika 87, 135, 206
Bittner-Szewczykowa Halina 77, 206
Bogatyński Władysław 72, 206
Bohdanowicz Janusz 12, 16, 17, 24,
46–48, 51, 92, 93, 96, 115–117, 119, 122, 137,
191–198, 206, 210, 222
Borkowska E. 195
Boryszewska G. 192
Bożek Ludwik 106, 206
Brencz Andrzej 77, 90, 206, 211
Bringéus Nils-Arvid 51, 211
Broda Jan 85, 134, 206
Brückner Aleksander 73, 84, 206
Budziszewska A. 193, 196
Bujak Franciszek 66, 206
Bukowska-Floreńska Irena 18, 64, 84, 206
Burgstaller Ernst 16, 17, 206
Burhard Helena 76, 134, 215
Burszta Józef 28, 75, 76, 129, 133, 134, 212,
218–221
Bystroń Jan Stanisław 16, 72, 74, 75, 84,
129, 130, 132, 179, 206

Bytnarówna Maria 22, 25, 26, 44, 46, 215

C

Cercha Stanisław 71, 206
Chmarzyński Gwido 104, 106, 206, 207
Chmielewski C. 194
Chmielińska Aniela 74, 207
Choiński H. 196
Chrobak O. 192
Chwastek Anna 110
Chwedoruk H. 192
Cichá Irena 106, 207
Cienciała Andrzej 80
Cieśla S. 196, 197
Cikowski T. 192
Cisek Marceli 70, 207
Ciszewski Stanisław 70, 207
Cox Heinrich L. 16, 89, 123–125, 139, 186,
206
Czaja J. 191
Czapliński Marek 57, 220
Czapran W. 194
Czekanowski Jan 16
Czyżewicz Stanisław 72, 207
Czyżewska A. 191–193, 195, 196

D

Danglová Olga 37, 211
Dąbrowska Stanisława 70, 207
Dejna Karol 34, 35, 207, mapa IV
Delaveaux Ludwik 66, 207
Depka J. 197
Diakowska Edyta zob. Diakowska-Kohut
Edyta
Diakowska-Kohut Edyta 18, 27, 78, 118,
119, 207, 216
Dobrowolska Agnieszka 53, 207

- Dobrowolski J. 196
 Domagalska M. 72, 207
 Drechsler Paul 81, 163, 174, 207, 208
 Drozdowska Wanda 76, 208
 Drożdż Anna 9, 18, 45, 78, 116, 117, 208, 216
 Ducka J. 193
 Dworakowski Stanisław 74, 208
 Dworzak Elżbieta 99, 199, 208
 Dyakowski B. 70, 208
 Dzierżek B. 196, 197
- F**
- Farnik Ernest 81
 Fazan Mirosław 83, 209
 Fedczyna Ł. 194
 Federowski Michał 80, 208
 Fiedler Robert 80
 Filipowska B. 193
 Fischer Adam 68, 73, 74, 208, 214
 Fiszer-Rębisz Magdalena 84, 215
 Flont J. 192
 Frankowska Maria 76, 214
 Frobenius Leo 16
 Fryderyk II 105
- G**
- Gacuta W. 193, 194, 197, 198
 Gaj L. 197
 Gajek Józef 12, 16, 20, 42–47, 86, 93–95,
 98, 100, 114–116, 119–121, 127, 133, 135, 205,
 208, 215, 217, 219, mapy V–XX
 Gaj-Piotrowski Wilhelm 76, 134, 135, 209
 Gancarz Natalia 77, 209
 Gansiniec Ryszard 85, 209
 Garstecka B. 195
 Garus Jan 105
 Garus Paweł 105
 Gawełek Franciszek 71, 131, 209
 Gawrecki Dan 12, 54, 56, 206, 210
 Gawron Adam 110
 Gerlach-Kłodnicka Jadwiga 42, 198
 Gerlich Halina 83, 133–135, 209
 Gerlich Marian 83, 209
 Gęsicki D. 196
 Gierucki J. 192, 193
 Gloger Zygmunt 70, 73, 209
 Gładkiewicz Ryszard 99, 100, 209, mapy
 V–XX
 Gładysz Mieczysław 9, 82, 104, 106, 206,
 207, 209, 221
 Goc Małgorzata 99, 199, 208
 Godula R. 197
 Golda B. 192
 Gołębiowski Łukasz 66, 209
 Gonet Szymon 72, 209
- Górecka H. 194
 Górszczyk Antoni 76, 209
 Grajny L. 197
 Gralewski Mateusz 70, 209
 Grober-Glück Gerda 16, 89, 123–125, 136,
 139, 186, 206
 Grocholski Jerzy 17, 20, 96, 185, 191–198
 Gruchmanowa Monika 212
 Gruszczyk Marta 110
 Gruszka Sabina 118, 209
 Grycz Marcin 110
 Gryzik J. 195
 Grzegorek Grzegorz 104, 213
 Grzędzicki N. 192
 Gulka Aleksandra 110
 Gumienna K. 193, 196
 Gustawicz Bronisław 72, 209
- H**
- Hanak Aneta 111
 Hanisch Konrad 20
 Harmjanż Heinrich 16, 45, 206
 Heck Roman 57, 214
 Heffner Krystian 99, 100, 103, 109, 113,
 209, mapy V–XX
 Helbock Adolf 16
 Herbisz J. 191
 Hlond August 56
 Hoff Bogumił 80
 Honkisz J. 192
 Horodowska-Gadkowska Halina 33, 34,
 210
 Hradecka Stanisława 72, 210
- J**
- Jagieła Kazimierz 96, 191, 194, 195, 197
 Jaklińska A. 194
 Janczak Julian 63, 64, 210
 Jankowska Barbara 20, 48, 96, 116, 117,
 185, 191–198, 210
 Janusz K. 193, 194, 198
 Jarzab W. 191, 193, 198
 Jasiewicz Zbigniew 212
 Jaskłowski Wacław Józef 70, 210
 Jastrzębowski Szczęsny 70, 210
 Jastrzębska M. 196, 198
 Jaworczak Aleksander 74, 210
 Jenő Barabás 17, 210
 Jędrzejczak Aleksandra 49, 90, 219
 Jędrzejewski H. 197
 Jiriczek Otto L. 80, 140, 215
 Jostowa Wanda 76, 135, 210
- K**
- Kaczmarek Ryszard 12, 54, 56–64, 206, 210

- Kadłubiec Daniel Karol 85, 215
 Kaiser Karl 75
 Kaleciak Piotr 76, 209
 Kamińska Agata 110
 Kamocki Janusz 77, 209
 Kantor Józef 71, 210
 Kapuściński M. 72, 210
 Karwicka Teresa 76, 191, 192, 198, 210
 Karwot Edward 84, 85, 209, 210
 Kauschke Joseph 79, 210
 Kawka D. 192, 194, 196, 197
 Kazimierz Wielki 20
 Kądziołka J. 212
 Ketlicz M. 72, 210
 Kiełczewska W. 192
 Kirsch S. 195
 Klapper Joseph 81, 210
 Klimaszewska Jadwiga 17, 22, 25–27, 44,
 46, 106, 107, 215
 Klimek Józef 110
 Klimkiewicz T. 194
 Klimkowicz J. 192
 Kłodnicki Zygmunt 8, 9, 12, 13, 17, 18, 20,
 21, 24, 27, 31, 34, 36, 45, 47, 48, 50–53, 78,
 85–87, 89–91, 93, 96, 115–118, 126, 135, 185,
 186, 191–198, 205, 207–211, 213, 214, 216,
 217, 221, 222, mapy I–IV
 Kłosek Eugeniusz 13, 64, 79, 80, 211
 Knie Johann Georg 102, 105, 211
 Koczwara Klaudia 110
 Koelling Karl Ernst Hermann 80, 81, 140,
 211
 Kolberg Oskar 66–68, 72, 79, 80, 119,
 129–132, 212, 213, 220, 222, mapa I
 Kolbuszowski Edward 72, 213
 Kołodziejczyk Edmund 72, 213
 Kopernicki Izydor 212
 Kopp Przemysław 9, 34, 35, 78, 118, 213
 Kordecki Marcin 54, 55, 62, 63, 213
 Korfanty Wojciech 56
 Korta Waclaw 56, 57, 213
 Korzeniowska Wiesława 58, 213
 Kosiński Władysław 70, 71, 213
 Kosmała Z. 196
 Kotowicz D. 192, 193, 197
 Kotwasińska Amelia 110
 Kovačevićová Soňa 17, 37, 208, 211
 Kowalczyk K. 195
 Kowalska Anna 34, 213
 Kowalska Marta 110
 Kowalska-Lewicka Anna 210
 Kowalski Piotr 77, 83, 134, 213, 218, 221
 Kozik J. 192
 Krajewska Katarzyna 110
 Krekovič Eduard 17, 211
 Krohn Juliusz 15
 Krotoszyńska B. 195
 Krupski E. 193
 Krzyżanowski Julian 16, 68, 69, 82, 213
 Książnik Kamilla 126, mapy I–XX
 Kühnau dr 80, 145, 151, 159, 163, 165, 170,
 179, 214
 Kukier Ryszard 75, 76, 214
 Kupiec Jan 105
 Kurek Maciej 96, 191, 193–195, 197, 198
 Kuriata K. 192, 193, 195, 196, 198
 Kwaśniewicz Krystyna 76, 92, 214
 Kwaśniewski Krzysztof 17
 Kwiecień I. 196
- L
- Ladenberger Tadeusz 20
 Latosiński Józef 66, 214
 Laudová Hannah 17, 208
 Lebeda Agnieszka zob. Pieńczak
 Agnieszka
 Legierska-Niewiadomska Elżbieta 111
 Lehr Urszula 77, 192, 197, 198, 214
 Lehr-Splawiński Tadeusz 74, 208, 214
 Lerch Bożena 110
 Ligęza Józef 82, 134, 214
 Linert Andrzej 83, 209
 Linette Bogusław 129, 212, 213
 Lisakowski J. 212
 Lissowski Leon 70, 214
 Lompa Józef 80
 Lorentz Friedrich 74, 208, 214
- Ł
- Ładogórski Tadeusz 56, 58, 214
 Łaga Zuzanna 110
 Łęga Władysław 74, 76, 133, 134, 214
 Łysik S. 193, 196, 197
- M
- Magiera Jan Franciszek 70, 71, 129, 214
 Magierowski L. 72, 214
 Maj M. 197
 Malczewska Paulina 110
 Maleczyńska Ewa 57, 214
 Maleczyński Karol 56, 57, 214
 Malinowski Lucjan 80
 Maliszewski Kornel 110
 Maniura Tomasz 110
 Marczak U. 194, 197
 Marczyk Iwona 110
 Marczyk Mirosław 116
 Martinek Zdeněk 17, 208
 Maszyński Piotr 70, 214
 Matyas Karol 70, 214

- Mączyńska Anna 195, 196
 Menzel Wilhelm 81, 140, 145, 151, 159, 163,
 165, 170, 174, 175, 178, 179, 214
 Miarka Karol 105
 Michalkiewicz Stanisław 58, 214
 Michałek Marta 110
 Mickiewicz Adam 28
 Mielczarek M. 193
 Mierczak Judyta 110
 Milewska Aniela 70, 214
 Miller Elżbieta 212
 Mirowska Aleksandra 110
 Moszyński Kazimierz 15–19, 21, 22, 25–27,
 42, 44, 46, 52, 71, 73, 106, 107, 114, 186,
 215
 Mróz Lech 9, 211
- N**
- Nadmorski dr 70, 215
 Nasz Adolf 12, 17, 41–43, 49, 53, 86, 122,
 215, 219
 Nawalany J. 194
 Nehring Władysław 80, 140, 145, 151, 159,
 165, 170, 175, 179, 215
 Niesłanik Franciszek 82, 215
 Nitsch Kazimierz 16, 80
 Nowak Joanna 110
 Nowakowska-Kempna Iwona 208
 Nowosielska Sandra 110
 Nyrek Aleksander 53, 54, 215
- O**
- Ogielska K. 193, 196
 Ogrodowska Barbara 77, 215
 Ondrusz Józef 85, 215
 Orlik Zygmunt J. 105, 215
 Orłowska T. 194
 Osowska A. 192
 Ozimińska Małgorzata 110
- P**
- Pabian Barbara 84, 134, 135, 215
 Pajek H. 198
 Palczatko M. 193
 Palka J. 193, 195–197
 Paprocka Wanda 76, 214
 Parczewska Melania 70, 215
 Parossa E. 192, 195, 198
 Paszek Tadeusz 110
 Patschowski Wilhelm 80, 140, 145, 151, 159,
 165, 170, 175, 179, 215
 Pawełczyk Anna 110
 Pawlak A. 212
 Pawlak Dorota 212
 Pawlak Z. 196
- Pawłowska Jadwiga 76, 86, 134, 135, 192,
 196, 197, 215
 Pawłowski T. 197
 Perkowska Dagmara 110
 Peuckert Will Erich 81, 216
 Pepek G. 192
 Pianka J. 192
 Piątkowska Ignacja 71
 Pieńczak Agnieszka (Lebeda Agnieszka)
 9, 18, 21, 23, 24, 27, 29, 31, 32, 34, 35, 45,
 47, 78, 79, 85, 90, 94, 104, 116–119, 121,
 126, 135, 186, 207–209, 211, 213, 216, 217,
 222, mapy I–XX
 Pieszka Ewa 84, 111, 215
 Pietrzykowska Z. 197
 Plichta Paweł 70, 217
 Pobratymiec 72, 217
 Początko M. 194, 197
 Podzorski Kamil 118, 217
 Pokropek Marian 9, 16, 17, 21, 22, 24, 106,
 211, 217
 Polaczek Stanisław 70, 217
 Poniatowski Stanisław 74, 135, 217
 Popiel Leon 17
 Popiołek Kazimierz 82, 104, 206, 207, 209
 Popowska-Taborska Hanna 31
 Pośpiech Jerzy 80, 91, 211, 217
 Potkański Karol 72, 217
 Półtorak Z. 197
 Praszczyk Klaudia 110
 Pruchnik D. 192, 193, 195
 Przała T. 191, 196
 Przybyła-Dumin Agnieszka 84, 217
 Pszczółkowska Jadwiga 71, 217
 Pydyś I. 195
- R**
- Raczyński S. 195
 Rajces J. 196
 Recheć K. 192
 Reder Bogdan 110
 Reichan Jerzy 25–28, 32, 33, 35–37, 39, 114,
 217
 Rej S. 195
 Rieger Janusz 36, 217
 Röhr Erich 16, 45, 206
 Rokossowska Zofia 71, 217
 Ronisz Wincenty 71, 217
 Rosiński S. 193, 194, 196
 Rostworowska Magdalena 87, 217
 Rozmus L. 197
 Ruda W. 193
 Rudolf 84, 85, 205, 209, 210
 Rusek Halina 18, 20, 78–90, 135, 208, 211,
 216

Rybant Stanisław 85, 217
 Rybicki Paweł 41, 58, 217, 118
 Ryrych Patrycja 110

S

Sagan Urszula 86, 221
 Saloni Aleksander 71, 131, 132, 218
 Sapjuk H. 193, 194, 197
 Sarnowska Helena 71, 218
 Sawicka St. 71, 218
 Scheufler Vladimír 17, 208
 Schlenger Herbert 91, 218
 Schmidt Jacek 90, 211
 Schmidt Johanes 15
 Schyska Aleksandra 110
 Sepioła A. 191
 Siarkowski Władysław 70, 71, 129, 132, 218
 Sikora Tomasz 110
 Simonides Dorota 82–84, 133–135, 218, 221
 Sitarz B. 195
 Sitko S. 192
 Skarżyński Tomasz 17
 Skorusa S. 198
 Skowronek Irena 76, 134, 135, 218
 Skrukwa Agata 129, 212, 213
 Skrzyńska Kazimira 71, 129, 218
 Skrzypek P. 196
 Skrzypiec Patrycja 110
 Skulina Tadeusz 129, 212, 213
 Słomka Jan 72, 130, 132, 218
 Słomska H. 195, 197
 Słupik Edward 110
 Šmelhaus Vratislav 17, 208
 Smoleńcówna Karolina 71, 218
 Smolińska Teresa 84, 87, 91, 94, 133–135, 206, 211, 215–218
 Smolorz Dawid 54, 55, 62, 63, 213
 Smyk Katarzyna 207
 Sobierajski Zenon 28, 29, 205, 218, 219
 Sobisiak W. 212
 Sokołówna Wiesława 16, 17, 96, 192–198, 206
 Solanka Monika 110
 Solga Brygida 99, 100, 103, 109, 113, 209, mapy V–XX
 Sółdra-Gwiżdż Teresa 99, 100, 210, mapy V–XX
 Spyra Aleksander 83, 219
 Staniszevska Zofia 71, 132, 219
 Staszczak Zofia 12, 15, 17, 23, 48–50, 53, 90, 91, 122, 123, 219
 Stieber Zdzisław 31, 32, 36, 205, 217, 219
 Stiel Klementyna 110
 Štika Jaroslav 85, 220

Stolařík Ivo 85, 220
 Stoličná Rastislava 37, 78, 185, 211, 216, 219
 Stomma Ludwik 66, 219
 Strzyżewska-Zaremba Alina (Zaremba Alina) 33, 34, 210, 213
 Studnicki Grzegorz 85, 219
 Suchara Łucja 111
 Sulisz Józef 72, 219
 Sumcow Mikołaj 71, 219
 Surma S. 195
 Szafer Władysław 20
 Szalony Katarzyna 110
 Szałaśna K. 192, 193
 Szczepański Marek S. 99, 100, 209, mapy V–XX
 Szczyrbowski Jacek 79, 135, 216
 Szendera Katarzyna 111, 216
 Szendera Waldemar 111, 216
 Szewczyk J. 196
 Szromba-Rysowa Zofia 86, 134, 219
 Szubertowa Maria 85, 133–135, 219
 Szulc Ewa Z. 16, 217
 Szwajnoch Aleksandra 110
 Szweda E. 194
 Szyfer Anna 75, 219
 Szymański Adam 122, 206

Ś

Świbówna Ernestyna 82, 220
 Świeboda Joanna 84, 215
 Świerczewski H. 196
 Świętek Jan 72, 220
 Świtała Patryk 110

T

Talar K. 196
 Talik Katarzyna 110
 Tarko Medard 75, 133–135, 213, 220
 Toeppen Max 71, 129, 220
 Tomczak W. 198
 Tomeš Josef 85, 220
 Topolski Jerzy 19, 220
 Tracz D. 195, 197
 Trojan Mieczysław 185, 220
 Tylkowa Danuta 77, 214
 Tyrna Magdalena 110

U

Udziela Marian 72, 220
 Udziela Seweryn 70, 71, 80, 131, 220
 Ulanowska Stefania 70, 71, 220
 Urban J. 194

V

Vařeka Josef 17, 208

Vogt Friedrich 80, 140, 145, 214, 215

W

Wal Justyna 110
 Wanda G.-B. 70, 208
 Wardzińska Agnieszka 85, 205
 Wartak Ł. 195
 Wasilewski Zygmunt 71, 220
 Waszczyńska Krystyna 9, 211
 Waśniowska H. 191, 195, 196
 Wąs Gabriela 57, 220
 Wenker Georg 15
 Weryho Władysław 71, 221
 Wesołowska Henryka 83, 84, 86, 87,
 133–135, 221
 Wiatrowski Leszek 58, 221
 Wiegelmann Günter 16, 51, 89, 123–125,
 139, 186, 206, 211
 Winkler Krzysztof 110
 Wiraszko Zofia 20
 Witanowski Michał Rawicz 70, 221
 Witowt W. 72, 221
 Wojciechowska Aleksandra 76, 133–135, 221
 Wojciechowski Tadeusz 18, 221
 Wolanin Paulina 110
 Woźniak Kazimierz 25–28, 32, 33, 35–37,
 39, 114, 217
 Wójcik W. 195
 Wronkowska Irena 75, 134, 221
 Wróbel B. 194
 Wróblewski Tadeusz 12, 45, 46, 48, 91, 96,
 221
 Wrzosek Antoni 56, 58, 214, 218

Wuttke Adolf 159, 163, 165, 170, 221

Z

Z.A.K. 71, 221
 Z.S. 71, 221
 Zabłocki Jan 110
 Zadrożyńska Anna 77, 221
 Zagórski Z. 212
 Zaleski Konrad 71, 221
 Zanibal Robert 82, 222
 Zaniewski B. 191, 193, 194
 Zaręba Alfred 9, 30, 106, 107, 187, 221
 Zawierucha H. 191, 192, 195, 196
 Zawiliński Roman 70, 222
 Zawistowicz-Adamska Kazimiera 66–68,
 133, 219, 222
 Zdancewicz T. 212
 Zdunik Monika 110
 Zębala Z. 195
 Zender Matthias 16, 17, 45, 89, 92, 97,
 123–126, 139, 186, 205–207
 Zieleźnik Z. 194, 196, 198
 Zielińska C. 195
 Zielińska Magdalena 110
 Zieliński G.J. 71, 222
 Zielnica Krzysztof 96, 191–197
 Ziemba Stanisław 104, 106, 207
 Zowada Renata 31, 118, 222
 Zowczak Magdalena 9, 211

Ż

Żwak Sylwia 8, 18, 185, 222

Spis map

- I Niektóre z nazw stosowanych na określenie osoby kojarzącej pary małżeńskie 22/23
- II Osoba wręczająca pannie pierścionek podczas zaręczyn 22/23
- III Liczba ról swata podczas kojarzenia par małżeńskich i zaręczyn 24/25
- IV Niektóre z nazw stosowanych na określenie osób trzymających dziecko podczas chrztu 36/37
- V Miejscowości, w których prowadzono badania na porzeby PAE nad obrzędowością narodzinową w latach 1969–1976 100/101
- VI Zakaz przekraczania progu izby i domu oraz wychodzenia poza zagrodę przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim) 140/141
- VII Zakaz przekraczania progu izby przez położnicę przed wywodem 140/141
- VIII Zakaz przekraczania progu domu przez położnicę przed wywodem 146/147
- IX Zakaz wychodzenia poza zagrodę przez położnicę przed wywodem 154/155
- X Zakaz schodzenia do piwnicy przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim) 160/161
- XI Zakaz schodzenia do piwnicy przez położnicę przed wywodem 160/161
- XII Zakaz wchodzenia na strych przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim) 166/167
- XIII Zakaz wchodzenia na strych przez położnicę przed wywodem 166/167
- XIV Zakaz czerpania wody ze studni przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim) 170/171
- XV Zakaz czerpania wody ze studni przez położnicę przed wywodem 170/171
- XVI Zakaz odwiedzania sąsiadów przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim) 174/175
- XVII Zakaz odwiedzania sąsiadów przez położnicę przed wywodem 174/175
- XVIII Zakaz udawania się na zabawy wiejskie przez położnicę przed wywodem (na tle środkowoeuropejskim) 180/181
- XIX Zakaz udawania się na zabawy wiejskie przez położnicę przed wywodem 180/181
- XX Częstotliwość występowania wybranych zakazów izolacyjnych obowiązujących położnicę przed wywodem 184/185

Spis ilustracji

- 1.1 Zasięgi przestrzenne zjawiska kulturowego 21
- 4.1 Obszar jednego pola badawczego w przypadku ADV i PAE 92
- 4.2 Główne kierunki migracji ludności z różnych stron Polski na Śląsk po II wojnie światowej (na obszarze Śląska uwzględniono wyłącznie wsie, w których prowadzono badania na potrzeby PAE w zakresie obrzędowości narodzinowej, w latach 1969–1976) 100
- 4.3 Lokalizacja wybranych wsi na terenie Górnego Śląska 103
- 4.4 Pochodzenie respondentów w wybranych wsiach Górnego Śląska, lata 1969–1970 109
- 4.5 Pochodzenie respondentów w wybranych wsiach Górnego Śląska, lata 2008–2011 113
- 4.6 Proces przenoszenia informacji z ADV na mapę podkładową nr 2 (w trakcie pracy) 126/127

Spis wykresów

- 1.1 Liczba ról swata podczas swatów i zaręczyn, lata 70. XX wieku 24
- 1.2 Częstotliwość występowania desygnatów lub zagadnień na kartach analizowanych atlasów etnograficznych i dialektologicznych 40
- 2.1 Gęstość zaludnienia na Śląsku od okresu prehistorycznego do 1618 roku 57
- 2.2 Gęstość zaludnienia na Śląsku pruskim w latach 1763–1910 59
- 2.3 Liczba miast na Górnym Śląsku na początku XVIII wieku 60
- 2.4 Zmiany procentowe liczby katolików i ewangelików w rejencji opolskiej w latach 1825–1910 62
- 4.1 Respondenci przybyli na Śląsk po II wojnie światowej według okresu urodzenia 101
- 4.2 Osadnicy przybyli na Śląsk po II wojnie światowej według pochodzenia 101
- 4.3 Przesiedleńcy przybyli na Śląsk po II wojnie światowej według pochodzenia 102
- 4.4 Respondenci według okresu urodzenia – rozkład procentowy ogółem w badanych wsiach Górnego Śląska w latach 1969–1970 107
- 4.5 Respondenci według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Górnego Śląska w latach 1969–1970 108
- 4.6 Respondenci według pochodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Górnego Śląska w latach 1969–1970 108
- 4.7 Respondenci według okresu urodzenia – rozkład procentowy ogółem w badanych wsiach Górnego Śląska w latach 2008–2011 111
- 4.8 Respondenci według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Górnego Śląska w latach 2008–2011 112
- 4.9 Respondenci według pochodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Górnego Śląska w latach 2008–2011 112
- 5.1 Osiedleńcy znający zakaz przekraczania progu izby przez połoźnicę według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Śląska i Polski (lata 1969–1976) 143
- 5.2 Zakaz przekraczania progu izby przez połoźnicę – dynamika zmian kulturowych na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 144
- 5.3 Zakaz przekraczania progu izby przez połoźnicę – liczba stwierdzeń na Górnym Śląsku (lata 2008–2011) 146
- 5.4 Osiedleńcy znający zakaz przekraczania progu domu przez połoźnicę według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Śląska i Polski (lata 1969–1976) 148
- 5.5 Zakaz przekraczania progu domu przez połoźnicę – dynamika zmian kulturowych na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 151
- 5.6 Zakaz przekraczania progu domu przez połoźnicę – liczba stwierdzeń na Górnym Śląsku (lata 2008–2011) 152

- 5.7 Osiedleńcy znający zakaz wychodzenia poza zagrodę przez połoźnicę według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Śląska i Polski (lata 1969–1976) 155
- 5.8 Zakaz wychodzenia poza zagrodę przez połoźnicę – dynamika zmian kulturowych na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 156
- 5.9 Zakazy izolacyjne dotyczące przekraczania progów przez połoźnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 157
- 5.10 Zakaz wychodzenia poza zagrodę przez połoźnicę – liczba stwierdzeń na Górnym Śląsku (lata 2008–2011) 158
- 5.11 Osiedleńcy znający zakaz schodzenia do piwnicy przez połoźnicę według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Śląska i Polski (lata 1969–1976) 161
- 5.12 Zakaz schodzenia do piwnicy przez połoźnicę – dynamika zmian kulturowych na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 163
- 5.13 Zakaz schodzenia do piwnicy przez połoźnicę – liczba stwierdzeń na Górnym Śląsku (lata 2008–2011) 164
- 5.14 Osiedleńcy znający zakaz wchodzenia na strych przez połoźnicę według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Śląska i Polski (lata 1969–1976) 167
- 5.15 Zakaz wchodzenia na strych przez połoźnicę – dynamika zmian kulturowych na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 168
- 5.16 Zakaz wchodzenia na strych przez połoźnicę – liczba stwierdzeń na Górnym Śląsku (lata 2008–2011) 169
- 5.17 Osiedleńcy znający zakaz czerpania wody ze studni przez połoźnicę według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Śląska i Polski (lata 1969–1976) 172
- 5.18 Osiedleńcy znający zakaz odwiedzania sąsiadów przez połoźnicę według okresu urodzenia – rozkład liczbowy w wybranych wsiach Śląska i Polski (lata 1969–1976) 176
- 5.19 Zakaz odwiedzania sąsiadów przez połoźnicę – liczba stwierdzeń na Górnym Śląsku (lata 2008–2011) 178
- 5.20 Zakaz udawania się na zabawy wiejskie przez połoźnicę – liczba stwierdzeń na Górnym Śląsku (lata 2008–2011) 181
- 5.21 Występowanie wybranych zakazów izolacyjnych – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 182
- 5.22 Częstotliwość występowania wybranych zakazów izolacyjnych na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 183
- 5.23 Występowanie wybranych zakazów izolacyjnych – liczba stwierdzeń na Górnym Śląsku (lata 2008–2011) 184

Spis tabel

- 1.1 Stan badań nad obrzędowością narodzinową – wybrane polskie atlasy etnograficzne i dialektologiczne 38
- 3.1 Stan badań nad obrzędowością narodzinową – „Dzieła Wszystkie” Oskara Kolberga 67
- 3.2 Stan badań nad izolacją położnicy i wywodem – „Dzieła Wszystkie” Oskara Kolberga 68
- 3.3 Stan badań nad obrzędowością narodzinową – wybrane czasopisma z lat 1877–1919 69
- 4.1 Analiza zawartości kwestionariuszy ankiet ADV – pytania dotyczące obrzędowości narodzinowej 97
- 4.2 Tematyka opublikowanych map PAE z zakresu kultury materialnej 115
- 4.3 Tematyka nieopublikowanych map PAE 116
- 4.4 Tematyka opublikowanych map PAE z zakresu kultury duchowej i społecznej 118
- 4.5 Mapy PAE poświęcone obrzędowości narodzinowej (według problematyki badawczej) 120
- 4.6 Zawartość zeszytów *ADV. Neue Folge* pod względem liczby map 123
- 4.7 Zawartość zeszytów *ADV. Neue Folge* pod względem tematycznym 123
- 5.1 Wybrane zakazy izolacyjne obowiązujące położnicę przed wywodem, druga połowa XIX i początek XX wieku 131
- 5.2 Wybrane zakazy izolacyjne obowiązujące położnicę przed wywodem, od lat 30. XX do początku XXI wieku 133
- 5.3 Zakaz przekraczania progu izby przez położnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 141
- 5.4 Zakaz przekraczania progu domu przez położnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 146
- 5.5 Zakaz wychodzenia poza zagrodę przez położnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 154
- 5.6 Zakaz schodzenia do piwnicy przez położnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 160
- 5.7 Zakaz wchodzenia przez położnicę na strych – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 166
- 5.8 Zakaz czerpania wody ze studni przez położnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 172
- 5.9 Zakaz odwiedzania sąsiadów przez położnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 175
- 5.10 Zakaz udawania się na zabawy wiejskie przez położnicę – liczba stwierdzeń na Śląsku i innych obszarach kraju (lata 1969–1976) 180
- 6.1 Chronologia występowania wybranych zakazów izolacyjnych na Górnym Śląsku (do 2011 roku) 189

Agnieszka Pieńczak

Birth rituals in Upper Silesia
(seclusion of the woman in labour)

Polski atlas etnograficzny [Polish ethnographic atlas]
and *Atlas der deutschen Volkskunde*
in a comparative perspective

S u m m a r y

Because this volume is not a monograph of selected Upper Silesian rural communities, it does not present the whole spectrum of cultural phenomena known in this area. Rather, it brings a comparative analysis demonstrating what can be deduced about the factors influencing cultural diversity on the basis of two national atlases: *Polski atlas etnograficzny* (PAE) and *Atlas der deutschen Volkskunde* (ADV). Both show geographically close cultural phenomena, which makes a comparative analysis possible. Because of the vast area they cover (from the Rhine in the west to the Bug River in the east and from the Alps and the Northern Carpathians in the south to the Baltic Sea and the North Sea in the north), they demonstrate the ranges of the analysed cultural phenomena in a broad context, thus allowing for various conclusions based on the ethnogeographic method. Still, as the comparative potential of both atlases is limited, it is here presented on the basis of selected examples drawn from birth rituals. They all concern enforced seclusion of the woman in labour observed in rural communities, an issue that has so far remained understudied in ethnological research.

The volume is concerned not only with Upper Silesia but also with other areas. The analysis embraces the territory of Poland in its present borders and, additionally, regions explored for the purpose of ADV (at present Germany, the Czech Republic and Austria). Special attention is given to Silesia, with cultural artifacts and phenomena it shared with the neighbouring areas and those most characteristic of this particular region.

Chapter 1 outlines the ethnogeographic method, especially in the context of its two important interpretive perspectives: geographic and abstract—spatial. It also demonstrates the usefulness of some ethnographic and dialectological atlases as sources for the study of the origins and evolution of traditional culture. Referring to the experience of scholars who applied the ethnogeographic method in their interpretations, Chapter 2 highlights the specific character of Silesia as an ethnic and cultural borderland. Chapter 3 presents most important literature on birth rituals and seclusion of the woman in labour in rural communities (beginning with the second half on the 19th century till the beginning of the 21st century). The next chapter discusses specific problems involved in the study of birth rituals conducted for the purpose of PAE and ADV. The final chapter focuses on the interpretation possibilities that emerge when PAE and ADV are compared in terms of selected aspects of birth rituals. The analysis is limited to proscriptions enforcing isolation of the woman in labour which appear in source materials of both atlases. The following proscriptions are discussed: crossing the threshold of the room or house, leaving the homestead, going to the cellar or to the attic, drawing water from the well, visiting neighbours and taking part in rural festivities. These issues are presented on fifteen innovative synthetic maps, fourteen of which demonstrate three different chronological cross-sections: one covering the beginning of the 1930s (the ADV research), the next one ranging from 1969 to 1976 (the PAE research into birth rituals), and the last one concerning the years 2008–2011 (the PAE research conducted in several

villages in Upper Silesia). The book contains a large number of detailed registers, including two extensive annexes, a bibliography and a list of maps, figures, tables and charts. One of the annexes comprises a catalogued, numbered list of towns and villages referred to in PAE, where birth rituals were studied (1969–1976); the other presents the description of informants from incoming groups which then inhabited Silesian villages.

The type of analysis proposed in this volume concerns only selected aspects of birth rituals. Still, it clearly demonstrates that comparative studies based on *Polski atlas etnograficzny* and *Atlas der deutschen Volkskunde* are possible provided that two important conditions are met: thematic unity and typological similarity of the sources. Each of the atlases requires a special approach—a thorough study of its content in terms of the quantity and the themes, with a particular focus on the similarity of material classifications.

The ranges of the majority of phenomena drawn from ADV, demonstrating the condition of rural culture in the first half on the 1930s and presented on contemporary maps, are usually vast and fall not only on the core of the former Reich but also on its peripheries, including a considerable portion of the western and northern territory of today's Poland. These phenomena can therefore be considered as older, demonstrating a unique cultural communion of the area of Central Europe. They are typical not only of Silesia, as they have also been recorded in neighbouring regions. Differences appear with regard to the participation of women in labour in rural festivities—this specific prohibition seems to have been characteristic primarily of Upper Silesia; moreover, it tends to appear in reports of the inhabitants of this region even in present times, which is a signal of a certain cultural continuity.

The ethnographic maps published in PAE and ADV allow for the conclusion that Silesia has always been a permanent borderland, an intermediate area, where the analysed phenomena could permeate from Western Europe directly or through Czechia and Moravia. It would be difficult to identify clear borders here or even peripheries. Numerous settlement processes tended to introduce not new forms but variations of older rituals, customs and beliefs.

Agnieszka Pieńczak

Die mit der Geburt verbundenen Bräuche
(Isolation der Wöchnerin)

Polski atlas etnograficzny [dt.: Polnischer ethnografischer Atlas]
und *Atlas der deutschen Volkskunde*
Eine vergleichende Studie

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die vorliegende Abhandlung ist keine richtige Monografie über manche in Oberschlesien wohnende dörfliche Gemeinschaften, so dass sie nicht das ganze Spektrum von den in dem Gebiet bekannten kulturellen Phänomenen schildert. Es ist eher eine vergleichende Studie, die zeigt, was man von den die kulturelle Verschiedenheit beeinflussenden Faktoren aus den zwei nationalen Atlassen – dem *Polnischen ethnografischen Atlas* (PAE) und dem *Atlas der deutschen Volkskunde* (ADV) erfahren kann. In beiden Atlassen wurden die in räumlicher Hinsicht ähnlichen kulturellen Phänomene dargestellt, was vergleichende Studien möglich macht. Das dort berücksichtigte Gebiet (vom Rhein bis zum Bug und von Alpen und Nordkarpaten bis zur Ostsee und Nordsee) ermöglicht die Reichweite von den zu untersuchten Kulturphänomenen im weiten Kontext darzustellen und damit verschiedene Schlüsse mittels ethnogeografischer Methode zu ziehen. Da die Möglichkeiten, die beiden Atlassen miteinander zu vergleichen jedoch begrenzt sind, wurden sie an ausgewählten Beispielen von den mit der Geburt verbundenen Bräuchen geschildert. Diese betreffen die in dörflichen Gemeinschaften geltenden Isolationsverbote für eine Wöchnerin, also eine Thematik, die in ethnologischer Literatur bisher noch nicht unzulänglich untersucht worden ist.

Das Buch handelt nicht nur vom Oberschlesien selbst sondern auch von anderen Gebieten. Die Analyse umfasste das Gebiet Polens innerhalb seiner heutigen Grenzen und zusätzlich noch die im Rahmen der Arbeit an dem ADV erforschten Gebiete (darunter heutige: Deutschland, Tschechien und Österreich). Besondere Aufmerksamkeit wurde dabei dem Schlesien und den für diese Region und für angrenzende Gebiete gemeinsamen oder typischsten Kulturprodukten und Kulturphänomenen geschenkt.

Im ersten Kapitel erläuterte man die Spezifität der ethnografischen Methode besonders in Bezug auf deren zwei wichtige Interpretationsaspekte: den geografischen und den abstrakt-räumlichen. Hier wurde auch die Brauchbarkeit von manchen ethnografischen und dialektologischen Atlassen als einer Quelle bei Erforschung der Genese und des Wandels im Bereich der traditionellen Kultur beurteilt. Das zweite Kapitel betont die Spezifität Schlesiens als eines ethnischen und kulturellen Grenzgebiets, indem es sich auf Erfahrungen der Forscher bezieht, die in ihren Forschungen ethnogeografische Methode anwandten. Das dritte Kapitel präsentiert die wichtigsten Arbeiten über Geburtsbräuche, die viele Informationen über die Isolation der Wöchnerin in dörflicher Gemeinschaft (seit der 2. Hälfte des 19.Jhs bis zu Beginn des 21.Jhs) beinhalten. Im nächsten Kapitel erörterte man den Kern von den für PAE und ADV durchgeführten Forschungen über die Geburtsbräuche. Das letzte fünfte Kapitel betrifft die Interpretationsmöglichkeiten von den ausgewählten Elementen der mit der Geburt verbundenen und in beiden Atlassen spezifizierten Bräuche. Analysiert wurden ausschließlich solche Isolationsverbote für Wöchnerinnen, die in Quellenverzeichnis der beiden Atlassen zu finden sind. Besprochen wurden folgende Verbote: es wurde der Wöchnerin verboten: die Schwelle des Hauses zu überschreiten, nach außerhalb des Bauernhofs zu gehen,

in den Keller hinunterzugehen, auf den Dachboden zu klettern, Wasser aus dem Brunnen zu schöpfen, die Nachbarn zu besuchen, an Tanzabenden im Dorf teilzunehmen. Alle diese Fragen wurden an 15 neuartigen synthetischen Karten wiedergespiegelt, von denen 14 – drei unterschiedliche chronologische Durchschnitte darstellen: der erste umfasst den Anfang der 30er Jahre des 20. Jahrhunderts (die für ADV durchgeführten Forschungen), der zweite – den Zeitraum 1969–1976 (die für PAE durchgeführten Forschungen über die Geburtsbräuche), der dritte betrifft den Zeitraum 2009–2011 (erneute Forschungen für PAE in einigen oberschlesischen Dörfern). Die vorliegende Abhandlung beinhaltet zahlreiche detaillierte Aufstellungen, in der Zahl zwei ausführliche Anhänge, Bibliografie, Verzeichnis von bearbeiteten Karten, Abbildungen, Tabellen und Diagrammen. Der erste Anhang ist ein Signaturverzeichnis von den in PAE genannten Ortschaften, in denen die Forschungen über die Geburtsbräuche in den Jahren 1969–1976 durchgeführt wurden; der andere dagegen beinhaltet die Charakteristik der Informanten, die aus den damals in schlesischen Dörfern lebenden zugewanderten Gemeinschaften stammten.

Die hier angewandte Form der Forschungsanalyse, welche nur ausgewählte Aspekte der Geburtsbräuche in Rücksicht nimmt zeigt jedoch, dass vergleichende Studien über den *Polnischen ethnografischen Atlas* und *den Atlas der deutschen Volkskunde* möglich sind, falls zwei wesentliche Bedingungen eingehalten werden – relative thematische und typologische Übereinstimmung der beiden Quellen. Die beiden Atlassen erfordern eine spezifische Forschungseinstellung – man muss sich zwar mit deren Inhalt in quantitativer und thematischer Hinsicht vertraut machen und ähnliche Stoffbewertung dabei berücksichtigen.

Die meisten von den aus ADV exzerpierten Phänomenen, die den Stand der Dorfkultur in der ersten Hälfte der 30er Jahre des 20. Jahrhunderts darstellten, haben meistens einen großen Ausmaß und erfassen mit ihrer Tragweite jeweils außer dem Kern des Territoriums des ehemaligen Deutschen Reiches auch dessen Grenzgebiete, also unter anderem einen beträchtlichen Teil der heutigen Gebiete West- und Nordpolens. Diese Phänomene können meistens als alte Bräuche gelten, die eine gewisse Kulturgemeinsamkeit der mitteleuropäischen Gebiete bestätigen. Die sind nicht nur für Schlesien charakteristisch, da ihr Vorhandensein auch in angrenzenden Gebieten festgestellt wurde. Ganz anders ist es mit dem Verbot für Wöchnerin, an dörflichen Tanzabenden teilzunehmen; dieses scheint vor allem für Oberschlesien typisch zu sein, denn es kommt auch heute zum Vorschein in den Erzählungen von den in dem Gebiet lebenden Einwohnern, was von einer gewissen Kulturkontinuität zeugen kann.

Die in PAE und ADV veröffentlichten ethnografischen Karten lassen vermuten, dass Schlesien schon immer ein Durchgangsgebiet war, zu dem die oben genannten Erscheinungen direkt von westeuropäischen Gebieten oder via Tschechien und Mähren vordrangen. Es ist hier kaum möglich, genauere Grenzen oder auch Grenzgebiete zu bestimmen. Zahlreiche Siedlungsprozesse brachten nicht nur neue Formen, sondern eher verschiedene Varianten der alten Bräuche, Volksglauben und Gesinnungen mit sich.

Redakcja: Anna U. Pilśniak

Projekt okładki i stron tytułowych: Marek J. Piwko {mjp}

Korekta: Renata Śliż

Łamanie: Edward Wilk

Na okładce: drzeworyt, XVI wiek, ilustracja z książki Piotra Crescentyna
O pomnożeniu y rozkrzewieniu wszelakich Pożytkow Ksiąg Dwoienaście..., Kraków 1571

Copyright © 2016 by Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-8012-966-5

(wersja drukowana)

ISBN 978-83-8012-967-2

(wersja elektroniczna)

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawnictwo.us.edu.pl

e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 30 + 21 wkl. Ark. wyd. 30.
Papier offset. kl. III, 90 g. Cena 52 zł (+VAT).

Druk i oprawa

„TOTEM.COM.PL Sp. z o.o.” Sp. K.
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Obrzędowość narodzinowa na Górnym Śląsku

(izolacja położnicy)

Wielki atut pracy znajduję w przeprowadzonej przez Autorkę skrupulatnej analizie porównawczej. Pogratulować tu wypada dokładności i przywiązywania uwagi do chronologii badanych zjawisk. Tekst jest wręcz naszpikowany mapami, wykresami i tabelami, w których zorientowanie się wymaga mocnego skupienia, ale doskonale ilustrują one zjawiska, których są ilościową emanacją.

Na bardzo pozytywne podkreślenie zasługuje rozpatrywanie poszczególnych faktów z uwzględnieniem specyfiki etnicznej (historycznej) badanych obszarów. Zauważam w tym wielką erudycję Badaczki – Autorki, dobrze zorientowanej w specyficie kulturowej tego obszaru.

dr hab. Eugeniusz Kłosek, prof. UWŕ

Tu odniosę się do map, które Autorka w znacznym stopniu stworzyła od nowa. Są one czymś na kształt kamieni milowych, i każda, nawet oddzielnie licząc, stanowi autentyczne osiągnięcie naukowe.

dr hab. Zygmunt Kłodnicki, prof. em. UŚ



Agnieszka Pieńczak

doktor etnologii, adiunkt naukowo-dydaktyczny w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie.

Od kilkunastu lat związana z Pracownią Polskiego Atlasu Etnograficznego, współtworzy między innymi serię „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego” (wraz z dr. hab. prof. UŚ Zygmuntem Kłodnickim i dr Anną Drożdż). Jej zainteresowania badawcze dotyczą dziedzictwa kulturowego wsi polskiej (głównie obrzędowości narodzinowej),

promowania i rozwijania *Polskiego atlasu etnograficznego* oraz metody etnogeograficznej. Uczestniczyła jako wykonawca w kilku grantach, w tym trzech międzynarodowych. Od 2014 roku kierownik projektu naukowego „Polski Atlas Etnograficzny – opracowanie naukowe, elektroniczny katalog danych, publikacja zasobów w sieci Internet, etap I” (zob. www.archiwumpae.us.edu.pl). Prezes cieszyńskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego oraz członek Sekcji Ludoznawczej PZKO w Czeskim Cieszynie.

Więcej o książce



CENA 52 ZŁ | ISSN 0208-6336
(+ VAT) | ISBN 978-83-8012-966-5